

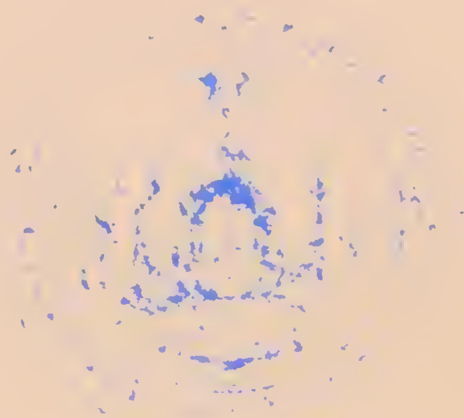
ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทย
ในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๒

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

แจ่มวิชาสอน (ผิน นิยมเหตุ)

ณ เมรุวัดสังข์กระจาย ธนบุรี

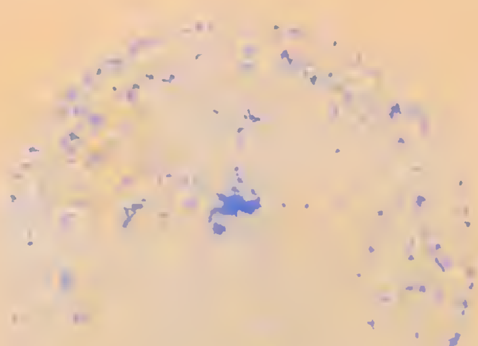
วันที่ ๒๐ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๑๒

ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทย
ในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๒

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
นางแจ่มวิชาล้อน (ผิน นิยมเหตุ)
ณ เมรุวัดสังข์กระจาย ธนบุรี
วันที่ ๒๐ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๑๒

นางผิน แจ่มวิชาสอน ทูลเกล้าฯ ถวายโฉนดที่ดิน ของ สถานีกาชาดที่ 11 วิเศษนิยม
6 สิงหาคม 2510

คำนำ

พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ มีทั้งภาษาไทย ภาษาบาลีและภาษาต่างประเทศ เป็นสารคดีธรรม ประวัติศาสตร์ โบราณคดี การพระศาสนาและอื่น ๆ อีกมีอยู่มากเรื่อง ยังกระจัดกระจายอยู่ในที่ต่าง ๆ กัน ครั้นถึงงาน ๑๐๐ ปีจากวาระเสด็จสวรรคต เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม ๒๕๑๒ ทางคณะธรรมยุตและมหามกุฏราชวิทยาลัย จึงได้รวบรวมพิมพ์เป็นเล่มขนาด ๘ หน้ายก รวม ๔๙ ยก ๒๑ เรื่อง เรียกว่า "ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑" มีจำหน่ายที่มหามกุฏราชวิทยาลัย

มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย มีความยินดีต่อท่านผู้มีกุศลเจตนารับพิมพ์พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔ เป็นภาค ๆ ไปจนกว่าจะหมดต้นฉบับ เพื่อรวบรวมไว้เป็นสมบัติทางวรรณกรรม เฉลิมพระราชเกียรติคุณ อำนวยประโยชน์ในการค้นคว้าศึกษาของอนุชนสืบต่อไป

ในงานพระราชทานเพลิงศพนางแจ่มวิชาสอน (ผิน นิยมเหตุ) ณ เมรุวัดสังข์กระจาย จังหวัดธนบุรี วันที่ ๒๐ กรกฎาคม ๒๕๑๒ นางทิพย์ นิยมเหตุ ผู้เป็นบุตรีได้ทราบความประสงค์ของมหามกุฏราชวิทยาลัยดังกล่าว จึงขอรับเป็นเจ้าภาพพิมพ์ "ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๒" เล่มนี้ เพื่อเป็นธรรมบรรณา-

การอุทิศส่วนกุศลแด่มารดาของตน

ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๒ เล่มนี้ ประกอบด้วยเรื่องสารคดีธรรมแลปกิณณกะ อาทิเช่น :–

๑. มนต์ปราบเสนียด

๒. ตำรากลับชะตา

๓. ดาวหาง

๔. หมอดูชาตาราศีและทำวิทยาคุณต่าง ๆ ฯ ล ฯ

เหมาะแก่การศึกษาทั้งคดีโลกและคดีธรรม

อนึ่ง การพิมพ์ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๒ ครั้งนี้ ได้พยายามรักษาอักขรวิธีตามต้นฉบับ เพื่อได้ทราบประวัติทางอักษรศาสตร์ และพระราชนิยมส่วนพระองค์ แต่ก็มีอักขรวิธีแบบใหม่ปนอยู่บ้าง ซึ่งแสดงให้เห็นความวิวัฒนาการของภาษาที่เปลี่ยนแปลงตามสมัยนิยม ขอได้โปรดทราบ.

มูลนิธิมหามกุฎราชวิทยาลัย ขออนุโมทนา และขออำนาจแห่งกุศลในการพิมพ์นี้ จงเป็นปัจจัยอำนวยความสุขสัมฤทธิ์ผลแด่นางแจ่มวิชาสอน (ยิน นิยมเหตุ) ตามควรแก่คติภพ สมเจตจำนงของบุตรีผู้อุทิศเพื่อบูชาพระคุณมารดาจงทุกประการ.

มูลนิธิมหามกุฎราชวิทยาลัย

๑๗ กรกฎาคม ๒๕๑๒

นางผิน แจ่มวิชาสอน ท.ม.

ชาตะ ๑๗ พฤษภาคม ๒๔๓๔

มรณะ ๙ เมษายน ๒๕๑๒

ประวัติ

คุณแม่ผิน แจ่มวิชาสอน (ผิน นิยมเหตุ) เกิดที่เรือนแพหน้าวัดสุวรรณ อำเภอคลองสาน จังหวัดธนบุรี เมื่อวันอาทิตย์ที่ ๑๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๔ ตรงกับวันขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๖ ปีเถาะ เป็นบุตรีหลวงพินิจโภคากร นางพุก อายุ ๓ ขวบคุณยายถึงแก่กรรม ต้องอยู่กับคุณตาและคุณยายเลี้ยง มีแม่นมชื่อยิ้ม คุณแม่เรียกแม่หลังแพ ซึ่งเลี้ยงคุณแม่มาด้วยความรักและสงสาร เพราะขาดแม่

คุณแม่มีนิสัยขยัน อดทน ช่วยตัวเอง แม้ท่านไม่เคยเรียนหนังสือ ท่านก็พยายามเรียนด้วยตนเอง จนสามารถอ่านออกเขียนได้ เมื่อเด็กท่านต้องโยกย้ายไปอยู่กับญาติผู้ใหญ่หลายแห่ง และเป็นที่รักของทุกท่าน เนื่องจากความขยันของท่าน

เมื่อท่านได้สมรสกับคุณพ่อ หลวงแจ่มวิชาสอน ขณะนั้นเป็นครูโรงเรียนวัดนวลนรดิศ ชีวิตครูต้องโยกย้ายไปตามหน้าที่ ขณะที่คุณพ่ออยู่โรงเรียนบ้านสมเด็จเจ้าพระยา คุณแม่ได้เริ่มทำยาสีฟันให้คุณพ่อใช้เอง ตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. ๒๔๖๔ แล้วเลยทำออกขายเล็ก ๆ น้อย ๆ จนต่อมาส่งขายตามร้านต่าง ๆ

พ.ศ. ๒๔๗๑ คุณพ่อคุณแม่ได้มาสร้างบ้านที่ข้างวัดสังข์กระจายในคลองบางกอกใหญ่ และได้ขยายกิจการผลิตยาสีฟันวิเศษนิยม และยาทายาดับพิษ เป็นล่ำเป็นสัน เป็นโรงงานอุตสาหกรรมภายในครอบ-ครัวตามกฎหมาย ข้าพเจ้าได้ช่วยท่านทำยาสีฟัน

มาตั้งแต่ยังเป็นเด็กนักเรียน ออกจากโรงเรียนแล้ว ก็เป็นผู้ช่วยคุณแม่ประกอบกิจการตลอดมา

พ.ศ. ๒๔๘๔ คุณแม่วางมือ ให้ข้าพเจ้าจัดการทำยาสีฟันวิเศษนิยมแทน ส่วนท่านดูแลหลาน และพักผ่อนที่บ้านพระโขนง ท่านเป็นคนขยันไม่เคยหยุด ท่านอยู่พระโขนงก็ปลูกต้นไม้ ท่านเพาะชำต้นไม้เป็นเอก เช่นช่อดอกกุหลาบบูชาพระแล้ว ท่านเอามาชำออกราก แจกจ่ายเมื่อใครมาขอ ข้าพเจ้าได้วิชาความรู้ต่าง ๆ จากท่าน ท่านสอนด้วยการกระทำ ใครสนใจก็ได้วิชา

พ.ศ. ๒๔๘๕ ต่อมาระหว่างสงคราม คุณแม่รับภาระในการดูแลหลาน ๆ และพาหลานหลบภัยไปอยู่บางใหญ่

พ.ศ. ๒๔๙๐ คุณแม่ได้โอนกิจการยาสีฟันวิเศษนิยมให้ข้าพเจ้า

พ.ศ. ๒๔๙๒ คุณแม่ขอรับกิจการยาสีฟันวิเศษนิยมไปดำเนินงาน และข้าพเจ้าไปรักษาศีล ๘ เป็นอุบาสิกาอยู่วัดเขาวงกฏเป็นเวลาสิบปีเศษ ถึงแม้ข้าพเจ้าเป็นอุบาสิกา ข้าพเจ้าก็มาทำการปรุงน้ำหอมสำหรับผสมยาสีฟันวิเศษนิยมให้เป็นประจำ จนถึง พ.ศ. ๒๕๑๐ จึงได้แยกไปตั้งโรงงานผลิตยาสีฟันหลอดและผงให้ชื่อว่า ทิพย์นิยม

พ.ศ. ๒๔๙๘ คุณพ่อคุณแม่ถวายที่ดินที่บางกอกใหญ่ให้วัดสังข์

กระจาย ตัวบ้านยกให้กระทรวงศึกษาธิการจัดตั้งโรงเรียน แล้วย้ายมาตั้งโรงงานใหม่ ที่ถนนสุขุมวิท พระโขนง

พ. ศ. ๒๕๐๘ ได้รับพระราชทานจัตุรถาภรณ์มงกุฎไทย

พ. ศ. ๒๕๑๐ ได้สร้างสถานีกาชาดถวาย สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนารถ องค์สภานายิกา และทูลเกล้าฯ ถวายโฉนดที่ดินที่บางหว้า แด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ซึ่งได้ทรงพระมหากรุณาธิคุณเสด็จพระราชดำเนินเปิดสถานีกาชาดที่ ๑๑ ทั้งสองพระองค์

ได้รับพระราชทานเหรียญกาชาดสมนาคุณชั้น ๑

ได้รับพระราชทานทวีติยาภรณ์มงกุฎไทย

ได้รับพระราชทานครุฑ

คุณแม่ท่านได้เลี้ยงดูบุตรหลาน ให้การศึกษาและประกอบกิจการงาน การกุศลสาธารณะ เป็นการสอนการนำทำตัวอย่างให้บุตรหลาน ท่านจัดของใส่บาตรทุกวัน ตั้งแต่ข้าพเจ้ายังเป็นเด็ก ให้ลูกหลานใส่ นาน ๆ ท่านจึงใส่เอง มาตอนหลังก็มีเจ้าหน้าที่ทำของใส่บาตร มีคนใส่บาตรประจำแทนตัวท่าน จนท่านถึงแก่อนิจกรรม

เงินซึ่งทางราชการจ่ายให้เมื่อคุณพ่อถึงแก่อนิจกรรม คุณแม่และลูก ๆ มอบให้กระทรวงศึกษาธิการ เป็นกองการเพื่อการศึกษาแก่กุลบุตรกุลธิดาทั้งสิ้น

คุณแม่ป่วยตั้งแต่เดือนมิถุนายน พ. ศ. ๒๕๑๑ ท่านได้จากโลกนี้ไปสู่สุคติภพ เมื่อวันที่ ๙ เมษายน พ. ศ. ๒๕๑๒ เวลา ๑๐.๔๕ น. รวมอายุได้ ๗๗ ปี ๑๐ เดือน ๒๕ วัน.

คุณแม่รำลึก

คุณพ่อคุณแม่เป็นผู้ริเริ่มสร้างสรรค์ชีวิตและเลือดเนื้อ ความสุขและความเจริญ ความอุดมสมบูรณ์มาสู่ลูกหลาน ตลอดจนผู้ที่รู้จักคุ้นเคย ท่านให้การเลี้ยงดูอุปการะ ให้การศึกษาบุตรหลานจนวาระสุดท้ายของท่าน สมชื่อว่าเป็นพระพรหม ซึ่งให้ความร่มเย็นเป็นสุขโดยทั่วกัน ตามความที่เราเข้าใจกันทั่วไปว่า พระพรหมนั้นไม่มีการให้ทุกข์โทษภัยแก่ผู้ใดทั้งสิ้น มีแต่ได้รับเป็นพระคุณไม่มีพระเดชคุณแม่ก็เช่นเดียวกัน ในอวสานแห่งชีวิตของท่านที่ทิ้งร่างเอาไว้ให้แก่ลูกหลานได้ทำตามหน้าที่ ท่านก็คงทิ้งไว้แต่พระคุณอย่างเดียวด้วยความเข้าใจของลูกนั้น ท่านคงไม่ได้ทิ้งทุกข์โทษอันใดไว้ให้แก่ลูกหลาน เพราะทรัพย์สินที่ปรากฏในขณะที่ท่านจากลูกหลานไปนั้นมิได้จากไปแต่เพียงวิญญาณ ทรัพย์สินของท่านนั้นแหละเป็นปัจจัยป้องกันความทุกข์ยากลำบาก ที่มนุษย์ทุกผู้ทุกคน กระเสือกกระสนแสวงหาเพื่อนำมาเป็นเครื่องบำรุงความสุข

คุณแม่ได้ทิ้งทรัพย์สินและโภคทรัพย์ไว้ให้แก่ลูกหลาน สมกับฐานะที่จะบรรเทาทุกข์ในการครองชีพ ตามสามัญมนุษย์ ให้เกิดความสุขสบายได้ ลูกหลานมีความทราบซึ้ง ในคุณสมบัติที่เป็นพระพรหมโดยแท้ การกระทำต่าง ๆ ของท่านเป็นการสอนการนำส่งเสริมความดีงามทั้งสิ้น

คุณแม่ป่วยมานานร่วมปี ลูก ๆ และผู้ใกล้ชิดได้ช่วยกันพยาบาลอย่างดีที่สุด พวกเราทราบดีว่าท่านต้องจากเราไปแน่ เพราะโรคของ

ท่านแพทย์หลายท่านบอกว่าไม่มีทาง เกี่ยวกับความมีอายุของท่าน แม้จะมียาใหม่ ๆ ดี ๆ แต่แพทย์ก็ไม่กล้าเสี่ยง ฉะนั้นเมื่อกาลอวสานของท่านมาถึง เราก็ได้แต่มองดูท่านจากไปด้วยอาการอันสงบอย่างสุดอาลัย ท่านพูดเสมอว่า "ฉันไม่กลัวตาย แต่ฉันยังจัดอะไรไม่เสร็จ" บางทีท่านพูดกับบางท่านที่มาเยี่ยมว่า "ฉันตายไม่ลง" สิ่งที่ท่านห่วงมากที่สุดคือการกุศลที่ท่านได้รับปากไว้หลายแห่งว่าจะถวายเงินสร้างโบสถ์ สร้างวิหาร สร้างมหาวิทยาลัย และอื่น ๆ เพราะเป็นเงินหลายล้าน ท่านรอคอยการขายที่ดิน เพื่อมอบถวายด้วยมือของท่านเอง ในระหว่างที่ท่านกำลังป่วยหนัก ได้มีการตกลงขายที่ดินซึ่งท่านได้ลงชื่อหลานไว้ ๑ แปลง พอได้รับเงินงวดหนึ่ง ๆ ท่านก็ให้คนไปอาราธนาพระคุณเจ้าท่านกิตติวุฑโฒท่านเจ้าคุณพระอริยศีลาจารมารับเงินไป คุณแม่ท่านห่วงเรื่องการทำบุญกุศลมาก ท่านเป็นผู้มีสัจจะประจำใจ เมื่อท่านรับปากว่าจะทำอะไรแล้ว ท่านต้องทำให้สำเร็จ สมกับคำว่าเป็นพรหม ท่านหวังรอคอยการขายที่ดินผืนใหญ่ที่ลงชื่อหลาน ๆ ไว้ เพราะมีผู้มาติดต่อซื้อหลายราย ซึ่งจะขายได้ในราคาหลายสิบล้าน พอแก่ความต้องการที่ท่านจะบำเพ็ญกุศลก่อนที่ท่านจะละโลกนี้ไป ท่านคอยและคอย ท่านถามบ่อยที่สุดว่า "ไหนว่าจะตกลง" แต่แล้วก็ได้แต่เพียงการรับมัดจำจำนวนน้อย ซึ่งไม่พอกับที่ท่านประสงค์ หากว่าท่านจะได้รับเงินจากการขายที่ดินผืนนั้นหมดก่อนท่านสิ้น ท่านคงจะเป็นสุขที่สุด ประการสำคัญคุณแม่ท่านไม่ทราบว่าท่านเป็นโรคอะไร เพราะไม่มีใครกล้าบอกความจริงกับท่าน ทำให้ท่านเข้าใจผิดว่าจะหายอยู่เสมอ ท่านจึง

ไม่ยอมทำพินัยกรรม แม้ท่านผู้ใหญ่เช่นคุณอาว์ขุนประสาทจรรยา จะได้พยายามพูดให้ท่านทำพินัยกรรมตั้งหลายครั้งหลายหน แต่อย่างไรก็ตาม ลูกหลานจะบำเพ็ญกุศลส่งให้ท่านตามที่ท่านปรารถนา หากจะมีหนทางเป็นไปดังกล่าวนั้น และจะพยายามเดินตามรอยที่ท่านได้กระทำตัวอย่างไว้เพื่อชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ ตามกำลังความสามารถที่จะกระทำได้

อนึ่ง ในการที่ได้จัดพิมพ์หนังสือเรื่อง "ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๒" ขึ้นนี้ เพราะทราบว่าเป็นพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและทางมหามกุฏ ฯ ก็ได้รวบรวมไว้ ต้องการหาผู้พิมพ์เพื่อประโยชน์สำหรับการศึกษาให้เกิดความรู้และปัญญา ข้าพเจ้าขอถวายพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และขอผลานิสงส์แห่งธรรมทานนี้ จงเป็นมหากุศลส่งให้คุณแม่ผินแจ่มวิชาสอน (ผิน นิยมเหตุ) จงประสพความสุขในสัมปรายภพโน้นทุกประการเทอญ.

จากลูก

ทิพย์ นิยมเหตุ

พระคุณของคุณแม่

อันชนกชนนีมีพระเดช ได้ปกเกษเกษามาจนใหญ่ อุ้มอุทรป้อนข้าวเป็นเท่าไร หมายจะได้พึ่งพาธิดาดวง ถ้าเราดีมีจิตอุปถัมภ์ กุศลล้ำเลิศเท่าภูเขาหลวง จะปรากฏยศยิ่งสิ่งทั้งปวง กว่าจะล่วงลุถึงซึ่งนิพพาน

คุณแม่ที่รักและเคารพของลูกได้จากไปแล้วอย่างที่จะไม่ได้กลับมาพบกันอีก เปรียบดังร่มโพธิ์ทองของลูกได้โค่นลง ตั้งแต่นี้ไปลูกจะไม่ได้เห็นคุณแม่และลูกไม่มีที่ปรึกษาอีกแล้ว คุณแม่เป็นพระของลูก คุณแม่สอนลูกหลานเสมอว่า ให้เป็นคนมีความกตัญญูต่อบิดามารดาครูอาจารย์และผู้มีคุณ เป็นผู้มีความเมตตากรุณาอยู่เสมอ เป็นผู้ขยันหมั่นเพียร ช่วยสงเคราะห์ญาติมิตรที่พอจะช่วยได้ คุณแม่ได้ประกอบแต่คุณงามความดีและเป็นผู้มีศรัทธาในการบุญการกุศล เพื่อเป็นตัวอย่างให้ลูกหลานได้ปฏิบัติตาม คุณแม่เป็นแม่และยายที่ประเสริฐที่สุดในโลก คุณแม่ไม่ได้เลี้ยงแต่ลูกเท่านั้น คุณแม่เลี้ยงไปจนถึงหลานได้ให้การศึกษาแก่หลาน ๆ และส่งไปศึกษาต่อยังต่างประเทศทุกคน ให้ทรัพย์สมบัติแก่หลาน ๆ และให้ทุนการศึกษาแก่เหลน ๆ อีกด้วย พระ-คุณของคุณแม่นี้มีมากล้น จนสุดที่ลูกจะพรรณนาได้หมดสิ้น

ในด้านการกุศล ตั้งแต่ลูกจำความได้ ลูกก็ได้เห็นคุณแม่ทำบุญตลอดมา ช่วยทั้งกำลังกาย กำลังทรัพย์ คุณแม่ได้สร้างการกุศลที่เป็นศาสนประโยชน์และสาธารณประโยชน์มากมาย ให้สถานที่แก่ทาง

ราชการเพื่อเป็นที่อบรมกุลบุตรกุลธิดาอีกด้วย ขอกุศลและเจตนาอันบริสุทธิ์ของคุณแม่นี้ จงบันดาลให้คุณแม่มีความสุข สำเร็จมรรคผลและให้ได้ถึงซึ่งพระนิพพานในสัมปรายภพ เทอญ.

ลูกของคุณแม่

กฐิน กุยยกานนท์

IN MEMORIAM

The loss of our Grandmother has saddened our hearts, leaving a void in our lives which can never be filled. Her life was devoted to the service of others, and her compassion, wisdom and inestimable kindness will never be forgotten.

Words alone are not enough to pay her tribute. There are no flowers of adequate beauty, no candles of sufficient brightness to do her justice. We are left with a debt of gratitude which we can never repay.

May we, in endeavouring to live by her example, keep the spirit of her love always with us.

Taksapol and Jean Chiemwichitra

บุคคลที่จะหาอีกไม่ได้แล้วใน..............................

วันที่ ๑๗ เม.ย. ๒๕๑๒ เวลา ๑๑.๓๐ น. (ตามวัน, เวลา ใน Illinois) ใหญ่ได้รับจดหมายจากเล็ก บอกว่าคุณยายเสียแล้ว เมื่อวันที่ ๙ เม.ย. ๒๕๑๒ (วัน, เวลา ของไทย) ไม่มีความเสียใจครั้งใดจะใหญ่หลวงไปกว่าการที่ได้ทราบว่า คุณยายยอดบูชาของหลานได้ถึงแก่มรณกรรม อนิจจา! มหาโพธิ์ของลูกหลานถอนรากแล้ว ทั้ง ๆ ที่รู้อยู่ว่าสักวันหนึ่งคุณยายต้องจากไปแน่ แต่หลานไม่คิดเลยว่าจะเร็วถึงเพียงนี้ คุณยายเป็นผู้รวมได้ด้วยสิ่งดีงามทั้งหลาย ตลอดชีวิตของคุณยาย ได้สร้างแต่ความดี ซึ่งจารึกอยู่ในดวงใจของคนทั่วไปอย่างยากที่จะลืมได้ คุณยายใช้ชีวิตอย่างคุ้มค่าที่สุด ชีวิตของคุณยายผ่านไปด้วยการทำบุญกุศล สร้างประโยชน์แก่สาธารณชน จะหาใครมาเสมอด้วยคุณยายนั้นไม่มีอีกแล้ว

ตั้งแต่หลานจำความได้ ก็มีคุณแม่กับคุณยายเท่านั้น ที่คอยอุ้มชูเลี้ยงดูมาอย่างใกล้ชิด ในเวลาที่คุณแม่ต้องออกไปธุระกิจนอกบ้านบ่อย ๆ คุณยายก็จะเป็นผู้อบรมให้หลานเป็นคนดี คุณยายสอนให้หลานมีความกตัญญู สนองคุณพ่อ – แม่เมื่อมีโอกาสแม้เพียงเล็กน้อยก็ตาม คุณยายทำงานชนิดไม่เคยเลือกว่าจะเป็นงานต่ำหรือไม่ คุณยายสอนอยู่เสมอว่าการจะเป็นนายคนที่ดีได้ ต้องทำอะไร ๆ เป็นทุกอย่าง และทำให้ได้ดีด้วย คุณยายบอกว่า พ่อ – แม่น่ะ เป็นพระของลูกนะ จะหาใครเหมือนพ่อ – แม่ไม่มีอีกแล้ว เราเป็นลูกมีโอกาสอะไรเล็ก ๆ น้อย ๆ ที่

จะเป็นการสนองคุณพ่อ – แม่ ที่จะทำให้พ่อ – แม่มีความสุขได้ ก็ให้รีบทำ อย่าละเลยโอกาสนั้นเสีย

พ่อ – แม่เป็นพระของลูก แต่คุณยายเป็นยอดพระ ยอดบูชาของหลาน ตั้งแต่นี้ไปหลานไม่มีคุณยายอีกแล้ว โอ้! ร่มโพธิ์แก้วของหลาน ถ้าชาติหน้ามีจริง ขอให้ได้มาเกิดเป็นลูกหลานของคุณยายอีก.

หลานของคุณยาย

ใหญ่

(พจนีย์ กุยยกานนท์)

โอ้ว่าอนิจจาถึงคราโศก ให้วิโยคประทีปลับพลันดับสูญ
คุณยายท่านจากไปใจอาดูร ทั้งหลานลูกผูกจิตคิดอาวรณ์
หวลรำลึกถึงพระคุณแต่หนหลัง ได้พร่ำสั่งบาปบุญการุณสอน
ทั้งตักเตือนดูเลี้ยงเยี่ยงมารดร ทั้งอาทรห่วงใยยามไกลตา
การศึกษาหลานทุกคนคุณยายจัด อุตส่าห์ผลัดส่งเรียนสิ้นกังขา
แม้นหลานไหนเรียนดีมีปัญญา ท่านก็หาส่งให้เพียรเรียนต่อไป
จนถึงขั้นปริญญามหาบัณฑิต ได้รู้คิดเลี้ยงตัวตราบสิ้นสมัย
มีวิชาอยู่กับตัวกลัวอะไร ชีวิตไม่ปลดปลงคงได้ดี
มาบัดนี้อนิจจาโพธิ์ทองสูญ เพิ่มโศกพูลโพธิ์โค่นไปจากที่
ทิ้งนกกาเคว้งคว้างรานฤดี ต่อแต่นี้จะอาศัยอยู่แห่งใด
พระคุณของร่มโพธิ์ได้ตระหนัก รู้ประจักษ์แน่ชัดสิ้นสงสัย
ขอเทอดทูนพระคุณมั่นในดวงใจ แสนอาลัยร่มโพธิ์อันร่มเย็น.

หลานของคุณยาย

เล็ก

(ศรีประไพ กุยยกานนท์)

คำไว้อาลัย

คุณนายผิน แจ่มวิชาสอน ผู้มีพระคุณ

ข้าพเจ้าได้เริ่มรู้จักกับคุณหลวงแจ่มวิชาสอนกับคุณนาย ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๗ เมื่อข้าพเจ้าได้เริ่มเข้ารับราชการเป็นครูรอง โรงเรียนมัธยมวัดอนงค์ ในขณะนั้นคุณหลวงแจ่มวิชาสอน ดำรงตำแหน่งเป็นครูใหญ่ โรงเรียนมัธยมวัดอนงค์ ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๕๘ ทางราชการได้ยุบโรงเรียนมัธยมวัดอนงค์ ไปตั้งเป็นโรงเรียนมัธยมบ้านสมเด็จเจ้าพระยา รับนักเรียนประจำและเช้าไปเย็นกลับ โดยมีท่านเจ้าคุณประมวญวิชาพูล เป็นอาจารย์ใหญ่ และคุณหลวงแจ่มวิชาสอนเป็นผู้ช่วยอาจารย์ใหญ่ กับเจ้าคณะนักเรียนประจำด้วย คุณนายผินแจ่มวิชาสอน ก็ต้องรับหน้าที่เป็นแม่บ้านประจำคณะด้วย ข้าพเจ้าก็ได้รับหน้าที่เป็นครูรองและผู้ดูแลโรงเรียน ความสนิทสนมระหว่างข้าพเจ้าและครอบครัวของข้าพเจ้า กับครอบครัวของคุณนายก็สนิทสนมใกล้ชิดกันยิ่งขึ้น คุณนายได้ให้ความเมตตาปรานีแก่ข้าพเจ้าและครอบครัวประดุจพี่น้อง ถึงกับท่านได้ขอบุตรข้าพเจ้าไปเลี้ยงดู และให้ความอุปการะประดุจบุตรของท่านเป็นเวลาหลายปี พระคุณอันนี้ ได้ซาบซึ้งตรึงใจแก่ข้าพเจ้าและครอบครัวของข้าพเจ้าเป็นอย่างมาก เป็นพระคุณที่หาที่เปรียบมิได้

คุณนายผิน แจ่มวิชาสอน ท่านเป็นผู้ที่มีนิสัยโอบอ้อมอารี และ

เห็นอกเห็นใจแก่คนทั่วไป เมื่อผู้หนึ่งมีทุกข์ร้อนมาขอความช่วยเหลือจากท่าน ท่านจะไม่นิ่งดูดาย จัดการช่วยเหลือจนสุดความสามารถ ความดีเด่นนี้ทำให้มีผู้รักใคร่ เคารพนับถือท่านเป็นอย่างมาก

ส่วนการบำเพ็ญกุศลนั้น นับว่าท่านได้บำเพ็ญมาเป็นอย่างมากตลอดชีวิตของท่าน กิจวัตรประจำที่ข้าพเจ้าได้เห็นมาตลอดห้าสิบปีเศษที่ข้าพเจ้าได้ใกล้ชิดสนิทสนมกับท่าน ก็คือการทำบุญตักบาตรพระภิกษุสงฆ์เป็นประจำ และจำนวนมาก ๆ ทุก ๆ วัน นอกจากนั้นยังได้ทอดกฐินและบวชพระเป็นประจำ สร้างและซ่อมโบสถ์ วิหาร ศาลาการเปรียญ และซ่อมแซมถาวรวัตถุตามวัดวาอารามทั่ว ๆ ไป ให้เงินบำรุงโรงเรียน โรงพยาบาล เท่าที่มีโอกาสจะทำได้ ที่เห็นเด่นชัดก็คือได้ยกที่ดินและก่อสร้างสถานีกาชาดที่ ๑๑ ตำบลบางหว้า จังหวัดธนบุรีให้แก่สภากาชาดไทย เป็นมูลค่าหลายล้านบาท กับได้บำเพ็ญกุศลอย่างอื่น ๆ อีกเป็นอเนกประการ

ด้วยอำนาจกุศลบุญราศี ที่คุณนายผิน แจ่มวิชาสอน ได้บำเพ็ญมาด้วยดี จึงทำให้ท่านเป็นผู้มั่งคั่งสมบูรณ์มากผู้หนึ่ง และบำเพ็ญทานการกุศลอย่างไม่รู้จักอิ่ม เมื่อท่านได้ล่วงลับไปจากโลกนี้แล้ว ขอให้ท่านได้ไปเสวยทิพยสมบัติ ได้ประสบแต่ความสุขสงบในสัมปรายภพชั่วนิรันดรเทอญ.

ชอบ หวีโภค

๓ กรกฎาคม ๒๕๑๒

คำไว้อาลัย

โลกคือหมู่สัตว์ มีชราเป็นผู้นำ นำเข้าไปใกล้ไม่ยั่งยืน โลกไม่มีเจ้าของครอบครองโดยจำเพาะ เมื่อถึงเวลาเข้าแล้วก็จำต้องจากไป ถึงจะยังเพลิดเพลินอยู่ในโลกนี้ มันก็เพลิดเพลินไปไม่ได้ หรือจะพูดอีกอย่างหนึ่งว่า ชุมนุมแห่งชีวิตในโลกนี้นั้น ย่อมมีชุมนุมแห่งชีวิตอื่นเป็นเพื่อน และสัมพันธ์กันมากบ้างน้อยบ้าง แล้วแต่ที่เกิดและที่อยู่ ทำให้ได้ความเพลิดเพลินในรสชาดต่าง ๆ กัน ให้เกิดอยู่ในโลกนี้นานเท่าไรก็ยิ่งได้รสชาดใหม่ ๆ แปลก ๆ มากขึ้นเท่านั้น เพราะฉะนั้น คนที่เกิดมาแล้วได้อยู่ในโลกนี้ได้นานเท่าไร ก็ยิ่งเป็นที่ชื่นใจของตัวเอง และเป็นที่ชอบใจของคนอื่น ๆ ด้วย เมื่อต้องจากไปเพราะการตาย คนอื่น ๆ ก็เสียใจและพากันเสียดาย เพราะรู้จักมักคุ้นชอบพอกันมาเป็นเวลานาน ความคิดถึงซึ่งกันและกันก็ยิ่งดูดดื่มมากเข้า เพราะได้ความพึ่งพาอาศัยกัน และมีพระเดชพระคุณต่อกันมาช้านาน ก็เป็นธรรมดาของคนที่ต้องจากกันอย่างนี้ จะหักห้ามความอาลัยซึ่งกันและกันนั้น เป็นของยากยิ่ง ยิ่งคนที่ตายจากไป ได้ทำความดีไว้แก่คนอื่นมาก ๆ ความอาลัยรักจากคนอื่น ๆ ก็ยิ่งมากขึ้นเป็นเงาตามตัว อาจจะมีความอาลัยต่อไปจนตลอดอายุของคน ๆ นั้นก็ได้

คุณนายผินนั้น ตั้งแต่อายุยังอยู่ในวัยสาว ตลอดมาจนถึงเป็นผู้ใหญ่ ก็ได้ประพฤติดีประพฤติชอบ ชอบเข้าวัดเข้าวา ทำบุญให้ทานในพระพุทธศาสนา เฉลี่ยเผื่อแผ่บริจาคทาน แก่สมณะชีพราหมณา-

จารย์ อุบาสก อุบาสิกา อยู่เสมอมาเป็นนิจ รู้จักเผื่อแผ่ไม่ตระหนี่ถี่เหนียว ชอบบำเพ็ญกุศลในทางบริจาค เพื่อประโยชน์สุขแก่ผู้อื่นเสมอมา ทั้งในทางวัดและทางบ้าน บำเพ็ญตนซื่อตรง ประกอบด้วยอัธยาศัยไมตรีอันดี เป็นที่รักและที่ชอบใจของคนอื่น ๆ เมื่อตอนอายุจะเข้าในวัยปูนชรา ก็ยิ่งบริจาคมากเข้า และก็ทำเสมอ ๆ มา จนจะถือได้ว่าเป็นที่พึ่งแก่สมณะชีพราหมณาจารย์ และอุบาสก อุบาสิกา จะพูดเปรียบเทียบไปถึงอุบาสกและอุบาสิกาแต่ครั้งกระโน้น ก็พอจะเปรียบเทียบกันได้ ข้าพเจ้าได้เคยเห็นเคยรู้จักมาแล้วอย่างนี้เสมอ ๆ ยิ่งอายุมากเข้าก็ยิ่งทำบุญ ในการบำเพ็ญกุศลบริจาคเพื่อประโยชน์สุขแก่ท่านผู้อื่น ก็ยิ่งมากเข้า จนกระทั่งความตายจะมาพาเอาตัวไป ก็ยังมีผู้ที่มีความหวังจะได้รับความอุปการะอีก กระนี้ละหรือ คนอย่างนี้จึงจะไม่ยังความอาลัยรักและเสียดาย ให้แก่ผู้ที่ยังอยู่ข้างหลังอีกเป็นอันมาก เมื่อข่าวความตายได้รู้ได้ทราบไปถึงไหน ความอาลัยรัก ความเสียดาย ย่อมแผ่ไปถึงนั่นแต่มันก็เป็นเรื่องของธรรมดา ไม่มีใครที่จะแก้ไขได้ ดังหัวข้อที่ยกมาข้างต้น จะทำได้ก็ต้องบำเพ็ญทำบุญกุศลให้เหมือนอย่างคุณนายผินเพราะบุญกุศลใครทำก็เป็นของคนนั้น ผู้ไม่ประมาทจงอุตส่าห์บำเพ็ญคุณความดีไว้ให้มาก ๆ จะได้เป็นที่พึ่งแก่ตนอย่างเดียวกันกับที่คุณนายผินได้กระทำมาแล้ว คุณนายผินได้กระทำมาแล้วเป็นอันดีตลอดอายุกาล คือรู้จักบริโภคจับจ่ายใช้สอย ส่วนที่เป็นโภคสมบัติ และรู้จักแบ่งไว้ใช้สอยส่วนที่เป็นอริยทรัพย์ รู้จักกาละเทศะ ที่จะจัดนำมาทั้งสองอย่างควบคู่กันไป จึงได้ปกครองทรัพย์ที่หามาได้ไว้ และปกครองอยู่ได้

ตลอดมาจนตราบเท่าสิ้นชีวิต ซึ่งนับว่าเป็นการยากยิ่งที่ผู้อื่นจะทำได้ การรู้จักโลกด้วยการทำอริยทรัพย์ให้เกิดขึ้นได้นั้น นับว่าเป็นการรู้จักโลกแล้วตามสมควร

ในที่สุดนี้ ขอให้อริยทรัพย์นั้น ๆ จงดลบันดาลให้คุณนายผินจงได้ประสบในปรโลกที่คุณนายผินได้เข้าถึงแล้วด้วยความสวัสดี เวรภัยทั้งหลายจงอย่าได้กล้ำกราย กระทำอันตรายได้แต่ในที่ใด ๆ เลย จงเกษมผ่องแผ้วสำราญกาย สำราญใจ ทุกทิวาราตรีกาล ขอให้พรทั้งหลายที่พวกข้าพเจ้าตั้งใจให้นี้ จงเป็นผลสำเร็จ ตามความปรารถนาทุกเมื่อเทอญ.

หลวงพิลาศวรรณสาร

๑๕ มิถุนายน ๒๕๑๒

พระคุณของแม่

ถึงคุณแม่จะไม่ได้เป็นผู้ให้กำเนิดแก่ข้าพเจ้าในทางโลก แต่คุณแม่ก็ได้ให้กำเนิดแก่ข้าพเจ้าในทางธรรม โดยรับอุปการะจัดการบวชเรียนให้ แม้จะลาสิกขาออกมาแล้ว คุณแม่ก็ยังมีความห่วงใยและยังให้ความอบอุ่น และอุปการะอยู่เช่นเดิม และเช่นเดียวกับลูกหลานของคุณแม่ ซึ่งยากนักที่จะหาผู้ใดมีน้ำใจเสมอเหมือนได้ พระคุณนี้จะจารึกอยู่ในความทรงจำชั่วชีวิตหาไม่ คุณแม่ดีกับข้าพเจ้าทุก ๆ อย่าง เป็นร่มโพธิ์ร่มไทรที่แท้จริง ไม่เคยทอดทิ้งแม้ในยามทุกข์ยาก เอาใจใส่ไต่ถามทุกข์สุขอยู่ตลอดเวลา คุณแม่เป็นสุดยอดที่ข้าพเจ้าเคารพบูชา ถึงแม้จะพยายามสนองบุญคุณเท่าไร ก็ยังรู้สึกว่าไม่สามารถที่จะทดแทนพระคุณท่านได้เพียงพอ และก็เป็นการยากที่จะทดแทนพระคุณให้ครบถ้วนได้

วันที่ ๙ เมษายน ๒๕๑๒ เป็นวันที่ข้าพเจ้าต้องเศร้าโศกมากที่สุดในชีวิต เป็นวันที่ข้าพเจ้าจะลืมเสียมิได้ เพราะเป็นวันที่คุณแม่ซึ่งเป็นที่เคารพบูชา เป็นร่มโพธิ์ร่มไทรของข้าพเจ้าได้จากไปอย่างไม่มีวันกลับ ต่อไปนี้ข้าพเจ้าจะไปกราบเยี่ยมคุณแม่ได้ที่ไหนเล่า ชีวิตของคุณแม่ต้องฟันฝ่าอุปสรรคนานับประการด้วยความยากลำบาก คุณแม่ต้องต่อสู้กับทุกสิ่ง ก็เพื่อความสุขและความเจริญของผู้อื่น คุณแม่ประกอบแต่กรรมดี พร้อมทั้งแนะนำผู้อื่นให้ประพฤติตนเป็นคนดีอีกด้วย คุณแม่ยึดและตั้งมั่นในพระบวรพุทธศาสนา โดยได้บริจาคทรัพย์และที่ดินสร้างและทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาตลอดมา พร้อมทั้งสร้างสถานีกาชาด

สถานีอนามัย บำรุงโรงพยาบาลต่าง ๆ เป็นประจำ แต่คุณแม่ก็ต้องมาพ่ายแพ้แก่โรคที่ตามคุกคาม ซึ่งยังไม่มียาชนิดใดจะพิชิตได้ คุณแม่จึงต้องจากไปอย่างไม่มีวันกลับด้วยอาการสงบ

ด้วยอานุภาพบุญกุศลที่คุณแม่ได้บำเพ็ญด้วยดีตลอดมา ขอให้ดวงวิญญาณอันบริสุทธิ์ของคุณแม่ จงสถิตอยู่ ณ ทิพยวิมาน และประสบสุข เกษมสำราญในสัมปรารภพทุกเมื่อ.

สุนทร ศรกุล
ธนาคารกรุงเทพ จำกัด
สาขาบางยี่ขัน

ระลึกถึงคุณอา

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ คุณอาหลวงแจ่มวิชาสอน ขณะเป็นครูฝึกหัดอาจารย์นั้น ต้องมีครูพี่เลี้ยงเพื่อแนะนำและช่วยเหลือในการสอน ครูพี่เลี้ยงของคุณอาหลวงแจ่มวิชาสอนคือ พระวิสณฑ์ดรุณการ (บิดาของข้าพเจ้า) จึงทำให้ท่านทั้งสองมีความสนิทสนมเหมือนญาติตั้งแต่นั้นมา และได้ขาดการติดต่อเมื่อพระวิสณฑ์ดรุณการถึงแก่อนิจกรรม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๖ ข้าพเจ้าได้เริ่มเข้ามาติดต่อกับคุณอาทั้งสองใหม่ เมื่อคุณอาพระอำพนพิทยาสิทธิ์ได้ใช้ให้มาติดต่อ ตั้งแต่อยู่บ้านคลองบางหลวง ขณะที่ข้าพเจ้ายังเป็นนักเรียนอยู่ที่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย แต่ความสนิทได้เริ่มมีขึ้นอีกเมื่อข้าพเจ้ามีอาชีพเป็นครู

คุณอาทั้งสองคน เป็นเสมือนบิดา–มารดาคนที่สองของข้าพเจ้า นับตั้งแต่ข้าพเจ้าได้เริ่มใกล้ชิดกับท่าน ท่านก็ได้ให้ความอุปการะเหมือนพ่อแม่บังเกิดเกล้าทุกประการ ให้ความเอ็นดูสงสาร ซึ่งข้าพเจ้าไม่สามารถจะบรรยายให้สมกับความดีของท่านได้ เพราะว่าท่านเป็นผู้ใหญ่ที่มีความดีเป็นเลิศทุกอย่าง และก็ไม่ได้เอ็นดูแต่ข้าพเจ้าและครอบครัวเท่านั้น ท่านได้เอ็นดูคนอื่น ๆ อีกนับร้อยนับพัน

คุณอาทั้งสอง ชอบเสริมสร้างอนาคตที่ดีให้แก่บุคคลที่ใกล้ชิดและมีความประพฤติดี ซึ่งไม่เป็นภัยแก่สังคมแล้ว ท่านจะสนับสนุนครอบครัวนั้นหรือบุคคลนั้นทันที เพื่อให้เป็นผู้ที่มีอนาคตแจ่มใส แต่ถ้าปรากฏภายหลังว่าไม่รักษาความดีแล้ว ท่านจะขาดการติดต่อทันที

คุณอาได้สร้างกุศลทุกทาง จึงนับได้ว่าเป็นบุคคลตัวอย่างของโลกคนหนึ่ง ที่เด็กรุ่นหลังควรเอาตัวอย่างได้โดยตลอด เพราะชีวะประวัติของท่านงดงามมาก หาคนแบบนี้ได้น้อยคน ซึ่งจะมีเพียงหนึ่งในล้านคน

หากประเทศไทยมีคนอย่างคุณอามาก ๆ แล้ว ประเทศไทยจะเจริญมากกว่านี้อีกหลายเท่า ข้าพเจ้ากล้ากล่าวได้โดยไม่ผิดหวัง เพราะว่าคุณอารู้จักนำเงินที่มีอยู่มาใช้ในทางที่ถูกที่ควรแก่ประเทศชาติ และเงินของคุณอาทุกบาททุกสตางค์ได้มาโดยการลงทุนลงแรง และบริสุทธิ์จริง ๆ และการทำบุญของคุณอานั้น ทำโดยใจบริสุทธิ์ไม่ได้หวังสิ่งตอบแทนเลยแม้แต่น้อย ข้าพเจ้าได้พยายามรวบรวมยอดการทำบุญของคุณอาแล้ว ปรากฏว่าไม่น้อยกว่าผู้มีใจบุญที่ยิ่งใหญ่ของประเทศคนอื่น ๆ และได้ทราบจาก พ.อ. สมาน วีระไวทยะ ว่าท่านได้ทำพินัยกรรมไว้ให้ทำบุญอีกเป็นจำนวนมหาศาล หากเมื่อเปิดพินัยกรรมแล้วเป็นจริงก็นับว่าเป็นโชคดีของชาติ ที่มีบุคคลซึ่งเห็นแก่ชาติบ้านเมือง ข้าพเจ้าใคร่ขอให้ชาติไทยมีคนอย่างนี้มาก ๆ เถิด บ้านเมืองของเราจะได้เจริญยิ่งขึ้นไป

ฉะนั้น การจากไปของคุณอาครั้งนี้ จึงทำให้คนนับหมื่นต้องขาดร่มโพธิ์ร่มไทร ซึ่งเคยให้ความร่มเย็นเป็นสุขอยู่ตลอดเวลาหมดไป จึงยังความอาลัยแก่คนทั่วไป ดังจะเห็นได้จากการขอเป็นเจ้าภาพสวดพระอภิธรรมอยู่แล้ว

แต่ท่านไม่ต้องตกใจ บัดนี้ได้มีต้นโพธิ์ซึ่งคุณอาได้เป็นผู้สร้างขึ้นไว้แทนท่านถึง ๒ ต้น คงจะให้ความร่มเย็นแก่สังคมของเมืองไทยต่อ

ไปอีก และคงจะแผ่ความร่มเย็นแทนท่านได้มาก และกว้างขวางยิ่งขึ้นต่อไป ข้าพเจ้าขออนุโมทนาด้วย

ในระยะหลังนี้ คุณอาได้เริ่มป่วยเป็นโรคมะเร็งที่กระเพาะปัสสาวะ (แพทย์ตรวจพบเมื่อปลายเดือนมิถุนายน ๒๕๑๑) ตอนแรกไม่มีอาการอะไรมาก ท่านก็ยังคงทำงานอยู่ไม่ยอมพักเลย ระยะหลังก่อนท่านจะจากไป ๒ เดือนเศษ ท่านเริ่มเจ็บหนักตอนนี้เองที่เห็นได้เด่นชัดว่าท่านเป็นห่วงข้าพเจ้ามาก เพราะว่าข้าพเจ้ากับภรรยาต้องไปเยี่ยมท่านเกือบทุกวัน ถึงแม้ว่าจะไปถึงท่านราว ๒๐.๐๐น. – ๒๑.๐๐ น. ก็ยังดี ซึ่งบางวันข้าพเจ้าลาท่านกลับเมื่อเวลา ๒๔.๐๐ น. แล้วท่านก็บอกว่าทำไมรีบกลับเล่า ข้าพเจ้าได้เรียนท่านว่า ๖ ทุ่มแล้วครับ ท่านก็บอกว่างั้นไปได้ พร้อมกับให้ศีลให้พรทุกครั้ง พอข้าพเจ้าหายไปสัก ๒ วัน ท่านจะให้เด็กโทรศัพท์ถามทุกครั้งทำไมหายไป ฉะนั้น เมื่อข้าพเจ้าจะหายไปไม่สามารถมาเยี่ยมท่านได้ ก็ต้องกราบเรียนให้ท่านทราบทุกครั้ง

วันที่ ๙ เมษายน ๒๕๑๒ เป็นวันจากไปของท่าน เป็นระยะที่ข้าพเจ้าต้องเข้าประชุมที่ศาลาสันติธรรม ขณะที่นั่งประชุมอยู่ราว ๑๔.๐๐ น. เศษ ภรรยาของข้าพเจ้าก็ได้แต่งดำมายืนที่ประตูห้องประชุม ข้าพเจ้าตกใจรีบออกมาพบ พอทราบว่าคุณอาได้ถึงแก่อนิจกรรมแล้ว ข้าพเจ้าตกใจจนลืมลาที่ประชุมเก็บของออกจากที่ประชุมทันที จนวันรุ่งขึ้นต้องไปกราบขอประทานโทษประธานการประชุม พร้อมกับบอกเหตุผลให้ที่ประชุมทราบ ผู้เข้าประชุมหลายท่านได้รู้จักคุณอาดี ต่างก็บ่นเสียดายทุกคน เพราะว่าท่านได้ทำคุณประโยชน์ให้แก่กิจการของ

ประเทศเกือบทุกสาขา

สุดท้ายนี้ข้าพเจ้าขอให้ผลของการประกอบกรรมดีของคุณอา จงเป็นปัจจัยส่งเสริมให้คุณอาประสบแต่สุขสันติ ในคติภพชั้นสูงสุดเถิด หากชาติหน้ามีจริงแล้ว ข้าพเจ้าขอได้พบและร่วมเป็นเด็กของท่านอีก และพร้อมที่จะตอบแทนบุญคุณของท่านต่อไปทุกวิถีทาง.

ด้วยความเคารพอย่างสูง

วิพล กิวานนท์

ร.ร. กิวานนท์วิทยา ภาษีเจริญ

ข้างสถานีกาชาดที่ ๑๑ วิเศษนิยม ภาษีเจริญ ธนบุรี

ด้วยความอาลัยอย่างสุดซึ้ง

คุณน้าผิน แจ่มวิชาสอน ผู้มาดีและไปดี คุณน้าจากพวกหลาน ๆ ไปเสียแล้ว จากไปอย่างไม่มีวันจะกลับมาอีก หลานสุดแสนที่จะอาลัยอาวรณ์อย่างที่สุดในชีวิต ต่อไปนี้สิ่งต่าง ๆ ของคุณน้าเป็นอดีตไปเสียแล้ว อดีตที่ยังฝังแน่นอยู่ในความทรงจำของหลานตลอดชั่วชีวิต หลานไม่เคยลืมเลยว่า เวลาที่คุณน้ายังมีชีวิตอยู่ คุณน้าให้ทั้งความรักความเห็นใจ ห่วงใย และให้ที่อยู่อาศัยตลอดจนทรัพย์สินอย่างมีความผาสุก ตลอดมาจนทุกวันนี้ คุณน้าเป็นแม่พระของหลานที่ประเสริฐที่สุด จะหาใครมาเปรียบเทียบไม่ได้อีกแล้วในโลกนี้ คุณน้าผินทำทุกสิ่งทุกอย่างเพื่อลูกหลานทั้งสิ้น อุทิศแรงกายและแรงใจให้กับงานทุก ๆ อย่าง ถึงแม้ผลประโยชน์ที่ได้รับจากความเหนื่อยยากของท่าน ไม่ได้เกิดกับท่านเลย แต่เป็นของลูกหลานทั้งสิ้น เดี๋ยวนี้คุณน้าสร้างทุกสิ่งทุกอย่างให้กับลูกหลานเพียบพร้อมหมดแล้ว แทนที่คุณน้าจะอยู่เป็นมิ่งขวัญ เป็นร่มโพธิ์ร่มไทรของหลานต่อไปอีก แต่คุณน้าก็ไม่มีโอกาส ไม่มีโอกาสแม้แต่จะได้เห็นลูก ๆ หลาน ๆ มากราบแทบเท้าของคุณน้า อย่างพร้อมหน้าพร้อมตาเมื่อเช้าวันที่ ๙ เมษายน ๒๕๑๒ เป็นวันที่คุณน้าได้จากลูก ๆ หลาน ๆ ไปในวันนั้น หากชาติหน้ามีจริงแล้ว หลานขอรับใช้ได้ตอบแทนพระคุณของคุณน้า ที่ได้ทำไว้กับหลานในชาตินี้ด้วยเถิด

ขอให้ดวงวิญญาณของคุณน้าผิน แจ่มวิชาสอน ไปสู่สุคติมีความผาสุกอยู่ในสัมปรายภพด้วยเทอญ.

วิจิตร แสงพุ่มรัตน์
โรงงานวิเศษนิยม พระโขนง
พระนคร

สารบาญ

สังขิตโตวาทกถา

พระราชนิพนธ์
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

◎ โส ภควา มชฺฌิเมสุ ชนปเทสุ อริยเกสุ มนุสฺเสสุ อุปฺปนฺโน อนุกมฺปโก หิเตสี อนุกมฺปํ อุปาทาย ธมฺมํ เทเสสิ พหุชนหิตาย พหุชนสุขาย โลกานุกมฺปาย อตฺถาย หิตาย สุขาย เทวมนุสฺสานนฺติ.

◎ กาละนี้จะได้กล่าวสังขิตโตวาทกถา พรรณาคุณแห่งพระ-ผู้มีพระภาคย์ พอให้เปนข้อความเลื่อมใสสังเวช เปนเครื่องเตือนสติคนผู้เปนคฤหัษฐ์ เปนอนุสรณฐานที่ตั้งแห่งอัปปมาทธรรม มีเนื้อความว่า สมเด็จพระผู้มีพระภาคย์เปนพระอรหํสัมมาสัมพุทธที่เปนนาถะของโลกพระองค์นั้น บังเกิดในมัชฌิมประเทศเปนที่อยู่ของมนุษย์ชาวอริยกะทั้งปวง ในท่ามกลางแผ่นดินมณฑลอันนี้ พระองค์นั้นเปนสยัมภูจะได้มีใครเปนอาจารย์เปนครูสั่งสอนหามิได้ พระองค์ย่อมตรัสรู้ซึ่งธรรมทั้งหลายซึ่งไม่เคยได้ยินได้ฟังมาแต่ในกาลก่อน แลย่อมกอปรด้วยพระมหากรุณา ปรารถนาจะอนุเคราะห์สั่งสอนให้สัตวเปนอันมากพ้นจากสังสารวัฏฏทุกข์ ถึงซึ่งอมัตธรรมอันเปนยอดแห่งความศุข คือพระนิพพาน จึงได้ทรงอุตสาหะโปรดประทานสำแดงไว้ซึ่งธรรมมีประเภทต่าง ๆ เพื่อจะให้เปนประโยชน์เปนคุณแก่โลกคือเทพยดา

มนุษย์หมู่สมณพราหมณ์ทั้งปวง ที่มีปัญญาจักษุอาจรู้ซึ่งธรรมของพระองค์ แลมีศรัทธาความเชื่อถือหยั่งลงในคุณแห่งพระรัตนตรัยซึ่งเปนอนุสรณะเขตร แลอาจปลูกศรัทธาอุตส่าห์รับเอาข้อปฏิบัติอันวิเศษไปกระทำให้เห็นแจ้งในสันดาน พระองค์จึงได้ตั้งไว้ซึ่งเทศนานัยโดยวิตถาร พรรณาข้อปฏิบัติที่หยาบบ้างเลอียดบ้าง โดยสมควรแก่ผู้ที่จะรับปฏิบัติต่อมาสิ้น ๔๕ พรรษา จึงเสด็จดับขันธปรินิพพาน แลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นจึงได้ประดิษฐานสืบมา นักปราชญ์ทั้งหลายผู้มีปรีชาจึงได้หยั่งทราบว่าพระองค์นั้นเปนพระสยัมภูสัมมาสัมพุทธเจ้าจริงด้วยประการดังนี้

ทีนี้จะได้ชักเอาความในพระบาฬี ติกอังคุตรมาตั้งลงแล้ว แลพรรณาโดยสังเขปในพระสูตรนั้นมีอาทิบทเบื้องต้นว่า "ตโย มทา กตเม ตโย โยพฺพนมโท อาโรคฺยมโท ชีวิตมโทติ" มีเนื้อความว่า "ตโย มทา" ความเมามีสาม "โยพฺพนมโท" คือเมาว่าตัวยังงาม ยังตั้งอยู่ในวัยนั้นอย่างหนึ่ง "อาโรคฺยมโท" คือเมาว่าตัวยังสบาย ยังไม่มีความเจ็บไข้อย่างหนึ่ง "ชีวิตมโท" คือเมาต่อชีวิตรว่าตัวยังไม่ใกล้ต่อความตายอย่างหนึ่ง ความสามเรื่องนี้ให้จำไว้ก่อนเปนกระทู้ความ "มท" นั้นแปลว่าความเมา ถ้าจะว่าด้วยเมาก็มีอีกสามอย่าง คือ "มโท อุมฺมโท ปมโท"

"มโท" นั้นว่าเมา ท่านเปรียบไว้ว่าเหมือนคนกินเหล้า เมื่อเดิมนั้นปรกติตนเปนอย่างหนึ่ง ครั้นกินเหล้าเข้าไปแล้วปรกติตัวก็หาเหมือนอย่างแต่ก่อนไม่ แม้นในที่ควรกลัวฤๅควรจะอาย ก็ปราศจาก

ความเอื้อเฟื้อยำเกรง

"อุมฺมโท" นั้นว่าเมาขึ้น เปรียบเหมือนคนเปนบ้าแม้จะเปลือยกายไม่นุ่งผ้าก็ไม่มีความอาย แม้คูถก็สำคัญไปได้ว่าเปนจุรณจันทน์เครื่องหอม ย่อมบริโภคได้ซึ่งเข้าของที่เขาไม่บริโภค นี้ชั่วยิ่งลงไปกว่าคนที่เมาเหล้า

"ปมโท" นั้นว่าเมาทั่ว เพราะว่าความเมานี้ย่อมมีทั่วกันไปทั้งมนุษย์แลเทพยดาเหมือนกรรมอันใดที่นักปราชญ์ มีพระพุทธเจ้าเปนต้น ติเตียนว่าต่ำช้า ย่อมเห็นไปว่าความชอบแลความดีทุกประการ จึงไม่มีใครว่าขานติเตียนกันขึ้นได้ ทั้งนี้ไซร้ก็เพราะเมาเสียด้วยกันทุกผู้ทุกคน แต่บรรดาซึ่งเปนบุถุชนก็ได้ชื่อว่าเปนคนบ้าคนเมาสิ้นทั้งปวง จะไม่เปนคนเมาก็แต่พระอริยเจ้าองค์พระอรหันต์ บุถุชนนอกกว่านั้นย่อมเมาในที่ต่าง ๆ บางทีไปเมาในวัยว่ายังเด็กยังหนุ่ม บางทีไปเมาว่าไม่มีโรค บางทีไปเมาในชีวิตรว่ายังไม่ใกล้ต่อความตาย บางพวกก็เมาเสียทั้งสองอย่างสามอย่าง

ก็ที่เมาว่ายังเด็กยังหนุ่มอยู่นั้น ให้พิจารณาดูเถิด เมื่อตนแรกเกิดประสูตรจากครรภ์แห่งมารดา ย่อมมีกายอันอ่อนต้องนอนอยู่ในที่อันเดียว จะพลิกแพลงและเหลียวยกศีร์ษะของตนขึ้นก็ยังไม่ได้ มาจนถึงวันที่คิดขึ้นได้ว่าตนยังหนุ่มยังงามผ่องใสบริบูรณ์ด้วยประการทั้งปวงนั้น กายของตัวก็แก่แปรมาทุกวัน ๆ รุกใกล้ต่อความชราเข้าเท่าไรก็เหมือนอย่างพระอาทิตย์อันอุทัยก็ย่อมหันหน้าต่ออัษฎงค์ฉันนั้น ก็ที่เมาว่าตนหาโรคมิได้นั้น ให้พิจารณาดูเถิด กายของสัตวนี้ย่อมมีโรค

บังเกิดอยู่เปนนิจ ต้องประกอบกิจประคับประคองรักษาไว้ด้วยส้องเสพซึ่งปัจจัยผลัดเปลี่ยนอิริยาบถยืนเดินนั่งนอนต่าง ๆ ถ้านั่งฤๅนอนอย่างเดียว ฤๅไม่กินอาหารข้าวน้ำสักวันหนึ่งก็ดี เท่านี้ก็จะเห็นดอกว่ากายของสัตวนี้มีโรคอยู่เปนนิจ จะต้องกล่าวไปไยถึงโรคที่เปนไปในกายในจิตรภายนอกภายใน ที่จะมาบังเกิดขึ้นให้ต้องเสวยทุกขเวทนา ก็ที่ว่าเมาต่อชีวิตรคิดว่าตนยังไม่ตาย แสวงหาแต่ความสบายกามคุณบริโภคต่าง ๆ นั้น ใครเล่าจะเปนนายประกันรับชีวิตรของท่านว่าต่อวันนั้นปีนั้นจึงจะตาย ท่านได้เห็นอยู่ฤๅไม่ว่าสัตวที่บังเกิดมาแล้ว ก็ย่อมตายแต่เด็กบ้างหนุ่มบ้างแก่บ้างเปนธรรมดา ชีวิตรของท่านรู้แล้วฤๅว่าความตายจะมาถึงในวันใดเวลาใด ธรรมดาว่าวัยคือความเปนหนุ่มเปนสาวนี้ ท่านเปรียบไว้ว่าเหมือนหัวฝีที่บังเกิดขึ้นในกาย มีแต่ปวดเจ็บขึ้นไปทุกครั้งทุกที จนถึงความแตกเปนที่สุดฤๅพองพังฉะนั้น.

ก็ความที่มาสำคัญว่าหาโรคมิได้นั้นเล่า ท่านเปรียบไว้ว่าร่างกายของสัตวเหมือนเรือนไฟไหม้ เมื่อแรกนั้นก็ย่อมลวกลนติดเข้าไปแต่ทีละน้อย ๆ แล้วจึงค่อยไหม้ลามโพลงขึ้น จนถึงแหลกย่อยหักยับทำลายลงเปนที่สุด ชีวิตรของสัตวท่านเปรียบไว้ว่าเหมือนประทีปน้ำมันอันจุดอยู่ในที่แจ้ง เมื่ออันตรายภายนอกภายในมากระทบเข้าแล้ว ก็พลันที่จะดับจะได้มีกาลมีเพลาหามิได้ ถ้ามิดังนั้นไส้ฤๅน้ำมันหมดลงเมื่อใด ก็จะดับไปเมื่อนั้น จะได้มีสิ่งใดสิ่งหนึ่งเปนเชื้อเหลืออยู่เปนสำคัญก็หามิได้ ชีวิตรนี้ย่อมซึมซาบอยู่ในกาย เปรียบเหมือนเกลืออันรักษาไว้ซึ่งชิ้นปลาชิ้นเนื้อมิให้เน่าไปฉันนั้น อันชีวิตรสัตวนี้เมื่อรอด

อยู่ได้วันหนึ่งสองวันก็ชื่อว่าเปนลาภ เพราะประกอบไปด้วยอันตราย ต่าง ๆ เหมือนมีศัตรูอยู่รอบข้าง ถ้าพร้อมใจกันเข้ารุมตี ชีวิตรนี้ก็จะ แตกจะทำลาย จะมีผู้รักผู้เสียดายก็แต่เจ้าตัวนั้นผู้เดียว นอกกว่านั้น ชื่อว่าเปนศัตรูทั้งสิ้น อันนี้ชักมาว่าพอให้เห็นเปนตัวอย่าง ยังอันตราย ที่จะบังเกิดด้วยไม่มีเหตุที่อ้าง คือ ดี แลเสมหะ ฤๅลมในภายใน ฤๅว่าอาหารที่บริโภคเข้าไปไม่ย่อยยับ กลับกระทำอันตรายให้ถึงแก่ ความตายนั้นก็มี บางทีอันตรายภายนอกคือภูเขาแลต้นไม้ ฤๅเหย้า เรือนทรุดทำลายหักทับลงให้ถึงแก่ความตายนั้นก็มี บางทีสัตวที่มีพิษจะ มาขบกัด ฤๅจะวิบัติพลาดล้มลงด้วยตัวเองก็ดี ดังนี้ก็ย่อมจะถึงแก่ ความตายทั้งสิ้น อันเหตุแห่งความตายนี้จะพรรณาไปก็ไม่มีที่สุด ก็ เพราะเทพยดาแลมนุษย์ไม่สู้ได้พิจารณากระทำไว้ในใจ จึงพาให้เห็น วิปริตไปด้วยอาการต่าง ๆ อันนี้ถ้าจะว่าให้สั้น ก็เพราะเมาในของ ทั้งสามอย่าง ทั่วกันไปทั้งมนุษย์แลเทพยดา จึงไม่มีใครติเตียนนินทา ครหาซึ่งกันแลกัน ท่านเปรียบไว้เหมือนคนเมื่อดี ๆ อยู่ ถ้าทำอันใด ๆ ให้แตกหักด้วยความประมาท ก็ย่อมเสียดาย ครั้นเสพสุราเข้าไปแล้ว ย่อมต่อยเสียซึ่งเข้าของด้วยหาความเอื้อเฟื้อมิได้ อันนี้ไซร้ก็เพราะกำลัง เมา ฉันใด บุฤๅชนนี้ไซร้ก็ย่อมเมาด้วยของทั้งสามนี้เปนนิจ จึงไม่ได้ คิดถึงร่างกายชีวิตรว่าเปนของหายากจะไม่ตั้งอยู่สิ้นกาลนาน เมื่อมา พบโอกาสขณะกาลสมัยเช่นนี้ ควรแล้วที่จะรีบเร่งแสวงหาความดีปฏิบัติ เพื่อจะให้เปนที่พึ่งแก่ตนในชาติน่า ที่บางพวกมาแสวงหาสาสนาข้อปฏิบัติ หวังจะกระทำที่พึ่งแก่ตน ก็เปนความดีความชอบหนักหนาแล้ว ก็แต่

ทว่าคนพวกนั้นมิได้ใช้กิจบั่ญญาไปทำกุศลถือสาสนาตามเพื่อนบ้าน เมื่อเขาถือผิดตัวก็จะพลอยเบิ่นพาลมิได้รู้ตัว คิดดูเถิดประเทศใดที่มีครุฐานิยวัดถุ เคยนับถือเกรงกลัวบูชามาหลายชั่วผู้ชั่วคนแล้ว คนในประเทศนั้นก็เกณฑ์กันให้เชื่อถือให้ประพฤติต่อ ๆ มา เหมือนอย่างคนในประเทศเราไปได้ยินได้ฟั่งก็ไม่เกิดความเลื่อมใสศรัทธาเปนไปตามได้ อันนี้ไซร้ก็เพราะเรามิได้เกิดในประเทศนั้น ข้อนี้เบิ่นความสำคัญควรจะสังเกตคิดดูให้จงมากเถิด

สมเด็จพระผู้มีพระภาคย์เปนมนุษย์อันประเสริฐมาบังเกิดขึ้นในโลก ประกอบไปด้วยอัจฉริยคุณเปนอัศจรรย์ ทรงสำแดงพระธรรมคำสั่งสอนนั้นล้วนเปนนิยยานิกมรรคประกอบไปด้วยเหตุปาฏิหาริย์ ก็สัตวทั้งปวงแต่บรรดาที่ปฏิญาณว่านับถือพระองค์เปนอนุสรณวัดถุที่พึ่งที่ระฦกจนเท่าถึงวันตาย ก็ได้ยังโอวาทของพระองค์ให้ไปบังเกิดมีเปนไปได้อยู่บ้างฤๅ ฤๅเปนแต่ถือไปตามเพื่อนบ้าน ฤๅพี่น้องแต่โบราณเขาเกณฑ์กันให้ถือมา ความเรื่องนี้ปราชญ์ผู้มีบั่ญญาควรจะสะดุ้งจิตรคิดดูให้จงดี ถ้าเมื่อก่อนนั้นตัวประพฤติไม่ดีก็ให้คิดอ่านเสียใหม่ อันมรณกาลคือความตายมิได้รอถ้า เสียแรงได้เกิดมาประสบพบพระสาสนาเข้าครั้งหนึ่งเปนลาภอันใหญ่ ตนได้มาถึงวิเศษนัก อย่าพึงยังชีวิตรร่างกายตนซึ่งเปนที่รักให้ตกล่วงไปเสียเปล่าด้วยหาประโยชน์คุณมิได้ แท้จริงคำที่ว่าประโยชน์นั้นไซร้ ถ้าจะแจกออกไปก็มีสาม คือทฤษฐธรรมประโยชน์แลสัมปรายิกประโยชน์ แลปรมัตถประโยชน์. ทฤษฐธรรมประโยชน์ได้แก่ประโยชน์ในชาตินี้ สัมปรายิกประโยชน์ได้แก่ประโยชน์

ในชาติน่า ปรมัตถประโยชน์ได้แก่ประโยชน์อย่างยิ่งคือพระนิพพาน ก็ประโยชน์ในชาตินี้นั้นไซร้ ใช้ได้พอสิ้นกาลอายุศม์ตนเท่านั้น ถ้านักปราชญ์เห็นว่าประโยชน์ในชาตินี้สั้นไม่ถึงไหน จะปรารถนาประโยชน์อันไกลคือประโยชน์ในชาติน่า ก็พึงสละเสียซึ่งความศุขที่ถึงเฉภาะน่าในชาตินี้ พึงประพฤติให้ดีให้ถึงสัมปรายิกศุข ถ้าเห็นสังสารวัฏนี้ประกอบไปด้วยทุกข์คือชาติชรามรณภัย ก็พึงสละเสียซึ่งความศุขที่จะพึงได้ในชาตินี้แลชาติน่า พึงปลูกฉันทรุจิความชอบใจปรารถนาต่อพระนิพพาน กระทำอัธยาศัยให้เหนื่อยหน่ายต่อวัฏสงสาร อย่าให้ติดย้อมอยู่ในที่หนึ่งที่ใด อันนี้แหละเปนประโยชน์อันใหญ่ ของจงได้รู้ไว้ด้วยประการดังนี้

คำใดที่กล่าวไว้ว่าการที่แสวงหาสาสนาหาความดีให้ใช้กิจปัญญานั้น จะเปนคำคนทุกวันพูดยุแยงให้แตกร้าวรำคาญใจนั้นหามิได้ เป็นคำพระผู้มีพระภาคย์ตรัสไว้ในอปัณณกสูตรมีเนื้อความว่า พราหมณ์ในบ้านสาลาเปนอันมาก เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคย์ กราบทูลถามว่า แต่ก่อนนั้นสมณะพราหมณ์ไปมาในที่นี้ ข้าพระองค์ได้เข้าไปไกลไต่ถามหาความดีที่เปนข้อปฏิบัติเปนที่พึ่งในเบื้องน่า สมณะพวกนั้นก็กล่าวธรรมกถาสั่งสอนให้โอวาทตามสมัยลัทธิของตน ครั้นสมณะพวกอื่นมาอิก ข้าพระองค์ก็เข้าไปไต่ถาม ก็ว่าคำของสมณะพราหมณ์ในก่อนนั้นผิดไป ให้ปฏิบัติเสียใหม่อย่างนี้ ๆ เปนแต่ติพวกก่อน สรรเสริญข้อปฏิบัติของตนว่าเปนความดีถูกต้องกว่าของคนทั้งปวง เปนอย่างนี้นี่ทุกพวกทุกหมู่แต่บรรดามา ข้าพระองค์ทั้งหลายนี้ก็ไม่อาจสันนิษฐาน

ว่าคำของใครจะเปนสัมมาปฏิปทาข้อปฏิบัติที่จะเปนที่พึ่งแก่ตน พระองค์จึงกล่าวแก้สั่งสอนว่า ธรรมดาว่านรชนไม่มีครูไม่มีอาจารย์เปนแต่ได้ฟังถ้อยคำของสมณะพราหมณ์ว่าขานกล่าวแก่งแย่งกันเช่นนี้ ก็พึงตั้งตนไว้ในอปัณณกปฏิบัติ เอาปัญญาของตนเข้าเลือกคัดเปรียบเทียบตรึกตรองพิจารณาดู ถ้าข้างหนึ่งชอบข้างหนึ่งเสมอตัวให้ตั้งอยู่ข้างชอบ ถ้าข้างหนึ่งผิดข้างหนึ่งชอบ ก็อย่าให้ถือเอาข้างผิด ถ้าข้างหนึ่งเสมอตัวข้างหนึ่งผิด ก็ให้เอาข้างเสมอตัว แล้วพระองค์ก็ชักเอามฤจฉาปฏิบัติกับสัมมาปฏิบัติมาทรงเปรียบเทียบสำแดงโดยปฏิปักขนัย ยังพราหมณ์ทั้งหลายนั้นให้เลื่อมใสนับถือพระสาสนา ถ้าบุคคลผู้มีปัญญายังไม่รู้พึงสืบเสาะแสวงดูในอปัณณกสูตร ก็จะได้ข้อปฏิบัติอันวิตถารควรแก่ปัญญา ในที่นี้ได้ชักเอาความในพระสูตรนั้นมาแต่โดยเอกเทศแห่งอัตถะ พอให้เห็นแน่ถนัดว่าพระองค์นั้นเปนพระอรหันต์แท้โดยไม่สงสัย ธรรมเทศนาของพระองค์นั้นไซร้ วิจิตรประกอบไปด้วยกัลยาณคุณ สมควรแก่ปัญญาของนักปราชญ์ด้วยอาการเช่นนี้ ผิดกับถ้อยคำของเดียรถีย์คนพาเหียรที่หนาไปด้วยกิเลส เพราะถ้อยคำของพระองค์นั้นวิเศษในลักษณะที่สำแดงธรรมมิได้เอาความชั่วน้อมมาใส่ผู้อื่น จะได้ยกเอาโอวาทของตนขึ้นข่มขี่นกดขี่คำของสมณะพวกนั้นว่าผิดไปทั้งสิ้นก็หามิได้ อันนี้เปนความดีในพระพุทธพระธรรม ควรที่เราทั้งหลายที่บังเกิดมาในภายหลัง ถึงมิได้เห็นพระองค์แล้ว ก็ควรจะได้ด้วยปัญญาหยั่งรู้ว่าพระองค์เปนสยัมภูอรหันต์พิเศษ ไกลจากสรรพกิเลสกับทั้งวาศนาด้วยอาการดังนี้ ก็แต่คนที่ว่ามีศรัทธาทุกวันนี้ มานับถือ

พระองค์เพราะอยากจะได้บังเกิดในสวรรค์ จึงปรารภแต่มหายัญอามิศบูชา เพราะประโยชน์ในเบื้องน่าเปนอามิศศุข มิได้เห็นโทษเห็นทุกข์แห่งสงสารวัฏ ที่ต้องเกิดต้องแก่ต้องตายต้องวิบัติอยู่เช่นนี้ ว่าเปนของชั่วของไม่ดีเครื่องเดือดร้อนรำคาญ นี่กลับชอบใจอยากทยานในที่จะบังเกิดในภวาภวภพสืบไป อันนี้ไซร้ก็เปนด้วยสามารถทิฏฐิ ทิฏฐินั้นถ้าจะว่าให้สั้นก็มีสองประการ คือสสตทิฏฐิแลอุจเฉททิฏฐิ ให้จำไว้ก่อนเปนกระทู้ความ

สสตทิฏฐินั้น มักเห็นไปว่าโลกเที่ยงสัตวเที่ยงเปนต้น จึงให้อัชฌาศรัยของตนนั้นหนักไปในกามตัณหาแลภวตัณหา มักปรารถนาที่จะมีจะเปนในที่นั้นที่นี้ ถึงนักปราชญ์ท่านจะกล่าวว่าพระนิพพานเปนธรรมอันดี เปนเครื่องระงับสรรพสังขารทั้งปวง ล่วงเสียซึ่งชาติชรามรณะทุกข์ ก็เปนแต่พลอยสนุกอนุโมทนาว่าตามไปแต่ปาก ที่จริงใจนั้นย่อมทยานอยากในภพน้อยภพใหญ่ ถึงจะทำกุศลก็ย่อมแส่หาไปในเรื่องที่จะให้ขึ้นสวรรค์ เมื่อเปนดังนั้นจึงมักให้ไปชอบใจในเรื่องสาสนาที่กลางถนน เปนแต่ประพฤติตามมหาชนที่เขาถือมาก ๆ ด้วยกัน ครั้นจะร่ำไปถึงทิฏฐิบทสักครึ่งวันก็จะหาจบลงไม่ อันนี้จึงยกไว้ว่าเปนทิฏฐิอย่างหนึ่ง ไม่ควรจะให้บังเกิดมีขึ้นในสันดาน

อุจเฉททิฏฐินั้น มักคาดคิดเอาแต่ในกาลที่ตาเห็น ความปฏิบัติของคนพวกนั้นดูเหมือนจะไม่ต้องมีต้องเปนต่อไป จะประกอบกิจอันใดก็คิดเอาแต่พอได้ศุขตลอดชาติหนึ่งเท่านั้น ไม่อยากซึ่งศุขในสวรรค์ไม่เกลียดต่อทุกข์ในอบาย เปนแต่ปฏิบัติพอให้ได้ศุขในกายแลศุขในจิตร

เปนประโยชน์ อันนี้ก็เปนทิฏฐิโทษอีกอย่างหนึ่ง พึงเพียรเพื่อจะละเสียอย่าให้มีขึ้นได้ในสันดาน ทิฏฐิทั้งสองนี้ถ้าจะสอบใส่กับโอวาทของพระศาสดาจารย์ที่ทรงสั่งสอนไว้ว่า ถ้าบุคคลพวกใดถือว่าโลกเที่ยงสัตวเที่ยงก็เปนความผิด ถือว่าโลกชาตินี้ชาติน่าไม่มี ตายจากชาตินี้ไม่ต้องเกิดต่อไป อันนี้ก็เปนความผิด ในที่เช่นนี้พระองค์สอนว่าให้ตั้งอยู่ในอปั่ณณกปฏิบัติ ให้เกรงไว้ว่าชาติน่าเผื่อจะมี ถ้ามีก็เปนอันถูก ถ้าไม่มีก็เปนแต่เสมอตัว ที่ถือว่าตายแล้วสูญกันนั้น ถ้าชาติน่าไม่มีจริงก็จะเสมอตัว ถ้าว่าชาติน่ายังจะมีก็จะผิดไป เพราะที่พึ่งในชาตินี้ตัวมิได้ทำไว้ เพื่อจะให้เปนศุขเปนประโยชน์ในชาติน่า จะต้องเปนสัตวอนาถา หาที่ตั้งแห่งความศุขบมิได้ อนึ่งถ้าสงไสยว่าชาติน่านั้นจะมีเพราะเหตุฤๅไม่มีเพราะเหตุ ก็พึงเข้าใจว่ามีเพราะเหตุ คือกุสลากุสลจึงให้ผลเปนพืชสืบ ๆ มา เหมือนสัตวในโลกก็ได้เห็นอยู่ต่อตาทุกผู้ทุกคน อะไรเล่าบันดาลดลให้สัตวเปนต่าง ๆ กันเช่นนี้ แต่น้องกับพี่มารดากับบุตรก็มิได้เหมือนกันเปนอันเดียว อันนี้ก็ควรแล้วที่จะสันนิษฐานได้เปนหนึ่งแน่ว่าสัตวที่บังเกิดนี้แลเพราะกรรมเปนพืช ให้บังเกิดมาเปนมั่นคง ความเรื่องนี้จำจะต้องสันนิษฐานลงเช่นนี้จึงจะไม่ผิด ที่บางพวกมาสั่งสอนว่า มีผู้สร้างนฤมิตรนั้นไม่ถูกเลย อย่าให้ถือเอาจะเปนอิศระนิมมานะวาทะทิฏฐิผิดไป ก็ทิฏฐิของเขาพวกอื่นนั้นไซร้จงยกไว้ก่อน แต่ทิฏฐของชาวไทยที่มาบัญญัติสั่งสอนของที่ไม่เคยมีแต่พุทธกาล มาสั่งสอนกันว่า เปนทางสวรรค์ทางนิพพานก็มีขึ้นหลายอย่าง ครั้นจะชี้ไปก็พาให้เกิดอางขนางสนเท่ห์ไป ว่าอันนี้

อย่างใหม่อันนั้นอย่างเก่า คิดดูเถิดถ้าทางสุคติจะมีอย่างเขาเล่ากันเช่นนั้นแล้ว สวรรค์นรกก็จะมีเปนคราว ๆ ต่อเมื่อพระผู้มีพระภาคย์เจ้ามาบังเกิดขึ้นในโลก คนทั้งปวงจึงได้ให้ทานทำบุญแก่พระองค์จึงได้ไปสวรรค์ ทำไมนั่นพระองค์นิมิตรทุคคติทั้งสี่ไว้เปนคุกสำหรับขังคนพาล นิมิตรเมืองสวรรค์กับทั้งวิมานไว้ให้สำหรับเปนที่อยู่แห่งคนชอบอย่างนั้น ฤๅ ฤๅนรกสวรรค์นี้ควรจะมีอยู่สำหรับโลกเปนประการใด ถ้าเห็นว่าควรจะมีอยู่สำหรับโลกเช่นนั้นแล้ว ก็หาควรไม่ที่จะบัญญัติทางนรกสวรรค์ด้วยการหยาบ ๆ เกเรเช่นนั้น ควรจะบัญญัติทางนรกสวรรค์เหมือนอย่างที่มีมาในพระสูตรต่าง ๆ นี้จึงจะควรแท้จริง คำที่มาในพระสูตรนั้นว่า "อธมฺมจริยาวิสมจริยาเหตุ โข เอวมิเธกจฺเจ สตฺตา กายสฺส เภทา ปรมฺมรณา อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ นิรยํ อุปปชฺ-ชนฺติ ธมฺมจริยาสมจริยาเหตุ โข เอวมิเธกจฺเจ สตฺตา กายสฺส เภทา ปรมฺมรณา สุคตึ สคฺคํ โลกํ อุปปชฺชนฺติ ฯ

มีเนื้อความว่าการประพฤติในอันใช่ธรรม แลประพฤติไม่เสมอนี้ย่อมเปนเหตุที่จะให้สัตวทั้งหลายไปบังเกิดในอบายทุคคติ ก็การที่ประพฤติธรรมประพฤติเสมอนั้นแหละ เปนหนทางที่จะให้สัตวไปบังเกิดในสวรรค์ อันนี้นี่พระองค์ตรัสไว้เปนความสั้น ๆ โดยสังเขป ก็ในบาฬีประเทศบางแห่งพระองค์ตรัสไว้โดยวิตถาร "ติวิธา โข กาเยน อธมฺมจริยาวิสมจริยา โหติ จตุพฺพิธา วาจาย ติวิธา มนสา" ว่าการที่ประพฤติในอันใช่ธรรม แลประพฤติไม่เสมอนั้น ย่อมเกิดเพราะกายสามอย่าง เพราะวาจาสี่ เพราะจิตรสาม "กถญฺจ ติวิธา

กาเยน" อย่างไรเล่าที่เกิดเพราะกายสามอย่างนั้น "**อิธ เอกจฺโจ ปาณาติปาตี โหติ ลุทฺโท โลหิตปาณี**" นรชนบางพวกในโลกนี้ย่อมยังชีวิตินทรีย์ของสัตว์อื่นให้ตกล่วงไป ด้วยหาความกรุณามิได้ เปนคนโลภมีมืออันเปื้อนไปด้วยโลหิต "**อทินฺนาทายี**" บางพวกมักถือเอาซึ่งเข้าของ ๆ เขาอื่น ด้วยไถยจิตรอันเปนส่วนแห่งโจรมีอาการต่าง ๆ คือฉ้อลักเบียดบังข่มเหงอ้างกดขี่แย่งชิงเอาด้วยพละการ "**กาเมสุ มิจฺฉาจารี**" บางพวกย่อมประพฤติอัชฌาจารปรหารเสวนกิจซึ่งเปนความผิดในหญิงอันเปนอคมนิยฐาน คือหญิงอันมารดาเปนต้นหากปริหาร ฤๅประกอบด้วยสามีสปริภัณฑ์ ถ้าจะว่าให้สั้นก็คือหญิงที่เขาหวงแหนไว้ เพื่อจะบริโภคด้วยตนฤๅจะพึงส่งไปแก่สามี "**ตถารูปํ อาปชฺชิตา**" ถ้าใครไปส้องเสพในหญิงเหล่านี้ ก็คงเปนกามมิจฉาจารด้วยประการทั้งปวง "เอวํโข ติวิธา กาเยน" นี่แหละเปนความประพฤติไม่เปนธรรม ประพฤติไม่เสมอ บังเกิดเพราะกายมีสามอย่างด้วยประการดังนี้.

"**กถญฺจ จตุพฺพิธา** วาจาย" อย่างไรเล่าการที่ประพฤติไม่เปนธรรมประพฤติไม่เสมอ บังเกิดเพราะวาจาสี่อย่างนั้น "**อิธ เอกจฺโจ มุสาวาที โหติ**" คนบางพวกในโลกนี้เมื่อบางทีมีผู้ซักไซ้ไต่ถามว่าในข้อความเรื่องนี้ท่านรู้อย่างไรเห็นอย่างไร ผู้นั้นอาศรัยตนเปนเหตุบ้างอาศรัยผู้อื่นเปนเหตุบ้าง อาศรัยอามิศเล็กน้อยเปนเหตุบ้าง ก็ย่อมกล่าวคำเท็จไม่เห็นก็ว่าเห็น ไม่รู้ก็ว่ารู้เปนต้น อย่างนี้นี่เปนลักษณะมุสาวาท ก็ในปิสุณาวาจานั้นว่าพูดบดเสียซึ่งความรัก คือได้ยินในที่นี้

แล้วเอาไปพูดในที่โน้น เอาความของคนพวกโน้นมาบอกแก่คนพวกนี้ ให้เขาผิดแผกแตกร้าวกัน ถ้าจะว่าให้สั้นก็เพื่อจะให้เขารักตัวชังผู้อื่น นี่แหละเปนลักษณะปีสุณาวาจา ก็ในผรุสวาจานั้น ว่าคำใดเปนคำหยาบร้ายเผ็ดแสบฤๅเปนคำแช่งด่า ก็ย่อมกล่าวซึ่งวาจาเช่นนั้น อันนี้เปนลักษณะผรุสวาจา ก็ในสัมผัปปลาปะกถานั้นว่ากล่าวถ้อยคำในอันใช่กาล พูดไม่มีประโยชน์ตน ไม่มีประโยชน์ท่าน ไม่เปนธรรมวินัยสัตถุสาสนะ มักพูดแต่ดิรัจฉานกถามีวาจาไม่มีที่ตั้ง อันนี้เปนลักษณะสัมผัปปลาปะกถา "เอวํ โข จตุพฺพิธา วาจาย อธมฺมจริยา" การที่ประพฤติไม่เปนธรรมบังเกิดเพราะวาจามีสี่อย่างด้วยประการดังนี้.

"กถญฺจ ติวิธา มนสา อธมฺมจริยา" อย่างไรเล่า การที่ประพฤติไม่เปนธรรมด้วยน้ำใจสามอย่างนั้น "อิธ เอกจฺโจ อภิชฺฌาลุ โหติ" คนในโลกนี้ย่อมมีความเพ่งเฉภาะน่า ว่าทำไมหนอของ ๆ บุคคลผู้อื่นจะพึงได้มาเปนของแห่งเรา อันนี้เปนลักษณะอภิชฌาพยาบาท นั้น ว่ามีจิตรประทุษฐร้ายริศยาดำริห์ไปว่า "อิเม สตฺตา หญฺญนฺตุ วา" เปนต้นว่าสัตวทั้งหลายเหล่านี้มันจงลำบาก เขาจงฆ่าฟันมันเสียให้ตาย มันจงฉิบหายพลัดพรากจากสัตวแลสังขารอันเปนที่รัก อันนี้แหละเปนลักษณะพยาบาท ก็ในมิจฉาทิฏฐินั้นว่าความที่เห็นวิปลาศผิดไปจากภูมิธรรม เปนต้นว่าทานแลบูชาที่บุคคลกระทำไม่มีผล อนึ่งผลวิบากแห่งกรรมที่บุคคลกระทำดีชั่วนั้นก็ไม่มี หนึ่งโลกน่ามารดาฤๅบิดาก็ไม่มี หนึ่งสัตวที่หามารดาบิดามิได้ ย่อมลอยไปบังเกิดเช่นเทวดาฤๅสัตวนรกนั้นก็ไม่มี อันหนึ่งในโลกนี้สมณะพราหมณ์ผู้เปนคนถึงพร้อม

ปฏิบัติชอบ ซึ่งจะมารู้โลกนี้โลกน่า กระทำให้แจ้งด้วยปัญญาตรัสรู้ด้วยตนเองนั้นก็หามิได้ อันนี้เปนลักษณะมิจฉาทิฏฐิ "เอวํ โข ติวิธา มนสา อธมฺมจริยา" อันนี้แหละความประพฤติในอันใช่ธรรมบังเกิดเพราะจิตร มีประการสามด้วยอาการดังนี้ แต่บางทีท่านเรียกว่าอกุศลกรรมบถ ว่าเปนทางที่จะให้สัตวไปบังเกิดในอบาย

ทีนี้จะว่าด้วยข้อปฏิบัติซึ่งจะให้สัตวทั้งหลายถึงซึ่งสุคติ คือ ธรรมจริยาต่อไป "ติวิธา โข ธมฺมจริยา" ความที่ประพฤติชอบประพฤติเสมอ ย่อมบังเกิดเพราะกายสาม บังเกิดเพราะวาจาสี่ บังเกิดเพราะจิตรสามเหมือนกัน "กถญฺจ ติวิธา" อย่างไรเล่าที่บังเกิดเพราะกายสามอย่าง "อิธ เอกจฺโจ ปาณาติปาตํ ปหาย" ชนในโลกนี้บางพวกมาเว้นขาดด้วยดีจากปาณาติบาตกรรม คือมีวิรัติเจตนามิได้แกล้งกระทำให้สัตวอื่นถึงแก่ความตาย อนึ่งไม่ฉ้อลักซึ่งเข้าของ ๆ มนุษย์ทั้งหลายซึ่งเปนสมานะชาติ อนึ่งไม่ประพฤติในอสัทธรรมสังวาศในหญิงที่เขาหวงแหน อันนี้แหละเปนความประพฤติชอบด้วยกาย ก็ในความประพฤติชอบประพฤติเสมอด้วยวาจาสี่นั้น คือชนบางพวกเมื่อจะพูดจาอันใดแล้ว ย่อมตรึกตรองพิจารณาเลือกสรรหยิบยกเอาแต่ความจริงขึ้นสำแดง อนึ่งย่อมพูดแต่ถ้อยคำซึ่งจะชักชวนจัดแจงให้คนที่แตกร้าวจากกันให้กลับสโมสร อนึ่งย่อมพูดแต่ถ้อยคำที่หวานอ่อนไพเราะควรแก่โสตร อาจจับเอาหทัยซึ่งเปนคำของชาวในควรจะยินดี อนึ่งย่อมกล่าวแต่พอควรแก่กาลที่มี ประกอบไปด้วยอรรถด้วยธรรม ไม่เจือไปด้วยเดียรฉานะกถาพาเหียรต่าง ๆ อันนี้แหละเปนความประพฤติ

ชอบด้วยวาจา ก็ในความประพฤติชอบด้วยจิตรสามอย่างนั้น คือชนในโลกนี้บางพวกอุส่าห์ข่มขี่น้ำใจมิให้อภิชฌาความเพ่งเฉภาะ ซึ่งเปนเครื่องเสร้าหมองในภายในบังเกิดขึ้นได้ อุส่าห์ห้ามจิตรทำให้ห่างไกลจากความทเยอทยานในสมบัติเครื่องบริขารของบุคคลผู้อื่น อนึ่งย่อมมีจิตรชุ่มชื่นเยือกเย็นไปด้วยความเอ็นดูกรุณา ปรารถนาแต่ประโยชน์แลศุขแก่สัตว์เปนอันมากมิได้มีประมาณ อนึ่งย่อมมีสัมมาทัศนะ คือตัวกัมมัสกตาญาณ เชื่อลงในภูมิกรรมภูมิผล ว่าทานแลบูชาเปนต้นเปนของจะยังวิบูลศุขให้เกิดในเบื้องน่า จนถึงเชื่อลงในคุณของพระศาสดาว่าเปนพระอรหันต์ด้วยเหตุนั้น ๆ เชื่อลงในพระสัทธรรมว่าเปนของอันพระองค์กล่าวดี สำแดงซึ่งพระนิพพานเปนประโยชน์ พระอริยสงฆ์สาวกของพระองค์นั้น ย่อมปฏิบัติเว้นจากโทษอันเปนไปในกายในวาจาแลน้ำใจ การที่เห็นลงเช่นนี้ไซร้ ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ "เอวํ โข ติวิธา มนสา" ความที่ประพฤติชอบประพฤติเสมอด้วยน้ำใจมีสามอย่างด้วยประการดังนี้ นี่แหละการที่ประพฤติผิดก็ดีประพฤติชอบก็ดี ด้วยกายแลวาจาแลน้ำใจฝ่ายละสิบ ๆ นั้น ท่านกล่าวไว้ว่าเปนทางที่จะให้สัตวไปบังเกิดในสวรรค์แลอบายทุคคติต่าง ๆ เปรียบเหมือนห้วยหนองคลองบึงบางซึ่งเปนที่ลุ่ม แต่บรรดาน้ำในที่อันสูงก็ย่อมไหลมาประชุมรวมลงในห้วยคลองเปนต้น ฉันใด กุศลกรรมบถแลอกุศลกรรมบถนี้ไซร้ ก็เปนที่หลั่งไหลมาประชุมมาแห่งกุศลากุศลต่าง ๆ เหมือน ดังนั้น ถ้าใครปฏิบัตินับถือกุศลกรรมบถทั้งสิบนี้ให้เปนความมั่นอุส่าห์ระวังรักษาไว้ให้ดีแล้ว สารพัดกุศลกรรมต่าง ๆ ก็อาจให้มีขึ้นได้

ทุกประการ ถ้าใครไม่รักษาประพฤติสมาจารให้ตกไปฝ่ายอกุศลกรรมบถทั้งสิบแล้ว สรรพอกุศลต่าง ๆ ก็ย่อมจะมาบังเกิดพร้อมขึ้นในสันดาน นี่แหละนรชนผู้มีปัญญาจงได้ซึ่งสันนิษฐานเชื่อแล้วแลตั้งอยู่ในข้อปฏิบัติดังพรรณามา

อนึ่ง ถ้าจะบัญญัติทางสุคติด้วยความเมตตากรุณา ประพฤติให้เปนประโยชน์แก่สัตวเปนอันมาก มิได้เบียดเบียนซึ่งกันและกัน ว่าเปนทางสวรรค์มนุษย์สุคติก็เห็นจะสมควร เพราะธรรมเหล่านี้ย่อมมีอยู่สำหรับโลกเปนนิจ ถ้าสัตวไม่มีเมตตาจิตรเอ็นดูกรุณาแก่กันแล้ว แม้แต่มารดากับบุตรก็จะไม่เลี้ยงรักษาซึ่งกันแลกัน เมื่อเปนเช่นนั้นโลกก็จะพึงฉิบหายเสีย ก็จะหาตั้งติดสืบต่อกันมาไม่ แม้ว่าโดยอย่างต่ำ แต่น้ำล้างชามที่บุคคลเทลงไปด้วยจิตรกรุณา ปรารถนาจะอนุเคราะห์แก่สัตวที่มีปากอันเล็กให้ได้ดื่มกิน เท่านี้ก็เห็นว่าเปนกุศลเปนทางสุคติ อนึ่งถ้าจะว่าในคติอันผิดคือกำเนิดเดียรฉาน เมื่อสัตวตัวใดได้คาบอมเอาอาหารมาป้อนกันให้แก่สัตวอื่นด้วยกรุณา ฤๅได้กระทำกายบริกรรมช่วยย้ำเลียรักษาหวงห้ามป้องกันอุปัทวะภัย ซึ่งจะมาบังเกิดมีแก่พวกพ้องของตน อันนี้ก็เห็นว่ากุศลทางสุคติแล้วก็สมกับคำที่มีมาแล้วในข้างหลัง ว่าสัตว์ทั้งหลายมีกรรมของตัวเปนที่ตั้ง จึงให้บังเกิดเปนพืชสืบต่อมา ถ้าไม่เช่นนั้นแล้ว ถ้าใครหากประมาท ต้องไปเกิดในกำเนิดต่ำช้า คือเปรตฤๅกำเนิดเดียรฉานเช่นนั้นจะมิต้องสังสรณาการท่องเที่ยวอยู่ในกำเนิดนั้น ๆ ไม่มีที่สุดฤๅ เพราะกำเนิดสัตวเช่นนั้นไม่เปนเขตรที่จะประพฤติพรหมจรรย์ กระทำอธิมุตตะกุศลอย่างไรอย่างหนึ่งเลย

ก็จะเปนอันเกณฑ์ลงว่าใครเปนอะไรก็ให้เปนอยู่เช่นนั้นร่ำไป เช่นนี้เห็นว่าจะใกล้ต่อสสตทิฏฐิ ก็ในกุศลต่าง ๆ นั้นครั้นจะร่ำไปก็จะวิจิตร จงยกไว้ก่อนไม่ควรจะให้พิสดาร เพราะจะพึงมีแต่ในพุทธกาลคราวหนึ่งเท่านั้น ถึงพระองค์สำแดงข้อปฏิบัติในทางสวรรค์ ก็เพื่อจะให้สัตวเชื่อต่อพระนิพพาน สำแดงทุกข์ในกำเนิดเดียรฉาน ก็เพื่อจะให้สัตวกลัวต่อทุกข์ในอบาย แท้จริงพระองค์บำเพ็ญโพธิญาณมาด้วยความเพียรอันใหญ่ ประกอบกิจเปนพระพุทธเจ้า ก็ด้วยหวังพระไทยจะให้สัตวทั้งหลายถึงซึ่งพระนิพพานเปนประโยชน แต่สัตวย่อมหนาไปด้วยอกุศลโทษรกชัฏอยู่ในสันดาน จึงเผอิญให้เบื่อหน่ายทางพระนิพพานปฏิบัติแต่ในทางสวรรค์ เปรียบเหมือนคนมีประโยชน์ด้วยแก่นไม้ ไปเห็นกิ่งก้านเปลือกใบดอกผลเท่านั้น ก็เข้าเลือกเก็บเอาแต่ใบอ่อนดอกกะพี้แล้วก็นำไป อย่างนี้นักปราชญ์ผู้มีปัญญาจะเห็นว่าสำเร็จประโยชน์ได้อยู่แล้วฤๅ นี่แหละจะปฏิบัติหาที่พึ่งที่นับถือก็จงตรึกตรองดูให้จงหนักเมื่อความตายมาถึงแล้ว จะผัดเพี้ยนเยื้องยักขอแก้ตัวใหม่อีกทีหนึ่งนั้นไม่ได้ ความชอบที่ตนทำไว้นั่นแหละจะเปนที่พึ่งแก่ตัว ถ้าทำผิดก็จะพาให้เปนเครื่องหมองมัว ให้ทุกข์ในเบื้องน่า พิเคราะห์ดูเถิดคนที่ถือศาสนาหาที่พึ่งใส่ตัวก็มีมากด้วยกัน แม้ถือผิดตัวผู้นั้นจะได้รู้ตัวก็หามิได้มี ใครถืออย่างไรก็สำคัญว่าอย่างนั้นเปนความดี แบกไปจนกว่าจะสิ้นชีวิตร ความเรื่องนี้ควรจะคิดเทียบเคียงดูให้จงมาก เพราะสมเด็จพระผู้มีพระภาคย์ตรัสสำแดงไว้ในกุกกุโรวาทสูตรว่า

"มิจฺฉาทิฏฺฐิสฺส โข อหํ ทฺวินฺนํ คตีนํ อญฺญตรํ คตึ

วทามิ นิรยํ วา ติรจฺฉานโยนึ วา”

ว่าคนที่มีทิฏฐิคือความเห็นวิปริตผิดธรรมผิดวินัยไปแล้ว ตถาคต ย่อมกล่าวว่ามีคติสอง คือนรกฤๅกำเนิดเดียรฉานเท่านั้น ถ้าสมาทานกรรมนั้นให้มั่น ประพฤติไปจนสิ้นชีวิตร ก็จะไปบังเกิดในกำเนิดเดียรฉาน ถ้าทำให้เสร้าหมองวิบัติไปบ้าง ก็จะต้องไปบังเกิดในนรก นี่แหละความที่เห็นผิดปฏิบัติชั่วนี้ จะได้มีผลเป่นความดีฤๅเสมอตัวนั้นไม่มีเลย ย่อมให้ผลเปนทุกข์นั้นอย่างเดียว ว่ามาด้วยทางสุคติทุคคติพอเปนข้อปฏิบัติให้รู้ไว้ก่อนแต่โดยสังเขปเท่านี้

ก็คำที่ว่ากุศลกุศลนั้นเปนความดี เปนของอันสัตวจะพึงปรารถนานั้น ถ้าจะนับชื่อก็มีต่าง ๆ กันวิจิตรเปนอันมาก ครั้นจะรำไปก็จะพาให้จำยากเนิ่นช้าไป จะว่าแต่วัฏฏคามิกุศลกับวิวัฏฏคามิกุศลสองอย่าง จงจำไว้พอเปนข้อปฏิบัติ วัฏฏคามิกุศลนั้น ได้แก่กุศลที่บุคคลกระทำเพื่อสังสารวัฏ มีกามภพรูปภพอรูปภพเปนเหตุ วิวัฏฏคามิกุศลนั้น ได้แก่กุศลที่บุคคลกระทำเพื่อพระนิพพาน เมื่อบุคคลผู้ใดมาเห็นโทษเหนื่อยหน่ายต่อวัฏฏสงสารว่าเปนของไม่เที่ยง ย่อมแปรปรวนเปนไปอยู่เช่นนี้ คิดจะหลีกหนีชำแรกออกจากวัฏฏะอันเปนที่วน จึงได้กระทำการกุศลด้วยกายแลวาจาแลน้ำใจ เพราะเห็นว่าสังขารนี้เหมือนด้วยเรือนไฟไหม้ ย่อมร้อนยิ่งนักด้วยไฟคือชาติชรามรณธรรม หนึ่งเล่าย่อมเปนทาษแห่งตัณหา ต้องหวาดเสียวสะดุ้งอยู่ด้วยเวทนาที่พลิกแพลงผลัดเปลี่ยนไปมิได้ยั้งหยุด เหมือนปลาที่บุคคลลากฉุดซัดโยนขึ้นไปบนที่ดอน ย่อมดิ้นเดือดร้อนกระสับกระส่ายอยู่เปนนิจเช่นนั้น จง

ได้แสวงหาอุบายซึ่งเปนเครื่องป้องกัน กำจัดทุกข์ต่าง ๆ แต่บรรดามีกุศลของบุคคลผู้กระทำคิดจะหลีกหนี เพราะเบื่อหน่ายต่อสังสารวัฏ ปฏิบัติเพื่อพระนิพพาน นี่แหละเรียกว่าวิวัฏฏคามิกุศล วัฏฏคามิกุศลกับวิวัฏฏคามิกุศลนี้ ถ้าว่าด้วยการที่กระทำแล้วก็คล้ายกัน แปลกกันอยู่แต่อัชฌาศรัย เหตุดังนั้นไซร้ผลวิบากจึงมีต่าง ๆ กัน ข้างฝ่ายวัฏฏคามิกุศลนั้น คงจะให้ผลเปนศุขในสวรรค์ฤๅในมนุษย์สักชาติหนึ่งสองชาติแล้วก็จะสิ้นไป ก็วิวัฏฏคามิกุศลนี้ไซร้ ย่อมให้ผลตลอดพระนิพพาน เมื่อนักปราชญ์ผู้ปรีชาญาณได้รู้ดังนี้แล้ว จงละเสียเถิดซึ่งศุขมีประมาณน้อย อันเจือด้วยตัณหา พึงแสวงหาซึ่งปรมัตถศุขคือพระนิพพาน

ก็อุบายที่สมเด็จพระศาสดาจารย์ ทรงจัดแจงสำแดงไว้ก็มีอยู่เปนอันมาก ทั่วไปในไตรสิกขาทั้งสามประการคือ อธิศีลสิกขา อธิจิตต-สิกขา อธิปัญญาสิกขา ก็อธิศีลสิกขานั้นได้แก่ความที่สำรวมรักษาพระปาฏิโมกข์แลประกอบไปด้วยอาจารมารยาตร แลโคจรคือเที่ยวไปเปนคนเห็นภัยในโทษมีประมาณน้อย มาสมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบทน้อยใหญ่ ห้ามกิเลสอย่างหยาบซึ่งเปนไปในกายในวาจา ชื่อว่าอธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขานั้น ว่าโดยอย่างต่ำก็คือความที่ห้ามใจไว้ ให้นึกอยู่แต่ในความเรื่องเดียว แต่ว่าให้รู้จักเลือกซึ่งอารมณ์ว่าอย่างนี้ควรนึกอย่างนี้มิควรนึก ก็อารมณ์ที่ควรนึกนั้น คือกระษิณอศุภรูปกัมมฐานฤๅอรูปกัมมฐาน ที่นับเข้าในสมถวิธีทั้งปวง กดอารมณ์ไว้ให้เห็นอยู่แต่ในความเรื่องนั้นเรื่องเดียว จำเริญให้กล้าขึ้นไปจนถึงองค์ฌานซึ่งเปน

ตัวอัปปนา นี่แหละชื่อว่าอธิจิตตสิกขา อธิปั๋ญญาสิกขานั้น ได้แก่ปั๋ญญาที่รู้แยกออกซึ่งนามแลรูป พิจารณาให้เห็นลงโดยบังเกิดแลอัษฎงค์แห่งสังขาร ฤๅให้เห็นลงว่า นี่ทุกข์ นี่ที่เกิดแห่งทุกข์ นี่อุบายอันจะดับเสียซึ่งทุกข์ นี่ข้อปฏิบัติเพื่อจะให้ถึงซึ่งทุกขนิโรธ อันนี้แลคือตัววิปั๋สสนาญาณ ศึกษาอยู่ในความเรื่องนี้ ชื่อว่าอธิปั๋ญญาสิกขา ไตรสิกขาทั้งสามนี้ ก็เปนเครื่องสำหรับจะถอนเสียซึ่งกามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ ซึ่งเปนเครื่องดองมีในสันดานแห่งสัตว ถ้ากระทำความเพียรใช้กิจปั๋ญญาให้แก่กล้าขึ้นไป จนละสังโยชนธรรมทั้งปวงให้ขาดได้ ก็จะตรัสรู้องค์แห่งมรรคนั้น ๆ ก็ความสามเรื่องที่ว่าไว้ในเบื้องต้น ว่าให้พิจารณาในความเมาทั้งสามคือ เมาว่าตนยังหนุ่มยังงาม ว่าไม่มีโรคแลยังไม่ใกล้ต่อความตายนั้น ถ้าเห็นโทษว่าเปนที่เกิดแห่งความประมาทไม่ชอบแล้ว ให้พิจารณาดัดปั๋ญญาให้มาเห็นเสียใหม่ ว่ารูปขันธ์ร่างกายชีวิตรจิตรใจของสัตวทั้งปวงไม่เที่ยงเปนทุกข์ไม่ใช่ตน ฤๅจะพิจารณาว่า "ชราธมฺโมมฺหิ ชรํ อนตีโต" เรามีความชราเปนธรรมดา จะล่วงข้ามความชราไปไม่ได้ "พฺยาธิธมฺโมมฺหิ พฺยาธึ อนตีโต" เรามีความไข้เปนธรรมดา จะล่วงข้ามความไข้ไปไม่ได้ "มรณธมฺโมมฺหิ มรณํ อนตีโต" เรามีความตายเปนธรรมดา จะล่วงข้ามความตายไปไม่ได้ ด้วยภาษาไทยก็ตามฤๅภาษามคธก็ตาม เอาที่รู้อรรถแห่งถ้อยคำนั้นแหละเปนประมาณ ชื่อว่าประกอบกิจใช้ปั๋ญญาญาณให้ดำเนินไปในที่ชอบแล้ว ย่อมจะแก้ได้ซึ่งความเมาทั้งสามประการอนึ่งก็นับอนุโลมเข้าในอนิจจานุปั๋สสนา ทุกขานุปั๋สสนา อนัตตานุปั๋สสนา

ฤๅว่าจะพิจารณาว่า "นามรูปํ อนิจฺจํ นามรูปํ ทุกฺขํ นามรูปํ อนตฺตา" ว่านามแลรูปไม่เที่ยง ย่อมเปนทุกข์ไม่ใช่ตน ดังนี้ก็ได้เหมือนกัน ต่างกันแต่พยัญชนะ แต่อรรถแห่งถ้อยคำนั้นก็เปนอันเดียวกัน แต่ให้รู้ว่านามนั้นได้แก่ของที่มีอยู่ แต่ไม่อาจเห็นได้ด้วยตา ย่อมรู้ด้วยปัญญาของนักปราชญ์คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เวทนานั้น ได้แก่ความที่เสวยอารมณ์เปนศุขทุกข์อุเบกขา สัญญา ได้แก่ความหมายรู้ซึ่งอารมณ์ว่าอย่างนั้นอย่างนี้เปนต้น สังขาร ได้แก่ของที่มีปัจจัยประชุมกระทำมาให้บังเกิดเปนกาย เปนวาจา เปนจิตร วิญญาณ ได้แก่ความที่รู้แปลก ๆ กัน ก็รูปนั้นได้แก่ของที่จะพึงเห็นด้วยจักษุ ฤๅอาจจะรู้ได้ด้วยกายสัมผัส คือลูบคลำถูกต้องได้ อนึ่งย่อมรู้ฉิบหายด้วยเย็นแลร้อนเปนต้น นี่แหละชื่อว่ารูป เมื่อรู้ดังนี้แล้วก็ให้รวมกันเข้าพิจารณาว่า "นามรูปํ อนิจฺจํ นามรูปํ ทุกฺขํ นามรูปํ อนตฺตา" นามแลรูปไม่เที่ยง ย่อมเปนทุกข์ ใช่ตน คือใช่ของเรา ใช่ของใคร ฤๅเมื่อระภกดังนั้นอรรถะจะไม่ปรากฏชัดก็ให้พึงแยกออกพิจารณาว่า "รูปํ อนิจฺจํ เวทนา อนิจฺจา สญฺญา อนิจฺจา สงฺขารา อนิจฺจา วิญฺญาณํ อนิจฺจํ รูปํ อนตฺตา เวทนา อนตฺตา สญฺญา อนตฺตา สงฺขารา อนตฺตา วิญฺญาณํ อนตฺตา สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา" พิจารณาโดยวิตถารอย่างนี้ก็ได้ แต่ให้เห็นลงว่ารูปเปนต้นไม่เที่ยงแลใช่ตน เปนแต่กองสภาวธรรมอย่างหนึ่ง ๆ ต่างหาก ย่อมมีความบังเกิดกับความฉิบหายเปนคู่กัน เมื่อความบังเกิดมีขึ้นที่ใด ก็ย่อมมีความฉิบหายใน

ที่นั้น เปรียบเหมือนต่อมน้ำที่บังเกิดขึ้นเพราะหยาดแห่งน้ำฝน อาศรัยเมล็ดฝนที่มากระทบเข้ากับแผ่นดิน ก็บังเกิดเปนต่อมขึ้นมีสัณฐานดังก้อนแก้ว แล้วก็แตกไปในขณะ ๆ จะได้มีคราวมีกาลเปนที่กำหนดก็หามิได้ ฉันใดก็ดี นามแลรูปนี้ เมื่อมีความบังเกิดขึ้นแล้ว ก็พลันที่จะฉิบหายเปนที่สุด ฉันนั้น จะได้เปนของเราของท่านฤๅเปนของผู้หนึ่งผู้ใดบมิได้มี เมื่อมาพิจารณาให้เห็นเนือง ๆ เช่นนี้ ก็จะบรรเทาเสียได้ซึ่งความเมาทั้งสามประการ ก็จะได้เปนอันหัดกายหัดจิตรให้ดำเนินเข้าสู่ทางพระนิพพาน ด้วยข้อสัมมาปฏิบัติดังพรรณามา อันนี้แหละเปนความอัศจรรย์ในพระพุทธศาสนา คำสั่งสอนของสมเด็จพระผู้มีพระภาคย์ซึ่งพระองค์เปนวิภัชชวาทีผู้แจกออกซึ่งธรรมทั้งปวง แล้วแลกล่าวด้วยประการดังนี้ ไม่มีทั่วไปแก่ลัทธิเดียรถีย์คนภายนอกพระสาสนา ขอท่านผู้มีบัญญาจงได้ตรึกตรองแล้วแลทรงจำไว้ เพื่อจะได้เปนเพื่อนตัวเมื่อใกล้ตาย จงรีบเร่งขวนขวายประกอบกิจของตนเสียแต่ยังดี ๆ เมื่อมัจจุราชผู้มีเสนามากมาถึงแล้ว จะหลบหลีกลัดหนีแอบซ่อนไปในที่หนึ่งที่ใดนั้นไม่พ้นเลยเปนอันขาด ถ้ากระไรท่านทั้งปวงจงอย่าได้เปนคนประมาท จงรีบเร่งแสวงหาซึ่งที่พึ่งดังพรรณามา ถึงจะยังไม่สำเร็จประโยชน์อันใหญ่ในชาตินี้ ก็คงจะเปนอุปนิสัยในชาติน่า ให้ได้บังเกิดในสุคติภพโดยสมควร ให้ได้ก่อสร้างบำเพ็ญเพิ่มซึ่งวิวัฏฏูปนิสัย เพราะจิตรของบุคคลได้บดฝนทรมานไว้ กึคงจะเปนพืชแก่สุคติในเบื้องน่า

สมด้วยนัยเทศนาของพระองค์ได้ตรัสไว้ในวัตถูปมสูตรว่า "**จิตฺเต**

อสงฺกิลิฏฺเจ สุคติ ปาฏิกงฺขา" ว่าครั้นเมื่อจิตรบริสุทธิ์แล้ว สุคติจำจะปรารถนา คำอันนี้ควรที่นักปราชญ์ผู้มีปัญญาจำจะถือไว้เปนหลักแล้ว แลปฏิบัติตาม ถึงชาติน่าจะมีก็ดีไม่มีก็ดี ถ้าตายด้วยจิตรบริสุทธิ์ปราศจากกิเลส จะเปนอันตายดีตายงามฤๅหามิได้ อนึ่งคนที่ตายด้วยสอื้นอาลัย กำหนัดอยู่ในสมบัติแลชีวิตรเปนต้น ความตายของเขาทั้งสองคนใครจะประเสริฐควรจะสรรเสริญกว่ากัน ก็เมื่อรู้เช่นนั้นเห็นเช่นนั้นก็จงรีบหัดกายหัดใจเสียแต่ยังดี ๆ จะได้ไว้เปนเพื่อนตัวเมื่อใกล้ตาย เมื่อมัจจุราชมาถึงแล้วจะได้ไม่เปนคนสอื้นอาลัยหวาดหวั่นไปในที่ทั้งปวงแล้วแลกระทำกาลกิริยา เหตุดังนั้นท่านทั้งหลายผู้มีปรีชาจงยังขันธสันดานของตนให้ถึงพร้อมด้วยอัปปมาทธรรม ดังพรรณนามานี้เถิด ฯะ

กถามรรคปริยายอันนี้เขียนไว้ในปีนับแต่ปรินิพพานแห่งพระผู้มีพระภาคย์เจ้ามาได้สองพันสามร้อยแปดสิบห้า ปีเถาะนักษัตรเบญจศก.

เรื่องความเชื่อในพระพุทธศาสนา

พระราชกระแส

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ความเชื่อในพระพุทธศาสนานี้ว่า พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เปนอนุตรบุญเขตอันยิ่งหาสิ่งเสมอมิได้ แต่กาลพระพุทธศาสนานี้ ก็ล่วงมานานแต่พระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว สิ่งที่ว่าพระบรมธาตุ ก็ต้องเลือกแลเถียงกันว่าแท้แลไม่แท้ เปนที่รังเกียจสงสัยไป พระพุทธรูปแลเจดีย์แลพระพุทธบาท พระแท่น ก็มีอยู่มากจะนับมิได้ แต่พระพุทธรูปบางพระองค์ ก็มีคนนับถือมากตื่นกันบูชา ที่เหลือนั้นเปนอันมาก ก็ทิ้งเกลื่อนอยู่จืด ๆ เฉย ๆ ถึงพระเจดีย์ก็เหมือนกัน ลางแห่งคนนับถือมาก เหลือนั้นก็จะมีแต่คนยกมือไหว้ก็ไม่ใคร่จะมี รกร้างอยู่ พระบาท พระแท่น ลางพวกก็นับถือสิ้นสุดใจจนถึงเผาตัวบูชา ลางพวกก็ไม่เชื่อว่าแท้ พระธรรมเล่าคนก็ว่าต่าง ๆ ว่าสูตรนี้คัมภีร์นั้นดี ใครสวดใครเล่าได้บุญมาก แลว่าสูตรนั้นคัมภีร์นี้มิใช่คำพระพุทธเจ้าลาวแต่งดอก เพราะฉะนั้น ถ้าใครมีศรัทธามีของดีอยู่สักสิ่งหนึ่งจะใคร่บูชาพระเจดีย์หรือพระพุทธรูปสักแห่งหนึ่งแห่งเดียว หรือจะใคร่บวชตัวทำบุญต่อหน้าพระเจดีย์พระพุทธรูปสักแห่งหนึ่งองค์หนึ่ง ในกาลทุกวันจะให้บูชาหรือบวชตัวในที่ใด ในพระเจดีย์แลพระพุทธรูปพระองค์ใด

จะดีจะเห็นว่าได้บุญมาก ๆ ถ้าใครมีศรัทธาจะสร้างพระคัมภีร์ด้วยแผ่นเงินแผ่นทองประดับเพชรพลอยมีราคามากไว้บูชา จะควรให้สร้างให้เขียนสูตรใด คาถาใด คัมภีร์ใด จะควรเต็มใจนับถือสร้างแลบูชาจะได้บุญมาก ๆ

ถ้าจะถือลัทธิอย่างพระศรีสุนทรโวหารผู้ได้ทดลองธรรมดามนุษย์นั้นแล้ว เห็นของทั้งนี้จะใช้ไม่ได้หมด เพราะพระโคดมนั้นก็เปนผู้ตั้งอยู่ในธรรมดา เอาวาทฤๅษีหินดูลวงกินนั้นมาตั้งศาสนานี้ไว้แล้วเห็นจะต้องเลิกหมด จะต้องนอนเสียใจว่าลงทุนลงรอนลำบากมาเสียหลายปี เปลืองอายุเปล่า ๆ ทีเดียว เงินทองที่ลงทุนสร้างเจดีย์วัดวาอาราม ก็เปนแต่เกียรติยศ แลทำให้เมียชอบใจดังถึงปีก็ทอดกฐินพอเปนเหตุ ที่อ้างจะพาเมียไปเล่นเทุ่งในฤดูหน้าน้ำ.................. ฯ

มหาชาติ

พระราชนิพนธ์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

คำอธิบาย

พระนิพนธ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

หนังสือมหาชาติพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔ มีอยู่ ๕ กัณฑ์ คือวันปเวศน์กัณฑ์ ๑ จุลพนกัณฑ์ ๑ มหาพนกัณฑ์ ๑ สักรบรรพ กัณฑ์ ๑ ฉกษัตริย์กัณฑ์ ๑ ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นสำหรับสมเด็จพระเจ้าลูกเธอและพระเจ้าลูกเธอถวายเทศน์เมื่อทรงผนวชเป็นสามเณร คิดตามลำดับที่ได้ถวายเทศน์ก่อนและหลัง ประมาณว่าทรงพระราช-นิพนธ์กัณฑ์สักรบรรพ เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๐๙ อีก ๔ กัณฑ์นั้น ทรงพระราชนิพนธ์ต่อมาในปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐ หรือในปีมะโรง พ.ศ.๒๔๑๑ กัณฑ์ฉกษัตริย์ ทรงพระราชนิพนธ์ทันแต่ข้างต้น ๒ แหล่ นอกจากนั้นใช้หนังสือเดิมซึ่งเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส

สมเด็จพระเจ้าลูกเธอและพระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๔ ที่ได้ทรงผนวชเป็นสามเณรเมื่อในรัชกาลที่ ๔ ก็ดี หรือที่มาทรงผนวชสามเณรในรัชกาลที่ ๕ ก็ดี ได้ถวายเทศน์มหาชาติความพระราชนิพนธ์นี้แทบทุกพระองค์ โปรดให้พระราชครูพิราม (ชู) เมื่อยังเป็นหลวงราชาภิรมย์อยู่ในกรมราชบัณฑิต เป็นผู้ฝึกหัด แต่บางพระองค์ลาผนวชเสียก่อนไม่ทันได้ถวายเทศน์ก็มีบ้าง ที่ถวายเทศน์กัณฑ์อื่นอันมิได้ทรงพระราชนิพนธ์ก็มีบางพระองค์ ได้สืบรายพระนามเจ้านายถวายเทศน์พระราชนิพนธ์ได้ความดังนี้ คือ

ทรงผนวชในรัชกาลที่ ๔

สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง [๑]	ถวายกัณฑ์สักรบรรพ
กรมพระนเรศร์วรฤทธิ์	ถวายกัณฑ์วันปเวศน์
กรมหลวงพิชิตปรีชากร	ถวายกัณฑ์สักรบรรพ
กรมหลวงอดิศรอุดมเดช	ทรงหัดกัณฑ์ฉกษัตริย์แต่เปลี่ยนเป็น ถวายกัณฑ์สักรบรรพ
กรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์	ถวายกัณฑ์ฉกษัตริย์
กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม	ถวายกัณฑ์มหาพน
กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์	ถวายกัณฑ์จุลพน
กรมหมื่นราชศักดิสโมสร	ถวายกัณฑ์จุลพนในรัชกาลที่ ๕

ทรงผนวชในรัชกาลที่ ๕

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์	ถวายกัณฑ์วันปเวศน์
พระองค์เจ้าอุณากรรณอนันตนรไชย	ถวายกัณฑ์ฉกษัตริย์
กรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ	ถวายกัณฑ์มหาพน
กรมขุนศิริธัชสังกาศ	ถวายกัณฑ์วันปเวศน์
กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ	ถวายกัณฑ์จุลพน
กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์	ถวายกัณฑ์ฉกษัตริย์
พระองค์เจ้ากาพยกนกรัตน์	ทรงหัดกัณฑ์มหาพน แต่ไม่ได้ถวาย

---

(๑) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ	ถวายกัณฑ์ฉกษัตริย์
สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุ-วงศ์วรเดช	กำหนดว่าจะทรงหัดกัณฑ์มัทรี แต่ต้องลาผนวชมารับแขกเมืองเสียก่อน
สมเด็จพระมหาสมณะ [๑]	เมื่อทรงผนวชเป็นสามเณรไม่ได้ทรงหัดเทศน์มหาชาติ แต่เมื่อเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ทรงพระนิพนธ์และถวายกัณฑ์ทศพร
กรมพระสมมตอมรพันธุ์	ถวายกัณฑ์จุลพน
กรมหมื่นวิวิธวรรณปรีชา	ถวายกัณฑ์มหาพน
กรมหมื่นพงศาดิศรมหิป	ถวายกัณฑ์ฉกษัตริย์
กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ [๒]	ถวายกัณฑ์วันปเวศน์
กรมพระดำรงราชานุภาพ [๓]	ทรงหัดกัณฑ์จุลพน ได้ถวายเมื่อลาผนวชแล้ว
พระองค์เจ้าศรีเสาวภางค์	ถวายกัณฑ์ฉกษัตริย์
กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา	ถวายกัณฑ์สักรบรรพ
สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ [๔]	ถวายกัณฑ์มหาราช
กรมขุนมรุพงศ์สิริพัฒน์	ถวายกัณฑ์จุลพน

(๑) สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
(๒) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์
(๓) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
(๔) สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

กรมหลวงสวัสดิวัดนวิศิษฏ์ (๑)	ไม่ได้ทรงหัด
กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย	ทรงหัดกัณฑ์สักรบรรพ แต่ไม่ได้ถวาย

ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ โปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอทรงหัดเทศนามหาชาติ ถวายเมื่อทรงผนวชเป็นสามเณร ๓ พระองค์ คือ

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ถวายกัณฑ์สักรบรรพ

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงหัดกัณฑ์ทานกัณฑ์ แต่เสด็จยุโรปเสียก่อนทรงผนวชสามเณร

สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา ถวายกัณฑ์ฉกษัตริย์

หนังสือมหาชาติความพระราชนิพนธ์ ๕ กัณฑ์นี้ ที่จริงก็ไม่ปรากฏว่าห้ามปรามมิให้ผู้อื่นเทศน์ แต่นอกจากมีรับสั่งให้หัดเทศน์ถวาย หามีผู้ใดกล้าเทศน์ตามอำเภอใจไม่ เพราะฉะนั้นจึงมักเทศน์ได้แต่เจ้านายอยู่จนตราบเท่าทุกวันนี้. (๒)

---

(๑) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิวัดนวิศิษฏ์

(๒) สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์คำอธิบายนี้ เมื่อ พ. ศ. ๒๔๖๓

พระมหาเวสสันตรชาดก

วนปเวสน์

◎ เต ปฏิปเถ อาคจฺฉนฺเต มนุสฺเส ทิสฺวา กุหึ วงฺกฏปพฺพโตติ ปุจฺฉนฺติ. มนุสฺสา ทูรติ วทนฺติ เตน วุตฺตํ.

ยทิ เกจิ มนุชา เอนฺติ อนุมคฺเค ปฏิปเถ
มคฺคนฺเต ปฏิปุจฺฉาม กุหึ วงฺกฏปพฺพโต,
เต ตตฺถ อเมฺห ปสฺสิตฺวา กลูนํ ปริเทวยุํ
ทุกฺขนฺเต ปฏิเวเทนฺติ ทูเร วงฺกฏปพฺพโตติ.

◎ อนุสนธิ พระธรรมเทศนา มีบุพพาปรลำดับจับประพันธ์แต่ทานกัณฑ์สืบมา เต จตฺตาโร ขตฺติยา อันว่า กษัตริย์ทั้งสี่พระองค์ คือ สมเด็จพระวิสุทธิพงศ์ภูวนารถ เจ้าประชาชาติชาวสีพี และสมเด็จพระมเหษีนารีรัตน์ และสองดรุณกษัตริย์ คือ พระชาลีศรีรัตนราชกุมาร และพระเยาวมาลย์กัณหาชินาราชบุตรี เมื่อเสด็จโดยวิถีภูวสถาน ดำเนินโดยบทมาลในทางกันดารดังกล่าวมา สมเด็จพระบรมโพธิสัตว์ ด้วยพระองค์ทรงอุ้มพระชาลี สมเด็จพระมัทรีทรงอุ้มนางกัณหาชินา เสด็จโดยมรรคานุกรมในวารปฐมที่สองสามตามลำดับไป เมื่อใด ๆ ได้ประสบพบมนุษย์ ซึ่งเป็นบุรุษหรือสตรีที่เดินทวนวิถีทางมาบ้าง ก็ตรัสถามว่า กุหึ วงฺกฏปพฺพโต ท่านทั้งหลายยังได้ความตามการที่เคยไป ฤๅพึ่งแต่ใคร ๆ บ้างฤๅ ภูเขาซึ่งเขาเล่าฦๅ

โดยชื่อว่าวงกฏ ฤๅว่าเขาคดเป็นสำคัญนั้นอยู่ที่ไหน พวกชนเดินทางก็ให้การว่าสถานนั้น ตูข้าได้รู้ว่าอยู่ไกลยิ่งนัก พระเจ้าข้า เตน วุตฺตํ ด้วยเหตุนี้แล จึงมีพระคาถาเป็นพระพุทธปฏิญญาในคัมภีร์จริยาปิฎก ยกเป็นปัฏฐยาวัตตฉันท์ว่า ยทิ เกจิ มนุชา เอนฺติ เป็นต้น ความในพระคาถาพุทธนิพนธ์ ในพระคัมภีร์อื่นก็มีนัยดังแสดงมา แปลกแต่ที่ว่า ปฏิปุจฺฉาม และ อเมฺห ปสฺสิตฺวา เป็นต้น ตามพุทธนิพนธ์เป็นปฏิญญาว่า เราทั้งหลายสี่กษัตริย์ได้ไต่ถามและได้ฟังความแต่ต้นผู้เห็นเราทั้งหลายเท่านั้น ไม่ผิดกันไปเท่าใด และเมื่อสี่กษัตริย์เสด็จไปโดยมรรคากันดาร สองราชกุมารทอดพระเนตรเห็นต้นไม้ ที่สูง ๆ ใหญ่ ๆ ประกอบไปด้วยดอกและผล มีสีสัณฐานและอาการอันประหลาดหลาก ก็เกิดความอยากจะใคร่ได้มาทรงเล่น ก็รบเร้าสมเด็จพระชนกชนนีให้ทรงเก็บดอกและผลพิเศษ ฟังทอดพระเนตรเห็นนั้นมาประทาน ครั้งนั้นทวยเทพทุกสถานพิมานไม้ ก็มีน้ำพระทัยสงสารแก่สองกุมารนั้นนักหนา บันดาลให้กิ่งพฤกษาซึ่งทรงดอกและผลโอนอ่อนลง จนสี่กษัตริย์ยื่นพระหัตถ์เก็บถึงได้ ด้วยอัศจรรย์อันนี้เป็นไป สี่กษัตริย์ก็มีน้ำพระทัยเชื่อถือในบุญบารมี เชื่อได้ว่าเสด็จไปครั้งนี้จะไม่มีอันตราย เห็นทวยเทพทั้งหลายในป่า จะกรุณารักษาทุกสถาน เตน วุตฺตํ ด้วยความนี้จึงมีพุทธบริหารมาในพระคัมภีร์จริยาปิฎก โดยอัสดกฉันท์คาถาดังนี้.

ยทิ ปสฺสนฺติ ปวเน ฯลฯ สยเมโวนตา ทุมาติ.

ความในคาถาสาธกจริยาปิฎกบาลีก็มีนัยเหมือนกัน จะกล่าวไป

ก็เป็นซ้ำความนั้นไม่แปลกไป เชตุตฺตรนครโต จะคิดคำนวณนับลำดับตำบลในสถลมรรคาลัย แต่กรุงไกรเชตุตรนครมาถึงภูผา ชื่อว่าสุวรรณคิรีตาลบรรพต กำหนดนับโยชน์ได้ห้า แต่นั้นไปถึงแม่น้ำโกนติมาราก็ห้าโยชน์เหมือนกัน และไปต่อแต่นั้นถึงเขาอัญชนคิรีก็มีประมาณโยชน์ได้ห้า และแต่นั้นไปถึงบ้านพราหมณ์ ชื่อคุณณ-วิถนาฬีนันทคาม ตามระยะก็ห้าโยชน์ และแต่นั้นไปไกลอีกสิบโยชน์จึงจะถึงที่วิเศษโสดชื่อมาตุลนคร ในแว่นแคว้นแดนเจตราช เทพยเจ้าผู้มีอิทธิอำนาจหากบันดาลให้ทางใกล้ ในประมาณสามสิบโยชน์นี้เป็นวิถีสั้น สี่กษัตริย์เสด็จเดินไปในวันหนึ่งก็ถึงมาตุลนครเจตราชด้วยเหตุนี้ จึงมีพระพุทธฎีกาประกาศเนื้อความไว้ ในคัมภีร์จริยาปิฎกเป็นพระคาถาว่า

สงฺขิปึสุ ปถํ ยกฺขา ฯลฯ เจตรฏฺฐํ อุปาคมุนฺติ.

ความในพระคาถาว่า ยกฺขา อันว่าหวยเทพยดา ซึ่งมนุษย์ย่อมเซ่นสรวงบูชาจึงเรียกว่ายักษ์ อนุกมฺปาย ทารเก ย่อมอนุเคราะห์ด้วยความรักทารกราชกุมาร ก็ย่นย่อทุรสถานไกลนั้นให้สั้น จนสี่กษัตริย์เสด็จไปมิช้าพลัน ก็บรรลุถึงยังเจตราชไม่คลาดคลา ด้วยอิทธิเทพยดาเจ้านั้นแล.

◎ อุปคจฺฉนฺตา เมื่อสมเด็จพระเวสสันดรบรมโพธิสัตว์ และสมเด็จพระมัทรีนารีรัตนราชกัลยาณี และดรุณบุตรบุตรีพระชาลีและกัณหาชินา เสด็จมาถึงมาตุลนครนั้น ในเพลาสายัณหสมัย ก็มิได้เสด็จเข้าไปภายในกำแพงเมือง ด้วยทรงคิดจะไม่ให้เป็นที่ขัดเคืองแก่

ท่านผู้ใด จึงเสด็จเข้าประทับอยู่ ณ ศาลาที่อาศัยใกล้ทวารนครนั้น จนล่วงราตรี ครั้นเพลาเช้าสมเด็จพระมัทรีเสด็จออกมานั่งแสดงพระ-องค์อยู่ตรงหน้าศาลา จึงชนชาวเจตราษฐที่เดินไปมาได้เห็นแล้ว ก็รู้จักชัดว่าพระนางนั้นเป็นพระมเหษี สมเด็จพระเจ้าสีพีบรมกษัตริย์ ก็อัศจรรย์ใจ จึงเข้าไปแวดล้อมไต่ถามก็ได้ความว่า พระนางนั้น ตามเสด็จสมเด็จพระสวามีมาแต่สีวิราษฐ ชาวพระนครเห็นเป็นการ แปลกประหลาดก็เล่าลือระบือไป จนความทราบถึงกษัตริย์ผู้ใหญ่ ๆ ซึ่งเป็นประธานในการครอบครองมาตุลนครนั้น กษัตริย์เจตราษฐซึ่ง เป็นประธานได้ยินการเป็นอัศจรรย์ ก็พากันออกไปปราศรัยไต่ถาม ความดีร้าย โดยอาการชนที่เป็นสหายมีความจงรักภักดี แต่สมเด็จ พระเจ้าสีพีเพสสันดรบรมโพธิสัตว์ พระองค์ก็ตรัสโดยสัจจบรรยาย เหตุผลต้นปลายให้กษัตริย์เจตยาธิบดีทราบถ้วนถี่ทุกประการ พวกนั้น ก็คิดอ่านจะแก้ไขให้เป็นคุณอุดหนุนแก่พระองค์ ให้คืนคงและดำรง ในอิศริยยศ พระองค์ก็ไม่รับยอมตามแล้วทรงไต่ถามหาหนทางจะไป เขาวงกฏบรรพตคิรี พวกเจตยาธิบดีก็แสดงแนะนำมรรคาด้วยทางกถา เป็นอันมาก.

ตมตฺถํ ปกาเสนฺโต สตฺถา อาห สมเด็จพระผู้มีพระภาคผู้เป็น ปุริโสดมบรมศาสดา เมื่อทรงแสดงความตามที่ว่ามาโดยสังเขปนี้ จึง ตรัสพระคาถานับว่าเป็นชาดกบาลีในวนปเวสนั้น ดังจะอ่านไป.

เต คนฺตฺวา ทีฆมทฺธานํ ฯ ล ฯ สหภริยาย อจฺฉสีติ.

อรรถาธิบายความตามพระคาถาพระพุทธฎีกานั้นว่า ภิกฺขเว

ตูรานะ พระภิกษุในสาวกสงฆ์ ผู้มีโสดดำรงตรับสดับชาดกเทศนานี้ เต จตฺตาโร ขตฺติยา อันว่ากษัตริย์ทั้งสี่พระองค์ ซึ่งเสด็จมาโดยประสงค์ จะไปเขาวงกฏบรรพต กำหนดตามถ้อยคำบัพพาชนิยกรรม ซึ่งต้องแต่ สมเด็จพระเจ้ากรุงสญชัยตรัสบังคับ ให้นิรเทศพระเวสสันดรราชเจ้า จำพระหทัยไปอยู่ตามความผิดนั้น เสด็จจรจรัลด้วยพระบาทลีลาศ ในทางไกล จนได้ถึงเจตราษฐซึ่งเป็นมนุสสาวาสอันมั่งคั่ง อิทฺธํ ผิตํ เป็นชนบทใหญ่ได้ตั้งมั่นคง ควรเห็นเป็นที่สมประสงค์สิ่งต่าง ๆ ทุกอย่างทุกประการ เบิกบานบริบูรณ์ด้วยสรรพสมบัติ มีมัจฉมังสา-หารสุราบานมากมาย เจตโย ครั้งนั้น จึงชาวเจตราษฐทั้งหลาย แลเห็นสมเด็จพระนางมัทรี เป็นเอกอัครนารีมีสรรพวรลักษณ์ ซึ่ง คนบางเหล่าในพวกนั้นเคยรู้จักมาแต่ปางก่อน ก็มีจิตรนร้อนความ เอ็นดูสงสาร รีบมาแวดล้อมรอบคอบทุกด้าน แล้วก็บ่นด้วยความ ประหลาดหลากใจว่า สุขุมาลี อยมยฺยา โอ้ พระแม่เจ้าพระองค์นี้ เคยตั้งอยู่ในความสุขุมนิรทุกข์โดยสวัสดิสมบัติ ของกษัตริย์สูงศักดิ์ หนักหนา ก็เหตุไฉนหนอ บัดนี้เสด็จเดินไปมาอยู่ด้วยพระบาทเปล่า คนบางเหล่าก็บ่นว่า วยฺหา ปริมริยายิตฺวา โอ แต่ก่อนตูข้าได้เคยเห็น พระแม่เจ้าพระองค์นี้ เสด็จไปในวิถีแถวถนน มีบริวารชนเชิญเสด็จ ในยั่วยานคานหาม และพระวองามด้วยยานาลังการและบวรราชรถ มีพระยศรุ่งเรืองกระเดื่องหล้า สาชฺช มหฺที่ อรญฺญสฺมึ โอ ก็เวลาวันนี้ สมเด็จพระมัทรีเจ้าเสด็จรีบเร้ามาในทางป่าด้วยพระบาท ดูอนาถนัก ดังนี้ ด้วยเหตุไฉน เมื่อมหาชนชาวเจตราษฐได้โอกาสไต่ถาม

ได้ความว่า พระนางนั้นเสด็จมาตามพระสวามี พร้อมกับด้วยดรุณ-เยาวบุตรบุตรีทั้งสองพระองค์ เพราะไม่ได้ดำรงในสีพีราชสมบัติ ก็พากันกล่าวประวัติข้างนั้นให้อึงอื้อเล่าลือไป จนทราบถึงกษัตริย์ผู้ใหญ่ ๆ ในมาตุลนครนั้น เจตา ปาโมกฺขา จึงกษัตริย์ผู้ใหญ่ ๆ เป็นประธานในราชการบ้านเมือง จึงพากันรีบออกไป ได้เห็นสี่กษัตริย์เสด็จประทับอยู่ ณ ศาลาเป็นอนาถน่าสงสาร โรทมานา ก็มีอัสสุชลปวัตนาการกันแสงสลด พากันเข้าไปนั่งใกล้คำนับปราศรัยแล้วไต่ถามเป็นความไมตรีว่า กจฺจิ นุ เทว ข้าแต่สมมุติเทวราชบรมนารถชาวสีพีผู้เลิศไกร กุสลํ ความคล่องว่องไวในพระวรกายสบายพระองค์ไม่ทรงมึนเมื่อยเลื่อยล้า เพราะเหตุที่เสด็จมาทางไกลในครั้งนี้ ยังมีอยู่แด่พระองค์บ้างฤๅพระเจ้าข้า กจฺจิ ปิตา อโรคา เต สมเด็จพระบรมนารถราชบิดาของพระองค์ ยังทรงวรกายสบายดีไม่มีพระโรคฤๅ ชาวชนบทบ้านเมืองก็มีชื่อว่าสีพี ยังอยู่ดีดังเดิมไม่มีความเดือดร้อนฤๅไฉน ข้าแต่สมเด็จบรมราชบพิตรผู้เป็นใหญ่เจ้าเอย พระองค์ละล่วงเลยรี้พลสกลพยุหโยธา ที่ข้าคะเนว่าตามเสด็จมาด้วยนั้นไว้ที่ไหน ราชรถมณฑลมงคลราชยานประดิษฐานอยู่ ณ ที่ใดไม่ได้ตามเสด็จมา อนสฺสโก อรถโก ครั้งนี้เห็นน่าตกใจนัก พระองค์ทรงเฉพาะพักตร์มายังทิศ ไม่มีอัศวราชพาหนะและพระที่นั่งรถราชยาน เสด็จมาด้วยพระบาทในทางไกล จนถึงเจตราษฐวิไสยนี้ พระองค์มีอริน-ราชไพรีมาครอบงำทำให้พิบัติฤๅไฉน ขอพระองค์ทรงแถลงให้ข้าทั้งหลายแจ้งใจ ในกาลบัดนี้เถิด.

◎ โพธิสตฺโต สมเด็จพระบรมโพธิสัตว์ บุรุษรัตนพิเศษเพสสันดร ได้ทรงสดับสุนทรวาจาปราศรัย ของกษัตริย์ผู้ใหญ่ ๆ ในเจตราษฐ จึงตรัสประกาศความตามจริงทุกสิ่งอัน ให้กษัตริย์เจตราษฐเหล่านั้นทราบถนัด ด้วยพระวาจาตรัสว่า สมฺมา โอ ท่านทั้งหลายผู้เป็นสหายเสมอในสุขทุกข์ต่อกันและกันทั้งปวงเอ๋ย กุสลํ โรคภัยอันใดก็ไม่มีเลยแก่ตัวเรา ถึงเดินทางไกลมาครั้งนี้เล่า ก็ไม่มีความมึนเมื่อยเลื่อยล้า สมเด็จพระบรมนารถราชบิดาของเราก็สบายพระองค์ ไม่ทรงประชวรอะไร ชาวกรุงไกรและชาวชนบทแว่นแคว้นแดนสีพี ก็อยู่เย็นเป็นดีด้วยกันสิ้น อหํ หิ กุญฺชรํ ทที แต่ตัวเรานี้เมื่อเป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ในพิภพสีพี สำคัญว่าตนมีอิสริยภาพปราบไป ในสิ่งซึ่งคนทั้งปวงเห็นว่าเป็นราชูปโภค จึงได้บำเพ็ญกุศลทานานุโยคอย่างใหญ่ ได้ให้พระมหาวิสุทธิเศวตรกุญชร ซึ่งมีคู่งางอนงามนัก และสรรพางค์พิมลลักษณบริบูรณ์ ควรเป็นพาหนะทรงองค์นเรนทร์สูรเศรษฐ-กษัตริย์เป็นหัสดีรัตน์รู้เกษตรเขตพยุหพล ในกลกิจการยุทธสงครามเป็นที่ขามของศัตรู เพราะกล้าหาญอยู่เป็นนิจดังติดน้ำมัน เป็นช้างสำคัญต้องตำราว่าอุดมดีมีสีแสงงางวง อพยพทั้งปวงจนปลายหางสรรพางค์ผ่องผุดสุดสะอาด ขาวเหมือนไกรลาศเทวราชบรรพต มีนามกำหนดว่าช้างปัจจัยนาค ซึ่งเลื่องชื่อลือมากอยู่ทุกประเทศ ทั้งเครื่องสรรพบริพารหัสดาลังการพิเศษทั้งเศวตรวรราชฉัตร และผู้ปฏิบัติในหนทาง และเครื่องใช้ทุกอย่างทุกประการ และหมอควาญผู้อภิบาลรักษาพระมหาราชพาหนะอรรควรยาน ยกให้เป็นอุตมทานของเราไ

แก่พราหมณ์ทั้งหลาย ซึ่งเป็นผู้มาแต่เมืองไกลชื่อกลิงคราษฐ ตสฺมึ เม สิวิโย กุทฺธา จึงนิกรประชาชาติชาวสีพี มีความพิโรธโกรธแก่เรา ปิตา จุปห ตมฺมโน สมเด็จพระบรมนาถราชบิดาเจ้าก็มีพระราช-หฤทัยขัดเคืองในเหตุนั้น จึงได้ทรงบังคับราชทัณฑ์แก่เรานี้ ให้ต้องนิรเทศจากแว่นแคว้นแดนเขตแขวงสีพี ไปอยู่ยังที่เขาคด ชื่อวงกฏ-บรรพตตามเยี่ยงอย่างขัตติยราชต่าง ๆ แต่ก่อนมา บรรดาซึ่งต้องบัพพา-ชนิยกรรมเช่นนี้ สมฺมา ท่านทั้งหลายผู้มีชาตยาวสฎาการประมาณแม้เสมอเอ่ย ขอท่านอย่าเชือนเฉยช่วยชี้ถิ่นสถานที่โอกาสอันสมควรซึ่งเราจะได้ด่วนรีบไป อยู่ ณ พนาไลยนั้นแล.

◎ เจตา ครั้งนั้นกษัตริย์ผู้ใหญ่จึงทูลตอบพระราชบรรหารว่า รเถสภ โอ้ ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นประธานวโรศพพิลาศในราชรถ อิเธว ตาว อจฺฉสฺสุ ขอเชิญเสด็จพระองค์ทรงงดการจะเสด็จไป จงประทับระงับอยู่ในเมืองนี้ก่อน ข้าพเจ้าทั้งหลายจะคิดผ่อนผันพากันไป ยังสำนักสมเด็จพระเจ้ากรุงสญชัยบรมนาถราชบพิตร แล้วกราบทูลอ่อนคำนับรับผิดแทนพระองค์ท่าน แล้วว่าขานขอรับพระราชทานโทษ ให้ท่านโปรดรำงับดับพระราชบัญชา ตามพระราชอาณาแต่พระองค์ เมื่อสมเด็จพระบิตุรงค์ผู้เป็นเจ้าเจริญแว่นแคว้นแดนชาวสีพี ทรงยินดียอมยกโทษแด่พระองค์แล้ว ข้าทั้งหลายชาวเจตราษฐนี้ก็จะมีกมลผ่องแผ้วด้วยปีติโสมนัส แวดล้อมเชิญเสด็จพระองค์ให้คืนไปดำรงในราชสมบัติ กรุงเชตุดรมหานครของชาวสีพี ขอพระองค์จงให้ทราบความคิดของข้าทั้งหลายผู้ใคร่ให้ได้สบาย

นี้เถิด.

◎ **โพธิสตฺโต** สมเด็จพระเวสสันดรมหาปุริโสดมบรมโพธิสัตว์ได้ทรงสดับคำนั้น ก็พลันตรัสตอบแก่กษัตริย์เจตราษฐทั้งหลายว่า **มา โว รุจิตฺถ คมนํ** โอ ท่านทั้งหลายเอย ขอท่านจงอย่ามีความชอบใจในการที่จะไปทูล เหตุผลอันเป็นเค้ามูลแด่สมเด็จพระชนกนารถเจ้ากรุงสีพีราชให้คลายหายพระพิโรธแก่เราเลย โอ ท่านทั้งหลายเอย สมเด็จพระเจ้าสญชัยมหานราธิราช ก็ไม่มีอิสรภาพอำนาจในการเรื่องนี้ **อจฺจุคฺคตา หิ วิสิโย** เพราะชนชาวสีพีมีความกำเริบเสิบสานเป็นการใหญ่พร้อมใจกัน ทั้งพหลพลหลายพันภายในพระมหานคร-วโรดม และชาวคามนิคมชนบทร้องอุปกาศ ขอให้ท่านถอดเราจากยศอำนาจนิรเทศจากเขตขัณฑ์ ถ้าพระองค์จะมิทรงบังคับดังนั้นก็ไม่ได้ เพราะเขาว่าท้าทายว่าจะทำอันตรายแก่ท่านไท้บรมนารถราชบิดาด้วย ถ้าพระองค์ยังทรงช่วยข้างตัวเรา ไม่ขับเสียตามเขาหวัง แล้วจะยังให้อยู่ในพระนคร ท่านไท้ก็จะได้เดือดร้อนเพราะตัวเราเพราะไม่ตามใจเขานั้นแล.

◎ **เจตา** ครั้งนั้นเหล่ากษัตริย์ผู้ใหญ่ในเจตราษฐ ได้สดับรับพระวจนพิลาศพระเพสสันดร จึงคิดผันผ่อนยักย้าย ทูลแจ้งอธิบายความคิดอีกอย่างหนึ่ง ตามความรำพึงของตนว่า **รฏฺจวฑฺฒนํ** โอ พระองค์ผู้ดำรงความเจริญผลในแว่นแคว้นแดนดินที่อยู่ของมนุษย์พระเจ้าข้า **สเจ เอสา ปวตฺติ** ถ้าแลการเช่นตรัสมานี้ เป็นไปในแผ่นดินถิ่นที่ชาวสีพีทั้งหลายแล้ว **อิเธว รชฺชํ กาเรหิ** ขอ

พระองค์มีพระหฤทัยผ่องแผ้วทรงรับสิริราชสมบัติ เป็นพระมหากษัตริย์เอกราช มีอำนาจในนครนี้ ข้าทั้งหลายก็มีจิตสมัครพร้อมยอมเป็นข้าผ่าธุลีละอองพระบาท ทำราชการเป็นบริพารพึ่งพระบารมีขอพระองค์จงทรงพระเกษมศรีเสวยสวัสดิ์ ในบุรีรัตนราชมหานครมีนามกรว่ามาตุลนี้ ไม่ควรอับอายแก่หญิงชายชาวสีพีด้วยประการใด **อิทฺธํ ผิตมิทํ** รฏฺจํ แผ่นดินเจตราษฎร์นี้ก็เป็นเมืองใหญ่ บริบูรณ์ไปด้วยส่วยสาอากร เป็นที่ประมวลพระราชทรัพย์มาผันผ่อนจำหน่ายจ่ายใช้ ในการบำรุงปรนปรุงผู้รับราชการรักษาพระราชวราณาจักรทำให้ชาวประชาข้าแผ่นดินทั้งสิ้นอยู่สมัครสโมสร สรรพมนุษย์นิกรก็จะชื่นชมนิยมในพระบารมีของพระองค์ **มตึ กโรหิ** ขอจงทรงพระราชดำริตริตรองการ ในที่จะพระราชทานพระราชกำหนดกฎหมายตามพระบรมราชาธิบายในราชสมบัติเถิด ข้าทั้งหลายก็จะมีปีติโสมนัสบังเกิด พร้อมยอมรับทำตามโดยความภักดี เป็นข้าใต้ผ่าละอองธุลีพระบาทของพระองค์ ดังฝูงข้าประสงค์นี้แล.

◎ อถ โพธิสตฺโต เมื่อสมเด็จพระปุริโสดมบรมโพธิสัตว์ได้ทรงสดับอรรถเนื้อความตามประสงค์ของกษัตริย์ผู้ใหญ่ในเจตราษฎร์ยอมถวายอำนาจในแผ่นดินสิ้นทั้งแว่นแคว้นนั้นแด่พระองค์ เมื่อจะแสดงความไม่ประสงค์ จึงตรัสตอบให้ชอบแก่คลองการว่า น เม ฉนฺโท โอ ท่านทั้งหลายเอย ความชอบใจและความคิดอ่านการไว้ไม่มีเลยแก่ตัวเรา เหลือจะคิดเอาบ้านเมืองนี้ไว้ในใต้อาณาจักร เราไม่มีความรักเพื่อจะเป็นเจ้าเป็นใหญ่ในแผ่นดิน เพราะชาวสีวิราษฎร์

ทั้งสิ้นเขาจะติฉินว่ามีโทษโหดร้าย จึงขับหนีให้ย้ายถิ่นฐานโดยอาการของกษัตริย์ที่ต้องกำจัดจากพระนคร ก็ซึ่งท่านมาคิดผันผ่อนด้วยอุบายต่าง ๆ อย่างว่ามานี้ เราจะชี้โดยเหตุให้ท่านเห็น ว่าการอย่างนั้นย่อมไม่เป็นการอันชอบโดยแน่แท้ให้ท่านเข้าใจได้ **เจตปุตฺตา สุณาถ เม** โอ ท่านทั้งหลายผู้เป็นใหญ่อันเกิดในเชื้อวงศ์พงศ์เจตราษฐสืบมา ท่านจงตรองตริด้วยสติปัญญาแล้ว จงเงี่ยโสตสดับคำเราจะว่านี้ **เจตา รชฺเช ภิเสจยุํ** ถ้าท่านเจตาธิบดีจะมีความสโมสรอภิเศกเราให้เป็นใหญ่ในสมบัติ ยามเมื่อเราต้องพรากพลัดจากสถานที่มหากษัตริยเอกราช เจ้าชนชาติชาวสีพีครั้งนั้นแล้วไซร้ ชาวสีพีราษฐทั้งผู้ใหญ่และไพร่พล ก็จะมีกระมลหฤทัยกินแหนงแคลงคลางไปต่าง ๆ แก่พวกท่าน เขาจะเห็นไปว่าตัวเรามาคิดการจะทดแทนแก้แค้นเขาด้วยอาฆาต จะทำเขาให้พินาศอยู่ในเนื้อมือ จึงมาเกลี้ยกล่อมให้ท่านทั้งหลายนับถือยกตัวเป็นใหญ่ เมืองนี้ก็ใกล้เขตชนแดนกับแว่นแคว้นสีพีราษฐ ประชาชาติสีพีก็จะมิไว้ใจในความไมตรีที่มีมาแต่ก่อน ก็จะก่อการสงครามเป็นความร้อนแก่อาณาประชาราษฎร์ทั้งสองฝ่าย จะเป็นอันตรายแก่การไร่นาค้าขาย ซึ่งเป็นอุบายความสุขของหมู่มนุษยนิกร ก็ความเดือดร้อนอันนี้จะมีแก่ชนเป็นอันมากต้องยากเย็น จะบังเกิดเป็นก็เพราะตัวเราผู้เดียว เพราะฉะนั้นเราไม่คิดแลเหลียวที่จะกลับรับราชสมบัติแล้ว จะแสวงหาแต่ความผ่องแผ้วในพิสุทธิพรหมจรรย์อันเป็นกุศล **ปฏิคฺคหิตํ ยํ ทินฺนํ** สิ่งไรท่านได้ให้แก่เราผู้เป็นอาคันตุกชน ฤาสิ่งไรท่านจะคิดจะให้เป็นศุภผลแก่เรา จึงให้หาภฤๅ

ปรึกษาว่าจะคิดอ่านพร้อมยอมยกให้ ทำให้สิ่งทั้งปวงนั้น ก็จงเป็น สมมติว่าเรารับไว้ สพฺพสฺส อคฺฆิยํ กตํ พนมดอกไม้ซึ่งเป็นของควร นำมาให้ เพื่อแสดงแถลงความว่าเป็นผู้กตัญญู รู้อุปการที่ท่านทำ ก็จงสมมติว่า เป็นอันเราทำตอบแทนแก่สิ่งทั้งปวง ที่ท่านไม่หวงแหน ยอมยกให้นั้นเป็นอันแล้วกันเถิด อวรุทฺธสิ มํ ราชา สมเด็จพระเจ้า สญชัยบรมนารถราชบิดาผู้ประเสริฐของเรา ผู้ผ่านเกล้าชาวพีสี ได้มี พระราชบัญชาลงอาณาแก่เรา ให้ขับไล่เราไปอยู่ในเขาวงกฏบรรพต เรามีความเคารพจะไม่ล่วงพระราชกำหนดนั้นโดยพลัน จะขอไปตาม รับสั่ง ขอท่านทั้งหลายจงรู้โอกาสที่ควรเราจะหวังเอาเป็นที่อยู่ แล้ว จงบอกให้รู้ในบัดนี้ ในพนมไพรที่ไม่มีใครเป็นเจ้าของครอบครอง นั้นไซร้ ที่ไหนจะดีควรจะเป็นที่อยู่ของเราได้ ถ้าท่านรู้อยู่ก็จงบอก แก่เราให้แจ้งใจในกาลบัดนี้เถิด.

อถสฺส เจตา ครั้งนั้นกษัตริย์เจตราษฐ เมื่อไม่อาจยอเย้าเกา กวน ชักชวนให้ยักย้ายอุบายเป็นอย่างอื่นได้แล้ว ก็มีจิตเศร้าหมอง ไม่ผ่องแผ้ว แต่จำใจตอบไปตามจนว่า ตคฺฆ เต มยํ พระเจ้าข้า ถ้าพระองค์มีพระราชประสงค์จะแสวงหาแต่การกุศลดังนี้ ข้าพเจ้า ทั้งหลายก็จะขอชี้ถิ่นที่ที่สมควรพระองค์จะเสด็จไปอยู่ได้ ตามถ้อยคำ ชาวป่าดงพงไพรที่เขาฉลาด อาจสังเกตได้ในแผนที่ พนมพนาลีมี ในที่ต่าง ๆ ก็กษัตริย์ที่ละวางสิริราชสมบัติตัดอาลัย มาทรงประพฤติ พรตบูชาไฟมีน้ำพระทัยอันตั้งมั่น เสด็จอยู่ที่ไหนได้เป็นอันเกษม สาราญ ข้าพเจ้าทั้งหลายได้ยินเขาว่าขานต้องกันเป็นอันมาก เอโส

ปพฺพโต ภูเขาหลากล้วนด้วยศิลาเขาหนึ่ง ควรจะไปถึงได้ เขานั้นไซร้ เขาเรียกว่าเขาคันธมาทน์ เพราะมีพรรณพฤกษาและคัจฉลดาชาติ ซึ่งเป็นของประหลาดมีกลิ่นหอม งอกแวดล้อมและขึ้นเต็มไปในเขานั้น จะนับด้วยพันก็มิถ้วนได้ ปล่อยกลิ่นอันหอมขจรตระหลบไปในทิศ ทั้งสี่ มหาราช ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นมหิศราธิบดีสีวิราษฐ ข้าพเจ้า ทั้งหลายเห็นว่า เขานั้นประหลาดควรจะเป็นที่สบายของพระองค์ จะได้ เสด็จไปอยู่กับสมเด็จพระอนงค์นาฏราชมหิษี และสมเด็จพระราชบุตร บุตรีพร้อมเพรียงกัน ปราศจากสรรพอันตราย ดังข้าทูลถวายนี้แล.

เอวํ มหาสตฺโต โดยนัยดังพรรณนามาฉะนี้ สมเด็จพระมหา กษัตริย์ผู้เลิศลบโลกพิภพสีพีเวสสันดร เมื่อหมู่กษัตริย์ผู้ใหญ่ใน มาตุลนคร ทูลวิงวอนโดยอเนกประการ เพื่อให้ทรงรับอรรคสถาน เป็นมุรธาภิสิตเตกราช บรมนารถในเจตราษฐพิไสย ก็มิได้มี พระหทัยจะทรงยินดีรับ ยอมเสด็จแรมประทับระงับกระวนกระวาย พระสกลกายเพียงราตรีหนึ่ง.

เจตา หมู่กษัตริย์เจตราษฐจึงทูลเชิญเสด็จให้เข้าไปประทับแรม ณ สัณฐาคารสถานเป็นที่สำราญ ณ ภายในกำแพงพระนคร พระองค์ ไม่ประสงค์จะอ่อนตามความเชิญชวน ตรัสว่าเราจะด่วนเดินไปจาก เจตราษฐพิไสยนี้ ข้าจะขอแรมเพียงอีกราตรีหนึ่งก็จะไป ศาลานี้ เราก็ได้อาศัยอยู่ราตรีหนึ่งซึ่งล่วงมา ก็เป็นผาสุกสมควรอยู่แล้ว กษัตริย์เจตราษฐจึงบังคับชนผู้รับใช้ในอำนาจ ให้กวาดแผ้วศาลานั้น ทั้งภายนอกภายในให้บริสุทธิ์สะอาด แล้วปูลาดด้วยพรมเจียม ตระ-

เตรียมมัญจาสนาศน์ราชบรรจถรณ์ที่บรรทมบรมไสยาศน์ สมควรแก่ขัติยราชทั้งสี่พระองค์ แวดวงด้วยสาณิปราการม่านอันวิจิตร ดาดเพดานชวลิตด้วยดวงดาราราย ในเบื้องบน แล้วถวายน้ำสรงและเครื่องพระสุคนธ์สำราญพระกายแล้ว ถวายนานัครสโภชนาหารให้เสวยอิ่มหนำเกษมสานต์ และตามประทีปชัชวาลย์ในที่สมควร ณ ห้องศาลานั้น แล้ววางพวกพลขันธ์จุกช่องล้อมวงพิทักษ์รักษา การทุกสิ่งสารพัดจัดตามกิริยาของผู้เป็นเจ้าถิ่นที่ ซึ่งมีความเคารพรับยินดีรักใคร่ผู้มีไมตรีมาแต่เมืองไกล ปุน ทิวเส ครั้นรุ่งขึ้นเป็นวันใหม่ ก็ถวายนานัครสโภชนาหาร ล้วนเป็นของตระการอย่างดี ให้กษัตริย์ทั้งสี่เสวยสำราญเสร็จแล้ว พระเพสสันดรก็มีพระทัยผ่องแผ้วตรัสสรรเสริญความชอบ ขอบคุณแก่กษัตริย์เจตราษฐ ด้วยสุนทรพจนพิลาศ แล้วก็ตรัสอำลา กษัตริย์เจตราษฐมีดวงพักตร์เต็มด้วยอัสสุธาราเพราะมีความอาลัย แต่จะขัดพระประสงค์มิได้ก็ต้องอำนวยตาม พระบรมโพธิสัตว์ได้ความอนุญาตของกษัตริย์เจตราษฐแล้ว ก็ทรงอำลาเสด็จลีลาศไปโดยทางข้างอุดรทิศ กษัตริย์เจตราษฐยังมีน้ำจิตที่จะใคร่เกื้อหนุนให้เป็นคุณแก่พระองค์ ตามไปส่งเสด็จถึงที่สุดสิ้นเขตแดนแว่นแคว้นเจตราษฐ สิ้นหนทางที่ท่านนับอ้างว่าสิบห้าโยชน์ ถึงที่วิเศษโสดเป็นทางที่จะเข้าป่าพระหิมพานต์ จึงทูลรำพันทุกถิ่นฐานในทางที่จะต้องเสด็จไปในเบื้องหน้า.

ตมตฺถํ ปกาเสนฺโต สตฺถา อาห เนื้อความนั้นสมเด็จพระบรมศาสดาเมื่อตรัสเทศนาพระชาดกนี้ มีพระพุทธประสงค์จะแสดงความ

ให้แจ้งด้วยดีแด่ผู้ฟัง เพื่อจะให้ตั้งสติจำทรงไว้ด้วยง่าย จึงตรัสเทศนาบรรยายผูกพันธ์เป็นพุทธนิพนธ์คาถาดังนี้

ตํ เจตา อนุสาสึสุ ฯลฯ อุญฺฉาจริยาย อีหถาติ.

◎ ภิกฺขเว นี่แน่ะ ภิกษุสงฆ์ผู้ทรงศีลวัตร เจตา หมู่พวกเจตกษัตริย์ทั้งหลายผู้ใหญ่ในเจตวิสัย มีอาลัยในพระเวสสันดร เกิดความโศกเร่าร้อนหฤทัย มีเนตรเต็มไปด้วยอัสสุธารา มีดวงหน้าแสดงความโศก ด้วยจะวิโยคพระเวสสันดร จึงรำพันว่ากล่าวสั่งสอนแสดงที่ต่าง ๆ ที่ควรอ้างเป็นสำคัญในมรรคมรรคา และเป็นที่ประทับโดยลำดับ จนถึงวังกฏบรรพตคีรีว่า อิโต คจฺฉ มหาราช ข้าแต่มหาราชเจ้าเอย พระองค์จงเสด็จแต่ที่นี้ แล้วอย่าหนีหนทางข้างอุดร จงผันผ่อนจับทางให้ตรงคงทิศนั้น ไม่ช้าพลันความเจริญจงมีแด่พระองค์เถิด ที่สำนักอันประเสริฐคือเขาวิบุลบรรพต เป็นที่กำหนดในต้นเขต พระองค์จะได้ทอดพระเนตรเห็นเป็นที่สำราญ นานาทุมคณากิณฺณํ เขานั้นมีต้นไม้ใหญ่ ๆ เป็นไม้มีแก่นสารมีใบทึบหนามีฉายาอันเย็นเป็นที่สบาย ก็เมื่อพระองค์เสด็จย้ายจากที่นั้น ความเจริญจะมีแก่พระองค์ด้วยพลัน พระองค์จะได้ทอดพระเนตรเห็นถิ่นที่มีน้ำควรเป็นที่ยินดี คือแม่น้ำชื่อว่าเกตุมดีที่มีกระแสน้ำลึกไหลมาแต่ท้องภูผาเป็นเดิมเกิด เป็นแม่น้ำอันล้ำเลิศอาเกียรณ์เดียรดาษ ด้วยหมู่มัจฉาชาติใหญ่ ๆ หลายเหล่าหลายพรรณ ทางจะขึ้นท่าที่จะลงแม่น้ำนั้นก็เป็นทางอันง่ายอันสะดวก ไม่เป็นที่ขึ้นยากลงยาก ถึงมีน้ำมากลางแห่งก็เป็นทางที่จะข้ามได้ ตตฺถ นหาตฺวา ปิตฺวา จ

ขอเชิญเสด็จพระองค์สรงและเสวย น้ำที่เย็นและใสในแม่น้ำนั้นให้สำราญ และโปรดให้สองพระราชกุมารชื่นชมยินดี ด้วยทรงเล่นในถิ่นที่มีน้ำตื้น พื้นหาดทรายที่สะอาดปราศจากอันตราย แต่สัตว์ร้ายอสรพิศม์และมัจฉชาติ และมีเม็ดกรวดประกอบด้วยสีสันพรรณประหลาดต่าง ๆ บ้างเหลืองบ้างแดง มีสีแสงเป็นแก้วโมรามหาชาตินาคสวาดิประเสริฐสี เขียวขจีเจือจานกัน เมื่อเสวยสรงทรงสำราญในที่นั้นเสร็จแล้วเสด็จไป จงหาทางหาดตื้นในภาคพื้นเกตุมดีนที ลางแห่งมีเป็นที่พอจะลุยข้ามไปได้ ฤๅจะผูกพ่วงด้วยกิ่งไม้ที่เบา ลอยน้ำทำเป็นพาหนะและเอาไม้ค้ำข้ามที่ลึกไป เมื่อถึงฝั่งโน้นแล้วเชิญเสด็จเลาะลำเนาไพรไปข้างอุดรทิศ ทิวไม้ใกล้แม่น้ำนั้นย่อมมีเงาร่มชิดควรจะเป็นที่ประทับอาศัยได้หลายตำบล ต้นไม้ที่มีผลควรคนจะกินเป็นอาหารได้ ก็มีอยู่ในที่ใกล้แม่น้ำนั้นมาก ต้นต่ำ ๆ จะเก็บผลได้โดยไม่ยากก็มากมี เป็นที่ไม่มีใครไปห้ามหวงปกครองรักษา คนไปมาเขาย่อมเก็บกินเป็นอาหาร อีกมูลมันในป่าที่จะขุดขึ้นเผาบริโภคได้ ก็มีหลายประการเกลื่อนไปในที่นั้น เชิญพระองค์จงทรงเลือกสรรผลไม้และมันแล้วบริโภคเถิด จะให้เกิดกำลังพระกายสบายพระราชหฤทัยพร้อมกับพระมเหษีและสองดรุณดนัยด้วยอรัญญิกาหาร เมื่อพระองค์เสด็จโดยคมนาการข้างทิศอุดรในลำดับ พระองค์ได้เสด็จไปประทับ ณ ภายใต้พระยาไม้มหานิโครธต้นใหญ่ มีใบร่มชิดสนิทดีเกิดขึ้นในที่มอศิลา เป็นทางท่าที่ควรยินดีนักควรอภิรมย์ ไม้นั้นต้นก็ย่อมชมด้วยมีผลประหลาด ผิดกับชาติไม้ไทรสามัญ ผลของไม้นิโครธ

นั้นย่อมเผล็ดเป็นนิจกาล มีรสหวานควรบริโภคเป็นอาหารได้ เมื่อพระองค์เสด็จไปจากที่ร่มไม้มหานิโครธนั้น ไม่ช้าพลันก็จะได้เห็นนาพิกบรรพต เป็นที่ควรกำหนดว่าเป็นเขาใหญ่ล้วนแล้วไปด้วยศิลา มีช่องน้อยใหญ่เป็นที่อาศัยของทิชคณานิกรนกต่าง ๆ หลายอย่างหลายประการ ในเขานั้นมีนกประหลาดด้วยสีและสัณฐานควรจะชม และเป็นที่เขานิยมว่ามีนกอย่างหนึ่งซึ่งเรียกว่า กึบุรุษ เพราะรูปร่างละม้ายคล้ายมนุษย์ และมีปีกหาง บินไปในอากาศดูประหลาดนักหนา เมื่อถึงนาพิกบรรพตนั้นแล้ว ขอเชิญเสด็จเยื้องยักหาทางไปข้างทิศอิสาน ไม่ช้านานก็จะถึงมหามุจลินทสระศรี น่านหน้าอุทกวารีปกคลุมไปด้วยบุณฑริกชาติ คือบัวสัตบงกชสีขาวสะอาดดอกใหญ่ ๆ ลางแห่งมีบัวสายโสคันธิยอุบล งอกแทรกแซงอยู่ได้ก็มี ก็สระมุจลินท์นี้มีตาน้ำซึมซาบแทรกไปไกลในป่า น้ำที่ซึมไปนั้นก็เป็นที่อาศัยของต้นพฤกษาลดาดินติณชาติ บรรดาที่เป็นบาทบชักตระหลบเอารสวารีมาบำรุงต้นให้เขียวขจีมีสีสัน แล้วคายอายไปในอากาศประหลาดครันแลดูดังเมฆกลุ้มคลุมอยู่เป็นนิจ พื้นภูมิภาคปฐพีก็มีหญ้าแพรกงอกงามติดต่อไปไม่รู้แห้งทุกฤดู ป่านั้นประหลาดอยู่ควรจะชื่นชมภิรมย์นักหนา เมื่อพระองค์เสด็จต่อไป อย่าได้มีพระหฤทัยครั่นคร้ามขามต่อพาลมฤคร้าย จงตั้งพระหฤทัยให้สบายดังพระยาราชสีห์เมื่อจะเข้ามาในพนาลีเพื่อจะจับสัตว์เป็นภักษาหาร เมื่อเสด็จเข้าไปในไพรนั้น ข้าทั้งหลายก็มีใจมั่นเชื่อต่อพระบรมบุญญาภิสมภารอาจจะทูลประกันได้ว่าภัยอันใดจักไม่มี พระองค์จะได้เสวยแต่ความ

เกษมศรีสุขาภิรมย์ ด้วยชมหมู่ไม้สองอย่าง คือลางบ้างมีดวงดอกอันตระการ ดังพรรณสัณฐานต่าง ๆ หลายอย่างพ้นที่จะพรรณนา บางพวกที่มีกลิ่นหอมฟุ้งขจรมาทั่วทิศานุทิศ บางพวกมีผลพิจิตรด้วยสีและสัณฐาน และมีรสเปรี้ยวหวานหรือขมเฝื่อนบ้างต่างกัน ควรจะจัดสรรเก็บเลือกบริโภคเป็นอาหาร ลางอย่างควรจะเก็บใช้ในการประกอบเป็นโอสถบริโภค รักษาโรคในกาย ในไพรนี้มีหมู่นกทั้งหลายมากอย่างต่างประการ มาขันขานด้วยศัพท์สำเนียงเสียงไพเราะ พลอดเพราะตามสกุณภาษา บางพวกจับเป็นคู่ คูขันกันโดยธรรมดา เวลากรุ่มกำลังที่ตั้งขึ้นตามฤดู หมู่ไม้ในไพรประกอบไปด้วยบุบผาชาติ คนฺตฺวา คิริวิทุคฺคานิ ขอเชิญพระองค์เสด็จไคลคลาคลาศจากบ้านนั้นไป ข้ามทางกันดารสถานใหญ่ ๆ ที่จะเดินไปได้ด้วยยาก ในทางซอกเขาลำเนาเนินเป็นที่เขิน และลางแห่งเป็นท่ารับเป็นทางน้ำที่ซึมซาบอาบไหลมาแต่ยอดภูผาอันเย็นชุ่มอยู่เป็นนิจ มีเมฆเข้าเกาะติดให้เกิดน้ำ ซึ่งเป็นอายละอองมาแต่อากาศ ก่อวารีให้เอิบอาบซาบไปในที่ลาด แล้วก็เลื่อนลงยังที่ลุ่มแล้วก็คุมกันเป็นกระแสน้อยใหญ่ไหลไปเป็นพุและลำรางต่าง ๆ กระทั่งถึงลำธารและห้วยละหานอันใหญ่ ไหลหลั่งไปเป็นเค้าของแม่น้ำนทีทั้งหลาย เมื่อพระองค์เสด็จไปในกันดารฉะนี้ ถึงยากลำบากไม่สู้มีความสบาย ก็จงทรงพระอุสาหะให้กล้า เสด็จไปไม่ช้าก็จะถึงที่ควรประสงค์ ซึ่งข้าทั้งหลายจำนงว่าพระองค์จะเสด็จประทับอยู่เป็นที่สำราญ ในการประพฤติกุศลพรต ที่นั้นมีสำคัญควรกำหนดด้วยจตุรัสโบกขรณี สระนั้นมีต้นไม้กุ่ม

งอกคุมกับไม้รกฟ้า ฤาลางพวกเรียกว่าไม้ไทรย้อย งอกอยู่รอบขอบสระศรี สระนั้นมีหมู่มัจฉาชาติประหลาด ๆ หลายอย่างต่าง ๆ กัน มีทางท่าลงในด้านนั้น ๆ ก็ลงง่าย มีตาน้ำซึมมาแต่ทิศหลายต่าง ๆ ลงยังสระนั้นให้มีวารีมากอยู่เปนนิจ สระนั้นดูเหมือนมีชนไปคิดกะแผนที่ตีเส้นเทียบ ให้เรียบเปนจตุรัสเสมอกันแล้วขุดไว้ ที่นั้นเพราะไม่มีชนไปเนือง ๆ สิ่งซึ่งเปนเครื่องโสโครกทำให้สระเสียไปก็หามีไม่ น้ำในสระนั้นก็ใสเย็น ไม่มีกลิ่นเหม็นเปนที่รังเกียจเลย ทางนี้เพราะมีชนเคยไปมาแต่ก่อนกาล มาว่าขานยืนยันมั่นคงควรเชื่อได้ ข้าทั้งหลายจึงทูลแด่พระองค์ไปครั้งนี้ ตามความที่ได้ฟังมา และเขากล่าวอีกว่า ในส่วนบุพพุตตรทิศาภาคของสระจตุรัสโบกขรณี มีจังหวัดบนเขาควรสำคัญว่า จะสร้างเปนอัสสมบทอยู่ได้ ขอเชิญพระองค์เสด็จไปทอดพระเนตรที่นั้น ถ้าเห็นว่าเปนควรแล้วอย่าช้า จงทรงสร้างบรรณศาลาอาศรมสถาน เปนที่อยู่สำราญพระกายและพระหฤทัย อนึ่ง ข้าทั้งหลายได้ฟังมาว่าป่ารอบขอบที่นั้นไซร้ มีผลไม้เผือกมันสรรพสิ่งซึ่งควรจะเปนอาหาร มีมากมายหลายอย่างต่างประการอยู่ในที่ใกล้ไม่ไกลนัก อาจเก็บได้ทุกวันไป ในฤดูของปีไม่มีที่จะขาดสาย ขอเชิญพระองค์เสด็จประทับอยู่ให้สบายเลี้ยงพระกายขึ้นด้วยอุญฉาจริยา ดังพรรณนามานี้เถิด.

◎ เอวํ เจตา โดยนัยที่แสดงมานี้ เหล่าขัตติยเจตาธิบดีในเจตราษฐ ได้ทูลแถลงแนววนาวาสต่อนั้นไปไกลถึงสิบห้าโยชน์ จนถึงที่วิเศษโสดชื่อวงกฏบรรพต กำหนดด้วยจตุรัสโบกขรณี แด่

พระเวสสันดรแลพระมัทรีสองกษัตริย์ ซึ่งนิราศพรากพลัดจากสมบัติ กรุงสีพีมา เต อุยฺโยเชตฺวา ได้ส่งเสด็จสี่กษัตริย์ให้ดำเนินไปในหนทางพนมไพร ซึ่งได้แสดงแถลงถวายนั้นแล้ว ยังคิดจะให้สี่กษัตริย์ผ่องแผ้วพ้นภยันตราย แต่ไพรีร้ายที่คลางแคลงว่าชาวสีพีจะแต่งติดตามมาให้พิฆาฏนิราศความสุข ให้พระองค์ทรงเสวยทุกข์ยิ่งขึ้นไป ฤๅยังเกรงอีกว่า จะมีคนยากไร้ตามไปทูลขอ สองดรุณน้อยหน่อขัตติยราช ฤๅพระราชเทพีซึ่งมีศิริวิลาศลักษณวิลัยไปเป็นของตน ทำให้ถึงทรพลต้องเลี้ยงพระองค์แต่ผู้เดียว ไม่มีผู้จะแลเหลียวเปลี่ยวอนาถ กษัตริย์เจตราษฐจึงได้เลือกสรรวนจรกบุรุษ ชื่อเจตบุตรมนุษย์พรานป่า เป็นคนมีกำลังวังชาเชี่ยวชาญ ชำนาญในหนทางข้างทิศนั้น แล้วตั้งให้เป็นผู้รักษาทางร่วมที่สำคัญเป็นต้นทางที่เดินตามพระองค์ไป กษัตริย์เจตาธิบดีกำชับสั่งเจตบุตรพรานไว้ว่าอย่าให้ใคร ๆ เดินไปในทางนี้ได้เป็นอันขาด เว้นแต่ราชทูตถือข่าวสาส์น ของสมเด็จพระเจ้าภูมิบาล พระเจ้ากรุงสญชัย ฤๅกษัตริย์ผู้ใหญ่ในเจตราษฐหากบังคับใช้มา แล้วให้นายเจตบุตรคิดอ่านรักษาสี่กษัตริย์ ให้ได้เสด็จอยู่เสวยสุขสวัสดิ์ โดยบรมราชอัธยาศัยในกุศลวัตร ปฏิบัติบำเพ็ญอุตมพรหมจรรย์ในอรัญประเทศ เมื่อดำรัสจัดการเสร็จแล้ว ก็เสด็จคืนยังมาตุลนคร ซึ่งอยู่ครอบครองแต่ก่อนนั้นแล.

◎ สปุตฺตทาโร เวสฺสนฺตโร ปี่ แม้ฝ่ายว่าสมเด็จพระบรมนเรศร์เวสสันดร กับพระมัทรีชาลีกัณหาชินา เป็นสี่กษัตริย์เสด็จจรโดยมรรคานุกรม มีนิยมดังกล่าวมา ถึงภูผาเขาคันธมาทน์ เลือกได้ที่

สะอาดเสด็จอยู่แรมประทับราตรี ครั้นรุ่งขึ้นเสด็จจากที่นั้นผันพระ-พักตร์ต่ออุดรทิศ เสด็จไปไม่ผิดถึงเขาวิบุลบรรพต เสด็จเลียบเชิงเขาไปโดยกำหนดจนถึงฝั่งเกตุมดีนทีนั้น เป็นเพลาพระสุริยรังษีร้อนกล้าจึงเสด็จนิสัชนาการนั่งในร่มไม้ใกล้ฝั่งแม่น้ำนั้น ประทับระงับร้อนผ่อนผันพระกายให้สำราญ ครั้งนั้นยังมีนายพรานผู้หนึ่ง มาถึงได้ถามพระองค์ดูก็รู้จัก จึงมีจิตจงรักภักดีต่อพระบรมสมภาร ได้แต่งมธุรมังษาหารถวายให้เสวยในเพลานั้น พระองค์จึงพระราชทานรางวัลคือถอดพระสุวรรณจุฑามณี จากพระเมาลีแล้วยื่นให้ไปเป็นทาน ส่วนพระองค์สรงสนานเสวยสีตโลทกในแม่น้ำนั้น พร้อมกันกับสามกษัตริย์ซึ่งตามเสด็จมาแสวงหาหาดที่ตื้นในพื้นนทีที่พอจะข้ามได้ แล้วเสด็จไปฝั่งโพ้นของแม่น้ำเกตุมดีนที เสด็จจรลีลาคลาไคลไป จนถึงที่ตั้งพระยาไม้มหานิโครธ เป็นไม้วิเศษโสดงอกขึ้นใกล้ชง่อนแง่มอศิลาข้างเขาสาณูบรรพต เสด็จประทับในที่นั้น เสวยผลของไม้นิโครธที่มีพรรณและรสอันหวานสำราญพระราชหฤทัย แล้วเสด็จต่อไปจากที่นั้น มิช้าก็ถึงเขานาฬิกบรรพต เสด็จอ้อมเขาไปโดยกำหนดจนถึงมุจลินทสระศรี แล้วเลียบขอบสระไปจนถึงที่ทิศอิสาน จึงทอดพระเนตรเห็นทางเล็กควรจะบทวารผู้หนึ่งจะพึงไป พระองค์ก็ตั้งพระทัยอุตสาหะกล้า พาสามกษัตริย์เข้าไปในป่าดงกันดาร ล่วงถิ่นสถานที่มีแง่ศิลาและเครื่องรกในป่า และซอกธารน้ำไหลลงจากภูเขาใหญ่เป็นอันมากเป็นทางยากที่จะเดินสัญจร พระองค์สู้ผันผ่อนพระกำลังยังเสด็จไป จนได้ถึงซึ่งที่จตุรัสโบกขรณีตามสังเกต ว่าอยู่ในเขตเขาวงกฏบรรพต ซึ่ง

ได้กำหนดไว้ว่าจะเป็นถิ่นที่อยู่ของพระองค์ โดยความประสงค์นั้นแล.

ตสฺมึ ขเณ ในขณะนั้น พิภพของท้าวสักรินทรเทวราช ด้วยอำนาจพระบรมบารมีของพระโพธิสัตว์ ให้อุบัติบันดาลแสดงอาการอันร้อน สมเด็จพระเป็นเจ้าเทพยนครสักรินทราธิบดี ทรงคำนึงตามเหตุที่บังเกิดมีก็ได้ทราบชัด ว่าพิเศษอุบัติอันนั้นบังเกิดเป็นด้วยจะเตือนพระองค์ให้เห็นแก่พระเวสสันดร ช่วยผันผ่อนแก้ไขไม่ให้ได้ความลำบากมากนัก จึงมีเทวบัญชาให้หาพระเวสสุกรรมเทพบุตร ให้เร็วรุดมายังที่เฉพาะพักตร์ แล้วตรัสสั่งให้ไปยังท้องภูเขาวังกฏบรรพต สร้างอัสสมบทและเครื่องประพฤติพรตทุกอย่างต่าง ๆ ถวายพระเวสสันดร เตรียมไว้ให้พร้อมก่อนแต่ท้าวเธอนั้นยังไม่ทันเข้าไปถึง โส **สาธูติ สมฺปฏิจฺฉิตฺวา** พระเวสสุกรรมเทพบุตรรับเทวบัญชาว่า สาธุ ดังนี้แล้ว ก็คลาดแคล้วจากเทวโลกโดยพลันถึงท้องเขาวังกฏบรรพตนั้นมิช้า ด้วยเทพยฤทธิ์ก็นฤมิตพระบรรณศาลาสองหลังตั้งไว้ และถิ่นที่ทั้งปวงสำหรับใช้คือที่จงกรม และถิ่นที่ควรนิยมเป็นที่ประทับในทิวาราตรี ก็นฤมิตไว้เป็นถิ่นที่สมควรทุกประการ อนึ่ง ได้บันดาลด้วยเทพยฤทธิ์ ให้กอไม้น้อย ๆ มีดวงดอกอันวิจิตรหลายอย่างต่าง ๆ กัน และกัทลีวันป่ากล้วยมีผลอันหวานงอกขึ้นทันใจในที่นั้น ๆ ทำให้เป็นที่สำคัญเหมือนกับมีมนุษย์บุรุษที่อยู่มาแต่ก่อนปลูกไว้ เป็นเครื่องประดับในพระอาศรมสถาน แล้วนฤมิตบรรพชิตบริขารทุกประการตั้งไว้ให้บริบูรณ์ พร้อมมูลในพระบรรณ-ศาลา อกฺขเร ตตฺถ ลิขิตฺวา แล้วเขียนหนังสือเป็นสัญญาประกาศไว้ว่า

เยเกจิ ใคร ๆ จะใคร่บรรพชาก็จงอย่ามีสงกาเลยแล้วจงรับ สรรพสิ่งพร้อมสรรพสมณบริขารทั้งถิ่นสถานอาศรมบทนี้ ด้วยความยินดีเป็นของตนเถิด พรหมจรรย์อันประเสริฐจงเป็นไปโดยสวัสดี แล้วทำเทวอิทธาธิษฐานบันดาลให้อมนุษย์ร้ายราวี และมฤคปักษีมีเสียงอันไม่เป็นที่เจริญใจ ให้หนีไปไกลจากที่นั้น กำชับสั่งเทพยเจ้าในไพรสัณฑ์โดยบัญชาสมเด็จพระเจ้าเทวาธิราช ให้รักษาสี่กษัตริย์ให้สวยสวัสดีอยู่ อย่ามีความประมาทเปิดช่องให้ไพรีมีมา การตามเทพยบัญชาพระเวสสุกรรมจัดเสร็จแล้ว ก็คลาดแคล้วคลาไคล คืนพิภพเทวาไลยนั้นแล.

◎ มหาตฺสโต ปี แม้ฝ่ายว่าสมเด็จพระมหาโพธิสัตว์ เสด็จไปอยู่ยังฝั่งสระจตุรัสโบกขรณีที่สังเกต เที่ยวทอดพระเนตรที่ต่าง ๆ จึงทอดพระเนตรเห็นทางเอกปทิกมรรคที่จุรอยเท้าผู้เดียวจักเดินไม่เคียงเป็นแต่จะเรียงตัวกันไปได้ พระองค์จึงทรงพระดำริในพระหฤทัยว่า ในท้องห้องไศลวงกฏบรรพตนี้ ชะรอยจะมีพระดาบสอยู่ประพฤติพรตในอาศรม ที่ตั้งอยู่จมภุกเข้าไปในป่า จึงมีทางน้อยที่แวะเข้าไปหาเฉพาะตัว ไม่เป็นทางใหญ่ไปทั่วที่ต่าง ๆ พระองค์จึงทรงละวางสมเด็จพระมัทรีมเหษีกับสองกุมาร ให้หยุดยั้งอยู่ยังอัสสมบททวารสถานนั้นแล้ว แต่พระองค์เสด็จไคลคลาแคล้วเข้าไปตามเอกปทิกมรรคก็ได้ทอดพระเนตรเห็นอัสสมบทนั้น ประจักษ์ทุกสิ่งสรรพ์บรรดาที่เทพยดามานฤมิตไว้ ทอดพระเนตรอักษรซึ่งเทพยดาจารึกในบรรณศาลาก็ทรงพระสันนิษฐานทราบการว่า ชะรอยสมเด็จมฆวานเทวราชซึ่งมี

อำนาจในโลก ทรงเห็นการกุสลานุโยคควรแก่พระองค์ จึงทรงพระกรุณาให้นฤมิตประทานประดิษฐานไว้คอยรับ ณ ที่นี้ ให้มีสรรพพัสดุซึ่งจะเป็นเครื่องและถิ่นที่จะปฏิบัติศีลวัตรพรหมจรรย์ พระองค์ทรงดำริฉะนั้นแล้ว ก็มีพระทัยผ่องแผ้วด้วยกุศลเจตนา น้ำพระทัยน้อมไปในบรรพชาเป็นแม่นมั่น ปณฺณสาลํ ปวิสิตฺวา พระองค์จึงเสด็จเข้าไปในบรรณศาลา ทรงปลดเปลื้องเครื่องบรมราชาวุธ สำหรับการยงยุทธ คือ พระขรรค์ และเกาทัณฑ์ธนูศรและราชาภรณ์ แล้วทรงผลัดพระราชภูษาทรงวากจิรพัตร ตามบรรพชาวัตรแห่งดาบส ทรงสพักหนังอชินมฤคตามพรตในพระทักษิณอังษประเทศ แล้วมุ่นพระ-ชฎามณฑลพิเศษเป็นเพศพระฤๅษีสำเร็จพลัน แล้วทรงธารพระกรกตรทัณฑ์ดำเนินออกหน้าบรรณศาลา ทรงพระโสมนัสด้วยบรรพชาสิริมีพระปีติกล้า เปล่งพระอุทานวาจาราชบรมสุขในบรรพชามัยกุศล แล้วเสด็จโดยภูมิดลมาขึ้นยังที่จงกรม เสด็จเดินไปมาโดยนิยมอย่างทางภาวนาสำราญพระหฤทัยแล้ว ภายหลังจึงเสด็จออกด้วยอุปสมาการเปรียบปานพระปัจเจกพุทธเจ้า พระองค์เสด็จจนถึงสำนักพระมเหษี ซึ่งประทับอยู่กับสองกุมารกุมารีราโชรสราชธิดา สำแดงพระกิริยาอย่างธรรมิกบรรพชิต มทฺที เทวีปิ โอโลเกนฺตี ฝ่ายสมเด็จพระมัทรีเมื่อเพ่งพิศทอดพระเนตรแม่นยำก็ยังจำได้ จึงกราบบังคมลงแทบพระบาทท่านไท้ ทำความเคารพนอบนบพระสวามีผู้ทรงผนวชนับว่าพระฤๅษีเจ้านั้น แล้วก็กลั้นความโศกมิได้ ทรงพระกันแสงให้ตามวิสัยสตรี แล้วดำรงพระสติตั้งยังที่ปกติกิริยา เดิน

สทฺธึ อสฺสมปทํ ปวิสิตฺวา เมื่อพระสวามีราชฤๅษีเสด็จ ก็ตามเสด็จไปกับพระองค์ทรงเข้าสู่อัสสมบท แล้วเสด็จเข้าอาศัยอยู่ในบรรณศาลาที่บำเพ็ญพรตอีกหลังหนึ่ง ซึ่งพระเวสสุกรรมนฤมิตไว้ เพื่อจะให้เป็นที่อยู่ของพระนาง ทรงละวางเครื่องประดับแล้วก็กลับเพศ เป็นดาบศินีพิเศษด้วยทรงผลัดผ้าวากจิรพัสตร์ ซึ่งเทพเจ้าจัดนฤมิตไว้เป็นเครื่องใช้ดาบศินี ทรงหนังอชินมฤคีเหนือพระอังษาและผูกชฎามณฑลเสร็จแล้ว ทั้งสองพระองค์ก็ทรงพระประสาทผ่องแผ้วเลื่อมใสในบรรพชาเพศ แล้วจึงโปรดให้สองเยาวเรศราโชรสธิดา ทรงเพศบรรพชาเป็นดาบสกุมาร จตฺตาโรปิ ขตฺติยา แม้ทั้งสี่กษัตริย์มหาศาลซึ่งทรงผนวชดังนี้แล้วนั้น ก็พร้อมกันประทับระงับอาศัยในอาศรมบท ณ ท้องเขาวงกฏบรรพตเป็นสุขสำราญ ด้วยกุศลกาลนั้นแล.

◎ อถ มทฺที เทวี ครั้งนั้นสมเด็จพระมัทรีดาบศินี มีพระหฤทัยยังจำนงจงรักภักดี ต่อพระบรมราชฤๅษีสวามีด้วยความกตัญญูจะใคร่ให้พระองค์ทรงประพฤติพรตอยู่สบาย ไม่ต้องลำบากพระกายด้วยต้องเสด็จไปเที่ยวแสวงหาผลาผลแต่ต้นไม้ในไพรสณฑ์ และจะรับอาสาด้วยตนมาถวาย ให้ได้เสวยเลี้ยงพระกายและสองดรุณราชกุมาร พระนางจึงกราบทูลขอพระราชทานราชบวรปฏิญญาว่า เทว ข้าแต่สมเด็จพระมหาวิสุทธิสมมุติเทพยพงศ์ ข้าพระบาทขอรับพระราชทานโอกาส ขอพระราชทานพระพรแด่พระองค์ จงโปรดอย่าถือโทษข้ามัทรี พระองค์เป็นพระราชสวามีผู้เจ้าเหนือเศียรเกล้าของข้าพระบาท ไม่ควรที่พระองค์จะเสด็จไปในวนาวาสเพื่อแสวงหา

ผลาผลในหนทางกลางป่า เมื่อเพลาร้อนรนในกลางวัน ขอพระองค์อย่าเสด็จไปในอรัญเพื่อแสวงหาผลาหาร จงเสด็จอยู่กับสองดรุณดาบสกุมารในอัสสมบทนี้ ตัวข้ามัทรีนี้ผู้จะขออาสาไปเที่ยวแสวงหามูลผลาผลบรรดาเป็นของคนควรจะบริโภคได้ มาถวายให้เสวยกับสองดรุณดนัยและเก็บบางส่วนซึ่งเหลือ และข้าจึงจะหาอื่นมาจานเจือเก็บไว้ เพื่อจะพระราชทานสองกุมารในเพลากลางวัน ฤๅใคร ๆ มาแต่ทิศนั้น ๆ เป็นอาคันตุกะมนุษย์มาที่นี่ พระองค์จะได้ทรงปฏิบัติในพระทานบารมีและอาคันตุกะปฏิสันถาร นับเป็นการพระราชกุศลตามประสงค์ ขอพระองค์จงโปรดยอมตามความปฏิญญาของข้ามัทรี ผู้เป็นทาสีนี้เถิด.

◎ โพธิสตฺโต ปิ แม้ถึงสมเด็จพระบรมโพธิสัตว์ พระองค์ก็ตรัสขอปฏิญญาแต่พระบวรดาบศินีมัทรีราชกัญญาว่า ภทฺเท เออเจ้าผู้มีสวามิภักดิ์ ถ้าเจ้ารักจะปฏิบัติดังเจ้าว่า เราก็ยอมตามความปรารถนาของเจ้าทุกประการ แต่จะต้องมีกติกาอีกสถานหนึ่ง เป็นการซึ่งสมควรแก่พรตพรหมจรรย์ เพราะเราทั้งสองบัดนี้นั้นเป็นนักบวชบรรพชิต บำเพ็ญกุศลกิจในเมถุนวิรัติ ปฏิบัติสมณธรรมอยู่ฉะนี้ธรรมดาสตรีย่อมเป็นที่เศร้าหมองแก่พรหมจรรย์ เพราะฉะนั้นตั้งแต่วันนี้ไป เจ้าอย่าได้มาหาเราในใช่เวลาลับตาสองกุมาร ทั้งในทิวากาลและราตรี ตลอดเดือนและปีไปเถิด.

สา สมฺปฏิจฺฉิ สมเด็จพระมัทรีก็ทรงพระโสมนัสยินดี รับพระราชกติกา ถวายปฏิญญาแล้วก็ทำตามความนั้น ตั้งแต่วันกษัตริย์ทั้งสี่ทรงผนวชบวชเป็นฤๅษีในท้องเขาวงกฏบรรพต สมเด็จพระมัทรี

ก็ปฏิบัติตามกำหนดทุกสถาน ตามการซึ่งกราบทูลรับอาสา ปาโต วุฎฐาย ในเวลาอรุณรุ่ง แสงพระสุริยะพวยพุ่งพ้นราตรี พระนาง ก็เสด็จจากที่บรรทม ทรงครองเครื่องนุ่งห่มอย่างดาบศินี เรียบร้อย ดีสมควรแล้ว ก็ทรงกวาดแผ้วพื้นภูมิภาคพระอาศรม แล้วก็ตั้งน้ำฉัน น้ำใช้ไว้ในที่มีนิยมตามสถาน ครั้นเมื่อทวารพระบรรณศาลา สมเด็จ พระภัสดาบรรทมตื่นฟื้นพระองค์ทรงเผยออก แล้วเสด็จมาข้างนอก จากที่บรรทมใน พระนางก็เข้าไปถวายอุทกวารี เป็นที่ชำระสระ พระพักตร์ซึ่งตักมาด้วยกมัณฑลุภาชน์ ทั้งไม้ชำระพระทนต์อันสะอาด เป็นวัตรปฏิบัติ แล้วก็จัดที่ทั้งปวงให้คงในระเบียบเรียบร้อยดี มอบ สองดาบสกุมารกุมารี ให้อยู่เฝ้ารับใช้ใกล้สมเด็จพระบรมนารถ ราชบิดา ฝ่ายพระนางเสด็จมาทรงแสรกคาน กระเช้าสานและขอเสียม เตรียมให้พร้อม พระทัยน้อมที่จะแสวงหาผลาผลไม้ และมูลมัน น้อยใหญ่ในไพรสัณฑ์ ทรงยกเครื่องเหล่านั้นด้วยพระหัตถ์และพระ อังษา แล้วเสด็จพระดำเนินเข้าในป่าแสวงหามูลผลาผล ถึงขัดสน ก็เที่ยวค้นคว้าเสาะหาตามได้ ผลไม้มูลมันอันใดควรจะบริโภคได้ เป็นอาหาร ก็เก็บเล็มทำให้เต็มในกระเช้าสานโดยประมาณ ที่คาด การว่าจะพอบริโภคทั้งสี่พระองค์ แล้วก็เสด็จตรงกลับมายังพระอาศรม โดยนิยมเวลาสายัณห์ไม่ทันค่ำ นำผลไม้น้อยใหญ่มาเก็บไว้ใน บรรณศาลา แล้วสระสรงพระองค์ด้วยอุทกธาราสำราญพระกาย แล้ว ให้สองดาบสกุมารสรงน้ำให้สบาย แล้วทั้งสามพระองค์เสด็จมา ยก ภาชนะมูลผลาผลมาวางลงเบื้องหน้าพระบรรณศาลทวาร กษัตริย์

ทั้งสี่พระองค์ก็เลือกเสวยสำราญจนอิ่มหนำ ด้วยผลาหารเป็นเครื่องค้ำพระชนมชีพและพระกำลังที่จะตั้งพรตจรรยา ครั้นเสวยเสร็จแล้วพระนางก็พาสองดาบสกุมาร ไปยังสถานที่ประทับของพระนางนั้น สมเด็จบรมธรรมธาดามหาสัตว์ก็ทรงปฏิบัติสมาทานอธิษฐานเบญจศีลเพื่อรักษาตามดาบศวัตร มีเมถุนวิรัติเป็นที่ครบห้า จะเว้นจากวิกาลโภชนาด้วยมิได้ เพราะใช้ในอุญฉาจริยา แสวงหาผลไม้มูลมันในเวลากลางวันจะได้มาฉันต่อเวลาเย็นค่ำเข้าราตรี แล้วจึงนมัสการกองอัคคีด้วยสำคัญว่าเพลิงนั้นเป็นของศักดิ์สิทธิ์มีอิทธิใหญ่ มีรัศมีสว่างไปไกลและมีเดชกล้าหาสิ่งเสมอมิได้ในพสุธาดล เหมือนพระสุริยมณฑลในท้องฟ้า แล้วทรงเจริญทางเมตตาพรหมวิหาร แผ่ไปในสัตว์ไม่มีประมาณทั่วทิศานุทิศ เมตฺตานุภาเวน ด้วยอำนาจเมตตาจิตของสมเด็จพระมหาสัตว์ ซึ่งทรงปฏิบัติพระเมตตาบารมีอันอุดมเป็นบรมโพธิสมภาร บรรดาสัตว์ดิรัจฉานทั้งหลายทั้งปวง ซึ่งมีอยู่ในที่สามโยชน์โดยรอบคอบ ก็กลับมีความคิดชอบประกอบเมตตาจิตคิดรักใคร่แก่กันและกัน สัตว์ในอรัญประเทศเขตเท่านั้น ตัวใดตัวหนึ่งซึ่งจะทำร้ายเป็นอันตรายแก่สัตว์ตัวอื่นก็หาไม่ สัตว์ที่ร้ายกาจก็มิอาจอยู่ได้หลีกไปเสียภายนอกกำหนดที่สามโยชน์โดยรอบขอบเขาวงกฏคีรี อิมินาว นิยเมน โดยนิยมดังพรรณนามานี้ เต จตฺตาโร ขตฺติยา กษัตริย์ทั้งสี่พระองค์ก็ทรงพระเกษมศรีอยู่เป็นสุขสำราญ ในอาศรมสถานซึ่งตั้งอยู่ ณ ท้องเขาวังกฏบรรพตนานกำหนดถึงเจ็ดเดือนไม่เคลื่อนคลา นับแต่แรกเสด็จมานั้นแล.

วนปเวสกณฺฑํ นิฏฺฐิตํ ประดับพระคาถา ๕๗ พระคาถา.

พระมหาเวสสันตรชาดก

จุลวนวัณณนา

◎ เอวํ เจตปุตฺโต พฺราหฺมณํ โภเชตฺวา ปาเถยฺยสตฺถาย ตสฺส มธุโน ตุมฺภญฺเจว ปกฺกมิคสฏฺฐิญฺจ ทตฺวา มคฺเค ฐเปตฺวา ทกฺขิณหตฺถํ อุกฺขิปิตฺวา มหาสตฺตสฺส วสโนกาสํ อาจิกฺขนฺโต อาห.

เอส เสโล มหาพฺรหฺเม ปพฺพโต คนฺธมาทโน
ยตฺถ เวสฺสนฺตโร ราชา สห ปุตฺเตหิ สมฺมติ
ธาเรนฺโต พฺราหฺมณวณฺณํ อาสทญฺจมสญฺชฏํ
จมฺมวาสี ฉมา เสติ ชาตเวทํ นมสฺสตีติ.

◎ อนุสนธิ พระชาดกเทศนา มีบุรพา ปรานุกรม ผสมความตามลำดับ แต่ชูชกบรรพจับเรื่องเนื่องมา โดยคำเป็นอัตถกถาจาริยวาทว่า เอวํ เจตปุตฺโต พฺราหฺมณํ โภเชตฺวา นายเจตบุตรบุรุษพรานป่า ซึ่งหมู่กษัตริย์ผู้ใหญ่ในมาตุลบุรี บังคับไว้ให้มีอำนาจในที่จะป้องกันห้ามปรามชนแปลกหน้ามาปลาด ยังทางที่จะคลาคลาดไปยังเขาวังกฏบรรพต เป็นที่สร้างพรตพรหมจรรย์ ของสมเด็จพระบรมธรรม์ทานาธิเบศร์เพสสันดรราชฤๅษี เพื่อว่าจะมิให้มีอุปัทวอันตรายนั้น ได้ฟังคำชูชกพราหมณ์หลีกว่ายืนยันว่าเป็นทูตเชิญรับสั่ง ซึ่งได้ฟังมาแต่พระบรมราชบัญชา สมเด็จ

พระมหากษัตริย์กรุงสญชัย ดำรัสใช้ให้มาเชิญพระราชวโรรส ลาผนวช คืนเข้าไปคงดำรงราชิสริยยศอยู่อย่างเดิมดังเก่า ฟังแล้วฉะนี้ แลก็เชิญเฒ่าทชี ยินดีต้อนรับนับถือพราหมณ์ โดยนามเรียกว่า ราชทูตแท้ จึงเผื่อแผ่ความเมตตาอารีรัก ชักชวนเชิญให้บริโภค โภชนาหารสำราญแล้ว มีจิตผ่องแผ้วเพิ่มเติมมธุรสด เต็มไปใน กำหนดตุมภะหนึ่งนับขาเนื้อทรายย่าง ตามเยี่ยงอย่างซึ่งเคยกินกับ น้ำผึ้ง เพื่อจะให้เป็นเสบียงต่อไป โดยนัยซึ่งท่านสำแดงแล้วมาใน ชูชกบรรพเบื้องหลัง มคฺเค ฐเปตฺวา แล้วจึงเดินตามพราหมณ์ไป หยุดยั้งยังต้นทางซึ่งประสงค์ มีจำนงจะแสดงให้แจ้งแท้แน่ถนัด ทกฺ-ขิณหตฺถํ อุกฺขิปิตฺวา จึงยกหัตถาวยวะเบื้องขวา ชี้ถิ่นที่อยู่ยังโอกาส ของสมเด็จพระมหาสัตว์วโรดมบรมราชฤๅษี จึงออกชื่อชี้ภูเขาใหญ่ ซึ่งจะได้เห็นเป็นสลักสำคัญ กล่าวว่า เอส เสโล มหาพฺรหฺเม โอ ภูเขาศิลาเป็นผาแท่งทึบนั้นแน่ทชี ผู้ได้ลงมาดีโดยวงศ์มหาพรหม นิยมในชาติพราหมณ์เจ้าข้า ย่อมชื่อว่าเขาคันธมาทน์ เพราะมี ติณพฤกษลดาชาติประหลาดหลายอย่างต่าง ๆ พรรณ มีกลิ่นอันขจร ฟุ้งไป อาจให้ผู้มาใกล้ได้ดมโดยช่องนาสิกเป็นทางเข้า แล้วมึนเมา โอสถคันธานุภาพ ขอทชีจงได้รู้จักทราบเป็นปฐมที่กำหนดปรากฏแก่ ตา ว่าเขานั้นเป็นแน่แล้วเป็นต้นมรรคาลัย ซึ่งท่านจะได้เดินดำเนิน ไปจนถึง ยตฺถ เวสฺสนฺตโร ราชา ที่ไหนเล่าเป็นถิ่นสถานซึ่งสมเด็จ พระสีพิราชบรมนารถนเรศร์เพสสันดร เสด็จอยู่ประทับพร้อมกับ พระบวรบุตรบุตรี พระมัทรีเทวีวรอัคคเรศ ธาเรนฺโต พระองค์ทรง

พิเศษพราหมณพรรณ และขอเครื่องเกี่ยวผลไม้ซึ่งควรจะเก็บมาฉันตามพรตดาบสพิสัย มีใช้ในการบำเรอเพลิงเถลิงกูณฑ์บูชา และพระชฎาอย่างฤๅษีเป็นสำคัญ จมฺมวาสี ทรงครองซึ่งอชินมฤคจัมขันธ์เป็นเครื่องคลุมพระบวรกาย อยู่สบายดังทรงพระภูษาเป็นผ้าใช้ ฉมาเสติ ย่อมเสด็จบรรธมในพื้อปถพี ไม่มีที่จะยกพื้นขึ้นเป็นเตียงตั้ง ชาตเวทํ นมสฺสติ ท้าวเธออุตส่าห์ตั้งพระหฤทัยนมัสการไฟชาตเวทซึ่งเป็นธาตุพิเศษพอเกิดขึ้นคนก็รู้ชัด พระองค์ประพฤติพรตเป็นดาบสวัตรทุกเวลากาล อยู่ในถิ่นสถานทิศที่ข้าชี้ให้ทชีไป ในกาลบัดนี้แล.

◎ เจตปุตฺโต นายเจตบุตรพรานไพร เมื่อชี้เขาใหญ่ให้พราหมณ์ดู เป็นที่สังเกตรู้แล้วมิช้า เมื่อจะพรรณนาโดยพิสดารโดยสถานกลางจึงกล่าวถึงหนทางด้วยพระคาถาทั้งหลายนี้

◎ เอตา นีลา ปทิสฺสนฺติ ฯ ล ฯ ชาตเวทํ นมสฺสตีติ.

มีเนื้อความว่า นายเจตบุตรกล่าวแก่ชูชกพราหมณ์ว่า เอตา นีลา ปทิสฺสนฺติ เหล่าโน้นนั้นแน่ท่านจงแลไป เห็นหรือไม่ทิวไม้เขียวเป็นสีครามงามนักหนา นั้นเหล่าล้วนพฤกษาอันทรงผล ในไพรสณฑ์ก็มีต่าง ๆ หลากหลายอย่างพ้นที่จะพรรณนา เนืองแน่นชิดติดภูผาที่เป็นแนวแถวสูงใหญ่ยอดเยี่ยมเทียมเมฆหมอก ไม่ใคร่ออกให้แลเห็นย่อมเป็นภูเขาเรียกว่าแนวเขาอัญชัน เพราะแนวนั้นแลแต่นี้ดูสีเป็นเขียวคราม ธวสฺสกณฺณา ขทิรา ไม้งอกงามในเขานั้น แต่ล้วนพรรณพวกตะแบก งอกซอกแซกกับหูกวางอยู่ในระหว่างหมู่ตะเคียน ที่พื้นเตียนมีหมู่รัง แต่ว่ายังมีหมู่สะคร้อแซม ลางต้นแนมด้วยเครือเขา เถา

ยางทรายกลับกลายขึ้นเลื้อยคลุม เป็นพุ่ม ๆ ปกต้นไม้ไว้จนใบงอกออกไม่ได้ ต้นไม้ใหญ่ก็ผุโค่นล้มไป สมฺปเวเธนฺติ วาเตน เมื่อคราวลมพัดมากล้า โอนไปมาดังมาณพ ซึ่งพึ่งพบดื่มสุรา ในเพลาแรกหนเดียว อุปริทุมปริยาเยสุ ที่นั้นเปลี่ยวก็มีนก ฝูงวิหคบินไปมา บนพฤกษาติดต่อกัน เสียงสนั่นเสนาะต่าง ๆ พลอดลางอย่างพึ่งดังเพลง เป็นบรรเลงเสียงขึ้นลงใครจำนงฟังอย่างไร มักได้ยินไปอย่างนั้น นกลางพรรณ คือโพระดก โก่งคอโยกร้องโต้งโต่ง ชักโยงให้หมู่ดุเหว่า ร้องเกว่า ๆ โต้ขันขาน นกลางพล่านบินไปมา โผผวาหาที่จับ ลงอยู่กับกิ่งไม้นี้ แล้วบินรี่จับกิ่งโน้น บินผาโผนต่อ ๆ ไป เหล่ากิ่งไม้ใบต้องลม ไหวน่าชมดังชวนชน ชาวดินหนให้หยุดดู เพลิดเพลินอยู่ไม่ใคร่ไป และทำให้เหล่าชาวผู้ เป็นผู้อยู่ ณ ที่นั้น ชื่นชมครันไม่วางวายท่านพราหมณ์ไปก็จะได้สบายจนถึงถิ่นที่ พระราชฤๅษีสีวีวรนเรศร์-เวสสันดร กับสองบังอรวรดนัย และองค์อรทัยเทวี อยู่ยินดีสร้างพรตประพฤติตามลัทธิธรรม์ ทรงเพศพรรณพราหมณ์ผนวช บวชด้วยทรงเครื่องบูชาไฟ ผูกพระเกษไว้เป็นชฎา ทรงครองผ้าเป็นแผ่นหนัง ห้ามเตียงตั้งบรรธมบน- พื้นภูวดลดูอนาถ บูชาชาตเวทัคคี อย่างฤๅษีย่อมนมัสการ อยู่ทุกราตรีทิวาวารนั้นแล.

◎ ตโต อุตฺตรึ อสฺสมปทํ วณฺเณนฺโต นายเจตบุตรพรานไพร เมื่อจะพรรณนาหนทางที่จะไปยังพระอาวาส โดยอย่างใหญ่พิสดารยิ่งกว่านั้น จึงรำพันโดยพระคาถาทั้งหลายนี้

อมฺพา กปิฏฺฐา ปนสา ฯ ล ฯ ชาตเวทํ นมสฺสติ.

ความตามนัย ซึ่งควรว่าไปได้ โดยพระคาถาทั้งหลายนี้ อมฺพา กปิฏฺฐา ปนสา โอ ทชีผู้มีอุตส่าห์จะไปเอย ท่านอย่าวิตกเลยว่าท่านไปจะไม่มีความสบาย ทางที่ท่านจะไปมีไม้มากมายหลายอย่างต่าง ๆ กัน บางพวกในต้นไม้เหล่านั้นเป็นไม้มีผล มีต้นว่า มะม่วง มะขวิด ขนุนป่า และหว้าปรูชมภู่ตั้งอยู่ปนกับต้นรัง และยังมีไม้บางต้นมีผลควรใช้ในเครื่องยา มีต้นว่าสมอพิเภกและสมอเขียวคุณวิเศษต่าง ๆ มีทุกอย่างใหญ่น้อยนะพราหมณ์ ทั้งมะขามป้อมและเครื่องยาอย่างอื่นมีในพื้นพนัศ ยังมีไม้ร่มชัฏเป็นอาทิ คือต้นโพหาง โพบายหลายอย่าง อีกไม้ต่าง ๆ ซึ่งมีนามเผลีดผลงาม มีต้นว่าพุทราไพร ยังอีกไม้หมากพลับทอง ผลเรืองรองเพียงสุวรรณ เกิดพัลวันกับต้นไทรและไม้มะสัง มีอีกทั้งหมู่หมากซาง ใบกระจ่างมีผลหวาน อีกมะเดื่อละต้น ทรงผลตระการบนเบื้องต่ำเกือบถึงดิน ยังอีกต้นผลควรกินคือกล้วยงาช้าง กล้วยผลต่าง ๆ กล้วยผลยาว อีกจันทน์ขาวมีผลหวานดังระคนรสน้ำผึ้ง ควรพึงใจ ป่านั้นไซร้หมู่แมลงผึ้งน้อย ทำรวงห้อยกับกิ่งพฤกษ์ หัวน้ำลึกแม่ตัวผึ้งไปหมด ยังมีรสหวานกินได้ ชนที่ไปควรเก็บกินง่าย ไม่ต้องวุ่นวายด้วยจะจุดไฟไล่แม่แมลงผึ้งซึ่งหวงรังรวงอยู่ อญฺเญตฺถ ปุปฺผิตา อมฺพา ในป่านั้นครั้นท่านเดินไปอีก ครู่หนึ่งไม่นาน ก็จะถึงสถานอัมพวันใหญ่ ต้นไม้ในที่นั้น เนื่องชิดติดกันแต่ล้วนเหล่ามะม่วง เพราะมีผลหล่นร่วง แล้วงอกขึ้นซ้อนแซมแกมกันไป มีใบร่มเชื้อชิดสนิทดี แสงพระสุริยรังษีไม่ล่วงลอดลงถึงพื้น และแผ่นดินก็ราบรื่นไม่มีหญ้า เป็นที่มีปถวีโอชาเพราะเป็นคุณอุดหนุนแก่ต้นไม้ ให้มีใบและช่อผล

เผล็ดออกพัวพัน ไล่ ๆ กันอยู่เป็นนิจนิรันดร์ ทุกฤดูไม่มีรู้เวลาวาย มะม่วงทั้งหลายลางต้นพึ่งเผล็ดช่อตูม บานอยู่ยังไม่มีผล และบางต้นมีผลเป็นศีรษะแมลงวัน ยังต้นอื่นกว่านั้นเป็นขบเผาะ ยังต้นอื่นอีกกำดัดเดาะ เป็นผลดิบใหญ่ ๆ ยังต้นอื่นไปมีผลห่ามงามเป็นปากตะกร้อสีนวลละออน่าเก็บกิน ยังต้นอื่นผลสุกสิ้นทั้งต้นเต็มกำลัง ทั้งสองอย่างนั้นมีพรรณดังผิวหนังภิงคชาติ คือกบอย่างหนึ่งซึ่งประหลาดเหลือหลาก ต้นมะม่วงมีมาก ย่อมมีต้นต่ำ ๆ ไม่สูงนักน่ารักครัน ขนาดแต่ละต้นนั้นควรนิยมว่า มัชฌิมบุรุษเมื่อยืนหยุดอยู่ภายใต้ จะยื่นมือถือเก็บผลได้ไม่ต้องใช้ไม้สอย จะเก็บได้ผลไม่น้อยทั้ง ดิบ สุก ห่าม ตามประสงค์จำนงกิน ผลมะม่วงทั้งสิ้นสุกและห่าม รสก็ดีสีก็งามเป็นเอกอุดม อเถว เม อจฺฉริยํ ครั้งหนึ่งข้าไปได้ชมแต่ผู้เดียวแลเหลียวไม่เห็นใคร ก็มีความอัศจรรย์ใจเกิดแก่ข้านักหนา หิงฺกาโร ปฏิภรติ มํ นึกจะใคร่ได้หือ ๆ ด้วยหลากจิตคิดยินดี เพราะผลพิเศษมีรสเช่นนี้ ตูข้าหาเคยพบประสบแต่ก่อนไม่ เทวานมิว อาวาโส ตำบลนั้นถึงเป็นพนาลัย ไม่มีใครเป็นเจ้าของครองอำนาจ ก็รื่นรมย์ควรชมว่าดังทิพยาวาสของเทพดา งามนักหนา อุประมาดังสวนสวรรค์นันทวโนทยาน เป็นสถานที่เพลิดเพลินของทวยเทพเจ้าได้ ต่อป่ามะม่วงนั้นไปท่านจะได้ถึง ยังประเทศซึ่งมีแต่ต้นไม้เป็นติณชาติต้นหญ้า เรียกว่าตะจะสาร คือต้นตาลและมะพร้าวเถื่อนแท้ และต้นเป้งนั้นแน่นนันต์ ในป่าใหญ่ไพรพระหาพน ต่อนั้นไปจึงจะถึงหมู่ไม้ต้นซึ่งทรงดอกมีพรรณผกาเกสร และกลิ่นขจรมีประการต่าง ๆ หลายร้อยอย่าง พ้นที่จะพรรณนา

มีพวงผกาเผล็ดดอกผลัดเปลี่ยนเปนวารเวียน ติดต่อกันไปอยู่ชั่วฤดูเดือนปี มาลาว คนฺถิตา ถนฺติ ดูงามดีดังปุษปพิกติมาลา ซึ่งช่างแปลงแกล้งร้อยกรองมาประดับไว้ มีช่อดอกในยอดไม้แลไสว ดูแต่ไกลดังปลายธงในกระบวนแห่ แต่พอแลไป ใจผู้เห็นก็จะเปนอันเพลิดเพลินเกินประมาณนักหนา อเถตฺถ ปุปฺผรสมตฺตา และมีหมู่ทิชคณานิกรนกหลายเหล่ามาเก็บเอารสเกสรกินบ้าง และลางพวกก็เกลือกเคล้าเอารสและกลิ่นบุบผชาติ ลางอย่างก็ดูเหมือนเมา ดังนักเลงมึนเหล้าเสพสุรา เปล่งสำเนียงพลอดเจรจาแลคูขันแก่กันและกัน ดังอึกกระทึกก้องในท้องไพรสัณฑ์พนาลี เมื่อเวลาพุ่มไม้มีดอกออกตระการบานเต็มที่พร้อมฤดู เสาวคนธรสเรณูโรยร่วงลงบนใบอุบล ซึ่งลอยลาดดาดาษอยู่บนหลังน้ำ เมื่อล่วงเวลากาลก็ก่อเกิดโอชวิเศษหวานเปนมธุรส มีนามกำหนดเรียกว่า โบกขรมธุ ผู้เรียนรู้ในตำราศาสตร์ ย่อมสืบเสาะแสวงหามาประกอบยาใช้การโอสถ มีนามเรียกว่า ขัณฑสกร อนึ่งเมื่อลมพานพัดกลิ่นสุคนธชาติ ก็หอมฟุ้งขจรอบตระหลบบริเวณวนาวาสบ้างก็หวนหอบเรณูชาติไปโปรยปรายรายรอบ ทั้งจังหวัดเขตขอบขัติยาศรม พราหมณ์เอ่ยควรจะสารภิรมย์ด้วยอุทกวารี ดูนี้ก็เต็มเปี่ยมเหลี่ยมสระศรีใสบริสุทธิ์ หมู่มัจฉาชาตินี้ก็ผุดดำเวียนว่าย มีทั้งกระแหกระโห้เทโพสวายสลิดสลาด ช่อนชะโดดุกดาษสับสนพ้นที่จะคณนา หมู่มัจฉกัจฉปเต่าปลาทุกสิ่งสรรพ์สารพันมี ภมรา ปุปฺผคนฺเธน เหล่าภุมรินบินร่อนรี่ลงเชยชมซาบเอารสเรณูอาบละอองอาย อเถตฺถ สกุณาสนฺติ พราหมณ์เอ่ยมีทั้งพวกพรรณพิหคทั้งหลายนี่หลายพรรณ บ้าง

ร่อนร้องขานขันเข้าเคียงคู่ พรรณนกผู้เชยชมเมีย แล้วแถกถาร่าเรี่ย ลงริมดิน เที่ยวแสวงหากินเป็นหมู่ ๆ ดูสะพรั่ง ล้วนแต่ทำรวงรังริม พระอาศรม ฝูงทิชาชาติชวนกันชื่นชมถวายชัย ส่งเสียงใสเสนาะป่า ร้องเป็นภาษามนุษย์อำนวยพร ว่าพระองค์จงทรงสโมสรสารภิรมย์ ด้วย บรมบุตรบาทบริจาขัตติยนารี เลี้ยงพระชนมชีพเปรมปรีดิ์ปราโมทย์ อย่ารู้มีทุกข์โทษมาแผ้วพาน จงทรงเสวยสุขเกษมสานต์ ระงับร้อนต่าง ๆ ก็ทูลถวายพรพระเพรียกพร้องร้องระงมไพร พราหมณ์เอ่ย คณานก น้อยใหญ่ทั้งหลายเหล่านี้ ทชีไปก็จะได้เห็น จงชมเล่นให้สำราญใน สถานที่นั้นเถิด.

อิทญฺจ เม สตฺตุภตฺตํ ฯลฯ โส เต มคฺคํ ปวกฺขตีติ.

ชูชโก ส่วนว่า ชูชกพฤฒาจารย์ เมื่อได้สดับสารนายเจตบุตร เพื่อนรำพันสิ้นสุดในหิมเวศประเทศทิวนาศรม พราหมณ์โสมนัสชื่นชม ภิรมย์เปรมปราโมทย์ จึงกล่าวว่าซึ่งหลานรัก มาช่วยโปรดแนะแนว วนาลัย ลุงนี้ก็ขอบใจคิดถึงคุณเจ้า แม้ถ้าอยู่บุรีเรายามสำราญ จะทุกข์ ร้อนอะไรนะหลานกับเงินทอง ลุงจะกอบโกยกองปูนบำเหน็จให้ นี่ปะ คราวข้าตกไร้มาเดินดง คงแต่ผู้เดียวเปลี่ยวอนาถ ไม่มีของประหลาด จะแทนคุณคิดก็เป็นอดสู อิทญฺจ เม สตฺตุภตฺตํ เออนี่แน่ มีก็แต่ สัตตูระคนไปด้วยน้ำผึ้งและน้ำอ้อย อันนางอมิตดาสาวน้อยเจ้าแต่ง บรรทุกลงในย่ามใหญ่ ให้มาเป็นเสบียงไพรเดินทางกันดาร เราจะ แบ่งปันกำนัลหลานตามประสายาก แต่พอเป็นของฝากเมื่อยามจน เจตบุตรก็ตอบยุบลว่าเป็นไรมี แต่หนทางพนาลีสิยังไกลอยู่ ท่านปู่จง

เอาไปเป็นเสบียงเลี้ยงชีพ คจฺฉ พฺรเหฺม เชิญท่ายจงเร่งรีบบทจรไป โดยพนัสแนวไศลและตรอกน้อย พอจุรอยผู้เดียวเดินข้ามสิงขรเขาเขิน เขื่อนเขต ตรงตลอดถึงพระอาศรมนิเวศน์พระมุนี อันชื่อว่าพระอจุต-ฤาษีเธอสถิต ปงฺกหนฺโต พระนักสิทธินั้นมีพื้นขาวเกล้าชฎา ทรงพรต พรหมจรรยาอย่างไสยเวท นุ่งหนังพยัคฆจัมมาภรณ์พิเศษพิศพึงกลัว พระเกษานั้นเกลือกกลั้วไปด้วยธุลีแลอนาถ ฉมา เสติ ทรงไสยาสน์ เหนือพื้นพสุธา พระกรถือขอเกี่ยวผลพฤกษผลาหาร ชาตเวทํ นมสฺสติ ถวายนมัสการเปลวอัคคีตามประเพณีผนวชป่า ท่านจงไปสนทนาแล้ว และไต่ถาม เห็นเธอจะไม่อำความคงจะบอกหมด ซึ่งหนทางจะไป วงกฏศิขรเขต เป็นที่สุขารมยนิเวศน์กุฎีดง แห่งกษัตริย์ทั้งสี่พระองค์ นั้นแล.

ตมตฺถํ ปกาเสนฺโต สตฺถา อาห ฯลฯ เยมาสิ อจฺจุโต อิสีติ.

◎ ภิกฺขเว ดูกรสงฆ์ผู้ทรงศีลสังวรสิกขา พฺรหฺมพนฺธุ อันว่าชูชก ชราเชื้อพรหมพันธุ์ สุตฺวา เมื่อได้สดับพึ่งยุบลเหตุ อันนายพเนจร แจ้งคดี สกลวิถีแถวทางวนาไลย ทชีก็ดีใจจำตระหนักแน่ไม่แปรผัน ทุกสิ่งบอกสำคัญนั้นสิ้นสุด พลางก็อำลานายมิคลุทธ แล้วก็กระทำ ประทักษิณสิ้นวารสามรอบ โดยระบอบพราหมณประเพณี อจฺจุโต อันว่าพระอจุตฤาษีผู้บำเพ็ญพรต สถิตยังพระอาศรมบทประเทศที่ใด ปกฺกามิ ตะแกก็ดั้นเดินไปไม่หยุดยั้ง ตํ ปเทสํ ยังประเทศที่นั้นแล.

◎ จุลวนวณฺณนา นิฏฺฐิตา ประดับด้วยพระคาถา ๓๕ พระคาถา.

มหาเวสสันตรชาดก

มหาวนวัณณนา

คจฺฉนฺโต โส ภารทฺวาโช อทฺทส อจฺจุตํ อิสึ
ทิสฺวาน ตํ ภารทฺวาโช สมฺโมทิ อิสินา สห
กจฺจิ นุ โภโต กุสลํ กจฺจิ โภโต อนามยํ
กจฺจิ อุญฺเฉน ยาเปถ กจฺจิ มูลผลา พหู
กจฺจิ ฑํสา จ มกสา อปฺปเมว สิรึสปา
วเน พาฬมิคากิณฺเณ กจฺจิ หึสา น วิชฺชตีติ
กุสลญฺเจว เม พฺรหฺเม อโถ พฺรหฺเม อนามยํ
อโถ อุญฺเฉน ยาเปมิ อโถ มูลผลา พหู
อโถ ฑํสา จ มกสา อปฺปเมว สิรึสปา
วเน พาฬมิคากิณฺเณ หึสา มยฺหํ น วิชฺชติ
พหูนิ วสฺส ปูคานิ อสฺสเม สมฺมโต มม
นาภิชานามิ อุปฺปนฺนํ อาพาธํ อมโนรมํ
สฺวาคตนฺเต มหาพฺรหฺเม อโถ เต อทุราคตํ
อนฺโต ปวิสฺส ภทฺทนฺเต ปาเท ปกฺขาลยสฺสุ เต
ติณฺฑุกานิ ปิยาลานิ มธุเก กาสมาริโย
ผลานิ ขุทฺทกปฺปานิ ภุญฺช พฺรหฺเม วรํ วรํ

อิทํปี่ ปานิยํ สีตํ อาภตํ คิริคพฺภรา
ตโต ปิ่ว มหาพฺรหฺเม สเจ ตุวํ อภิกงฺขสีติ.

◎ ภารทฺวาโช อันว่าทชีชูชกพราหมณ์ทรพลคนเข็ญใจ อันบังเกิดในพงศ์ภารทวาชโคตรขอทาน คจฺฉนฺโต เมื่อเดินโดยวิถีทางที่นายพรานเจตบุตรบอกบรรยายแล้วแต่หลัง อทฺท อจฺจุตํ อิสึ ก็เห็นพระอจุตฤาษีสถิต ณ หน้ามุขพระอาศรม เกิดโสมนัสชื่นชมบันเทิงใจพราหมณ์เข้าไปนบนอบนมัสการ สมฺโมทิ อิสินา สห กระทำปฏิสันถารด้วยสัมโมทนียกถาว่า นุ ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ ดังข้าเจ้าทชีจะขอถาม แต่พระคุณเจ้ามาอยู่วนารามพนมไพรอันนี้ กุสลํ อันว่ารำจวนด้วยความไข้ยังมีมาขบขันธสรรพางค์ แต่พระคุณเจ้าบ้างฤาประการใด อนามยํ อนึ่ง สรรพทุกข์ภัยยังแผ้วพานพระคุณเจ้าบ้างฤาค่อยบรรเทา กจฺจิ อุญฺเฉน ยาเปถ อนึ่ง พระคุณเจ้ายังเสาะแสวงหาผลาผลเผือกมันบริโภคพอฉันฤาพานจะขัดสน ฤาว่าผลาผลมีมากไม่ขาดฤดู กจฺจิ ฑํสา จ มกสา อนึ่ง สรรพเหลือบและยุงร่านริ้นกินโลหิต เหล่าทึ่ฆชาติอสรพิษพานจะชุกชุมฤาเบาบาง วเน พาฬมิคากิณฺเณ ในป่านี้ก็ใหญ่กว้างช้างเสือสิงห์สัตว์ร้ายก็มีมาก ไม่กระทำให้ลำบากเบยดเบียนฤาพระเจ้าข้า พระดาบสเธอก็ตอบวาจาด้วยคำถามว่า กุสลญฺเจว เม พฺรหฺเม ดูกรมหาพราหมณ์ผู้พฤฒาจารย์ สรรพโรคร้อนรำคาญไข้ของเรามิได้มี สรรพทุกข์ภัยไม่ยายีย่อมสบาย ทั้งผลพฤกษาก็หาง่ายไม่กันดาร พานจะมีมากไม่ขาดสาย อโถ ฑํสา จ มกสา เหลือบและยุงริ้นร่านทั้งหลายเหล่าทึ่ฆชาติชายจะเหือดห่าง วเน

พาฬมิคากิณฺเณ ถึงในบ่านี้ก็ใหญ่กว้างช้างเสือเนื้อร้ายก็อาเกียรณ์ แต่ว่าไม่เบียดเบียนบีฑาทำอันตราย พหูนิ วสฺสปูคานิ ถ้าจะนับเป็นปีก็มากหลายล่วงไปช้านาน เราอยู่ในอาศรมสถานที่นี้เกษมสุข ยังหารู้จักอาพาธพยาธิทุกข์อันใดไม่ สฺวาคตนฺเต มหาพฺรหฺเม พราหมณ์เอ๋ย ท่านมายังสำนักเรา ณ วันนี้ ได้ชื่อว่ามาดีโดยสวัสดิสุนทร ท่านมานี้ก็เกิดความเกษมสถาพร มิได้ชื่อว่ามาชั่ว เพราะเราเห็นว่าหน้าท่านเกิดยิ้มหัวให้ปรีดีโสมนัส อันว่าความสิริสวัสดิ์จงเจริญแก่ตัวท่าน จะนั่งนานอยู่ไย เชิญเข้าไปในอุทกศาลา ปาเท ปกฺขาลยสฺสุ เต เชิญชำระบาทาให้หมดมลทินสิ้นธุลีละออง อนึ่ง ผลพลับทอง มะหาด มะซาง สวายสอ สวายกาน ก็มีมาก ล้วนเป็นของหลาก ๆ มีรสอันโอฬาร หวานวิเศษสนิทดีดังผึ้งน้อย ภุญฺช พฺรหฺเม วรํ วรํ จะเลือกชิมฉันแต่ที่อร่อย ๆ รสอันเอมโอช อนึ่ง โสดน้ำนี้นี่เย็นใส เราตักมาแต่น้ำที่ไหลมาแต่ห้องเขาใหญ่ สเจ ตฺวํ อภิกงฺขสิ ถ้าท่านผู้เจริญเต็มใจจะปรารถนา จงเชิญฉันตามเจตนาของพฤฒาจารย์นั้นเถิด.

ปฏิคฺคหิ ตํ ยํ ทินฺนํ ฯ ล ฯ ยทิ ชานาสิ สํสเมติ.

◎ ชูชกได้สดับปฏิสันถารพระฤๅษี ได้ท่วงทีที่จะถามถึงทางทุเรศกันดาร จึงตอบว่า ขอบคุณพระอาจารย์ใจอารี ซึ่งโปรดปรานทั้งนี้ พระคุณหาที่สุดมิได้ ปฏิคฺคหิ ตํ ยํ ทินฺนํ ผลาผลสิ่งใดให้แก่ข้าทชีข้าพระเจ้านี้ก็จงใจเคารพรับ แต่จะขอคืนคำนับมอบหมายให้สิ้นหมด โย สิวีราชา อันว่าพระเจ้าสิวีราชเรืองพระยศ ยอดกษัตริย์พระองค์ใดเป็นโอรสพระเจ้ากรุงสญชัยไตรภูวนารถ ชาวสิวีราษฎร์เขาเคืองแค้น

ขับเสียจากแสนไอสุริยสมบัติ ให้วิโยคพรากพลัดจากนิเวศน์วัง ตมหํ ทสฺสนมาคโต ข้าพระเจ้ามานี้หวังจะขอเห็นพระบาทพระเจ้าสีวีราช พระองค์นั้น จึงอุตส่าห์เดินดั้นดั้นด่วนสัญจรมา ยทิ ชานาสิ สํสเม ถ้าแลพระคุณเจ้ารู้ตำแหน่งสำนักที่อาศัย จงบอกแก่ข้าพเจ้าทชีไป ณ กาล บัดนี้เทอญ.

เอะเอ่เหม่ ๆ อ้อเฒ่านี้เจ้าเล่ห์เฉโกกระนี้เจียวสิหว่า น ภวํ เอติ ปุญฺญตฺถํ เออเองนี้ไม่มาเพื่อประโยชน์จะให้เป็นบุญลาภอันใหญ่ เอง นี้เป็นพราหมณ์ไพร่พลอมแพลมแกมโกงไม่มีเหมือน แต่แย้มเยื้อน แยบคายกูก็ทายถูก มิพระนางแม่ก็พระเจ้าลูกเป็นแม่นมั่น มญฺเญ ภวํ ปตฺถยติ ก็นึกเห็นเป็นสำคัญไม่มีผิด เองนี้คงคิดเขม้นมุ่งหมายมา ตั้งใจ ปรารถนาพระมัทรีเมียมิ่งของท้าวผู้มีสวามีวัตร มญฺเญ กณฺหาชินํ ทาสึ ถ้ามิสังก็จะปรารถนาพระกัณหาไปเป็นทาสี จะปรารถนาพระชาลีไป ใช้เป็นทาสา อถวา ฤๅอ่อพราหมณ์อุบาทว์นี้จะคิดเป็นการใหญ่ เอง มานี้หวังนำไปให้สิ้นสุด คือมารดาและบุตรทั้งสามคน ให้พ่างพ้น พนารัญประเทศ เพราะเหตุเท่านี้แลจึงอุตส่าห์มา น ตสฺส โภคา วิชฺชนฺติ เพราะว่าเมื่อท้าวเธอตกไร้นิราศร้างเรือนทอง สรรพโภค ข้าวของทองเงินสักน้อยก็ไม่มี มีก็แต่มิ่งมิตรมเหษีและพระชาลีกัณหา เองช่างไม่คิดเวทนาสงสารสังเวชบ้าง ช่างดีแก่ใจกระไรฤๅนะทชี.

อกุทฺธรูปาหํ โภโต พระเจ้าข้าพระฤๅษีไม่ดำริให้รอบก่อน แล้วมาขอดค่อนบริภาษถึงสาหัส ทชีก็มิได้เคืองขัดเคียดแค้นสะดุ้งใจ มิใช่ว่าตัวเป็นพราหมณ์ไพร่ไร้สมบัติขัดสน อุตส่าห์ดั้นด้นเซซังมา

หมายว่าจะขอนั้นหามิได้ สาหุทสฺสนมริยานํ บุคคลผู้ใดได้ประสบพบเห็นท่านที่เป็นอริยสัปรุษ ดุจองค์บรมนเรศร์เวสสันดร ก็จะเกิดสวัสดิสุนทรบวรมงคลอันอุดม ชื่อว่าสันนิวาสสมาคมด้วยท่านที่เป็นอริยบุคคล ก็จะให้เกิดศุภผลคือความสุขทุกค่ำเช้า อันตัวของข้าพเจ้ากับพระองค์ผู้ทรงนามเพสสันดร เคยสมัครสโมสรสันนิวาสสนิทกันมาช้านาน อหํ ตสฺส อาจริโย ตัวข้าเป็นพราหมณอาจารย์ของท้าวเธอเมื่ออยู่ ณ พระนคร ได้ศึกษาสั่งสอนศิลปศาสตร์ไม่เว้นวัน ได้เห็นกันเช้าเย็นเป็นเนืองนิจ สีวิราชา อันว่าพระเพสสันดร บพิตรผู้ดำรงราชฎร์สีพี อันชนชาวบุรีสีวิราษฐรุมรวมกันเนรเทศให้พลัดพรากจากนิเวศน์วันใด ตั้งแต่วันนั้นไซร้ก็ไม่ได้เห็นพระองค์เลย โอ้พระคุณเจ้าเอ่ยคิด ๆ แล้วก็ให้อาลัยใจจะขาด แสนเสียดายด้วยสันนิวาสขาดมาหลายเดือนวัน ตมหํ ทสฺสนมาคโต เพราะเหตุเท่านั้นดอกนะพระเจ้าข้าข้าพเจ้านี้จึงอุตส่าห์ถ่อกายบ่ายมุขมา หวังว่าแต่พอได้เห็นหน้าท้าวเธอเมื่อตกไร้ ยทิ ชานาสิ ผิว่าพระคุณเจ้ารู้แห่งที่อาศัยสำนักท้าวเธอเสด็จอยู่ จงได้เอ็นดูบอกเล่าให้เข้าใจ ในกาลบัดนี้เทอญ.

◎ โส ตสฺส วจนํ สุตฺวา พระอจุตดาบสฤๅษี ครั้นได้สดับถ้อยคำของท่านทชีชูชก อันกล่าวกลโกหกเป็นเล่ห์อุบายก็เหือดหายพิโรธ กลับกล่าวคำอ่อนเอมโอชสมัครสมาน ว่าเอออ่อท่านอาจารย์นี้เป็นมหาราชครู รูปนี้ก็พึ่งรู้เดิมหาทันได้ถามไม่ อันว่าความดีจงมีแก่ท่านเถิดอย่าเสียใจ เพลานี้ถึงท่านจะคลาไคลไปก็มิทันถึงพระอาศรมบท ด้วยพระสุริยยอแสงอัษฎงคตเข้าโพล้เพล้ เสฺว เพลาพรุ่งนี้เทอญ

เราจักได้สำแดง ชี้ตำแหน่งที่พระอาศรมบรมนารถราชฤาษี จงหยุดอยู่ที่นี่กับเราก่อนนอนเสียให้สำราญ ผลาผเลหิ สนฺตปฺเปตฺวา เธอจึงให้ชูชกบริโภคผลผลาหารแล้วให้หลับนอนในกุฎี ครั้นเวลารุ่งพรุ่งแสงสุริยรังษีส่องโลกธาตุ พระอจุตมุนีนารถก็พาพราหมณ์ไปสถิตแทบมรรคา หตฺถํ อุกฺขิปิตฺวา ยกหัตถ์เบื้องขวาขึ้นชี้บอกบรรพตสิงขรคันธมาทน์ ก็กล่าวเป็นบาทพระคาถาดังนี้

เอส เสโล มหาพฺรหฺเม ฯลฯ เสตา โลหิตกานิ จาติ.

◎ มหาพฺรหฺเม ดูกร มหาพราหมณ์ นามในเพทางคศาสตร์เป็นราชครู จงแลดูให้เต็มตาตามมือเราชี้ เอส ปพฺพโต ภูเขานี้ต้นวิถีที่จะไปยังอาศรมบรมนิเวศน์ศิวาไลย เป็นพนมไสลศิลาล้วนควรจะชมเล่น ศิลานี้หลายอย่างช่างบันดาลเป็น เป็นหลายแสงหลายสี เล่ห์ประหนึ่งว่าเขาแก้วมณีนพรัตน์งามประหลาด ชื่อว่าคันธมาทน์สิงขรบรรพตนามกรด้วยไม้หอมบนจอมเขา เมื่อท่านอาจารย์ไต่เต้าไปตามเชิงชานอย่าเสียซ้าย บ่ายหน้าเดินโดยทิศอุดร ก็จะบรรลุถึงสิงขรวรวงกฏ ก็จะได้เห็นอาศรมบทบรมสุขแสนสบาย เอตา นีลา ปทิสฺสนฺติ หมู่ไม้ทั้งหลายล้อมจังหวัดเขาคันธมาทน์ ดูนี่ดื่นดาษเป็นทิวแถวเสลาสร้าง นานาพรรณต่าง ๆ อเนกนับมิได้ แลแต่ไกลเห็นเขียวชอุ่มเป็นพุ่ม ๆ น่าใคร่ยล ผลธราหมู่ไม้โน้นเป็นไม้ผลพื้นพรรณแต่เหล่ากันไม้หมู่นั้นพรรณตะแบกแทรกกับหูกวาง นางตะเคียนคางข่อยเข้าระคนยังหมู่นั้นล้วนแต่ต้นรังเรียงร่มรื่นสบาย อีกสะคร้อและยางทรายสูงวิเวกดูนี้เสมอด้วยจอมเมฆว่ายเวหา ใบเขียวดำอุปมาเหมือนอัญชันคีรี ที่

ล้อมมงคลสระศรีนามอโนดาต สมฺปเวเธนฺติ วาเตน เมื่อเวลาวายุวาตฟาดพื้นสบัดโยก ก็อ่อนระทวยทอดทับกระทั่งกระทบ ดุจหนึ่งดรุณมาณพซึ่งไม่เคยเสพสุรารส ดื่มแต่คราวหนึ่งไม่ทันหมดก็เมามายจะดำรงทรงสกลกายไว้มิได้ อุปริ ทุมปริยาเยสุ เบื้องบนกิ่งไม้ใหญ่ ๆ ในไพรพฤกษพิศาล เป็นพิสัยสำนักนกสำราญแน่นอเนก เสียงร้องร่ำจำเจกดังเสียงบรรเลงลั่น เอเต สกุณคณา นกทั้งหลายเหล่านั้นเป็นหลายพวกหลายหมู่ นชฺชุหา นกโพระดกชะโงกร้อง ดุเหว่าวันขันกึกก้องไม่เหือดห่าง เหล่านกลางไล่นางนกไม่ไกลคู่ แล้วขันคู่สู่สมภิรมย์รื่น บ้างก็โผผาจากไม้นี้ยังไม้อื่นแล้วจับอยู่ไม้โน้น บ้างก็เต้นไต่ร่ายโจนจากไม้นั้นมาจับอยู่ไม้นี้ สาขาปตฺตสมีริตา เหล่าสกุณปักษีที่ใบพฤกษาสบัดต้อง สดับร้องระเบงเสียงสั่งสำเนียงสนั่นป่า กับกิ่งพฤกษาที่ลมพานให้ไกวกวัก เล่ห์ประหนึ่งว่าชวนชักชนที่หยุดพักจักจรคลาไคล ให้อยู่อาศัยมิให้จากจร รมยนฺเตว อาคนฺตุํ ดุจหนึ่งว่าวิงวอนชนที่พึงมาให้ยินดี หรือประหนึ่งว่ายังชนที่นั่งนอนให้เกษมศรีปราโมทย์เบิกบาน ภูมิภาเค มโนรเม พื้นภูมิภาคยสถานเชิงเขาคันธมาทน์ แสนสุดที่จะสะอาดน่าเจริญใจ มีพรรณเขียวอำไพด้วยหญ้าแพรกระคนเกิดบนหลังทราย กเร วิมาลาวิคตา ผกากุ่มหล่นลงเรี่ยรายงามดังลายพรม ละอองธุลีมีประมาณเท่าปลายผมก็มิได้ฟุ้งเฟื่องขึ้นมา ณ เบื้องบน หญ้าแพรกเมทนิดลแดนจังหวัดนั้น มีสีสันพรรณอันใสสดเขียวขจี มยุรคิวสิกาสา เล่ห์ประหนึ่งว่าศรีสร้อยสอสุวรรณโมรา มีผัสสะอันอุ่นอ่อนอุปมาดังปุยนุ่นน่าจะนอนนั่ง เส้นสูงเสมอ

ช่างประจงจับกริบด้วยกรรไกรระดับดี มีประมาณสื่องคุลีสิ้นเสมอไม่เกินกัน อมฺพา ไม้ทั้งหลายเหล่านั้นพรรณไม้ม่วง มีผลเป็นพวง ๆ ห้อยย้อยอยู่ระย้า เหล่าไม้หว้าวิเศษด้วยพวงผลน่าเพ่งพิศ โน่นไม้หมากขวิดผลติดเต็มต้นสลอน นั่นหมากเดื่ออุทุมพรผลเป็นก้อนสุกแดงดั่งแสงชาด ไม่เผื่อนฝาดหวานสนิทติดต้นอยู่ต่ำ ๆ พอเก็บได้ ป่านั้นไซร้ใกล้กับพระอาศรม เป็นที่เจริญปรีดาภิรมย์แก่ชนอันไปมา ด้วยบริโภคพฤกษาสองประการ คือไม้ดอกไม้ผลพื้นมีรสอันหวานพรรณต่าง ๆ อาโป ตตฺถปิ สนฺทติ อนึ่ง ในไพรสณฑ์อันใหญ่กว้างทางที่ท่านจะจรลี มีแถวธารสินธุวารีไหลมามิรู้ขาด น้ำในธารนั้นวิสุทธิ์สะอาด อบกลิ่นสุคนธหอมรวยรื่นชื่นชูใจ ไม่ขุ่นใสเหมือนศีรษะพรรณไพฑูรย์ ไม่อากูลกินก็เกิดกำลังมาก มจฺฉคุมฺพนิ เสวิตํ มีหมู่มัศยาหลาก ๆ ลอยล่องท่องเที่ยวอยู่พรั่งพรู ตามกันเป็นคู่ ๆ ดูนี้น่าพิศวงในภูมิภาคแดนดงระโหฐานมโนภิรมย์ ใกล้จังหวัดวนาศรมบรมราชนิเวศน์ มีสระศรีวิเศษสี่เหลี่ยมเปี่ยมด้วยวารี เรียกว่าจตุรัสโบกขรณีน้ำใสสะอาด ปทุมุปฺปลสญฺฉนฺนา หลังน้ำนั้นดาดาษไปด้วยบัวหลวงและบัวสาย บ้างตูมบานขยายกระจายผกากาง ดูนี่แสนสำอางอย่างสุนันทโบกขรณีในสวนศรีนันทอุทยาน แห่งบรมเทเวศร์ในเทวสถานเมืองสวรรค์ ตสฺมึ สรสิ พฺราหฺมณ พราหมณ์เอ่ย ในจตุรัสโบกขรณีนั้นพิจิตรด้วยอุบลสามประการมี หมู่หนึ่งเขียวขจีดั่งมรกตหมู่หนึ่งขาวใสสดดังเพชรพราย หมู่หนึ่งแดงดั่งแสงสายปัทมราช งามประหลาดเล่ห์ประหนึ่งว่าสุพรรณจังโกฎผอบทอง อันบุคคลร้อยกรอง

ดอกอุบลประดับลง ท่านเห็นก็จะพิศวงหลงชมลืมคลาไคล จะอาวรณ์อาลัยด้วยมงคลสระศรี จตุรัสโบกขรณีนี้แล้วแล.

เอวํ จตุรสฺสโปกฺขรณึ วณฺเณตฺวา พระอจุตฤๅษี พรรณนาจตุรัสโบกขรณีด้วยประการดังนี้แล้ว มุจฺจลินฺทสรํ วณฺเณนฺโต เมื่อจะพรรณนาซึ่งมุจลินท์ก็กล่าวเป็นสารพระคาถาดังนี้

โขมาว ตตฺถ ปทุมา ฯลฯ เอวํ รมฺโม มโหทธีติ.

พฺรเหฺม ดูกรมหาพราหมณ์พรหมบุตรวิสุทธิวงศ์ เมื่อท่านจะจรจากจตุรัสสระสรงมงคลโบกขรณี จะได้เห็นซึ่งสระศรีมีนาม ชื่อว่ามหามุจลินท์ เปี่ยมไปด้วยกระแสสินธุ์ใสสะอาด โขมาว ตตฺถ ปทุมา สระนั้นมีเศวตรปทุมชาติอเนกแน่นเป็นระนาว เล่ห์ประหนึ่งว่าลาดด้วยผ้าขาวโขมพัสตรไปประดับไว้ ดูไสวด้วยเศวตรอุบลจงกลนีแนมกระลัมพักเกิดแกมทอดยอดอยู่สลอน คิมฺหา เหมนฺตกา ผุลฺลา เมื่อถึงฤดูกาลหนาวและร้อนระรวยรื่นด้วยบัวบาน ในน้ำมีประมาณเสมอเพียงเข่า บัวหลวงนี้เล่าก็บานแบ่งเกสรร่วงลงบนหลังน้ำ ดูกระแสพิจิตรล้ำเล่ห์ลาดด้วยดอกบัว กลิ่นฟุ้งขจรตระหลบอบทั่วทั้งสระศรี หมู่ภุมรีได้กลิ่นบินมาร่อนร้องระงมอยู่หึ่ง ๆ เสียงอภินาทนื้ออื้ออึงอลเวงไปโดยรอบ อเถตฺถ อุทกนฺตสฺมึ อนึ่ง ในต้นขอบรอบริมฝั่งที่ใกล้อุทกวารี พราหมณ์เอย หมู่พรรณพฤกษาสรรพจะมีไม่นับได้ กทมฺพา ปาตลี ผุลฺลา กระทุ่มไพรไม้แคฝอยเป็นรอยเรียบอยู่เรียงรายทรงดอกบานกระจายผกากาง ไม้ทองหลางเลิศด้วยดอกแดงดังแกล้งแต้ม ไม้ปรูหมู่สักแกมกับราชพฤกษ์ ปาริชญฺญา จ ปุปฺผิตา

ชบานี้มีมิตรึกดอกแดงดังแสงชาด ไม้หนาดแน่นกลาดแทรกสลับกับช้างน้าว ไม้ซึกสาวแทรกแซมกับทิ้งถ่อน สาธุ วายนฺติ ปทุมกา ไม้บัวต้นเต็มสลอนเลวงกลิ่นฟุ้งขจาย ไม้ยางทรายสองอย่างทั้งดำขาวเข้าระคน ประดู่ต้นดอกเหลืองเรืองรองดังทองทา พยอมยลปนสะคร้อป่าพิกุลแก้ว มะรุมรายเป็นทิวแถวกำลังดอก ไม้เกดแกมมะกอกกรรณิกา ชบาป่าเป็นดอกดกดังแกล้งทำ ไม้รกฟ้าทั้งขาวดำดื่นดงดูสลับสลอน มหานามา จ ปุปฺผิตา ไม้สะท้อนกำลังดอกดกเป็นระนาวไม้ทองกวาวดอกแดงเป็นแสงฉัน ไม้สัตตบรรณใบเป็นเจ็ดแฉก ฉัตตบรรณใบงามแปลกดังฉัตรกาง กทฺทลิโย กล้วยทั้งหลายพรรณต่าง ๆ ต้นต่ำ ๆ กอดอกคำขึ้นตามฝั่งตั้งเป็นทิวแถว ดอกนมแมวและคนทาเป็นพงพุ่ม ไม้กระทุ่มโลหิต ติดเนื่องกับไม้ไกร ไม้หมากไฟไม้งิ้วงามสล้าง ไม้อ้อยช้างทรงดอกออกระย้า ต้นพุทราและพุดซ้อนแทรกสลับ กอชาเกลือเจือประกับกอโกฐและเปราะหอม แวดล้อมรอบโรงไฟเป็นที่สว่าง กับทั้งพฤกษาสองข้างพระอาศรม แสนสุดที่จะชมดังแกล้งกลั่น ทั้งหนุ่มแก่แกมกันงามไปสิ้นหมด ช่างไม่มีไม้คดตรงแต่ต้นตลอดปลาย ล้วนแต่ไม้ดอกออกช่อบานกระจายขจรกลิ่น อเถตฺถ อุทกนฺตสฺมึ อนึ่งในคันขอบรอบมุจลินท์ริมน้ำเป็นห้วงหาด พวกพรรณผักคราดครามต้นก็มากเหลือ ทั้งเถาเครือถั่วครั่งใช่กอหนึ่งและกอเดียว มุตฺตติโย กรติโย ทั้งถั่วเขียวถั่วราชมาษพาดพานอยู่สะพรั่งหมู่ถั่วแปบแปมด้วยถั่วครั่งอเนกหลาย น้ำเนื่องกับหาดทรายไม่หวาดไหวด้วยลมพาน มีกอบุษบาบานส่งกลิ่นฟุ้งด้วยเกสร หมู่มักขิกาชาติ

วะวู่ว่อนเวียนระวันไม่หันแห เสียงร้องอยู่เซงแซ่ดังมโหรทึก ประเทศที่ตำน้ำลึกล้วนเหล่ากระลำพัก พ่านทอดยอดยาวสล้างสลอน ทาสิ-มกญฺจโก เจตุก เหล่าสีเสียดเต่าร้างรายเรียงริมฟากฝั่ง หมู่พฤกษ์สะพรั่งตั้งบนตลิ่งและระหง เครือสลิดลาดดาดเป็นพงปกคลุมมัสสุมภูดอกสลิดนี้เฟื่องฟูชูกลิ่นแสนสุคันธา ถึงจะทัดทรงมาสิ้นประมาณสักเจ็ดวันกลิ่นดอกสลิดนั้นก็ฟุ้งไปมิได้ขาดสิ้น อุภโต สรญฺจมุจฺจลินฺทํ ในสองข้างฟากฝั่งมุจลินท์สระศรีแสนสะอาด พื้นภูมิภาคนี้ดาดาดด้วยทรายเหมือนแผ่นหิรัญรัชฎ์ พฤกษาทั้งหลายตั้งอยู่ถัด ๆ เป็นแถว ๆ ดังแกล้งปลูกประดับไว้ ป่านั้นประดับไปด้วยไม้อินทวรพฤกษพิศาลดอกหอมหวานวิเศษไม่มีเหมือน อฑฺฒมาสํ ธาริยมานานํ ถึงจะทัดทรงสักกึ่งเดือนโดยนิยมกำหนด กลิ่นก็ไปมิได้หมดเหือดหายไม่วายหอม ยังอัญชันเฉกคนย้อมทั้งดำขาวควรจะทัศนา เครือคิริกรรณิกาดอกเขียวสดงดงามดังแต้มเขียน ป่านั้นนี้ดาษเดียรด้วยซ้องแมวเป็นแถวระหง เหล่าแมงลักขึ้นเป็นดงดูดาษดื่น สมฺโมทเตว คนฺเธน ป่านั้นหอมระรวยรื่นด้วยกลิ่นบุษบาบาน งามตระการด้วยกิ่งพฤกษาทรงดอกดังร้อยกรอง หมู่ภมรเมากลิ่นบินร่ำร้องอยู่อื้ออึง ดุจยังชนผู้มาถึงให้ปราโมทย์หมดกระสัน พราหมณ์เอย ในประเทศที่ใกล้มุจลินท-สระนั้นมีกุมภัณฑชาติ พักสามประการ กุมฺภมตฺตานิ เจกานิ พันธุ์หนึ่งผลใหญ่ประมาณเท่ากุมภโตเรียกว่าพักขาว อีกสองพันธุ์ผลใหญ่ยาวเท่าตะโพนเรียกว่าแฟงและพักเขียว พรรณผักกาดพานจะมากเจียวกอไม่มีย่อม นาทิโย หริตานุยุตฺโต ทั้งกระเทียมหอมปลอมปน

เป็นขนัด เหล่าเหลาฉโอนโทนถัด ๆ ขึ้นสูงละลิ่วแลดังต้นตาล เฉชฺชา อินฺทิวรา พหู ผักสามหาวตั้งอยู่ตามชายชานอุทกวารี มีพรรณใส สดงดงามควรที่จะเด็ดมาทัดทรง ส่งสุคนธรสรวยรื่นไม่หายหอม เหล่า เถาโคกกระออมนมตำเรียรกเป็นเชิงซุ้ม เถาหญ้านางชายจะชุมทั้ง ชะเอมเครือเครื่องป่า อโสกา มุทยนฺติ จ ไม้อโศกทรงดอกระย้าย้อย เป็นพวง ๆ ต้นเทียนย่อมหอมกลิ่นดอกดังจันทน์จวงเจริญใจ บอระเพ็ด ไฟพันยอดอยู่ยุ่งย่าง ว่านหางช้างชูช่อกออังกาบแกม ไม้หนาดก็ แทรกแซมสลับมะลิซ้อน ทรงดอกออกสลอนสลับทั้งตูมบาน ทองเครือ เลื้อยพวยพ่านขึ้นพฤกษา กอก้างปลาทั้งสองและกำยานเป็นเหล่า ๆ กอกัดเค้าและการเกดกลิ่นนั้นหอมหวาน ปานกลิ่นมธุรสรื่นรวยชวย เฉื่อย เหล่ามะลิเลื้อยลาซ้อนและหงอนไก่ ล้วนแต่ทรงดอกออกไสว ระดะระดมดก โสภนฺติ ปทุมุตฺตโร ไม้บัวบกดอกบัวน้ำไม่ถามถึง ดูเกลี้ยงกลมดุจกลึงงามไม่น้อย ไม้แคฝอยผ้ายทะเลแลละลานตา เครือกรรณิกากำลังดอกดกดื่นดาษ พรรณพฤกษาชาติอันทรงดอก ทั้งหลายที่เราร่ำบรรยายพรรณนา เรืองโรจน์อุปมาดังเปลวไฟ เห็นแต่ ไกลปรากฏดังข่ายทองธรรมชาติ อันบุคคลแผ่ลาดขึงประดับไว้ในดง พราหมณ์เอย ควรจะพิศวงด้วยมงคลมุจลินทสระศรี เมื่อจะพรรณนา ก็ป่วยการที่ท่านชีจะคลาไคลเมื่อไรจะสิ้นสุด สรรพดอกไม้ในมนุษย์มี ประการใด ๆ เป็นดอกไม้บังเกิดในน้ำและในบกก็ดี สพฺพานิ ตตฺถ ทิสฺสนฺติ ย่อมปรากฏมีในฝั่งมุจลินท์สิ้นสรรพทุกประการ เอวํ รมฺโม มโหทธิ อันว่ามุจลินท์สระสนานมงคลโบกขรณี เป็นที่ทรงอุทกวารี

เต็มเปี่ยมเทียมถึงขอบคัน แสนสนุกดังสระสวรรค์สรรพจะอุดม ท่านไปก็จะได้ชมเล่นให้สำราญ ใกล้พระอาศรมสถานนั้นแล.

อถสฺสา โปกฺขรณิยา ฯลฯ ชาตเวทํ นมสฺสติ.

◎ พฺรเหฺม ดูกรมหาพราหมณ์ผู้เรียนรู้เพทางคศาสตร์วิสุทธิศีลอนึ่ง ในมหามุจลินท์สระโบกขรณีนั้น ปหุตา วาริโคจรา มีหมู่มัศยาปลายหลายพรรณ ผุดผันผายวนเวียนว่ายในวารี ตะเพียนทองบรรเทืองสีสร้างลอย ช่อนชะโดดุกชุกชุมใช่น้อยเที่ยวหากิน เหล่านิกรกุมภิลมินมังกรและปลากาพากันว่ายเป็นหมู่ ๆ มัจฉาชาติชวนกันอยู่เป็นสุขนิราศภัย แต่ผึ้งสระขึ้นไปเป็นที่แจ้งระโหฐาน พรรณเครื่องยาอยู่เป็นด้านแต่ล้วนเหล่า มธุ จ ผึ้งร้างรวงเปล่าไม่มีตัวรสหวานวิเศษเหลือ หมู่ชะเอมเครือเจือแกมชะเอมต้น ไม้กำยานยางย้อยเข้าแปมปนประยงค์ยม หมู่กระวานก็มีถมทั้งแห้วหมู สัตบุษย์บานเป็นหมู่สมุลแว้งก็มีมาก ทั้งพิมเสนสามสิบรากกลุบานอเนกนอง แฝกทั้งสองดำขาวขึ้นเป็นดงดื่น กระลัมพักเป็นพื้นเทพทาโรโกฐทั้งเก้ากระทุ่มเลือดเป็นเหล่า ๆ และหนาดล้อม ขึ้นทั้งสามสิ้นพร้อมศิลายอนหอระดานทองเป็นแท่งก้อนบัลลังก์ศิลา สมอพิเภกผลระย้าบ้างแก่อ่อนทั้งว่านเปราะ เฉพาะเกิดแต่ที่ดอนเป็นแห่ง ๆ ไม้การบูรและรางแดงดังสาปสรรค์ สรรพจะมีครบครันตามแต่จะต้องการ พราหมณ์เอยในพนสถานใกล้มุจลินท์ เป็นถิ่นที่สถิตสัตว์จัตุบาททวิบาท อเถตฺถ สีหา พยคฺฆา จ ราชสีห์เสือโคร่งมีเกลื่อนกลาดอยู่กลางป่า เหล่ายักขินีหน้าลาและกุญชรเป็นพวก ๆ พากันสัญจรไม่ขาดสาย เอเณยฺยา

ปสทา เจว ทั้งหมู่มฤคฟานทรายและกวางดง เหล่าละมั่งหมู่ชะมด เข้าแฝงพงพากันหลับนอน สุนัขจิ้งจอกออกเห่าหอนระเริงเล่น เหล่ากระต่ายลำพองเผ่นเต้นตามกันอยู่หย่อมหญ้า บ่างนี้ตัวเหมือนวิลาแต่มีปีกรู้บินได้ สุนัขไนมีสีดังดอกเลา เนื้อจามรีเพริศเพราหางเห็นเป็นภู่พวง ชะนีน้อยห้อยโหนโยนตัวหน่วงเหนี่ยวพฤกษา เหล่าลิงลมลมพาลอยแล่นไปตามลม ทั้งหมู่ค่างและลิงโทนมีถมเที่ยวแสวงหาอาหารแลพิลึก หมีฉมันหมู่โคถึกก็เกลื่อนกลุ้มพ้นที่จะพรรณนา ขคฺคา วราหานํ กุลา ระมาดร้ายสุกรป่าพังพอนพ่าน กระแตเต้นตามเตียนสถานมุจลินท์นั้นนับมิได้ กระบือป่าสุนัขไนสุนัขจิ้งจอกจรเหล่าปอมข่างขึ้นผงกเศียรชูสลอนบนพุ่มไผ่ เหล่าเหี้ยใหญ่ไซ้ซุกซ่อนนอนในพนาลี เหล่าคชสีห์มีตะพองดังคชสาร เสือดาวโดดเต้นแผ่นทะยานจากสุมทุม เสือเหลืองเยื้องย่องเข้าพงพุ่มอยู่แฝงกาย ฝูงกระต่ายม่ายเมียงเข้าพุ่มแฝง อนึ่ง สกุณนกแร้งเที่ยวสัญจร พระยาสีหไกรสรเสพมังสังเป็นอาจิณ เสือแผ้วขบสุนัขกินเป็นภักษาหาร พราหมณ์เอย อันว่าสัตว์เดียรฉานจัตุบาท สรรพจะมีเป็นหลายชาติหลายพันธุ์พ้นที่จะคณนา ท่านไปคงจะได้เห็นดังวาจา ที่เร่าพรรณนามานี้แล.

◎ พฺรหฺม ดูกรมหาพราหมณ์พรหมชาติเชื้อมหาศาล ตํ มุจฺจลินฺทสรํ อันว่ามุจลินทสระสนานมหามงคลโบกขรณี เป็นที่เสพสกุณปักษีไม่ขาดสาย เอเต สกุณคณา อันว่านกสกุณนิกรทั้งหลายหลาก ๆ นานา คือนกกวักกวา มยุรโนรี หงษ์เผือกผ่องดังสำลีและกดทูดเที่ยวหากิน นกเขาเขี่ยคุ้ยดินและไก่เถื่อนเที่ยวตามฝูง

หัสดนลงไม้สูงแสนสุดที่จะชม งวงงางามอุดมดังกุญชร อญฺญมญฺญํ ปกฺชฺชิโน นกทั้งหลายมาสโมสรพลอดกันก็น่าสดับ ยางโทนยางเจ่าจับไซ้ขนบนปลายโศก นกโพระดกกระต้อยติวิดวิ่งระรี่ร้อง กะเรียนเสียงกึกก้องระงมเถื่อน อีลุ้มลอยลิ่วเลื่อนล่องเล่นบนเวหา เหยี่ยวอีร้าร่าร่อนรางนานดูน่าเพลิน ค้อนหอยพระหิดเหินหันหกมาจากเหล่า คับแคแค้นใจเจ้าน่าสมเพช นกกระทาเที่ยวประเวศในพงแฝก สกุณนกแขวกและนกกดกระบั้งรอกร้องเสียงใส ตระเวนไพรเพรียกพร้อง อีแอ่นเอี้ยงกระทุงทองเที่ยวจับเคียงเปิ่นคู่ ๆ นกคุ่มเข้าเคียงคู่กันคูขัน เจลาวกาปิ่งุคลาโย นกกระจอกเจรจากันเสียงจอกแจก แซงแซวแทรกเซาเซื่องไม่เยื้องผาย นกกระเดนเต้นต่ายตามตลิ่งเลียบ กางเขนเข้าพงเงียบไม่ขานขัน การะเวกก้องกังวานซั้นส่งสำเนียง นกกระไนท่อเถียงตามสกุณภาษา เค้าโมงเค้าแมวมาเปิ่นนิจนิรันดร์ สระมุจลินท์นั้นแสนสุขสบาย อาเกียรณ์ด้วยหมู่วิหคมากหลายพรรณ เปิ่นที่เกษมสันต์สโมสรแห่งนิกรปั๊กษา ฝูงสกุณานานามาอาศัย เสียงร้องนี่วิลัยเหลือที่จะพรรณนา ท่านไปก็จะได้เห็นประจักษ์ตา ดังคำเรากล่าวมานี้แล.

◎ พฺรเหฺม ดูกรมหาพราหมณ์ราชครูผู้สามิภักดิ์ เอตฺถ เวสฺสนฺตรสฺสเม ที่ใกล้พระอาศรมสำนักตำหนักในไพร พระเพสสันดรท้าวเธอสถิต หมู่สกุณวิหคเห็นวิจิตรนั้นยังมีมาก คือพระยาลองามประหลาดหลากด้วยปีกหาง เล่ห์ประหนึ่งว่านายช่างผจงระบายเขียนเปิ่นลวดลายควรที่จะแลชม ทั้งกระแสสำเนียงประสมและประสาน

ชมชื่นรื่นสำราญพร้อมด้วยหมู่เมีย เข้าเคล้าคลึงคลอเคลียพลอดกันไม่หันห่าง เหล่าทวิชชาติลางบางเสียงเสนาะอยู่เนืองนิจไม่ครืดเครือ สองข้างไพรขนขาวเหลือเล่ห์สำลี สองตากลมดำเป็นแสงดีดังหมึกแต้มทั่วสารพางค์ไพจิตรแจ่มด้วยลวดลายเล่ห์เขียน แต้มวาดเป็นวงเวียนวิเศษสีต่าง ๆ ทวิชชาติลางบางเสนาะสำเนียงเป็นน้ำนวลควรจะพึงพึ่งสิขิณฺฑินีลคิวาหิ มีหงอนงามดังแกล้งตั้งใจประจงติด สร้อยคอขนเขียวขจิตดำประดุจมรกตสดใสสะอาดตา พลอดกันตามสกุณภาษาน่าเจริญใจ มีทั้งนกกระไนและนกกดท่องเที่ยวอยู่เป็นหมู่เหล่า ทั้งนกเปล้าและดอกบัวมั้วสุมเป็นหมู่ ๆ เหยี่ยวแดงแย่งเหยื่ออยู่ในยอดไม้เหยี่ยวกรรไกรไล่กันบนกลางหาว นกกระลิงและนกแขกเต้าเหล่าสาลิกาเสียงเป็นกระแสง ดังขมิ้นแลไพลแดงไพลขาวเข้าผสมพรรณ หมู่กระจิบจับไม้จันทน์โจนไปมา หัสดินบินบนเบื้องเวหาเห็นน่าพิลึกเค้าโมงมองโพรงพฤกษ์พร่ำเพราะวิลัยเสียง นกคล้าเคล้าคลึงเคียงคู่คูขันขาน โกกิลเล่นลนลานตามแขนเต้าเข้าปะปน นกออกดำมาระคนนกออกขาว เศวตรหงษ์เงินเหงาเวหาหาวหันลงลอยเล่นมุจลินท์ ฝูงค้อนหอยหาหอยกินเป็นภักษา ระวังไพรระวังป่าวนาเวศ หงษ์แดงดูพิเศษกระไนทอง โพระดกจับทิ้งถ่อนร่อนร้องทั่วก็น่าพึ่ง นกพระหิดเข้าแฝงบังใบพฤกษา นกพิราบระเริงร่าเค้าคู้คูอยู่ก๊กก้อง พวกสุพรรณหงษ์ทองกำลังเทียมทิพากร จากกระพรากเที่ยวสัญจรในนทีนกหัสดินทรีเสียงเสนาะเพราะจับใจ เย็นเช้าเปล่งเสียงใสสนั่นนฤนาทในเชิงผา นานาวณฺณา พหู ทิชา อันว่าหมู่สกุณปักษาทิชาชาติ

หลาก ๆ ประหลาดหลายพวกพรรค์ ย่อมปราโมทย์เกษมสันต์ด้วยภรรยา พลอดกันตามภาษาแสนสำราญใจ ยังเหล่าสกุณนิกรที่อยู่ใกล้บริเวณวนาศรมก็มีมาก ต่างพรรณประหลาดหลากล้วนชาติกำเนิดเกิดเป็นสองวาร เปล่งเสียงสุนทรอ่อนหวานกังวานก้อง ริมฝากฝั่งทั้งสองขอบสระมหามุจลินท์ ยังหมู่สกุณปักษิณที่อยู่ใกล้พระอาศรมนิเวศน์ **กรวิกา นาม เต ทิชา** จำพวกหนึ่งนามวิเศษชื่อว่าการะเวก เป็นทวิชชาติอย่างเอกในห้องหิมพานต์ อยู่สโมสรชื่นบานบันเทิงด้วยเมียมิตร พลอดเพลินเจริญจิตตามวิสัยสกุณภาษา เรียกว่าการวิกทิชชาติปักษี เสียงเสนาะดังดนตรีบันลือก้อง อนึ่ง ทั้งสองฝั่งสระมุจลินท์โบกขรณีนั้น ย่อมเป็นที่เกษมสันต์สโมสร ของฝูงสกุณนิกรอเนกนับมิได้ **มุจฺจลินฺทสมีปํ วนํ** อนึ่ง พนัสพนมไพรใกล้สระมุจลินท์นั้นเล่า ย่อมอาเกียรณ์ด้วยเหล่าสัตว์เรี่ยรายคือทรายกวาง และเป็นที่เคยมาเที่ยวอยู่ของหมู่ช้างก็ชุกชุม นานาลดาวัลย์ขึ้นปกคลุมเป็นเซิงชัฏ หมู่ชะมดแออัดอยู่อาศัยเป็นถิ่นสถาน ป่านั้นโภชนาหารของกินก็เกิดพร้อมผลเดียรดาษดกต้นค้อมดังจะโค่นหัก ข้าวนกอเนกนักข้าวฟ่างเผือข้าวสาลีมากเหลือเกิดเองในที่มิได้ไถถาก อีกทั้งอ้อยก็มีมากไม่นับได้ในป่านั้น ทั้งหนทางที่ท่านจะดัดดั้นคลาไคลไม่อนาทร เฉพาะจุรอยเรียงบาทบทจรได้แต่ผู้เดียว ตรงไปไม่ลดเลี้ยวจนตลอดถึงพระอาศรม ท่านชีไปอย่าปรารมภ์ว่าจะอดอยาก สิ่งของเครื่องบริโภคนั้นมีมากจนคร้านกิน **ตตฺถ มคฺโคน วินฺทติ** บุรุษผู้ใดได้ไปถึงสถานถิ่นพระอาศรมบท ของพระเวสสันดรเรืองพระยศยอดขัตติยมหาศาล **ให้เพื่อนอิ่มบันดาลดลกระมลจิต** ไม่

จำนงนึกคิดที่จะอยากข้าวและน้ำ มิได้เกิดความระส่ำระสายสิ้นทุกข์ร้อนนั้น เวสฺสนฺตโร ราชา อันว่าพระยาชีศรีเวสสันดรอดุลขัติยาธิบดีพร้อมพระเอกอัครมเหษีสองดนัยราโชรส ทรงเพศพราหมณ์พรหมดาบสบวรบรรพชิต อาสทญฺจ มสญฺชฏํ ทรงขอคดคมบิดดังคมเคียวสำหรับที่จะชักเกี่ยวเก็บผลสูงสุดพระหัตถ์ ทั้งเครื่องบูชากูณฑ์สารพัดทุกสิ่งพร้อม ผูกชฎาดูละม่อมกระหมวดมุ่นพระโมฬี ทรงหนังพยัคฆ-ที่ปี่เป็นอาภรณ์ สถิตประทับประธมแท่นสุธาธรดูอนาถ มีแต่ใบพฤกษลาดรองรับพระวรกาย ท่อนไม้อันแข็งระคายเป็นพระเขนยหนุน ทำพิธีบูชากูณฑ์นมัสการเปลวทุกเช้าเย็นเป็นเนืองนิจ ยตฺถ สมฺมติ ท้าวเธอเสด็จสถิต ณ พระอาศรมสถาน ท่านก็จะได้เห็นได้ชม ในพระอาศรมนั้นแล.

ตมตฺถํ ปกาเสนฺโต สตฺถา อาห ฯลฯ ยตฺถ เวสฺสนฺตโร อหุ ติ.

พฺราหฺมณพนฺธุ อันว่าทชีชูชกพราหมณ์เผ่าพันธุพรหม ได้สดับความตามนิยมของพระอจุตแจ้งจบสมประสงค์ อุทคฺคจิตฺโต ทชีก็มีจิตส่งสูงด้วยปรีดาและปราโมทย์ น้อมเศียรศิโรตม์ประนมก้มกาย บ่ายบทจรทำประทักษิณ เวียนรอบพระมหามุนินทร์สิ้นสามวาร แล้วก็น้อมนมัสการกราบลา เวสฺสนฺตโร อันว่าสมเด็จพระเวสสันดรมหาบุรุษพุทธังกูร ประกอบด้วยพระเกียรติยศเพิ่มพูลอดุลราชฤาษี และมีในประเทศสถานที่ใด ทชีก็หมายมุ่งเขม้นไป ตํ ปเทสํ ยังประเทศที่นั้นแล.

◎ มหาวนวณฺณนา ๘๐ พระคาถา.

พระมหาเวสสันตรชาดก

สักรบรรพ

◎ เอวนฺเตสุ อญฺญมญฺญํ สมฺโมทนิยํ กถํ กเถนฺเตสุ สกฺโก เทวราชา จินฺเตสิ อยํ เวสฺสนฺตรมหาราชา หิยฺโย ชูชกสฺส ปถวึ อุนฺนาเทตฺวา ทารเก อทาสิ อิทานิ นํ โกจิ หีนปุริโส อุปสงฺกมิตฺวา สพฺพลกฺขณสมฺปนฺนํ สีลวตึ มทฺทึ ยาจิตฺวา ราชานํ เอกกํ กตฺวา มทฺทึ คเหตฺวา คจฺเฉยฺย ตโต เอส อนาโถ นิปฺปจฺจโย ภเวยฺย ยนฺนูนาหํ พฺราหฺมณวณฺเณน นํ อุปสงฺกมิตฺวา มทฺทึ ยาจิตฺวา ปารมีกูฏํ คาหาเปตฺวา กสฺสจิ อวิสชฺชนิยํ กตฺวา ปุน ตํ ตสฺเสว ทตฺวา อาคมิสฺสามีติ.

◎ อนุสนธิพระธรรมเทศนา มีบุพพาปรกถาเป็นลำดับจับความตามต่อกัณฑ์มัทรีเป็นที่ ๙ นั้นไป เอวนฺเตสุ ปางสมัยเมื่อสองกษัตริย์บุรุษนารีรัตนมหากัลยาณัธยาศัย มีน้ำพระหฤทัยเป็นไปต้องกันเกษมสันต์โสมนัสตรัสสัมโมทนียกถา เป็นอปราปรเจตนายิ่งภิยโยและอนุโมทนาในมหาบริจาคที่เป็นไปในบิยบุตรธิดาทานในวันวานเสด็จนั่งอยู่ในอาศรม ขณะนั้น สกฺโก เทวราชา จึงสมเด็จท้าวสักรินทรามโรดมบรมเทวราช มีอำนาจในชั้นฟ้าและแผ่นหล้าโลกมนุษย์ และมีเทพยธุระที่จะต้องอนุเคราะห์เฉพาะให้เป็นคุณอุดหนุน

แก่สาธุสัปปุรุษผู้ก่อสร้างทางพระโพธิญาณ ยังตั้งอยู่ในอภินิหารการบำเพ็ญพระบารมี เมื่อทรงพระปรารภสมเด็จพระราชฤๅษี ซึ่งทรงบำเพ็ญปิยบุตรธิดาทาน **จินฺเตสิ** จึงทรงดำริการว่าเวลาวานนี้ สมเด็จพระเจ้ากรุงสีพีเพสสันดรราช ได้ก่อเหตุให้ปถพีมีกัมปนาทหวาดหวั่นไหว ให้สองดรุณทารกแก่พราหมณ์ชูชกเป็นชนบาปหยาบช้ารับพาไป **อิทานิ** ก็บัดนี้ถ้าจะมีใคร ๆ เป็นบุรุษมนุษย์ต่ำช้า จะเข้าไปสู่หาพระองค์แล้วจะเฉพาะเจาะจงทูลขอพระนางหน่อกษัตริย์มัทธราช ผู้ทรงสรรพลักขณะวิลาศเลิศสตรี และมีสีลาจารวัตร คือพระนางมัทรีมเหษีของท้าวเธอไป ทำให้พระองค์ดำรงอยู่แต่ผู้เดียวเปลี่ยวอนาถ เมื่อนั้นท้าว-เธอจะอาจเลี้ยงพระองค์ไปได้ฤๅ เพราะท้าวเธอถือการแสวงหาผลไม้ในป่ามาเป็นอาหาร จะต้องทำการเสาะแสวงเองลำบาก **ยนฺนูนาหํ** จำกูจะคิดให้ท้าวเธอไม่ถึงยาก จะด่วนรีบร้อนผ่อนผันจะนฤมิตเป็นพราหมณ์สังวาลวัลวิสุทธพรตดังดาบสพิเศษ แล้วจะเข้าไปก่อเหตุให้ท้าวเธอเลื่อมใสศรัทธา แล้วจะขอพระนางมัทรีศรีรัตนราชกัลยามาเป็นของตน จนท้าวเธอจะได้ถึงสุดวิสัยในยอดทานบารมี แล้วจึงจะกล่าวกถาอนุโมทนาเป็นที่ยินดี เจริญอปราปรเจตนาในทาน แล้วจึงจะคืนมอบพระยอดเยาวมาลย์มัทรีไว้ให้เป็นนางอยู่ปฏิบัติ มิควรที่จะสละตัดอาลัยให้ผู้อื่นต่อไปอีก แล้วกูจะลงหลีกกลับยังทิพยพิมาน เมื่อสมเด็จท้าวเทวราชทรงดำริการดังนี้แล้ว เมื่อเวลาโลกธาตุผ่องแผ้วพ้นราตรีด้วยรัศมีสุริโยทัย ท้าวสหัสนัยเนตรก็เสด็จมาปรากฏ ณ เขตพระอาศรมพระบรมโพธิสัตว์ **ตมตฺถํ ปกาเสนฺโต สตฺถา อาห.**

อัตถะที่กล่าวมานั้น สมเด็จพระบรมโลกนาถศาสดา เมื่อทรงแสดงในชาดกจึงทรงยกเข้าในเชิงฉันท์ เป็นคาถาประพันธ์ดังนี้

ตโต รตฺยา วิวสเน สุริยสฺสุคฺคมนํ ปติ
สกฺโก พฺราหฺมณวณฺเณน, ปาโต เนสํ อทิสฺสถาติ.

มีความตามในพระคาถาว่า ตโต รตฺยา วิวสเน เมื่อเวลาความมืดมนมหนธการมีอำนาจปราศไป เพราะอาศัยความอุทัยขึ้นมาของสุริยาทิจมณฑลวนกลับมาตามที่ เบื้องหน้าแต่ราตรีที่มีในเขาวงกฏบรรพตคืนนั้น สกฺโก ท้าวสักรินทรเทวราชบรมนาถของเทวดาดาวดึงส์สวรรค์ ก็บิดผันแปลงเพศเป็นพราหมณ์ผู้วิเศษทรงพรตแต่งตนเป็นเช่นดาบส มาปรากฏแก่สองกษัตริย์โดยถนัด ในเวลานั้นยังมิทันถึงเพลาพระมัทรี จะถวายบังคมลาพระสามีออกไปป่าหาผลไม้ตามการที่เคยเป็นไปในทุกวัน ท้าวโกสีย์ซึ่งแปลงเพศเป็นพราหมณ์พิเศษมานั้น สำแดงกายกิริยาเป็นอันน่ารักใคร่เลื่อมใสยินดี มายืนในที่ใกล้พอสมควรแก่สาธุสมาจาร แล้วจึงกล่าวคำปฏิสันถารเจรจาด้วยพระคาถาทั้งหลายนี้

กจฺจิ นุ โภโต กุสลํ กจฺจิ โภโต อนามยํ
กจฺจิ อุญฺเฉน ยาเปถ กจฺจิ มูลผลา พหู
กจฺจิ ฑํสา จ มกสา อปฺปเมว สิรึสปา
วเน พาฬมิคากิณฺเณ กจฺจิ หึสา น วิชฺชตีติ.

มีความในคาถาว่า โอ้ ท่านผู้เจริญชนมายุยืนยงมาดำรงตนอยู่แรมในอัสสมบท ประพฤติพรตในหิมวันตวิสัย ห่างไกลมนุษยา-

วาสอยู่ฉะนี้ กจฺจิ นุ ข้าขอถามความร้ายดีเป็นอย่างไร กุสลํ ท่านผู้เจริญชนมายุอันบรรลุความแคล่วคล่องว่องกายสบายใจ ไม่มีโรคภัยประการใดฤๅพระเจ้าข้า กจฺจิ โภโต อนามยํ อนึ่ง กายท่านที่ทนทรมานการบำเพ็ญเพียรภาวนาอยู่ช้านานน่าจะล้าเลื่อย ท่านยังไม่มึนเมื่อยเสื่อมสบายเพราะเส้นสายขบขัด จนต้องบิดต้องดัดตนบ้างแลฤๅ อนึ่ง เมื่อท่านมาถือฤๅษีพรตในที่ไกล ห่างมนุษย์วิสัยไม่มีที่ภิกขาจาร ท่านย่อมแสวงหามูลผลาหารซึ่งเป็นของเกิดในป่าดงพงไพร ไม่มีใครหวงเป็นเจ้าของครองรักษานั้นนั่น มาบริโภคฉันอยู่ฤๅ ข้าพเจ้าคาดการว่าท่านจะถือเช่นนี้จึงอยู่ได้ ก็มันต่าง ๆ อย่างน้อยใหญ่แลรากไม้ที่ควรเป็นอาหาร และผลไม้ใหญ่น้อยมีประการต่าง ๆ มีอยู่มากหาไม่ยากพอเลือกเก็บได้ตลอดไปชั่วปีมีอยู่มากฤๅเจ้าข้า เมื่อท่านอยู่สร้างพรตภาวนา ณ ที่นี้ เหลือบยุงริ้นร่านและสัตว์ศีรษะคลานมีอยู่น้อยไม่สู้ชุมแลฤๅ วเน พาฬมิคากิณฺเณ ก็ในป่าหิมพานต์นี้ เป็นสถานที่มนุษย์เล่าฦๅว่าเป็นที่สิงสู่อยู่เกลื่อนกลาด ของสัตว์จตุบาทชาติพาลมฤคร้าย ซึ่งมักจะทำอันตรายแก่บุคคลผู้ไปมา ผู้จะรักษาตนให้พ้นภัยได้เป็นอันยาก ท่านอยู่ในที่นี้ไม่มีความลำบากเพราะพาล-มฤคร้ายเหล่านั้นบ้างฤๅไฉน ขอท่านผู้เจริญชนมายุจงแสดงให้ข้าแจ้งใจ ในกาลบัดนี้เถิด.

◎ มหาสตฺโต สมเด็จบรมบารมีธรรมธาดามหาสัตว์ บุรุษรัตนราชฤๅษี เงี่ยพระโสตสดับตามคำพราหมณ์โภวาทีทูลปราศรัย ก็มีพระทัยโสมนัสตรัสตอบให้ชอบความตามปุจฉาสภาค แล้วเพิ่มเติม

ให้มากพอเป็นการปฏิสันถาร ด้วยพจนมาลย์พระคาถาทั้งหลายนี้

กุสลญฺเจว โน พฺรเหฺม อโถ พฺรเหฺม อนามยํ
อโถ อุญฺเฉน ยาเปม อโถ มูลผลา พหู
อโถ ทึสา จ มกสา อปฺปเมว สิรึสปา
วเน พาฬมิคากิณฺเณ หึสา มยฺหํ น วิชฺชติ
สตฺต โน มาเส วสตํ อรญฺเญ ชีวิโสกินํ
อิทํปี ทุติยํ ปสฺสาม พฺราหฺมณํ เทววณฺณินํ
อาทาย เวฬุวํ ทณฺฑํ ธาเรนฺตํ อชินกฺขิปํ
สฺวาคตนฺเต มหาพฺรเหฺม อโถ เต อทุราคตํ
อนฺโต ปวิส ภทฺทนฺเต ปาเท ปกฺขาลยสฺสุ เต.
ตินฺทุกานิ ปียาลานิ มธุเก กาสมาริโย
ผลานิ ขุทฺทกปฺปานิ ภุญฺช พฺรเหฺม วรํ วรํ.
อิทมฺปี ปานิยํ สีตํ อาภตํ คิริคพฺภรา
ตโต ปิว มหาพฺรเหฺม สเจ ตฺวํ อภิกงฺขสีติ.

ความในพระคาถาว่า พฺรเหฺม เออท่านพราหมณ์ได้นามชื่อว่าพรหม โดยนิยมเนื่องในเทพยไทเทเวศร์ ฤๅพรหมจรรย์อันพิเศษเป็นเหตุจะให้ถึงพรหมโลกวิสัย กุสลํ ความแคล่วคล่องกายไม่ต้องวุ่นวายใจ คือไม่มีโรคภัยก็ย่อมได้แก่เราทั้งหลายอันอยู่ ณ ที่นี้ อโถ อนามยํ อนึ่ง ความมึนเมื่อยเลื่อยล้าแขนขาขัด จึงต้องดัดต้องบิดก็ย่อมไม่มีแก่เราทั้งหลาย ก็ซึ่งท่านคาดการว่าเราจะเลี้ยงกายเลี้ยงท้องด้วยการแสวงหาของป่ามาบริโภคเป็นอาหาร ไม่ได้ภิกขาจารในบ้าน

เลี้ยงชีวิต ความที่ท่านคิดอย่างนี้ก็ต้องกับคลองที่จริง ของหลายอย่างต่างสิ่ง คือ มันและมูลรากไม้ที่ควรกินได้เป็นอาหาร และผลไม้น้อยใหญ่หลายอย่างต่างประการก็มีอยู่มากในป่า พอหามาได้ทุกวันไม่เป็นอันขัดสน เมื่อเราอยู่ที่นี้จะต้องกระวายกระวนด้วยเหลือบยุงริ้นร่านและสัตว์ศีรษะคลานมีพิษต่าง ๆ ก็เป็นห่าง ๆ ไม่มากนักพอทนได้ ก็ในพนัสพนมไพรซึ่งคนเป็นอันมากรู้เห็นว่าเป็นพาลมฤคาลัยอันนี้ ถึงสัตว์ร้ายหลายอย่างต่าง ๆ เป็นอันมากมี ก็ดูเหมือนกุศลวัตรของเรานี้จะบันดาลดลใจให้สัตว์เหล่านั้นกลับใจเป็นดีแก่เราทั้งหลาย จนถึงเราไม่ต้องยากลำบากกระวนกระวาย ด้วยกลัวและพรั่นหวั่นหวาดเพราะสัตว์ร้ายเหล่านั้นเลย เพราะเราอยู่เฉย ๆ ด้วยความเมตตาและอุเบกขาหาได้คิดว่าสัตว์ใดเป็นศัตรูแก่เราไม่ สตฺต โน มาเส วสตํ เมื่อเราทั้งหลายมีความเหือดแห้งกายเพราะเลี้ยงชีพด้วยของป่า อยู่ช้านานในที่นี้ถึงเจ็ดเดือนเลื่อนลับล่วงไป ได้มาพบเห็นท่านพราหมณ์ทรงพรตพรหมสมัยใช้เครื่องนุ่งห่ม โดยพรตนิยมให้ใช้หนังอชินมฤคซึ่งเป็นเพศจะเรียกตามคำลึกว่าเทพยพรรณ เพราะความเชื่อว่าเพศนั้นจะเป็นเหตุให้ได้เป็นเทพยดาในอนาคตกาล เมื่อท่านถือไม้เท้ามีพรรณดูราวกับผลหมากตูมสุกเหลืองงาม นัยหนึ่งว่าตามศัทธิตนัยว่าทำด้วยไม้ไผ่ในนิยมพรหมพรต ก็กาลที่ท่านมาปรากฏเฉพาะหน้าเรา ณ ครั้งนี้ นับว่าเป็นครั้งที่สองของผู้เป็นอาคันตุกชนที่สุดนมาให้เราได้พบเห็น มหาพฺรเหฺม ท่านมหาพราหมณ์ผู้เป็นมหาพราหมณ์พงศ์เอ่ย ความมาถึงที่นี้ของท่านผู้เป็นอาคันตุกะไม่คุ้นเคย เราก็เห็นว่าเป็น

ความมาดี จะได้มีความรังเกียจว่าเป็นความร้าย คือระแวงว่าจะเป็นอันตรายอย่างใดก็หาไม่ ท่านเป็นผู้มาแต่ไกลขอเชิญท่านเข้าไปข้างในยังห้องที่ไว้น้ำ ทำบาทโธวนกิจ ชำระธุลีลอองที่ติดในเท้าท่าน แล้วจึงเลือกผลาหารต่าง ๆ ถือเอาอย่างที่ชอบใจบริโภคเถิด ผลไม้ที่เกิดในป่าหน้าฤดูนี้ คือผลหมากพลับทองเป็นของดี และผลมะหาดมะซางและมะม่วงสวายสอหามาไว้ให้พอฉันหลายหลาก มีอยู่เป็นอันมากเป็นของตระการ ผลไม้เหล่านี้หวานเปรียบดังมธุรสในรวงผึ้งน้อย ท่านจงค่อยเลือกชิมดู ผลใดเป็นดีกว่าทั้งปวง เราก็ไม่หวงขอเชิญท่านบริโภคผลนั้น ๆ ให้อิ่มหนำสำราญ อนึ่ง น้ำใสในลำธารท้องคีรี เป็นของเย็นดีมีรสจืดสนิทสุทธสะอาด เราได้นำมาไว้ให้เต็มในภาชนะสำหรับน้ำฉัน ขอเชิญท่านพราหมณ์พรหมพงศ์จงเปิดภาชนะนั้นดูเถิด ถ้ามีความอยากบังเกิดก็จงบริโภคดื่มน้ำนั้นให้สำราญในสถานที่นี้เถิด.

◎ เมื่อสมเด็จพระมหาสัตว์ตรัสปราศรัย ประพฤติในอาคันตุกะพรต ด้วยท้าวเทวราชที่มาปรากฏให้เห็นเป็นเพศพราหมณ์ ตามสาธุชนจริยาดังนี้แล้ว เพราะพระทัยพระองค์ผ่องแผ้วยินดีในทานบารมีไม่ย่อท้อ เมื่อจะเปิดช่องให้แก่พราหมณ์ ซึ่งพระองค์คิดตามคาดเห็นว่าจะเป็นยาจกมาขอ จึงตรัสถามเหตุของความที่พราหมณ์มาด้วยพระคาถาดังนี้

อถ ตฺวํ เกน วณฺเณน เกน วา ปน เหตุนา
อนุปฺปตฺโตสิ พฺรหารญฺญํ ตํ เม อกฺขาหิ ปุจฺฉิโตติ.

ความในพระคาถาว่า พระบรมโพธิสัตว์ตรัสถามพราหมณ์ซึ่งเป็นเทพยนฤมิตต่อติดกับปราศรัยว่า นุ เราขอถามท่านผู้อธิษฐานพรหมสมัย เกน วณฺเณน ว่าด้วยสิ่งที่มีชนบางจำพวกเข้าไปพรรณนาสรรเสริญเยินยอ พูดล่อว่ามีในป่านี้ทางนี้อย่างไรเป็นสิ่งใด ฤๅด้วยเหตุคือทุกขภัยพิบัติขัดสนเป็นอุปดลแก่ท่าน ท่านจึงอาจหาญบุกป่าผ่ากันดารจนถึงหิมพานต์ประเทศนี้ ข้อความประสงค์สิ่งซึ่งท่านสำคัญว่าดี ฤๅเหตุร้ายใดที่บังเกิดมีเป็นต้นความ ที่ท่านต้องประพฤติตามมาจนถึงที่นี่นั้น เราขอถามท่านพราหมณ์จงแจ้งความให้ประจักษ์ใจ แก่เราในบัดนี้เถิด.

◎ อถ สกฺโก ขณะนั้นสมเด็จสักกเทวาธิราช ซึ่งแปลงเป็นดาบสพราหมณชาติมานั้น ได้ช่องคล่องใจก็พลันทูลสรรเสริญเยินยอตามเค้ามูลคือทานัธยาสัย ในน้ำพระหฤทัยพระมหาสัตว์เจ้านั้น แล้วจึงหันใจความลงตรงทูลขออัครมเหสี คือสมเด็จพระมัทรีรัตนราชกัญญา ด้วยพระคาถาดังนี้

ยถา วารีวโห ปูโร สพฺพกาลํ น ขิยฺยติ
เอวนฺตํ ยาจิตาคญฺฉึ ภริยํ เม เทหิ ยาจิโตติ.

ความในคาถาว่า วารีวโห ลำรางทางน้ำไหลซึ่งเป็นที่ลุ่มไปโดยลำดับ จับเอามหาสมุทรเป็นที่สุดแดนดิน ย่อมมีน้ำไหลไปเสมอไม่สิ้น ถึงบางคาบจะพร่องไป บางคาบก็กลับเต็มขึ้นมาใหม่ คงมีน้ำไหลอยู่ทุกเมื่อมีฉันใด ข้าทชีนี้ก็ได้รู้ทานัธยาสัยในน้ำพระหฤทัยของท่าน แลบุญญาภินิหารอันจะบันดาลให้เป็นเหมือนเช่นนั้น

จึงได้มาว่าจะทูลขอสิ่งซึ่งพอท่านจะบริจาคได้ บัดนี้ข้าทชีได้ทูลพระองค์ท่านโดยตรง จงยอมยกให้นารีนี้ซึ่งเป็นภรรยาของท่าน ให้แก่ข้าผู้ต้องการนี้เถิด.

◎ มหาสตฺโต สมเด็จพระมหาสัตว์ได้ทรงสดับคำนั้น ก็มีความเกษมสันต์โสมนัส ว่าบัดนี้ทานบารมีอย่างหนึ่งซึ่งยังไม่ได้บำเพ็ญเป็นทารบริจาค ยากที่ชนสามัญจะทำได้ คราวนี้มีช่องให้ที่จะได้บำเพ็ญกุศลกรรมให้บริบูรณ์ในสันดาน พระองค์จึงตรัสด้วยพจมานเป็นพระคาถาดังนี้

ททามิ น วิกมฺปามิ ยํ มํ ยาจสิ พฺราหฺมณ
สนฺตํ นปฺปฏิคุยฺหามิ ทาเน เม รมเต มโนติ.

ความในพระคาถาว่า โอ้ท่านพราหมณ์เอ่ย ว่าถึงทานการกุศลใหญ่น้ำใจเราไม่เชือนเฉยย่อท้อ ยํ มํ ยาจสิ สิ่งไรท่านหากออกปากขอกับเราครั้งนี้ เราก็มีความยินดียอมยกให้ ไม่หวั่นไหวด้วยความอาลัยในภรรยาฤๅว่าความตระหนี่ สนฺตํ นปฺปฏิคุยฺหามิ ทรัพย์สินสิ่งที่มีอยู่ในอำนาจ ตัวเราอาจเป็นเจ้าของครอบครองไว้ฤๅจะบริจาคให้แก่ผู้อื่น เราขอว่ายันยืนมั่นคงตรงตามอัธยาศัย เราไม่ได้คิดปิดบังซ่อนไว้มิให้ยาจกเห็นและรู้ เพราะเสมออยู่เป็นนิจน้ำจิตของเราย่อมยินดีมีอภิรมย์อยู่แต่ในที่จะบำเพ็ญทาน ดังเราปฏิญาณนี้.

◎ สมเด็จพระบรมโพธิสัตว์เมื่อตรัสดังนี้แล้ว มีพระทัยผ่องแผ้วในที่จะบำเพ็ญทารทานบารมี พระหัตถ์หนึ่งจับพระกรสมเด็จพระ

ยอดเยาวมาลย์มิ่งมัทรี พระหัตถ์หนึ่งทรงเต้าอุทกวารีแล้วหลั่งลงยังมือพราหมณ์ สำแดงความอนุญาตพระมเหสีให้ขาดจากเป็นของพระองค์ ตกลงเป็นของพราหมณ์ ขณะนั้นความอัศจรรย์ต่าง ๆ หลากหลายก็บังเกิดเป็นเห็นแปลกประหลาด โดยอำนาจพระทานบารมี สมเด็จพระมัทรีก็ยอมยินดีไปตามพระอัธยาศัย จะขัดขวางอันใดก็ไม่เป็น.

ตมตฺถํ ปกาเสนฺโต สตฺถา อาห. ความอันนั้นสมเด็จพระบรมศาสดาจะให้บรรพสัชเห็นแจ้งอนุสนธิประวัติ จึงตรัสพระคาถาทั้งสามนี้

มทฺทึ หตฺเถ คเหตฺวาน อุทกสฺส กมณฺฑลุํ
พฺราหฺมณสฺส อทา ทานํ สีวีนํ รฏฺฐวฑฺฒโน
ตทาสิ ยํ ภึสนกํ ตทาสิ โลมหํสนํ
มทฺทึ ปริจฺจชนฺตสฺส เมทนี สมกมฺปถ
เนวสฺส มทฺทึ ภกุฏี น สนฺธิยติ น โรทติ
เปกฺขเตวสฺส ตุณฺหิยา เอส ชานาติ ยํ วรนฺติ.

มีความว่า ภิกฺขเว แน่พระภิกษุสงฆ์ผู้ทรงไตรสิกขา สมเด็จพระบรมมหาสัตว์บุรุษรัตน์พิพัฒนราช ของชนชาติชาวสีพี ผู้มีพระหฤทัยน้อมไปในทารทาน ทรงจับพระยอดเยาวมาลย์มัทรีมเหษีในพระหัตถ์ และทรงปฏิบัติโบราณจารีตวัตร จับพระเต้าน้ำทักษิโณทกเทให้ตกลงในฝ่ามือพราหมณ์ สำแดงความตัดอาลัยขาด ยกพระรัตนราชกัญญาเป็นมหาทารทาน แด่พราหมณ์พฤฒาจารย์ ณ ครั้งนั้น

ภีสนกํ ความมหัศจรรย์ต่าง ๆ หลายอย่าง ควรพึลึกพึงหวาดหวั่น เป็นที่ให้โลมชาติของผู้เห็นชูชันยิ่งนักก็บังเกิดมี เมื่อพระบรมราชฤาษีทรงบริจาคทานซึ่งสามัญสัตว์จะให้ได้ด้วยยาก คือบริจาคสมเด็จพระมัทรี เมทนีดลสกลปถพีก็กัมปนาการทุกสถานทั่วไป อัศจรรย์ที่เป็นไปแล้วในวันบียบุตรทาน ซึ่งสำแดงไว้ในกัณฑ์กุมารทุกประการนั้น ๆ ก็เป็นการประหลาดหลากมากมายหลายประการ พ้นประมาณที่จะรำพัน ก็เป็นแต่การที่สัตว์สามัญ เมื่อได้ฟังได้เห็นก็จะเป็นไปด้วยใจพิศวง ก็ยังคุณธรรมโดยตรงเป็นไปในพระบวรสันดานของสองกษัตริย์ ควรเห็นว่าเป็นมหัศจรรย์โดยปรมัตถ์ ควรนักปราชญ์ผู้ฉลาดเห็นแท้แน่ถนัดในทางธรรม จะกำหนดว่าปรากฏเป็นอัศจรรย์ใหญ่ในวิสัยสาธุชน **เนวสุส มทฺที ภกุฏึ** คือเวลาสมเด็จพระมัทรีเมื่อพระบรมราชสวามีพระราชทานตนให้เป็นของพราหมณ์ พระนางถึงเป็นมาตุคามก็มิได้มีความโกรธกริ้วสยิ้วพักตร์ ค้อนควักยักเยื้องข้อนขุ่นเคืองต่อพระสวามี **น สนฺธิยติ** อนึ่ง พระนางก็มิได้ไว้ปรกติกิริยาธรรมดาสตรี คือท่วงทีทำขวยเขินสะเท้นไป **น โรทติ** อนึ่งพระนางก็มิได้มีความสะอื้นอาลัยกันแสงโศก ด้วยการที่จะต้องวิโยคจากพระสวามี **ตุณฺหิยา** พระนางย่อมดำรงอาการพระองค์เป็นปรกติดีมีดุษณีภาวนิ่งและเล็งเพ่งพักตร์พระภัสดา ด้วยเชื่อแท้แน่ในพระหฤทัย ว่าพระองค์นั้นเป็นนักปราชญ์จริงยิ่งใหญ่ ย่อมได้ความสันนิษฐานในสรรพกิจการทั้งปวง การใดประเสริฐเลิศล่วงกาลอื่นพระองค์ย่อมมีพระญาณยั่งยืนเห็นเป็นอันแจ้งชัด แล้วจึงทรงปฏิบัติ

ด้วยพระองค์ โดยความประสงค์ประโยชน์อันยิ่งใหญ่ มหาสตฺโตปี่ครั้งนั้น ถึงองค์สมเด็จพระมหาสัตว์ ถึงมิโสกาลัยได้ทรงตัดขาดแล้วด้วยจาคเจตนา เมื่อเวลาพระราชทานพระมัทรีแก่ทชีพราหมณ์ยาจกก็ยังทรงพระวิตกเกรงพระมเหสีจะสำแดงกิริยาตามธรรมดาสตรี ด้วยมีโทมนัสทำให้เสื่อมประสาทศรัทธา จึงทอดพระเนตรพระพักตร์พระนางนั้นหนักหนา เพื่อจะทรงสังเกตกิริยาสมเด็จพระมัทรีว่าจะร้ายดีประการใด ขณะนั้นสมเด็จพระมัทรีสังเกตการณ์ในพระหฤทัยพระบรมโพธิสัตว์สวามี เมื่อจะเพิ่มพูนพระบารมีด้วยให้มีวิสุทธาปราปรเจตนาในทานบริจาค เป็นการที่สัตว์สามัญจะทำได้ด้วยยากอย่างยิ่ง จึงกล่าวความตามจริงในใจตน โดยนิพนธคาถา เป็นอุทานว่า

โกมาริยสฺสาหํ ภริยา สามิโก มม อิสฺสโร
ยสฺสิจฺเฉตสฺส มํ ทชฺชา วิกฺกิเณยฺย หเนยฺย วาติ.

มีความในพระคาถานั้นว่า ยสฺสาหํ โกมารี ภริยา ตัวข้ามัทรีนี้แต่เมื่อยังเป็นนางกุมารีอยู่ พระชนกชนนีมีผู้มาสู่ขอได้ยกยอยอมให้ตัวข้าไปเป็นบาทบริจาริกา ภริยาของสมเด็จพระบรมนเรศร์เพสสันดรราชเจ้าพระองค์ใด ท่านพระองค์นั้นเป็นเจ้าของครอบครองเป็นอันขาดมีอำนาจเป็นใหญ่ในตัวข้า ยสฺสิจฺเฉตสฺส มํ ทชฺชา ถ้าพระองค์ประสงค์จำนงโดยทานเจตนา จะพระราชทานตัวข้ามัทรีนี้ไปแก่ผู้ใดพระองค์ก็อาจจะพระราชทานให้ตัวข้าขาดไปเป็นของผู้นั้นได้ ฤๅท่านไท้เธอจะประสงค์ทรัพย์นับเท่าใด พอควรจะมีผู้ยอมรับใช้ให้เป็นราคาค่าตัวทาสี และท้าวเธอจะขายข้ามัทรีนี้แก่ใคร ๆ ที่รับใช้

ทรัพย์ตามท้าวเธอปรารถนา ก็อาจที่จะขายข้ามัทรีได้ อนึ่ง ถ้าท้าวเธอมีความขุ่นข้องเคืองพระหฤทัยในข้ามัทรีแล้ว พระองค์จะลงโทษ เฆี่ยนตี ฆ่าฟันห้ำหั่นบั่นรอนแล่เนื้อเถือหนังประการใด ก็จงทำไปตามพระหฤทัยของท้าวเธอนั้นผู้เดียว ไม่ต้องแลเหลียวจะระวังใจข้ามัทรี เพราะฉะนั้น ครั้งนี้เมื่อพระองค์มีพระราชประสงค์การกุศล เมื่อยามยากจนไม่มีสิ่งใดเป็นไทยธรรมวัตถุทานแก่ยาจก จึงได้ยกข้ามัทรีนี้พระราชทานแก่พราหมณ์ ตัวข้าก็ยอมไปตามความพระราชอัธยาศัย ไม่ขัดขวางทางพระราชกุศล ข้ามัทรีจะมีใจโทมนัสแค้นขัดน้อยใจเพราะพระองค์ทรงบริจาคตัวข้าไปนั้นไม่มี ขอยอมยินดีเป็นไปตามความพระราชประสงค์ ขององค์พระสวามีนี้แล.

◎ สกฺโก ครั้งนั้น สมเด็จสกรินทรเทพไท ได้หยั่งทราบประณีตัธยาสัยของสองกษัตริย์ ก็ทรงพระโสมนัสยิ่งนักหนา จึงทรงพระดำริว่า เวลาวันวานพระเวสสันดรราชเจ้านี้ ทรงบำเพ็ญโพธิสมภารเป็นการดี ได้บริจาคพระปิยบุตรสุดรัก หาญหักพระหฤทัยให้เป็นทานแก่ทชีชูชกไป จนมหัศจรรย์อันยิ่งใหญ่ได้บังเกิดเป็นเหมือนเช่นมหัศจรรย์ในวันนี้ แต่โอ้โอ๋ทชีชูชก ทลิทกใจบาปชั่วช้า ไม่ได้ทำอนุโมทนาให้สมควรแก่พระราชศรัทธาทานเจตนาแล้วมิหนำ ซ้ำทำการดุร้ายระยำชอกช้ำแก่สองกุมาร ในที่ทอดทัศนาการของพระบรมบิดาผู้เป็นทายก จนน้ำพระเนตรตกต้องโทมนัสนักหนา ควรวันนี้กูจะทำอนุโมทนาแก่ปุตตทารทานทั้งสองประการนี้รวมกัน เพื่อจะให้ท้าวเธอมีพระหฤทัยเกษมสันต์โสมนัสในทาน ซึ่งเป็นการผู้อื่นจะทำได้

ด้วยยาก ท้าวเธอจะได้มีอปราปรเจตนาให้ทานบริจาคเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป เป็นอุปนิสัยแก่พระโพธิญาณในกาลเบื้องหน้า สมเด็จอมรินทราธิเทวนายก ได้ทรงพระวิตกฉะนี้แล้ว จึงได้กล่าวอนุโมทนาเป็นพระคาถาอันควร มีถ้อยคำสำนวนคล้ายกับพราหมณ์ ตมตฺถํ ปกาเสนฺโต สตฺถา อาห เนื้อความซึ่งว่ามานั้น สมเด็จพระบรมธรรมิศรศาสดา เมื่อจะทรงแสดงให้แจ้งเป็นที่กำหนดจดจำด้วยคำผูกเป็นคาถา จึงมีพระพุทธฎีกาคาถาทั้งหลายนี้

เตสํ สงฺกปฺปมญฺญาย ทวินฺโท เอตทพฺรวิ
สพฺเพ ชิตา เต ปจฺจุหา เย ทิพฺพา เย จ มานุสา.
นินฺนาทิตา เต ปถวี สทฺโท เต ติทิวงฺคโต
สมนฺตา วิชฺชุตา อาคู คิรีนํว ปติสฺสุตา.
ตสฺส เต อนุโมทนฺติ อุโภ นารทปพฺพตา
อินฺโท จ พฺรหฺมา จ ปชาปติ จ โสโม ยโม เวสฺสวณฺโณ จ ราชา
สพฺเพ เทวาอนุโมทนฺติ ทุกฺกรํ หิ กโรติ โส.
ทุทฺททํ ททมานานํ ทุกฺกรํ กมฺมกุพฺพตํ
อสนฺโต นานุกุพฺพนฺติ สตํ ธมฺโม ทุรนฺวโย.
ตสฺมา สตญฺจาสตญฺจ นานา โหติ อิโต คติ
อสนฺโต นิรยํ ยนฺติ สนฺโต สคฺคปรายนา.
ยเมตํ กุมาเร อทฺทา ภริยํ อทฺทา วเน วสํ
พฺรหฺมยานมโนกฺกมฺม สคฺเค เต ตํ วิปจฺจตูติ.

ภิกฺขเว นี่แน่พระภิกษุสงฆ์พุทธบรรพสัช อันเงี่ยโสตสดับอรรถ

ของชาดกเทศนา เทวินฺโท ท่านผู้เป็นอธิบดีจริงยิ่งใหญ่แก่เทวดาดาวดึงษ์ ได้ทราบความตามทั่วถึงในการตรองตริดำริประโยชน์อรรถของท่านผู้เป็นอัจฉริยมนุษย์บุรุษนารีรัตน์ทั้งสอง ซึ่งเป็นคู่ครองสืบสร้างในทางพระบารมีด้วยดีสมควรกัน ท้าวเธอก็มีความเกษมสันต์โสมนัสยินดีด้วย แล้วจึงกล่าวคำอำนวยชัยให้พระบรมโพธิสัตว์ ทรงพระโสมนัสเลื่อมใสในบุตรทารทาน ด้วยพจนโวหารถวายพระพรดังนี้ สพฺเพ ชิตา เต ปจฺจุหา โอ พระคุณเจ้าเอ่ย สรรพข้าศึกศัตรูหมู่ปัจจามิตร ซึ่งมีฤทธิ์ทั้งหลายทั้งปวง ท่านผู้เจริญมีชัยชำนะละล่วงได้หมด เย ทิพฺพา คือ เหล่าใดเล่าจะเข้าขัดสมบัติทิพยทางสวรรค์อันควรได้ในอนาคตชาติภายหน้า นัยหนึ่งคือเหล่าใดเล่าเป็นมารกา-ยิกเทพยดา ด้วยปาปจิต จักคิดมาดลใจทำให้เป็นไปต่าง ๆ เสื่อมเสียข้างทางกุศลบริสุทธิ์ เย จ มานุสา อนึ่ง เหล่าใดเล่าเข้าขวางขัดสมบัติซึ่งควรจะได้ในโลกของมนุษย์นี้ ฤานัยหนึ่งเหล่าใดเล่าเป็นคน ฤาเป็นผีมีใจบาปหยาบช้า ริษยาบุคคลที่จะบำเพ็ญการกุศล แล้วจะมาก่อเหตุให้ร้อนรนด้วยข้าศึกพิเศษ คือกองกิเลสบาปธรรมซึ่งจะชักนำไปให้เสื่อมการกุศล ก็กิเลสเครื่องร้อนรนเรรวนป่วนปั่นไปข้างบาปและศัตรูผู้หยามหยาบต่าง ๆ เหมือนอย่างว่ามานั้นไซร้ ท่านผู้เจริญมีชัยชำนะได้ทั้งสิ้น ความนี้มีจริงจนแผ่นดินใหญ่ ก็กัมปนาทหวาดหวั่นไหวให้สำเนียงดังลั่นสนั่นโลกเป็นพยานแด่ท่านท่านผู้เจริญ สทฺโท เต ติทิวงฺคโต ศัพท์สำเนียงเสียงสรรเสริญท่านผู้เจริญนี้แล่นไปไกลจนถึงพิมานสถาน คือ ทิพยเทวโลกของเทวดา สมนฺตา วิชฺชุตา

แสงสายฟ้าก็แวบวาบงามสว่างกระจ่างกระจายทิพยรัศมีมีโดยรอบคอบ แสดงให้เห็นว่าเทวดาทุกทิศมีจิตน้อมนอบอนุโมทนา **อุโภ นารทปพฺพตา** ภูผาใหญ่ซึ่งเป็นที่อาศัยสมณาลยาสมสถาน ของพระนารทาจารย์มหาดาบสซึ่งปรากฏอยู่สองข้าง ก็โยกโคลงเคลงวังเวงหวั่นไหวไปต่าง ๆ อย่างจะให้ปฏิญญาอนุโมทนาพระทานบารมี พระอินทรามโรดมและพระพรหมธรรมธาดาและพระปชาบดี และพระโสมสีตลรัศมี และพระยมอัคนีเนตร และท้าวเวสสุวัณณราช และทวยเทพยผู้มีทิพโยภาส และอำนาจมหิทธิศักดิ์สิทธิ์ด้วยทิพยโสตทิพยจักษุ บรรลุความพึ่งแลเห็นสิ่งซึ่งบังเกิดเป็นในที่ไกล พ้นพิสัยสามัญญจักษุโสต และมีญาณรู้คุณและโทษเที่ยงแท้ทั้งปวง เมื่อสอดส่องมารู้และเห็นปณีตัธยาสัย ในการบำเพ็ญทานของท่านผู้เจริญที่บังเกิดเป็นในครั้งนี้ ก็คงพร้อมกันยินดีอนุโมทนาว่า **ทุกฺกรญฺหิ กโรติ** โส โอ โอ ท่านที่เป็นมหาสัปปุรุษมนุษวราดิเรกเอกอุดมบรมราชฤๅษีพระองค์นั้น เป็นอัศจรรย์จริงยิ่งนัก ท่านมาหาญหักมัจฉริยมลทินสิ้นสงบไปในสันดาน ท่านทรงบำเพ็ญทานเป็นการปุตตทารบริจาคเมื่อยามยากอยู่ดังนี้ ยากนักที่ใคร ๆ ในสามัญสัตว์จะทำได้ **ทุทฺททํ ททมานานํ** อันนี้ก็ย่อมเป็นวิสัยในโลกธรรมดา เมื่อท่านผู้สาธุชนสัปปุรุษบริสุทธิ์จากตระหนี่ บริจาคของดีฤๅของที่รักยากที่จะสละเสียได้ออกให้ไปเป็นทาน ฤๅอย่างหนึ่งท่านผู้มีจิตระงับดับกิเลสเป็นเหตุให้เกียจคร้าน ฤๅไม่อุตสาหะหาญจะทำโดยแม่นยำในการกุศลซึ่งสามัญมหาชนจะทำไปได้โดยยาก อสนฺโต อสัปปุรุษมีกิเลสมาก

มักฟุ้งซ่าน ย่อมไม่อาจหาญจะประพฤติตามในความดีที่เป็นบุญกรรม เพราะสันตสัปปุริสธรรมเป็นของยากที่คนสามัญเป็นอันมากจะทำตามได้ ตสฺมา สตญฺจาสตญฺจ ก็ด้วยเดิมเหตุเป็นฉะนี้ในโลกียวิสัยคติ คือ ภพที่ไปในภายหน้า แต่เวลามรณสมัยของมนุษย์ซึ่งเป็นสัปปุรุษและอสัปปุรุษสองอย่าง ย่อมจะเป็นต่างแตกแยกทางกัน อสนฺโต สัตว์เป็นอันมากนั้น ๆ ที่มีใจบาปหยาบคายร้ายร้อนด้วยกิเลส ก็ย่อมจะไปตามเหตุให้ต้องไหม้ในไฟที่นิริยาบาย สนฺโต ฝ่ายท่านทั้งหลายที่มีสันดานสงบรำงับดับบาปกิเลส ย่อมจะตามเหตุ คือความจะได้มีสรวงสวรรค์ อันเป็นที่ทิพยารมณ์ อัครอุดมทุกสิ่งอันเป็นที่ไปในภายหน้า ยเมตํ ก็บัดนี้ท่านผู้เจริญควรสรรเสริญ อันเป็นเอกอัคร-มหาสัปปุรุษ เป็นอวรุทธกษัตริย์ ต้องขังขัดอยู่ในหิมพานต์เป็นสถานเปลี่ยว มีแต่บุตรธิดากับภรรยาเป็นที่แลเหลียวหาเลี้ยงกัน ท่านมามีอุตสาหะลงยังยานพรหมอันอุดม เป็นเครื่องจะพาไปในสรวงสวรรค์ ไม่เหหันคิดถึงตนเวียนวนกลัวทุกข์ภัยในปัจจุบันชาติ ท่านได้ให้ทานหาญอาจยกสองกุมารโอรสธิดาท่านให้ไปในวันวานครั้งหนึ่งแล้ว วันนี้ยังมีจิตผ่องแผ้วบำเพ็ญบุญ พระราชทานพระมเหษีที่มีคุณอุดหนุนพระองค์นั้น เฉพาะเจาะจงให้เป็นของตูข้า ก็ปุตตทารมหาทานเป็นยานพรหมอันอุดมอันใดนี้ ตูข้าขอชี้ให้ท่านเห็น แล้วขอแสดงแถลงอานิสงส์ว่าพรหมยานการกุศลนั้น คงจะได้เป็นพืชของศุภผลมงคลยิ่งใหญ่ จงสำเร็จสุขประสิทธิ์ในสรวงสวรรค์ชั้นฟ้าดังปรารถนาในภพเบื้องหน้านั้นแล

เอวมสฺส สกฺโก สมเด็จสักกรินทรามรรัตน์สหัสเนตร ซึ่งปรากฏทรงเพศเป็นพราหมณ์ประพฤติพรต เมื่อได้กล่าวกำหนดสัปปุรุษธรรมทางกถา อนุโมทนาในพระทานบารมีสมควรเป็นที่ยินดีด้วยศรัทธาประสาทโสมนัส แด่สมเด็จพระบรมโพธิสัตว์บุรุษรัตโนดม โดยนิยมดังนี้แล้ว เมื่อจะทูลถวายคืนนางแก้วเกษกษัตริย์รัตนราชกัญญา ซึ่งบังเกิดมาสำหรับพระบารมี คือองค์สมเด็จพระมัทรีซึ่งพระมหาสัตว์ทรงตัดอาลัยพระราชทานให้แล้วนั้น จึงกล่าวเป็นคำคาถาประพันธ์สืบไปดังนี้

ททามิ โภโต ภริยํ มทฺทึ สพฺพงฺคโสภณํ
ตฺวญฺเจว มทฺทิยา ฉนฺโท มทฺที จ ปตินา สห.
ยถา ปโย จ สงฺโข จ อุโภ สมานวณฺณิโน
เอวํ ตุวญฺจ มทฺที จ สมานมนเจตสา.
อวรุทฺเธตฺถ อรญฺญสฺมึ อุโภ สมฺมถ อสฺสเม
ขตฺติยา โคตฺตสมฺปนฺนา สุชาตา มาตุเปตฺติโต
ยถา ปุญฺญานิ กยิราถ ททนฺตา อปราปรนฺติ.

ความในพระคาถาว่า ททามิ โภโต โอ้ ท่านผู้เจริญเจ้าข้า ตูข้านี้มีความยินดีเลื่อมใสในท่านผู้เจริญจริงยิ่งนักหนาหาที่จะเปรียบไม่ ตูข้ามีน้ำใจขอถวายคืนพระนางมัทรี ซึ่งทรงศรีสรรพางค์โสภณพิมลพักตร์ เอกอัครภริยาของท่านผู้เจริญ ไม่คิดล่วงเกินปรารถนาเป็นของตูข้าแล้วจะพาไป ตูข้าขออัญเชิญท่านผู้เจริญจงกลับรับพระนางมัทรีนี้ไว้ใช้เป็นบาทบริจาริณี เพราะตูข้าคิดเห็นว่าท่านผู้เจริญนี้สมควร

เป็นคู่อยู่กับพระนางนี้เที่ยงแท้ อนึ่ง นางมัทรีแลก็สมควรจะเป็นคู่อยู่ด้วยสามีเดิมของนาง ถ้าจะเปรียบด้วยของต่าง ๆ ก็อาจว่าให้อุปมาปรากฏ ยถา ปโย จ สงฺโข จ เปรียบเหมือนดังกษีรรส คือน้ำนมสดขาวสะอาดสมควรแก่เศวตรภาชน์คือสังข์ ซึ่งช่างชำระผิวรุงรังออกแล้วขัดจัดเจียรไนให้มีพรรณขาวผ่องแผ้วเสมอด้วยน้ำนมสมควรกัน สิ่งทั้งสองนั้นเป็นสมานพรรณฉันใด เอวํ ตุวญฺจ มทฺที จ พระองค์ท่านและพระยอดเยาวมาลย์มัทรีนี้ ก็มีน้ำพระหฤทัยผ่องใสบริสุทธิ์ดุจเดียวเสมอเหมือนกันดังนั้นแท้ อุโภ ตุเมฺห ท่านทั้งสองนี้ตูข้ารู้แน่ว่าเป็นกษัตริยชาติสะอาดสืบมา มิได้ต่ำช้าหินโหด มีพระ-โคตรบริบูรณ์โดยตระกูลสูงศักดิ์ ประจักษ์ว่าล้ำเลิศบังเกิดมาทั้งสองฝ่าย ฝ่ายในวงศ์ขององค์พระชนกชนนี อวรุทฺธา แต่บัดนี้ก็เป็นที่น่าโทมนัส เพราะพิบัติบันดาลให้ต้องเนรเทศจากเขตขัณฑอันเป็นถิ่นสถาน มาต้องทนทรมานประพฤติพรต อยู่ในอาศรมบทมีในที่เป็นอรัญ ถึงกระนั้น ขอพระองค์ท่านจงดำริการบำเพ็ญบุญเป็นสาธุคุณยิ่ง ๆ ขึ้นไป สิ่งใด ๆ ควรจะให้เป็นทาน พระองค์ท่านจะมีต่อไปขอพระองค์บริจาคให้ในทานมุข อันเป็นทางกุศลมีผลเป็นสุขสืบ ๆ ไป ณ อปรภาคสมัยนั้นเถิด กเถนฺโต กเถนฺโต สมเด็จท้าวเทเวศร์ญาณเนตรสหัสนัย เมื่อปรากฏเป็นดังพราหมณ์พรหมพิสัยกล่าวความต่าง ๆ อย่างสำแดงโดยอเนกบรรยาย แล้วกลับกลายมีทิพยัตตมภาพวามวาบสว่างด้วยรัศมีสีแสงแรงกระจ่างออกจากกายสากล ตรุณสุริโยวิย ดุจดวงสุริยมณฑลอันตรุณรุ่งพวยพุ่งขึ้นมา ณ เวลาอุทัยเหาะลอยอยู่

ในนภากาศ แล้วกล่าวปฏิญญาวาทสี่บาทพระคาถาดังนี้

สกฺโกหหสฺมิ เทวินฺโท อาคโตสฺมิ ตวนฺติเก
วรํ วรสฺสุ ราชิสิ วเร อฏฺจ ททามิ เตติ.

ความในพระคาถาว่า สกฺโกหํ โอ้ พระมหาสัตว์เจ้าเอย ตัวเรานี้ใช่อื่นใช่ไกลไหนเลย คือเป็นท้าวสักรินทร์เทวินทรมหาราช ซึ่งอาจในจะทำให้สำเร็จจริงในสิ่งของ ฤๅการงานซึ่งจะพึงต้องแก่พระประสงค์ของพระองค์ท่าน เพื่อเจริญการที่เป็นคุณอุดหนุนบุญบารมีเราได้มาสำแดงตนโดยประจักษ์ ณ สำนักพระองค์ท่าน ณ กาลบัดนี้เพื่อถวายพร คือเป็นสิ่งซึ่งเป็นศรีสวัสดิสุนทรบวรประวัติ ที่ควรเราจะช่วยได้โดยถนัดให้สมปรารถนา ราชิสิ ข้าแต่พระมหาราชวริสีขอพระองค์ท่านจงตรองตริดำริเลือกสรรสิ่งละอัน ๆ ที่อุดมดีควรปรารถนา แล้วว่ามาให้เรารู้ เรามีอำนาจอาจอยู่ในที่จะทำให้สำเร็จได้ในคติและพิสัยบางอย่างตามทางเทพยฤทธิ์ เราขอตั้งปฏิญาณประมาณไว้ว่า จะให้ประสิทธิ์แก่ท่านแต่เพียงแปดสถาน เรียกว่าพระพรแปดประการ ยอมให้แก่พระองค์ท่านนี้แล.

อถ มหาสตฺโต ครั้งนั้นสมเด็จพระมหาสัตว์ ได้ทรงสันนิษฐานถนัดว่า เทพยเจ้านั้นใช่เทพยดาสามัญ แม่นแท้ว่าเป็นองค์สมเด็จอมรินทราธิราชเทเวศร์เจ้าเวียงสวรรค์ ท้าวเธอก็มีพระหฤทัยผ่องใสเกษมสันต์โสมนัส เมื่อจะตรัสกำหนดแปดบท ขอพระพรตามประสงค์จำนงไว้ ท้าวไทจึงดำรัสตรัสเป็นคาถา คณนาได้แปดกับกึ่งคาถาว่าดังนี้

วรญฺเจ เม อโท สกฺก สพฺพภูตานมิสฺสร
ปีตา มํ อนุโมเทยฺย อิโต ปตฺตํ สกํ ฆรํ
อาสเนน นิมนฺเตยฺย ปฐมํ วรํ วเร.
ปุริสสฺส วธํ น โรเจยฺยํ อปิ กิพฺพิสการกํ
วชฺฌํ วธมฺหา โมเจยฺยํ ทุติเยตํ วรํ วเร.
เย วุฑฺฒา เย จ ทหรา เย จ มชฺฌิมโปริสา
มเมว อุปชีเวยฺยุํ ตติเยตํ วรํ วเร.
ปรทารํ น คจฺเฉยฺยํ สทารปสุโต สิยํ
ถีนํ วสํ น คจฺเฉยฺยํ จตุตฺเถตํ วรํ วเร.
ปุตฺโต เม สกฺก ชาเยถ โส จ ทีฆายุโก สิยา
ธมฺเมน ชิเน ปถวึ ปญฺจเมตํ วรํ วเร.
ตโต รตฺยา วิวสเน สุริยสฺสุคฺคมนํ ปติ
ทิพฺยา ภกฺขา จาตุ ภเวยฺยุํ ฉฏฺฐเมตํ วรํ วเร.
ททโต เม น ขีเยถ ทตฺวา นานุตปฺเปยฺยหํ
ททํ จิตฺตํ ปสาเทยฺยํ สตฺตเมตํ วรํ วเร.
อิโต วิมุจฺจมานาหํ สคฺคคามิ วิเสสคู
อนิวตฺติ ตโต อสฺสํ อฏฺฐเมตํ วรํ วเรติ.

สกฺก ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงความอาจหาญในการกุศลพรต สพฺพภูตานมิสฺสร ผู้ทรงทิพยยศยิ่งใหญ่ในภูตคณานิกร เจ เม อโท ถ้าพระองค์ทรงเทพยาทรจะประทานพระพรแปดประการแต่ตัวข้า ปีตา มํ อนุโมเทยฺย ข้าขอให้สมเด็จพระบิดาสญชัยมหาราชบรมนารถ

ชาวสีพี จงได้มีพระทัยยินดีตามความประพฤติกุศลของตูข้า เมื่อไปภายหน้าเมื่อข้าได้ไปถึงยังฆรสถานซึ่งเป็นถิ่นตน ขอให้พระบิดาทรงนิมนต์เชื้อเชิญข้า ด้วยอนุรูปาสนสถานที่นั่งควรเป็นที่ตั้งตัวข้า พระพรนี้ควรนับว่าเป็นปฐมโดยนิยมความประสงค์ ปุริสสฺส วธํ น โรเจยฺยํ อนึ่ง ถึงหากว่าข้าพระองค์เมื่อเวลาใด ๆ ได้มีอำนาจจะสังหารผลาญฆ่าบาปมนุษย์ ก็ขออย่าให้ตูข้ามีความพอใจในที่จะฆ่าบุรุษ แม้ถึงผู้นั้นมันมีความผิดทุจริตร้ายกาจควรพิฆาตฆ่า ขอให้ได้ความกรุณาและปัญญาเป็นยศอุบาย ให้ได้ขยับขยายแก้ไขให้บุรุษโทษถึงตาย พ้นภัยได้ความสบายรอดจากชีวิตันตรายไป พระพรนี้ขอเป็นกำหนดไว้ว่าเป็นที่สอง อนึ่งขอให้ตูข้ามีความเมตตากรุณาและอำนาจอาจปกครองเป็นที่พึ่งพำนัก และเป็นที่รักแก่ชนทั่วทุกหน้า เย วุฑฺฒา เย จ ทหรา ใคร ๆ ผู้ใด ๆ เป็นผู้ใหญ่วัยวุฒิแก่ควรบูชา ฤๅวายุถึงชราล่วงคืนวัน และใคร ๆ ยังไม่เป็นสกรรจ์ยังควรว่าเด็กเล็กและหนุ่มสาว และใคร ๆ มีอายุยืนยาวมา จนถึงเวลาดังว่าอยู่ในมัธยมวัย มีบิดามารดาที่ชราเป็นผู้ใหญ่ และบุตรธิดาภาคิไนยเป็นผู้น้อยทั้งสองภาค หากยังตั้งอยู่ในประตูวัตรปฏิบัติปฏิพัทธ์แก่ตน ขอให้หมู่นิกรมหาชนซึ่งเป็นไปในวัยทั้งสามนี้ทั้งหมด จงได้พึ่งพาอาศัย อิสริยยศและกรุณาปรานีของตูข้า เลี้ยงชีพตนให้ได้เป็นผาสุกสำราญ พระพรนี้เป็นสถานที่นับว่าเป็นสาม ปรทารํ น คจฺเฉยฺยํ อนึ่ง ขออย่าให้ข้ามีใจล่วงลามแล้วไปสมคบประสบสมรักภรรยาชายผู้อื่น ขอให้ใจข้ายั่งยืนคงขวนขวายในที่จะอยู่สบายแต่ด้วยภรรยาของตน ถึงตัวข้าจะมีสตรีเป็นที่รัก

มากมายหลายคน ก็ขออย่าให้ตูข้าลุอำนาจของสตรีจนเป็นที่ทุจริตการผิด ๆ จะตามมาได้ พระพรนี้นับว่าเป็นที่สี่ สกฺก ข้าแต่สมเด็จท้าวโกสีย์สักกเทวราช การที่ตูข้ายังใคร่ในการสังวาสด้วยภรรยานั้นไซร้คือตูข้ามีความปรารถนาเป็นสำคัญจะใคร่ได้วรดนัยปิโยรส ที่ควรสืบราชิสริยยศตระกูลวงศ์ ขอให้บุตรข้าบังเกิดมีและเป็นเช่นประสงค์และยืนยงคงชนมชีพไปนาน และชำนะชัยได้แผ่นดินทุกถิ่นสถานมาอยู่ในอำนาจ โดยความอาจสำเร็จได้ด้วยการในธรรมปฏิบัติ พระพรนี้จัดนับไว้ในประมาณเป็นสถานห้า ตโต รตฺยา เบื้องหน้าแต่เวลาราตรีของวันที่ตูข้าได้มีอิสริยยศเพื่องฟื้น คืนเข้าพระนครเชตุดรมหาสถานเมื่อพอถึงกาลราตรีมีอำนาจปราศไป อาศัยอุทัยของพระสุริยมณฑลขึ้นมา ทิพฺยา ภกฺขา ภักษาหารมีประมาณมากหลากหลาย ซึ่งสำเร็จด้วยฤทธิประสิทธิในทิพยกายการของเทวดา จงปรากฏบังเกิดมาให้สมความประสงค์จำนงในทานัธยาศัยของตูข้า พระพรนี้ขอกำหนดว่าเป็นที่หก ททโต เม เมื่อตูข้าได้ให้ทานแก่ยาจกวัณณิพกผู้มารับล่วงประมาณนับว่าเท่าใด ตลอดไปสิ้นกาลนานเท่าใดก็ดีทรัพย์โลกีย์ซึ่งเป็นทุนอุดหนุนในเทพยธรรมทานการกุศลของตูข้าจงอย่าสิ้นไป ทรัพย์สมบัติใหญ่ ๆ จงได้มาเติมเพิ่มตามสมความประสงค์ ทตฺวา แลเมื่อตูข้าได้ให้ทานโดยการจำนงในทานสมัย แล้วขออย่าให้ตูข้ามีใจกลับโทมนัสด้วยเห็นสมบัติสิ้นเสื่อมไป ทท จิตฺตํ ปสาเทยฺยํ เมื่อตูข้าทำทานจงมีจิตคิดเลื่อมใสเสมอเป็นนิจนิรันดร ตลอดขณะก่อนและเวลาหลัง พระพรนี้ขอตั้งไว้ในที่เจ็ด อิโต วิมุจฺจมานาหํ

เมื่อเวลาสุดเสร็จอายุหสมัย ตูข้าจะจำต้องวายชนม์พ้นไปจากมนุษย-โลกนี้ สคฺคคามิ ขอให้ตูข้าคงเที่ยงแท้ที่จะได้ไปยังโลกสวรรค์ ซึ่งเป็นที่มีทิพยารมณ์อัครอุดมดีทุกสิ่งอันในสุคติเกษตร วิเสสคู แล้วขอให้ตูข้าได้ไปถึงพิเศษสุดยอดบารมี และอย่าให้เป็นผู้ที่จะต้องกลับต่ำต้อยถอยหลังมาแต่พิเศษคุณอดุลยสถานนั้น พระพรนี้เป็นที่สำคัญควรนับว่าจบครบแปดประการ ขอสมเด็จมฆวานจงประทานให้สำเร็จดังปรารถนา ดังตูข้าว่ามานี้เถิด.

อถ เทวินฺโท ขณะนั้นสมเด็จเทพินทรบพิตร ได้ทรงสดับพจน-พิจิตรของพระเพศสันดร ขอพระพรแปดประการ ท้าวเธอก็ตรัสตอบรับคำขอนั้นโดยพลันด้วยสังเขปโวหาร แล้วก็อันตรธานไปยังทิพยาลัยสวรรค์.

ตมตฺถํ ปกาเสนฺโต สตฺถา อาห ความที่ว่ามานั้น สมเด็จพระสรรพคุโณดมบรมศาสดา เมื่อประกาศด้วยพุทธพจนพิลาศคาถาจึงมีพระพุทธฎีกาดังนี้

ตสฺส ตํ วจนํ สุตฺวา เทวินฺโท เอตทพฺรวิ
อจิรํ วต เต ตาโต ปิตา ตํ ทฏฺฐุเมสฺสติ
อิทํ วตฺวาน มฆวา เทวราชา สุชมฺปติ
เวสฺสนฺตรสฺส วรํ ทตฺวา สคฺคกายํ อปกฺกมีติ.

◎ ภิกฺขเว นี่แน่ภิกษุสงฆ์พุทธบรรสัช ผู้ปฏิบัติสิกขัตตรัย เทวินฺโท สมเด็จเทพเยนทรามรรัตน์สหัสนัยน์ ได้ทรงสดับรับพจน-มาลย์สารสุนทร ของสมเด็จพระนเรศร์เวสสันดรขอพระพรแปด

ประการดังนั้น จึงตรัสตอบให้ชอบพระทัยในประโยชน์อันเปนอาทิเบื้องต้น ย่อย่นเข้าโดยโวหารว่า อจิรํ วต โอหนอ ออกาลไม่นานไม่ช้า สมเด็จเจ้ากรุงสญชัยมไหสวริโยดมบรมนารถ ผู้เปนพระราชบิดาผู้รักษาพระองค์ท่าน จะเสด็จมายังป่าพระหิมพานต์อันนี้ ด้วยพระทัยยินดีจะใคร่พบเห็นพระองค์ท่าน ที่เปนพระราชบุตรสุดเสน่หา **อิทํ วตฺวาน มฆวา** คำเท่านี้สมเด็จท้าวโกสีย์มฆวาเทวราช ตรัสประภาษพอให้เข้าพระทัย ในผลที่จะอุปดลต่อไปในลำดับนั้นด้วยดี **สุชมฺปติ** จึงท่านนั้นผู้ทรงนามสุชัมบดี เพราะเปนสวามีนางอสุรกัญญาชื่อสุชาเทพยอัปสร สำแดงอาการมีอาทรในที่จะถวายพร แด่พระเพสสันดรดังประสงค์จำนงทุกประการ แล้วก็อันตรธานจากสถานที่นั้นด้วยเทพฤทธิ์ เสด็จไปสถิตในสถานพิมานสวรรค์ โดยพลันด้วยทิพกายดังถวายวิสัชนามานี้แล.

สกฺกปพฺพํ นิฏฺฐิตํ ประดับด้วยพระคาถา ๔๓ พระคาถา.

พระมหาเวสสันตรชาดก

ฉขัตติยบรรพ

ชาลีกุมาโรปิ มุจฺจลินฺทสรติเร ขนฺธวารํ นิวาสาเปตฺวา จุทฺทสรถสหสฺสานิ อาคตมคฺคาภิมุขาเนว ฐปาเปตฺวา ตสฺมึ ปเทเส สีหพฺยคฺฆทีปิขคฺคาทีสุ อารกฺขํ สํวิทหิ. หตฺถิอาทีนํ สทฺโท มหาอโหสิ. อถ มหาสตฺโต ตํ สทฺทํ สุตฺวา กินฺนุโข เม ปจฺจามิตฺตา มม ปิตรํ ฆาเฏตฺวา มมตฺถาย อาคตาติ มรณภยภีโต มทฺทึ อาทาย ปพฺพตํ อารุยฺห เสนํ โอโลเกสีติ.

อนุสนธิ พระชาดกเทศนา มีปุพพาปรานุกรมโดยนิยมเป็นลำดับแต่มหาราชบรรพมา ชาลีกุมาโร อันว่าพระชาลีศรีรัตนราชกุมาร พระเจ้าหลานสมเด็จพระเจ้าสญชัย มหากษัตริย์ใหญ่ในสีพีราษฐ เมื่อได้อำนาจแต่สมเด็จพระบรมไอยกาธิบดี ให้เป็นมรรคนายกนำโยธีเป็นกองหน้า ดำเนินไปในทางป่ามหาหิมพานต์โดยมรรคานุกรม มีนิยมดังท่านพรรณนามาแต่กัณฑ์หลัง จนกระทั่งถึงถิ่นที่มุจลินทโบกขรณีหน้าวงกฏบรรพต จึงทรงกำหนดเห็นเป็นที่ควรแล้วก็บังคับทวยโยธี มีมุลนายบังคับไพร่ ให้ตั้งค่ายที่ประทับใหญ่ ปลูกพลับพลาข้างหน้าข้างในให้พร้อมเสร็จสรรพ เป็นที่ประทับรับเสด็จพระบรมไอยกาธิราช และพระบรมไอยิกานารีนารถและราชบริพาร มีประมาณเป็นกองหลวง ซึ่งจะล่วงมรรคานุบุรพประเทศมายังเขตนั้นในภายหลัง

แล้วสั่งให้กองรถโยธา ให้กลับหน้ารถทั้งหมื่นสี่พันหันทวนมาหาต้นทาง โดยเยี่ยงอย่างขนบธรรมเนียมโบราณ เพื่อจะแสดงให้เห็นการว่าประสงค์จำนงในการที่ยกพยุหพลไปนั้นเป็นอันสุดเสร็จ ควรจะเสด็จพระราชดำเนินมาหาต้นทางแต่ที่นั้น พลกายทั้งหลายเป็นอเนกอนันต์ไม่ต้องประกาศกันว่าอย่าหลงเดินต่อไปข้างหน้า ด้วยเห็นรถโยธาหันหน้ากลับหลังดังนี้ เพราะจะเอาสำคัญเช่นนี้ แต่หัสสดีอัสสวบทหัตถเสนาไม่ได้ ด้วยเป็นพลนิกายอันต้องหวั่นไหว กลับไปมาหากันตามประสงค์ต่าง ๆ กัน ในขณะนั้น ๆ เป็นปรกติแล้ว พระชาลีมีพระดำริรอบคอบ กะเกณฑ์แยกย้ายพยุหพลออกให้ประกอบการตั้งกองจุกช่องล้อมวงมั่นคงรักษา ในปากทางที่มาแต่ทิศต่าง ๆ เพื่อจะกั้นกางระวังมิให้มีภัยแต่สัตว์ร้ายในไพรและศัตรู ถึงจะรู้แท้เป็นแน่ว่าอันตรายใด ๆ จะไม่มี ก็จัดการตามที่ต้องขนบธรรมเนียมเตรียมการรักษา ในเวลาพระราชดำเนินของสมเด็จบรมกษัตราธิราช. หตฺถี-อาทีนํ สทฺโท มหา อโหสิ ครั้งนั้นมีสำเนียงนิรนาทของพวกพลมีช้างเป็นต้น พิลึกกึกก้องในท้องพนาลัยโตใหญ่นักหนา ณ กาลบัดนั้นแล.

อถ มหาสตฺโต จึงองค์สมเด็จพระมหาสัตว์พระเวสสันดรราชฤๅษี ได้ทรงสดับศัพท์สำเนียงเสียงอื้ออึงใหญ่ซึ่งไม่เคยมีก็ประหลาดหลากพระหฤทัย ทรงระแวงไปว่า ฤๅหมู่ปัจจามิตรมาติดพระนครเชตุดร แล้วทำอันตรายเป็นการร้ายแด่สมเด็จพระเจ้าสัญชัย ภูวไนยบรมนารถราชบิดา เพราะเห็นว่าพระองค์ทรงพระชนมพรรษาเจริญมาก จะทำได้ไม่ยากก็ทำไปจนได้ชัยชนะ แล้วและยังระแวงว่าเรานี้

แต่ก่อนเป็นดวงแก้วที่นับถือเลื่องชื่อฦๅชาของชาวสีพี จึงยกโยธีมาทำลายชีวิตและกายของเราดอกกระมัง พระองค์ยังมีพระหฤทัยพรั่นหวั่นไหวอยู่ฉะนี้ มทฺทิมาทาย จึงทรงชวนสมเด็จพระมัทรีเสด็จขึ้นยังไศลใกล้อาศรมบท มีพระหฤทัยหวาดหวั่นรันทด ทอดพระเนตรดูหมู่เสนา ซึ่งยกเนื่องกันมาอยู่นั้นแล.

◎ ตมตฺถํ ปกาเสนฺโต สตฺถา อาห.

◎ เตสํ สุตฺวาน นิคฺโฆสํ ฯลฯ ทหฺหกตฺวาน มานสนฺติ.

เนื้อความตามพระคาถา พระพุทธฎีกาตรัสแด่สงฆ์ผู้สดับรับพระ-ชาดกเทศนาว่า

◎ ภิกฺขเว โอ ภิกษุทั้งหลายเอย เวสฺสนฺตโร ครั้งนั้นพระ-เวสสันดรเจ้าก็ไม่นิ่งเฉยอยู่ได้ ทรงสดับเสียงพิลึกกึกก้องใหญ่ของเหล่าโยธีที่ยกมา ก็ทรงครั่นคร้ามระแวงว่าจะมีภัยแด่พระองค์ มีพระประสงค์จะทรงเห็นให้ถนัด จึงพาองค์สมเด็จพระมัทรีนารีรัตน์เสด็จขึ้นบนบรรพต มีพระหฤทัยพรั่นรันทด ทอดพระเนตรหมู่แสนสุรเสนีที่ยกมา แล้วมีพระวาจาแก่พระมเหสีว่า อิงฺฆ มทฺทิ โอ มัทรีเอยโสตของเจ้าจงเงี่ยลงฟัง เนตรของเจ้าจงตั้งแลไปไกล เออก็เสียงกึกก้องโห่ร้องเกรียวฉาวฉ่ามาเท่าใด เจ้าได้ยินอยู่หาไม่ฤๅ เสียงม้าชาติอาชาไนย เกรียงไกรกระหึมหิวแห่แห้ ยังที่ไกลต่อไปอีกก็เห็นเป็นแน่แท้ ว่าปลายธงของพวกพยุหพล เดินด้นตรงเพิ่มเติมมา อิเมนูน พลพวกนี้ดูทีชะรอยว่าจะตั้งใจหวัง จะทำแก่เราดังหมู่พรานผู้สังหารมฤคสงฆ์ ตั้งการแวดวงรอบคอบด้วยข่ายเป็นค่ายมั่น กันหมู่มฤคชาติ

ซึ่งอยู่ในที่ลาดให้ตกลงในที่ชงัก ให้แข้งขาหักปรุกักไว้ให้จน แล้วไล่เลือกค้นด้นหา ขู่เข็นด้วยวาจาอันหยาบคาย แล้วฆ่ามฤคทั้งหลายซึ่งเป็นที่ชอบใจ จะแล่เอามังสะลำไส้เป็นอาหารและสินค้า ตถา มยํ อทูสกา กาลครั้งนี้ก็ควรว่าเราทั้งหลาย ผู้หาโทษผิดมิได้ต้องขับไล่มาอยู่ป่า จะต้องมาถึงมือปัจจามิตร ควรคิดเป็นอุปไมยเหมือนดังในความนั้น ปสฺส ทุพฺพลฆาฏกํ ดูเถิดมัทรีเอย พวกหมู่สุรเสนาที่ยกมาหลายพัน มันมาทำไมมาก มันมาก็ด้วยอยากเพียงจะพิฆาตเราผู้หาอำนาจมิได้ ไม่มีกำลังอะไรจะต่อต้าน มันยกโยธาทวยหาญมาเสียเปล่า เจ้าจงดูไป.

◎ ฝ่ายองค์อรทัยสมมุติเทพกัญญา ทรงพระสติตรองตริด้วยพระปัญญา ระลึกถึงพระวาจาของสหัสนัยนเทวราชว่า สมเด็จบรมนารถราชบิดา จะเสด็จมาไม่ช้าพลันนั้นเป็นอารมณ์นิยมมั่น จึงทูลตอบด้วยพลันว่า

◎ อมิตฺตา นปฺปสเหยฺยุํ โอ พระบาทบรมนารถราชสวามีของตูข้า ข้ามัทรีนี้ยังเห็นว่า ด้วยเดชพระอโนปมคุณบุญบารมีของพระองค์ ถึงแม้มาทปัจจามิตรหมู่ใดจะประสงค์ประทุษร้าย.

จบ พระราชนิพนธ์เท่านี้.

นานาธรรมวิจารินี*

พระราชนิพนธ์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

นโม นมสฺสนียสฺส　　วตฺถุโน ปุคฺคลสฺส วา
วตฺถูนํ ปุคฺคลานํ วา　　สพฺพุตฺตมสฺส สพฺพทา
นโมการปฺปภาเวน　　วิคจฺฉนฺตุ อุปทฺทวา
นโม การานุภาเวน　　สุวตฺถิเยว โหตุ โน
ภาสกสฺส โสตูนญฺจ　　วกฺขมานาย สาธุกํ
กถาย กจฺฉมานาย　　ยถาญาตํ ยถารหํ
นามํ กถายิมิสฺสา　　นานาธมฺมวิจารินี
อิติ โหตุ สุเขเนว　　วตฺตเว สิกฺขเกหิจาติ ฯ

ตูข้าใคร่จะกล่าวเรื่องความที่จะแต่งไปนี้ นานมาแล้ว เมื่อจะเขียนลงให้เปนคุณแก่ผู้อ่านผู้เรียน จึงคิดเห็นว่าความรู้ของตูข้าที่จะกล่าวไปนี้ มิใช่ตูข้าได้รู้เองแต่เดิม มีผู้ให้ตูข้ารู้ทีละเล็กละน้อย ตูข้าจึงได้รวบรวมประมวลมาเทียบเคียงเลือกสัน จะยกเอาแต่ความที่เปนที่ชอบใจน่าเชื่อเปนที่สุดโดยสุจริตมาแต่งชี้แจงไว้ ฯ

ก็ความรู้ของตูข้ามาแต่ท่านใด ท่านนั้นก็มีบุญคุณอุประการแก่ตูข้า ก็การคำนับอ่อนน้อมบูชานับถือของที่ควรนับถือด้วยความดีแท้ก็ดี

---

* คัดจากหนังสือพิมพ์วชิรญาณ เล่ม ๒ ฉบับ ๘ จำนวนเดือน ๘ ปี ๑๒๔๗ หน้า ๒๕๓–๒๘๐ อักขรวิธีคงไว้ตามต้นฉบับ

ด้วยบุญคุณอุประการก็ดี เปนมงคลเปนกุศล เพราะฉะนั้น ตูข้าจึงแต่งคาถาสั้นสังเขป เปนคำนมัศการกลาง ๆ ไว้ก่อนในต้นแล้ว แล้วได้ขอพรแก่ตนแลผู้ฟังผู้เรียนด้วย แล้วให้ชื่อเรื่องที่จะว่าไปบัดนี้นั้นด้วย ฯ

ความนบนอบน้อมนมัศการ คือการถวายบังคมประณมไหว้ ที่เรียกว่า อภิวาทวันทนาการ ด้วยทวารทั้ง ๓ คือกายวาจาจิต ทั้งตัวทำให้เหนให้เปนแลคำพูดแลน้ำใจ พร้อมด้วยความเคารพ อาทรอ่อนโยนเอื้อเฟื้อจริง ๆ แก่พัสดุ คือ สิ่งฤาบุคคลคือท่านหนึ่งที่เปนสิ่งฤาบุคคลอันเอกอุดมกว่าสิ่งของ ฤาตัวสัตวทั้งปวงในสกลโลกยธาตุ การนมัศการนบนอบน้อมไหว้แก่สิ่ง ฤาบุคคลซึ่งประเสริฐอุดมฤามีอุประการบุญคุณนี้ มีการแจกออกให้รู้ต่าง ๆ เปนหลายอย่างคือ สิ่งฤาสัตวที่ประเสริฐอุดมนั้นจะเปนของที่เหนชัดด้วยตาด้วยใจ รู้ว่ามีตัวอยู่ จนถึงมีผู้มานมัศการ นอบน้อมนบไหว้ ก็ได้รู้ได้ยินดีรับ ฤาลางสิ่งลางบุคคลอยู่ลับหลังฤาไกลพ้นวิไสยมิใช่ทางที่จะรู้กัน ฤาล่วงไปแล้วคงอยู่แต่อธิบายแลความประสงค์ แลอุประการคุณเหนอยู่รู้แจ้งจนเปนวิไสยแก่ใจกตัญญูของผู้นมัศการนอบน้อมคำนับไหว้ แลเมื่อไหว้จะมีคุณอานิสงษ์ฤาไม่ ยกไว้ ไหว้ด้วยใจกตัญญูก็ดี ด้วยเลื่อมใสในคุณอันบริสุทธ์สะอาดปราศจากโทษต่าง ๆ แล้วเปนดีควรสรเสิญ ก็ไหว้ด้วยกลัวด้วยประจบประแจงทำให้ชอบใจผู้รับไหว้ ฤาพวกนับถือผู้ที่จะรับไหว้ใจไม่จำนงตรงจริงสุจริต ฤาไหว้นมัศการไปแต่ตามลัทธิทำตามกันในที่ไหว้รูปต่าง ๆ ที่คนนับถือว่าผีสิง เปนต้นนั้น ไม่ควรสรเสิญ แลซึ่งตูข้าไหว้นมัศการครั้งนี้คือว่าเปนกลางว่า สิ่งใดฤาบุคคลใดซึ่งมีตัวอยู่

ฤๅล่วงแล้วที่ประเสริฐเปนเอกอุดมควรนมัศการแท้ คือควรเปนที่นับถือเปนเหตุให้ใจตูข้าเลื่อมใสศรัทธาแท้ ฤๅมีคุณุประการแก่ตูข้าด้วย อุประการอันยิ่งใหญ่แท้ เปนคุณสำคัญกว่าคุณทั้งปวง ตูข้าตั้งใจดังนี้ จะว่าตูข้าเปนคนใจกลาง ไม่ออกชื่อสิ่งของแลบุคคลที่รับไหว้นั้น ว่าไม่ได้ ฯ

ก็สิ่งแลบุคคลซึ่งตูข้านมัศการนบนอบน้อมไหว้ เปนสิ่งฤๅบุคคลประเสริฐเอกอุดมแท้ แลอัทยาศัยน้ำใจตูข้าซึ่งทำการนมัศการนบนอบน้อมไหว้ดังนี้เปนการดี บริสุทธิ์สะอาดพ้นจากโทษดังว่าไว้ ว่าเปนการไหว้ไม่ควรสรเสิญนั้น แล้วเหนการนมัศการแก่สิ่งแลบุคคลที่ควรนมัศการแท้อย่างนี้ของตูข้า ก็จะเปนความชอบความดีเป็นบุญเปนกุศลแก่ตูข้า ถ้าอาจให้ผลสมประสงค์แก่ตูข้า แล้วตูข้าขอว่าด้วยอำนาจกุศลของบุญกุศลในการนมัศการของตูข้านั้น ความวุ่นวายขัดขวางต่าง ๆ จงหายจงอย่ามีอย่าเปน แลด้วยอานุภาพผลที่ตาม ๆ มีมา ขอความสวัสดีแคล่วคล่องสะดวกในที่ต่าง ๆ ฝ่ายเดียว จงสำเร็จจงมีจงเปน แก่ตูข้าผู้จะกล่าวแต่ท่านอื่นผู้จะได้อ่านได้ฟัง คาถาแลถ้อยคำซึ่งตูข้าจะกล่าวไว้ว่าไว้ให้เปนคุณแก่ผู้อ่านผู้ฟัง ตามความรู้ของตูข้าแลตามการที่ตูข้าจะเลือกแล้วแลกล่าวไว้แต่ที่ควร ๆ ชื่อของเรื่องที่ตูข้าจะกล่าวจะแต่งไว้นี้จงเปนว่า "นานาธรรมวิจารินี" ตามภาษามคธ แปลว่าเรื่องสำหรับพิจารณาเลือกสันธรรมลัทธิต่าง ๆ เพื่อจะให้เปนที่ออกชื่อเรียกง่ายแก่ท่านทั้งหลาย ที่จะอ่านแลเล่าเรียนศึกษาไปนั้นแล ฯ

นานาธรรมวิจารินี แปลว่า คาถาถ้อยคำสำหรับเลือกสันธรรม ลัทธิต่าง ๆ ธรรมนั้นคือ ความชอบแท้ ก็ความชอบที่ควรเรียกว่า ธรรมนั้นมี ๒ คือ ที่เหนชอบพร้อมกันในคนทั้งปวง ถึงคนไม่อยาก คือไม่อยากทำตามก็เถียงไม่ได้ ว่าไม่เปนความชอบ ๑ คือ เหนแลเชื่อ ไม่ต้องกันเถียงกันอยู่ ๑ ที่แรกนั้นเรียกว่า ยุตติธรรม ที่หลังนั้นเรียกว่า ลัทธิธรรมยุตติธรรม คือทางพิพากษาความว่าใครผิดใครชอบ ที่ผิด ควรทำควรต้องรับโทษอย่างไร ที่ชอบควรได้คืนของการที่เสียไปฤๅ บำเหน็จอย่างไร ฤๅการอะไรสรเสิญว่าดีว่าชอบควรยอม แล ชักชวนคนให้ทำให้ประพฤติพร้อมกัน แลการอะไรควรติเตียนแท้ควร จะห้ามเสียไม่ให้ทำไม่ให้ประพฤติ ก็ยุตติธรรมนี้อำนาจความรู้ความฉลาด ของคนซื่อตรง แลมีเมตตาปรานีแก่คนทั้งปวง ย่อมคิดเห็นถูกต้อง โดยมากได้ เพราะฉะนั้น กฎหมายแบบแผนตัดสินคดีเนื้อความของ คนเปนอันมากซึ่งมีในบ้านเมืองนั้น ๆ คล้าย ๆ กัน ไม่ผิดกันนัก มูลคดีต้องกันเกือบหมด ต่าง ๆ กันบ้างแต่สารคดีซึ่งเปนกิ่งก้านต่อออก ไปตามกาลประเทศบ้านเมืองต่าง ๆ ฯ

แลกฎหมายยุตติธรรมนั้น จะให้คนทั้งปวงรักษาแลถือตามโดยใจ แลอำนาจตัวไม่ได้ เพราะคนใจชั่วบาปไม่อยากจะถือจะตั้งอยู่ในยุตติ ธรรมนั้นมากนัก พวกนั้นย่อมคิดแลปฏิบัติจะเอารัดเอาเปรียบเปนดีแต่ แก่ตัวแลพวกตัว โยนความทุกข์ความยากให้ตกแก่ผู้อื่น ทำผู้อื่นให้เสีย รัดเสียเปรียบ ฯ

เมื่อเปนดังนี้ ยุตติธรรมนั้น ถึงรู้แลเหนได้ ก็รู้แลเหนเสียเปล่า

ไม่มีผู้ประพฤติตามถือตาม จะต้องมีผู้มีกำลังแลอำนาจที่ซื่อสัตย์ต่อยุตติธรรม ด้วยต่อยุตติธรรมนั้นจริงก็ดี ด้วยกลัวคนติเตียนนินทา เพราะไม่ตั้งอยู่ในยุตติธรรมนั้นก็ดี เปนเจ้าเปนใหญ่ควบคุมบังคับบัญชาคนทั้งปวง ให้ถือให้ตั้งอยู่ในยุตติธรรมนั้น แลกำกับค่อยตัดสิน แลบังคับให้ผู้ผิดต่อยุตติธรรมนั้น ใช้โทษรับอาญาเพื่อให้เข็ดหลาบ แลเหตุให้คนเปนอันมากรู้กลัวเกรง ไม่อาจล่วงยุตติธรรมนั้นก็ดี แลให้ผู้ชอบต่อยุตติธรรมนั้นให้ได้ของเสียคืนฤๅเบี้ยแปลงขวัญ แลรางวัลในความชอบ แลได้ความร้ายกลายเปนความดี เพราะฉะนั้น จึงต้องมีกฎหมายให้ตั้งเจ้านายคนหมู่นั้น ๆ เรียกว่า อัยการ ขึ้น อัยการนั้นแลแปลว่า การของเจ้า ฯ

ฤๅอย่างหนึ่งว่า พินัยการ แปลว่า การนำไปพิเศศ แปลกอัยการฤๅพินัยการนี้ ก็เปนอุบายกำกับสำหรับรักษายุตติธรรม การพิพากษายุตติธรรมในที่ใดมี อัยการก็ต้องมีด้วย อัยการนั้นถึงเหนเปนเหตุผิดต่อยุตติธรรม เมื่อทำด้วยจะรักษายุตติธรรม ก็สมมุติว่าไม่เปนผิด คือตามยุตติธรรมห้ามไม่ให้คนคุมเหงคนอื่น ลงเอาเงินทองแลสิ่งของใด ๆ แล้ว ผู้เปนเจ้าเปนใหญ่เปนที่พึ่งของคนทั้งปวง จะลงเอาเงินทองแลสิ่งของแก่ผู้ผิดต่อยุตติธรรมให้ใช้เปนเบี้ยทำขวัญแลสินไหมฤๅพินัย คือเบี้ยถ่ายโทษแก้ความลำบากผู้พิพากษา ก็สมมติว่าไม่มีโทษ แลตามยุตติธรรมห้ามไม่ให้คนทั้งปวง ตีรันกันให้ได้ความเจ็บความลำบาก ฤๅห้ามไม่ให้ผู้มีกำลังมากคุมเหงผู้มีกำลังน้อย ก็แต่ผู้ที่เปนเจ้าเปนใหญ่รักษายุตติธรรมจะเฆี่ยนตีทำโทษผู้ผิด คือทำร้ายในกายเขาอื่นเกิน ๆ

มาก จนถึงเบี้ยแปลงขวัญจะปลดเปลื้องไม่ได้ก็ดี ฤๅคนเปนโจรเปนผู้ร้ายว่ายากสอนยาก ฤๅคนมั่งมีมากไม่กลัวเสียทรัพย์ จะต้องเฆี่ยนตีให้เจ็บตัวเข็ดหลาบ ไม่เปนที่ดูเยี่ยงอย่างแก่คนอื่นที่มีทรัพย์ ไม่กลัวเสียเงินฤๅดื้อดึงไม่รู้อายก็ดี ทางยุตติธรรมห้ามไม่ให้คนฆ่าคนอื่นให้ตายก็แต่เจ้านายที่เปนผู้รักษายุตติธรรม เหนความฉกรรจในผู้ผิดต่อยุตติ-ธรรมบางพวก เปนคนแขงแรงมีพวกพ้องมาก ยุยงให้ท้ายให้กำลังให้เข้าพวกกันกลุ้มรุมปล้นคุมเหงคนอื่น ฤๅมีความผิดหลายเรื่องนัก จนสินไหมแลอาญาเฆี่ยนตีจะปลดเปลื้องไม่พอ คือทำลายชีวิตคนอื่นเสียด้วยความแกล้งแลอื่น ๆ เหนการควรจะต้องให้ผู้นั้นตายตกไปตามคนที่ผู้นั้นแกล้งฆ่า ฤๅควรจะต้องให้ผู้นั้นตายเสีย ไม่ให้เปนเชื้อสายความชั่วรุกรามต่อไป แลไม่ให้เปนที่ดูเยี่ยงอย่างแก่การผิดใหญ่ ๆ ที่ผู้นั้นก่อให้ทำก็สมมติว่าไม่มีโทษว่าตัดสินว่าโดยยุตติธรรม ไม่ให้คนคุมเหงผู้อื่นให้เสียเงินทองแลตีรันฟันฆ่าผู้อื่นแล้ว เจ้านายผู้รักษายุตติธรรมเหนแก่ยุตติธรรมจริง ๆ ไม่ประสงค์ต่ออย่างอื่น มีความต้องจะรักษายุตติธรรม จะลงเอาเงินทองผู้อื่น ฤๅริบทรัพย์สมบัติ แลลงอาญาเฆี่ยนตีจองจำ จนถึงฆ่าเสียให้ตายตามโทษของผู้ผิดต่อยุตติธรรม นั้นถึงเปนอันผิดต่อยุตติธรรมเอง ก็ชื่อว่าเปนอัยการ ควรทำสมมติว่าไม่มีโทษ ฯ

ก็ยุติธรรมในการพิพากษาผิดชอบในคนทั้งปวง ให้เปนดีต่อกันโดยมากทุกเมื่อ อันคนอยู่เย็นเปนศุขนั้นก็ดี อุบายที่จะรักษายุตติธรรมคือตั้งเจ้านายผู้มีอำนาจให้อาจรักษาคนทั้งปวง ให้คงอยู่ในยุตติธรรม

ตั้งโรงศาล มีตระลาการคอยพิพากษา ตรวจตราตระเวนระวังห้ามไม่ให้มีผู้ผิดต่อยุตติธรรมเปนไปได้โดยมาก ตลอดถึนที่แลฝูงคนที่เจ้านายแลผู้รักษาแขวงอำเพอทั้งปวงขึ้นกันเปนชั้น ๆ จะทำนุบำรุงรักษาไปได้เท่าใดนั้นก็ดี การสองอย่างนี้ตามกำลังคนที่หมั่นคิดหมั่นอ่านด้วยคิดการที่จะให้คนทั้งปวงเปนศุข จะคิดเห็นได้เข้าใจเปนแท้ไม่สงไสย เพราะ-ฉะนั้น บ้านเมืองต่าง ๆ ในมนุษยโลกย ที่สุดจนถึงคนเถื่อนคนป่าคนดงก็ย่อมให้คนที่มีกำลังเปนเจ้าเปนนายตัว ถึงเจ้านายล้มตายขาดไม่มีตัวลง ก็รีบร้อนเลือกหาเจ้านายมาตั้งเปนที่พึ่ง ก็เมื่อมีผู้คุมเหงตัวด้วยการผิดต่อยุตติธรรมเมื่อใดก็มาร้องฟ้องให้เจ้านายช่วย บ้านเมืองต่าง ๆ ของมนุษย์ มีเจ้ามีนายตั้งเขตตั้งแขวงแบ่งประเทศ แผ่นดินใหญ่น้อยขึ้นแก่กันบ้าง ไม่ขึ้นแก่กันบ้าง แลมีผู้เปนตระลาการตั้งโรงศาลคอยพิพากษา แลมีด่านทางผู้ตระเวนตรวจตราคอยระวัง ก็การกฎหมายพิพากษาผิดชอบของเมืองต่าง ๆ แลอย่างธรรมเนียมการซื้อขายกู้หนี้ยืมสิน จำนำเข้าแลจ้างวาน แลความลักทรัพย์สิ่งของ แลความด่าตีสบประมาทพ่อลวง แลความผัวเมีย แลความบังคับการในตระกูลบุตรหลาน แลความมรดกอะไร ๆ อื่นอีกแทบทุกบ้านทุกเมืองก็คล้าย ๆ กัน ดูเหมือนจะนัดกันทำฤๅลอกฉบับกันทำก็ว่าได้ ฯ

อนึ่ง แบบแผนอย่างธรรมเนียมข้างอัยการ ตั้งเจ้าตั้งนาย มีเมืองหลวงแลหัวเมืองขึ้น แลมีขุนนางฝ่ายทหารพลเรือน แลพนักงานนั้น ๆ ก็คล้าย ๆ แทบทุกบ้านทุกเมือง แต่ธรรมเนียมที่ทำยศทำศักดิ์ ถือสูงถือต่ำนั้นผิด ๆ กันไปมาก เพราะการนั้นเปนการนอกที่จะรักษายุตติ-

ธรรม ในการที่จะรักษายุตติธรรมแล้วเหนไม่ผิดกันนัก อันนี้ให้เหน เปนลักษณะ ว่าเท่านี้แคบนักจะไม่เข้าใจก็จะว่าอีกอย่างหนึ่ง อัยการมี ๓ อย่าง ฯ

อย่างหนึ่งที่เปนการอุดหนุนรักษายุตติธรรมตรงแท้ คือทุกบ้าน ทุกเมืองมีเจ้านาย มีโรงศาลตระลาการรับฟ้องของผู้ต้องพิพาท แล้ว เกาะจำเลยมาพิจารณา ถ้าให้การมีต้องกันสืบพยานพิสูจน์ต่าง ๆ แลลง สินไหมพิไนยแก่ผู้ผิด ทำโทษเฆี่ยนตีฆ่าฟั่นผู้ทำร้ายมาก แลมีผู้ตระเวน รักษาถนน แลด่านบ้านเมืองแลมีกฎหมายแบบแผนพิพากษาความเปน ตำรา แลมีผู้รู้เลือกไว้สำหรับปฤกษาความตัดสินผิดชอบ แลผู้ปรับ โทษเอาใจใส่ในคดีความ การอย่างนี้เปนอัยการรักษายุตติธรรมต่าง ๆ ย่อมคล้ายกันแทบทุกบ้านทุกเมืองไม่ผิดกันนัก เปนแต่เยื้องยักที่อ่อน แลแข็งแลหยาบละเอียดเปนไปต่าง ๆ ตามอำนาจเจ้านายแลบ้านเมือง แลทรัพย์สมบัติของคนในบ้านในเมือง อย่างนี้เปนอัยการที่หนึ่ง ฯ

อัยการที่สอง คือภาษาแลหนังสือที่เปนคำสำหรับถามความ แล เปนตัวแบบที่จะได้เขียนกฎหมายแลเขียนใบฟ้อง แลคำให้การคำพยาน คำปฤกษาชี้ขาด ใบยอมคำสาบานแลทานบนแลอื่น ๆ บรรดาที่จะ เปนของต้องพูดต้องเขียนในการพิพากษายุตติธรรมนั้น ภาษาพูดแลตัว หนังสือ แลชั้นเชิงขนบธรรมเนียม แลสำนวนถ้อยคำจะใช้ในหนังสือ ที่เกื้อกูลแก่ยุตติธรรมต่าง ๆ กันทุกบ้านทุกเมืองไม่เหมือนกัน เมืองอื่น นอกจากเมืองที่เคยใช้ฟังแลอ่านไม่เข้าใจเลยก็จริง แต่ใช้ได้เหมือนกัน หมด ถ้าสองเมืองสามเมืองเปนความเกี่ยวข้องกันหาล่ามแปลเอาแต่

ความกลับภาษาแลหนังสือของเมืองหนึ่ง เปนภาษาแลหนังสือของเมืองอื่นก็เข้าใจกันได้ อัยการคือภาษาแลหนังสือสำหรับใช้ในการว่าความนั้นถึงไม่เหมือนกันทุกเมืองก็ใช้ได้เหมือนกัน เพราะภาษาแลหนังสือไม่เปนเครื่องสำหรับใช้ว่าความอย่างเดียว เปนเครื่องสำหรับใช้การทุกอย่างทุกสิ่งไป ถึงผิด ๆ กัน ก็ใช้ได้ด้วยกัน ฯ

อัยการที่สาม คือ ยศศักดิ์แลเครื่องยศของผู้มียศ แลขนบธรรมเนียมผู้น้อยเข้าไปหาผู้ใหญ่ให้ทำอย่างไร ๆ แลแต่งตัวอย่างคนสามัญแลผู้มียศอย่างไร ๆ แลแห่แหนแลพิธีต่าง ๆ อย่างไร ๆ เปนการสำหรับเจ้านายแลผู้มีบรรดาศักดิ์ อัยการอย่างนี้มีคุณแก่ยุตติธรรม ดังสัตว์ที่มีขนพองขน ที่มีเสียงแผดเสียงให้คนกลัวอยู่ในอำนาจ การอย่างนี้ทุกบ้านทุกเมืองผิดกันนัก ไม่เหมือนกันเลย ก็มีคุณให้คนในบ้านนั้นเมืองนั้น รู้จักอำนาจเจ้านายที่เปนใหญ่ในการพิพากษาจะได้ยำเยงเกรงกลัว อัยการจำพวกนี้ก็เหมือนกับพวกที่สอง ถึงผิดกันทุกบ้านทุกเมืองไม่เหมือนกัน ก็สำเร็จประโยชนทำให้ไพร่ที่จะอยู่ในใต้บังคับเจ้านายรู้จักกลัวเจ้ากลัวนายจะได้พึ่งบังคับเจ้านาย อันนี้เปนสถานที่สาม ฯ

ก็การอัยการรักษายุตติธรรมนี้ คนหลายคนอยู่ด้วยกันได้แห่งเดียวกันมีในที่ใด ที่นั้นก็มีอัยการขึ้นเองว่า โดยอย่างต่ำเรือนหนึ่งมีครอบ-ครัวอันหนึ่งสองคนผัวเมีย มีบุตรหลายคน บุตรเปนเด็กก็ต้องอยู่ในอำนาจของบิดาฤๅมารดา เมื่อบุตรวิวาทกัน บิดาฤๅมารดาก็คงจะไต่ถาม สืบหาผิดชอบโดยเถียงกัน ก็จะสืบคนอื่นที่ไม่เข้าข้างใครเปนพยาน แล้วตัดสินให้ทำโทษแก่บุตรที่ผิด ด้วยอย่างนี้แลว่าให้โตขึ้น

ไปเปนชั้น ๆ ในบ้านเรือนที่มีคนมากก็ย่อมมีผู้ใหญ่หนึ่งฤๅสองสามเปนผู้บังคับให้ผู้อื่นอยู่ในอำนาจ ผู้อื่นต้องกลัว แลบ้านหนึ่งต้องมีนายบ้านแขวงหนึ่งก็ต้องมีนายแขวงต่อ ๆ กันขึ้นไปจนถึงเมืองหนึ่งต้องมีเจ้าเมืองอาณาจักรหนึ่งต้องมีเจ้าแผ่นดินเปนผู้ชี้ขาดตัดสินผิดชอบของคนที่วิวาทเสียความรักใคร่เอ็นดูแก่กันด้วยอาการต่าง ๆ นั้น คนเปนอันมากจึงอยู่ด้วยกันสงบงบเงียบเรียบร้อย ในเรือนหนึ่งบ้านหนึ่งเมืองหนึ่งอาณาจักรหนึ่งนั้น ๆ ได้ ถ้าไม่มีอัยการคือตัวผู้มีอำนาจเปนใหญ่ครองหมู่ครองฝูงแล้ว คนหลายคนเหนจะอยู่ด้วยกันไม่ได้ เหนจะวิวาทจนถึงฆ่ากันตายเสียหมด ฤๅจะไม่ฆ่ากันตาย ก็จะไม่เปนอันทำมาหากินอดตายหมด ฯ

การนี้ก็เปนอัศจรรย์ ที่กฎหมายยุตติธรรมแบบแผนพิพากษาผิดชอบก็ดี เยี่ยงอย่างที่ตั้งนายให้เปนผู้พิพากษาผิดชอบเรียกว่าอัยการนั้นก็ดี มีคล้าย ๆ กัน เหมือน ๆ กัน ทุกบ้านทุกเมือง ดูเหมือนหนึ่งนัดกันทำเปนความดีแก่คนทั้งปวงแล้ว ก็ยังเหนเปนที่น่าเสียใจนักหนาอยู่ด้วย ยังมีความชั่ว ๔ อย่าง บังเกิดเปนแลเหนอยู่เนือง ๆ แก่คนที่เปนผู้ใหญ่ถืออัยการเปนที่พึ่งแก่คนทั้งปวงนั้น ๆ ยังเหนเปนอยู่มากบ้างน้อยบ้างไม่ว่างวาย ความชั่ว ๔ อย่างนั้น แม้นในตำรากฎหมายห้ามปรามกวดขันแล้ว ผู้ถืออัยการก็ยังผิด ๆ ไปในความ ๔ อย่างแกล้งบ้างไม่แกล้งบ้างเหนประจักษ์อยู่ ความชั่ว ๔ อย่างนั้น ว่าสั้นก็คือความลำเอียงในเวลาพิพากษา ว่าเปน ๔ นั้นว่าตามเหตุ ที่เกิดในใจ คือความรักใคร่ชอบพอ ๑ คือความขึ้งแค้นชิงชัง ๑ คือความโง่งม

ไม่รู้จักผิดชอบ ซึ่งเปนการละเอียดเลงประโยชนใกล้ไกลใหญ่น้อย ๔ อย่างนี้ ถ้าจะว่าไปตามชื่อในตำราภาษามคธ (อคติ) คือความลำเอียงไม่ควรถึง ก็แลใน ๔ อย่างที่ว่ามาแล้วนั้น ที่ ๑ เรียกว่า ฉันทาคติ ที่ ๒ เรียกว่าโทสาคติ ที่ ๓ เรียกว่า ภยาคติ ที่ ๔ เรียกว่า โมหาคติ ความเหมือนกัน ถ้าผู้ถืออัยการเปนตระลาการเปนผู้พิพากษา ในคู่ความทั้งสองรักข้างหนึ่งมาก ด้วยเปนคนรักมาแต่เดิม ฤๅให้สินบน ก็อยากให้ข้างนั้นชนะไป ถึงเหนว่าแพ้แท้แล้วเถียงแทนไม่ได้ ก็นิ่งฤๅเชือนแชเสียไม่ตัดสินให้ ฤๅจะลงเบี้ยปรับไหมลงอาญา เบาไปไม่ควรแก่โทษอันชื่อ ฉันทาคติ ก็ในคู่ความทั้งสองผู้หนึ่งเปนที่ไม่ชอบใจเปนที่ชิงชังของผู้พิพากษามาแต่เดิม ฤๅดื้อดึงขึงอยู่ไม่ให้สินบนแก่ผู้พิพากษา ความอยากเพื่อจะให้ผู้นั้นแพ้ก็เกิดขึ้นแก่ใจของผู้พิพากษา ถึงเหนว่าความผู้นั้นชนะเถียงไม่ได้ ก็ไกล่เกลี่ยลงมาเสียให้ปนแต่เสมอ ฤๅให้ได้เบี้ยแปลงขวัญแลสินไหมน้อยไป ถ้าเหนมีท่าว่าผู้นั้นจะแพ้ได้ ก็ทับถมให้แรงมากว่าเหตุลงเบี้ยปรับไหม แลอาญาหนักกว่าภูมิ ความอย่างนี้เรียกว่า โทสาคติ ก็เมื่อความใจลำเอียงเพราะรักข้างหนึ่งฤๅชังข้างหนึ่ง ฤๅเปนทั้งสองอย่างนั้นมีแล้ว ความกลัวความพิรนไปต่าง ๆ อย่างว่าแล้วนี้ก็ดี ดวงตาคือปัญญาที่จะสอดส่องดูให้รู้ความผิดแท้ชอบแท้นั้นก็ถอยกำลังไป ปัญญาแลสติความจะรู้แลระฦกนั้นก็เปนตัวอยู่ใต้ความอยาก ๆ ให้คนนั้นแพ้คนนั้นชนะ ตามความรักความชังความกลัวนั้น ก็ชักโยงจูงให้ไปแสหาเหตุที่จะช่วยยกย่องข้างหนึ่งให้ชนะ ฤๅกดข้างหนึ่งให้แพ้สมตามความประสงค์หันไป ความประสงค์ที่จะหาที่

ตรงที่จริงนั้นก็ท้อถอยไปเสีย ความหลงคือเหนผิดเปนชอบเหนชอบเปนผิด ก็จะตามมาไม่ทันรู้ตัวจะสำคัญว่าตัวได้เหตุผลที่จะว่าโดยชอบโดยตรงสมประสงค์ของตัวแล้ว ฤๅอิกอย่างหนึ่งผู้พิพากษานั้นโง่งมเซอะซะเอง ถูกคนพาลหลอกลวงหลงไป ฤๅเข้าใจผิดไปก็พิพากษาต่อยุตติธรรม อันนี้ชื่อโมหาคะติ

ก็ถ้าผู้พิพากษากลัวคู่ความ ฤๅพวกพ้องของคู่ความข้างหนึ่ง ฤๅไม่ชะนะเปนแต่เสมอ ฤๅต้องแพ้อาฆาฏจองเวร ให้โทษทุกข์แก่ตัวฤๅที่รักของตัว ฤๅจะเปนเหตุอย่างไร ๆ ไปว่าไม่สิ้นสุดก็ประสงค์จะบำบัดกลัวของตัวจึ่งพิพากษาให้ผิดไปจากการที่ควรที่ตรง ฤๅยกย่องเกินไปทับถมเกินไปดังนี้ชื่อ ภยาคะติ ลวงปากนักปราชกล่าว ฉันทาคะติ เปนที่ ๑ โทษาคะติ เปนที่ ๒ โมหาคะติ เปนที่ ๓ ภยาคะติ เปนที่ ๔ ผิดลำดับที่ว่ามานี้ ที่ว่าอย่างนั้นจะควรดีฤๅจะควรดำริห์ว่าด้วยเหตุ ก็ยากที่จะหยั่งรู้แต่พิจารณาเหนอยู่ว่าไภยคือความกลัวนั้น ก็ตามความรักความชังเพราะรักตัวฤๅชังใครก็ต้องกลัวตัว ฤๅผู้ที่ตัวรักจะได้ทุกขได้ยาก ถ้าชังใครก็ต้องกลัวว่าผู้นั้นจะได้ดีไปจะมีอำนาจคุมเหงตัว ฤๅคนที่รักของตัวว่าที่แท้ความกลัวก็คู่กับความอยาก เมื่ออยากอย่างไรก็กลัวจะไม่สมอยากด้วยนัยนี้ ภยาคะติ ก็เปนอันว่ากลัวด้วย ฉันทาคะติ แล โทษาคะติไม่ต้องยกเอามาเปนตัวหนึ่งว่า ว่า อคะติแต่ ๓ ยกภยาคะติเสีย ก็เสมอความด้วยอกุศลมูลสาม คือ โลโภ โทโษ โมโห ดีอยู่แล้วก็ซึ่งยกเอาภยาคติ ว่าขึ้นอีกเปนตัวหนึ่งต่างหากมาห้อยไว้ข้างท้าย เปนปลายโมหาคติ นั้นดูเหมือนจะสำแดงว่าความกลัวอันใด เปนไปแต่ความหลง

ไหลออกมาแต่โมหาคะติ คือไม่ภอที่จะกลัวก็กลัว ไม่ภอที่จะพรั่นก็พรั่น อันนั้นจึ่งควรติเตียนว่าเปน ภยาคะติ ถ้ากลัวด้วยเหตุด้วยผลที่ควรจะเหนจริง ด้วยกันว่าควรกลัว จะเปน ภยาคะติ หาไม่ เหมือนอย่างดูความเปนผู้มีบรรดาศักดิ์ใหญ่ ตระลาการผู้มีอำนาจน้อยก็ไม่อาจพิพากษาต้องร่ำเรียนร้องฉลองแก่ผู้มีบรรดาศักดิ์ใหญ่ยิ่งขึ้นไป ว่าโดยอุกฤฐถึงเปนพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อเหตุว่าความเรื่องนั้นจะพิพากษาลง การจะไม่ดำรงอยู่ตามพิพากษา จะเปนความลุกลามอย่างอื่นไป ก็ต้องผ่อนปรนหันเหไปหาเหตุแก้ไขจะทีป้องกันอันตรายแต่เรื่องนั้น ก็ความกลัวความพรนเกิดแต่ปัญญารู้เหตุผลใกล้ไกลใหญ่น้อยสูงต่ำอย่างนี้เหนจะไม่นับเข้าใน ภยาคะติ ที่ว่าเปน ภยาคะติ นั้น คือความกลัวที่ไหลออกมาจากความโง่งมนั้นอย่างเดียว จึ่งเอามาว่าห้อยไว้ในท้าย โมหาคะติ ดูเหมือนการที่ชอบจะเปนเช่นนี้ เพราะความกลัวด้วยวิตกไปต่าง ๆ นั้นย่อมเปนไม่เว้นแก่ผู้ใดถึงบุคคลสูงศักดิ์ใหญ่เปนที่ยิ่ง ฤๅตั้งอยู่ในยุตติ-ธรรมอย่างอุกฤฐแล้ว ก็ยังเหนอยู่ว่ารู้หันเหผ่อนปรน เพราะกลัวคนนินทาฤๅกลัวคนจะแตกตื่นไปต่าง ๆ โดยทางที่บุคคลจะพิจารณาเหนชอบด้วยนั้น ยังมีอยู่แทบทุกหนทุกแห่ง ฯ

ก็อคติ ๔ ประการดังว่าแล้วนี้ ก็มีผู้ติเตียนทุกบ้านทุกเมือง ตระ-ลาการที่ลำเอียงก็ถูกฟ้องร้องต้องโทษ เพราะอคติ ๔ ประการนั้นมีทุกบ้านทุกเมือง อัยการขนบธรรมเนียมบ้านเมืองตั้งกฎหมายแลอุบายกันอคติ ๔ ประการนี้ก็มีอยู่มาก ถึงกระนั้น อคติ ๔ ประการนั้นก็ยังเหนเปนอยู่จริง ๆ โดยในที่คับแคบ บิดามารดามีบุตรหลายคนรักบุตร

ไม่เสมอกัน เมื่อบุตรวิวาทกัน บุตรที่รักถึงผิดก็ไม่ใคร่จะทำโทษแล ปล่อยให้คุมเหงบุตรที่ตัวไม่รัก บุตรที่ชังผิดเลกน้อยก็ทำโทษมาก แล ทำให้เสียเปรียบแก่บุตรที่ตัวรัก การอย่างนี้มีจริง ๆ เพราะฉนั้นเหน ว่าในจิตรสันดานของคน ความชั่วก็ย่อมมี ความดีก็ย่อมเปน ก็ความที่ เหนยุตติธรรมผิดชอบแลอุบายที่จะประกอบรักษายุตติธรรมนั้น ก็เปน ความดีของใจคนอยู่แล้ว ก็อคติ ๔ ประการนี้ ก็ยังเปนความชั่วมาติด อยู่แก่ใจคนขัดขวางแก่ความดีนั้นอยู่มากบ้างน้อยบ้างไม่รู้หาย มีเหมือน กันทุกหนทุกแห่งทุกบ้านทุกเมือง กล่าวมาด้วยยุตติธรรมแลอัยการ ซึ่ง เปนธรรมที่บุคคลจะเหนประจักษ์ด้วยใจของตัวสิ้นความสังเขปเท่านี้ ฯ

ก็ถ้าจะมีผู้ถามว่าตำราพิพากษาความเปนยุตติธรรม แลอัยการนี้ เกิดมาแต่ไหน ทำไมจึ่งเหมือนกันทุกบ้านทุกเมือง ผู้ที่ถือสาศนาต่าง ๆ กันเล่าความไปต่าง ๆ ต้องกันบ้างไม่ต้องกันบ้าง จะว่าแต่ความตาม พุทธสาศนาแลชีพ่อพราหมณ์ที่ได้รับมาเมืองฮินดูสตานยังเมืองนี้ เล่า ความว่าแต่ต้นกัลปฤๅแต่ต้นยุก แผ่นดินมีเข้าสาลีงอกเตมไปไม่สิ้นไม่สุด ก็มนุษย์ทั้งปวงเก็บเข้าสาลีกันแต่พออิ่มแล้วก็แล้วไปไม่ได้มีที่เก็บที่ไว้ มีคนหนึ่งเกียจคร้าน เก็บเอาเข้าสาลีกินแล้ว ๆ ก็เก็บเอาไปไว้เวลาอื่น ไม่มาเก็บวันละสองหน มีคนถามหาว่าเวลาเก็บเข้าสาลีทำไมจึ่งไม่มา บอกว่าเก็บเอาไปรักษาไว้พอกินแล้วจึ่งไม่มา คนอื่นเหนชอบด้วยเอา อย่าง ก็ด้วยเหตุนี้ คนก็เก็บเอาข้าวสาลีไปเก็บสะสมไว้สำหรับตัวมาก ๆ ไม่รู้ประมาณ จนการชิงกันจะเก็บให้มากมีขึ้น ก็เทลาะวิวาทกัน ที่ต้นข้าวสาลีงอกอยู่นั้นก็งอกขึ้นไม่ทันความประสงค์ของคน เมื่องอกขึ้น

คนก็ชิงกัน เปนความไม่สบายเกิดขึ้นในหมู่คน ด้วยเหตุนี้คนทั้งปวงจึ่งปรึกษาพร้อมกันแบ่งเข้าสาลีเปนไร่ ๆ สำหรับตัวละคน ๆ เข้าสาลีงอกขึ้นในไร่ของใครคนนั้นเก็บกัน เมื่อไม่งอกก็เอาเมดเข้าเพาะมาหว่านมาปลูกมาทำขึ้น จึ่งยังมีคนโลภมากส่วนของตัวเก็บสิ้น ยังอยากได้อีกไปลักเข้าในนาของผู้อื่นฤๅลางคนเกียจคร้านไม่ทำนาของตัว ลักเข้าในนาแลเข้าที่เขาเก็บไว้ในบ้านของผู้อื่นกินบ้าง เมื่อเขาถามว่าลักไปฤๅแต่แรกรับดี ครั้นเขาติเตียนนินทาชิงชังก็โบ้ปดไม่รับ ฝ่ายเจ้าของนากลัวผู้ร้ายลักก็หาไม้ค้อนก้อนดินไว้คอยตีคอยฆ่าผู้ร้าย ฝ่ายผู้ร้ายก็ถือท่อนไม้แลก้อนดินก้อนหินต่อสู้เจ้าของเข้าแลเจ้าทรัพย ด้วยเหตุนี้เปนไปโดยลำดับ การฆ่าฟั่นรันตีฉ้อฉกลักพ่อลวงต่าง ๆ เกิดมีขึ้น คนทั้งปวงมีแต่วิวาทรบราฆ่าฟั่นกัน ด้วยเหตุนี้คนทั้งปวงอ่อนใจลำบากด้วยความทุกขนั้นมากจึงเกิดความจะหาที่พึ่งให้คุ้มความทุกขนั้น จึ่งร้องหาว่าท่านผู้ใดหนอจะมาเปนที่พึ่งแก่เราบำบัดทุกขภัยอันนี้ เราจะยอมเปนข้าให้ใช้ จะแบ่งส่วนเข้าในนาของเราให้เปนค่าจ้าง ก็ครั้งนั้นคนทั้งปวงเลือกได้ผู้หนึ่ง มีสติปัญญาอุสาหความเพียรมาก อยากจะให้คนทั้งปวงเปนศุขเสมอกันรักการยุตติธรรมเปนที่ยิ่งเข้ามารับอาษา คนทั้งปวงจึ่งยอมปฏิญญาอยู่ในอำนาจแล้วแบ่งส่วนเข้าในนาของตัวให้ว่า เปนสิบรดฤๅเท่าไรก็ตามเถิด ก็เข้าค่านาเปนของท่านผู้จะเปนเจ้านั้น ให้ท่านแบ่งปันให้คนในครอบครัวของท่าน แลผู้ที่จะรับอาษาทำการงานปราบปรามแลรวังคนทั้งปวง ท่านผู้นั้นจึงได้เปนเจ้าแผ่นดินใหญ่เรียกนามว่ามหาสมบัติราช[๑] เลือกคนผู้ฉลาดแลเที่ยงธรรมเปนตระลาการผู้พิพากษา

๑. ต้นฉบับเห็นจะผิด ที่อื่นเป็นสมมติยะราชทุกแห่ง

ความในถิ่นที่ต่าง ๆ โดยสมควร แลเลือกคนที่มีฝีมือกล้าหาร เปน ทหารสำหรับลาดตเวนตรวจตราห้ามปรามความชั่วแลจับโจรผู้ร้ายมา ทำโทษตามขนบราชการ อำมาตยฝ่ายพลเรือนแลทหารจึ่งเกิดขึ้นดังนี้ เข้าในนาที่คนทั้งแดนดินยอมยกส่วนถวาย ก็ให้มีพนักงานเรียกแลขน มาแลให้มีพนักงานรักษาเกบไว้ แลได้แจกจ่ายให้ไปเปนเบี้ยหวัดแลราง วัลแก่คนที่ทำราชการ ให้เปนกำลังเลี้ยงชีวิตรไม่ต้องทำนา ผู้ที่ทำราชการ ให้มารับปฏิญญาสาบาลทานบลให้ซื่อสัตยเที่ยงธรรมอย่าทำชั่วแลอย่าทำ ทรยศ ขอ๑ท่านผู้เปนเจ้าชื่อมหาสมมติยะราชนั้น ฯ

นิทานเรื่องนี้จะจริงฤๅ ๆ จะไม่จริง จะเปนแต่การคนคเนว่าเอา ก็จะยกไว้ แต่เหนการว่ายุตติธรรมคือให้คนทั้งปวงรักใคร่เอนดูแลซื่อ สัตยต่อกันอย่ากล้ำเกินคุมเหงกันนั้น เปนที่ชอบใจของคนเปนอันมาก ก็คนที่คิดแต่ถึงตัวไม่คิดถึงผู้อื่นมาทำการชั่วต่าง ๆ ด้วยโลภมากไม่มี ประมาณจนกล้ำเกินเอาของผู้อื่น ทำผู้อื่นให้เสียเปรียบก่อการให้เกิดลัก ฉกฉ้อฬ่อลวง ด่าตีฆ่าฟันกันเกิดขึ้นขัดแก่ความประสงค์ชอบใจของคน ทั้งปวง ก็ครั้งนั้นคนทั้งปวง เหนว่าความเยนคือเรียบร้อยอยู่ใน ยุตติธรรมดั่งประสงค์นั้นควรจะให้คืนมีคืนเป็นให้ได้ จึ่งตั้งอัยการคือ ให้มีเจ้ามีนายแลก่ออุบาย ให้เปนภาษีอากรเกื้อหนุนแก่ท่านผู้ถืออัยการ ทุนคือของเรี่ยไรของคนทั้งปวง จึ่งเปนกำลังให้ท่านได้ตั้งขุนนาง ฝ่าย ทหารพลเรือนแลขุนนางขุนคลังขุนวังขุนเมืองพนักงานต่าง ๆ มีขึ้นตาม ขนบธรรมเนียมอัยการที่เช่นเหนเปนอยู่นี้มีขึ้น ก็การซึ่งเปนต้นนั้นจำจะ ต้องมีเมื่อแรกมีขึ้นในต้นกัลปต้นยุก ก็เหนว่าจะเปนเช่นนี้ ครั้นภายหลัง

---

๑. คำนี้น่าจะเป็น "ต่อท่าน..." จึงจะได้ความ.

เมื่อการเจริญกว้างขวางออกไป ก็แยกยายมากมายเปนต่าง ๆ หลายอย่างออกไปแต่ไม่เสียเค้า เปรียบเหมือนวิชานับ ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ จน ๑๐ จน ๑๐๐๐ ในภาษาต่าง ๆ ก็ไม่เหมือนกัน แต่ครั้นสืบหลายอย่างมาเทียบเคียงกัน ก็ยังคลำเค้าได้ว่าญวนแลเขมรแลมอญ วิธีนับเดิมเปนเค้าเดียวกัน ไทยแลลาวจีนวิธีนับเปนครูเดียวกัน ภาษามคธภาษาสังสกฤฏภาษาลติงแลภาษาเมืองทั้งปวงตั้งแต่ฮินดูสตาน ไปจนถึงชาวยุโรปวิธีนับเปนครูเดียวกัน ใครนับอย่างไรใครนับอย่างไรอย่าให้ว่าเลยสืบสอบดูจะเหนว่าคล้ายกันเปนพวกเดียว จนรู้ว่าเดิมเปนครูเดียวกันถึงกระบวนใช้หนังสือต่าง ๆ ยกแต่หนังสือจีนหนังสือญวนแล้ว ลาดเลาเค้าเงื่อนก็คล้ายกันโดยมาก ดูเหมือนเดิมจะเปนครูเดียวกันอยู่หลายเพศหลายภาษา ก็การยุตติธรรมแลอัยการประมาณการดูเหนว่าจะเปนเช่นนั้น ก็นิทานนี้ถึงโดยหากว่าจะเปนเรื่องไม่จริง ก็เหนว่าผู้เล่านั้นจะคิดให้เกิดขึ้นโดยประมาณการที่ควรเหนว่าจะเปนอย่างนั้นในต้นแรกจะติว่าผิดไม่ควรฟังไม่ควรเชื่อก็ว่าไม่ได้ เพราะฉะนั้นนิยายนี้ต้องเอาไว้เปนเค้า ฯ

ยังมีหนังสือเก่าเปนมาติกาแม่ตำรากฎหมายอยู่ฉบับหนึ่งเปนของไทยโบราณ ได้มาแต่เมืองมอญเรียกชื่อว่าธรรมสาตร คำปฏิญญาต้นนิทานว่าเปนของครูเดิมในต้นกัลป ชื่อมโนสาราจารยแต่งไว้ แต่เมื่อพิเคราะห์ไปโดยเลอียดตามสังเกดสำนวนแต่งเปนคาถาภาษามคธเปนจะไม่เปนคำคนต้นกัลป จะเปนคำกัลปจากภาษาอื่นที่เขียนไว้แต่ก่อนเปนภาษามอญฤๅพม่า คนที่แต่งคาถาภาษามคธก็ไม่สู้รู้ภาษามคธ

ถ้วนถี่ดีนัก เหมือนกับคนชาววัดเรียนรู้ภาษามคธบ้างตามทางพระ-พุทธสาศนา ก็ความในหนังสือธรรมสาตรนั้น ว่าด้วยลักษณตระลาการไม่ให้ตกไปในอคติ ๔ ประการดั่งว่าแล้ว แลตั้งมาติกามีภาชนีสำแดงข้อวิเสศต่าง ๆ วางมูลคดีเปนเค้าแก่สารคดีที่จะบัญญัติให้มีในบ้านเมืองนั้น ๆ ตามกาลตามควร เมื่อจะเอามาว่าให้ถี่ถ้วนในที่นี้ ตูข้าผู้แต่งหนังสือนี้ยังไม่อยากจะว่า เพราะลางข้อลางกระทงที่ว่าในนั้นยังอมเออเคลือบแฝงเปนที่คลางแคลง ไม่สู้เข้าใจอยู่ก็มี ผู้ใดปราฐนาจะใคร่รู้ก็ควรจะไปดูไปอ่านเอาที่หนังสือธรรมสาตรนั้นเถิด ซึ่งตูข้าออกชื่อหนังสือธรรมสาตรขึ้นในที่นี้ คือจะใคร่เล่าเรื่องนิทานของหนังสือธรรมสาตรนั้นประจวบกันกับนิทานคนต้นกัลป ที่ตูข้าได้เกบเอาความที่มีในพระสูตรหนึ่ง ซึ่งมีในพระพุทธสาศนามาว่าไว้แล้วนั้น ก็นิทานของคำภีร์ธรรมสาตรกล่าวต้นเรื่องเดิมก็เหมือนกัน แต่วิไสยคำคนโบราณในบ้านเมืองต่าง ๆ จะเล่าจะอ้างอันใด ก็ภอใจที่จะพูดพานจะเกิน ๆ เปนเหาะเปนเหินเปนฤทธิเปนเดชอวดการวิเสศมากไปด้วยใจเขาประสงค์จะให้คนฟังพิศวงในคำของเขานั้นมาก จึ่งกล่าวของหลากไปต่าง ๆ ไม่ไว้วางแต่เรื่องแลสิ่งคนควรจะเหนว่าเปนจริง เปนใจความควรจะเชื่อถือ เพราะเขาอยากจะให้เล่าฦๅคำที่เขาว่านั้นมากไป ด้วยใจคิดเหนว่าเปนอัศจรรย์ การที่คนฟังจะไม่เชื่อนั้นเขาหาสู้รวังไม่ ด้วยเขาไว้ตัวว่าเปนคนใหญ่เปนครูเปนอาจารย์ คิดการแต่จะเกนฑ์ให้ลูกศิศย์เชื่อถือเอาเปนความแลว่าตามเขาไปอย่างเดียว เพราะฉะนั้น ตูข้าจะเล่านิทานนั้นในครั้งนี้ สิ่งไรเขาว่าไว้เปนของไม่ต้องที่จะว่า เพราะเปน

พลความฤๅไม่สู้งามไม่เปนที่น่าเชื่อน่าเหนเปนจริงด้วย ก็จะขอตัดรอนผ่อนปรนเสียจะว่าแต่ที่สมควรเปนเค้าความ ฯ

มีเรื่องว่า เมื่อขณะมนุษย์ยังไม่ได้ตั้งพระเจ้ามหาสมมติยะราช วิวาทเทลาะลักฉกฆ่าฟันรันตีกันอยู่ คนที่อยู่ในฝูงในหมู่ไม่มีความศุขความสบายด้วยวุ่นวายนัก ครั้งนั้นมีบุรุษผู้หนึ่งเปนผู้มีสติปัญญาเหนว่าตัวจะอยู่กับหมู่คนมากจะหามีความสุขไม่ จึ่งคิดเอาตัวหนีซุกซุนไปซ่อนตนอยู่ในป่าดงพงไพร เกบผลไม้แลเผือกมันเปนอาหารเลี้ยงชีวิตร ภายหลังคนที่ไปมาภบก็คิดว่าเปนมุนีนักปราชอันประเสริฐวิเสศนัก เล่าฦๅกันว่าเปนพรหมบ้างเปนเทวดาบ้างลงมาจึ่งเรียกนามพรหมเทวะ มีหญิงชายไปสู่มาหานมัศการเนือง ๆ พรหมเทวะนั้นก็สั่งสอนคนที่ไปมา ให้มีเมตตากรุณาเปนกิริยาแลใจอันดีต่อกัน คนผู้ฟังเหนชอบด้วยก็สำคัญว่าคำสอนนั้นเปนธรรมอันดีนักหนา มีผู้ไปมาคบหามากเข้าทั้งหญิงแลชาย ภายหลังพรหมเทวะมีความคุ้นเคยรักใคร่เข้ากับหญิงคนหนึ่ง เลี้ยงหญิงนั้นเปนภรรยาอยู่ด้วยกันในป่า จึ่งเกิดบุตรเปนกุมารสองคน จึ่งให้ชื่อบุตรใหญ่ว่าภัทรกุมาร บุตรน้อยชื่อมโนสารกุมาร พรหมเทวะผู้บิดามีความคิดอ่านดำริหตริตรองเลอียดมาก กำหนดตามปราฐนาแลชอบใจไว้เปนข้อ ๆ ว่าถ้าได้อย่างนั้นจะดี ถ้าได้อย่างนี้จะงาม ความชั่วร้ายต่าง ๆ อย่างนั้น ๆ ควรจะห้ามได้ด้วยอุบายอันนี้ ๆ ความชอบดีอย่างนี้ ๆ ควรจะให้มีได้ด้วยอุบายอย่างนั้น ๆ ความวิตกของพรหมเทวะนั้นก็ผูกพันธขึ้นเปนตำราว่าเปนข้อเปนเค้าที่คนจะเล่าจะบ่น จนจำได้เอาไปชี้แจงแลอธิบาย ฝ่ายคนทั้งหลายที่ไปมาหาพรหมเทวะเนือง ๆ ได้ฟังเอา

ไปบ้าง จึ่งไปคิดกันกับคนต่าง ๆ ในทางที่ชอบนั้น จึ่งเหนพร้อมยอมกันเปนอันมาก เลือกสันพระเจ้ามหาสมมติยะราชขึ้นเปนเจ้าเปนใหญ่ดังว่าแล้ว พระเจ้ามหาสมมติยะราชก็ทรงประพฤติในราชกิจด้วยพระปัญญาของพระองค์บ้างด้วยคำคนต่าง ๆ ที่รักใคร่ในยุดติธรรมกราบทูลถวายพระสติบ้าง ก็ฝ่ายพรหมเทวาจารย์ เมื่อกุมารบุตรทั้งสองเจริญแล้ว ก็สั่งสอนให้เรียนตามความรู้ความคิดของตัวผู้เดียว แลหัดปรือให้ฉลาดเฉลียวมีสติปัญญามากเจริญขึ้น ภายหลังพรหมเทวาจารย์ชราถึงแก่กาลกิริยาล่วงไป ภัทรกุมารแลมโนสารกุมารทั้งสองปฤกษากันว่า ทางความรู้ในยุดติธรรมเราได้เรียนเราได้สึกษาแต่บิดาไว้ก็มาก เรายังคิดตริตรองเหนวิเสศออกไปก็มาก เราจะมาทรพลต้องอด ๆ อยาก ๆ ทนอยู่ในป่าหาต้องการไม่ แต่ก่อนบิดาเรามาซ่อนอยู่ในพงไพร เพราะว่าคนหมู่ใหญ่ยังไม่มีเจ้านายวุ่นวายกันอยู่ บัดนี้คนทั้งปวงเขาพร้อมกันตั้งเจ้าฝูงนายหมู่ขึ้นครอบครองกันเรียบร้อยอยู่โดยมากแล้ว เราจะมานิ่งอยู่ในป่าความรู้วิชาของเราก็จะเปนอันรู้เสียเปล่าไม่ได้ใช้ ก็ถ้าเราเข้าไปถวายตัวประฏิบัติพระเจ้ามหาสมมติยะราชถวายวิชาการความรู้ตามความฉลาดของเรา ช่วยราชการให้พระองค์ทำนุบำรุงคนทั้งปวงหมู่ใหญ่ให้เปนดีขึ้นไปกว่าแต่ก่อนจะเปนดีนักหนา ภัทรกุมารแลมโนสารกุมารทั้งสองจึงเข้ามาถวายตัวแก่พระเจ้ามหาสมมติยะราช แล้วกราบทูลถวายความรู้วิชาการตามความฉลาดแลอาจหาร พระเจ้ามหาสมมติยะราชก็โปรดปรานชุบเลี้ยง ให้มียศศักดิเปนอำมาตยจนภายหลังมาภัทรอำมาตยผู้พี่ได้เปนที่ราชโปรหิตราชครูสำหรับถวายความรู้แลเปนที่ปรึกษาในราชการทั้งปวง มโนสารอำมาตยได้เปน

ตระลาการใหญ่ สิทธิขาดในการพิพากษาคดีเนื้อความของราษฎร มีชื่อเสียงเล่าลือว่าซื่อสัตย์เที่ยงธรรม แลฉลาดในเหตุผลหาผู้เสมอมิได้ ครั้งนั้นมีบุรุษสองคนทำไร่แตงใกล้กัน เมื่อปลูกแตงแบ่งที่ดินกันจึงเอาดินพูนเปนถนนคั่นเปนสำคัญไว้ในกลาง ครั้นเมื่อต้นแตงเกิดขึ้น เถาแตงเลื้อยพาดข้ามถนนปะปนพัลวันกัน ต้นแตงงอกข้างหนึ่งไปมีผลข้างหนึ่ง ครั้นเมื่อผลถึงคราวเกบ เจ้าของไร่แตงทั้งสองมาเกบแตง ก็แก่งแย่งวิวาทถุ่งเถียงกัน ผู้ที่มีลำต้นแตงของตัวงอกไปมีผลอยู่ข้างหนึ่งมากก็ว่าลำต้นของตัวจะเอาผลตามลำต้น ข้างผู้เจ้าของที่เหนผลแตงของข้างหนึ่งมาอยู่ในไร่ของตัวมาก ก็จะเกบผลเอาตามที่ไร่ของตัว เกิดความเทลาะไม่ตกลงกันจึงมายังมโนสารอำมาตยให้พิพากษา มโนสารอำมาตย์วันนั้นเหน็ดเหนื่อยมาก ไม่ทันติตรองการเลอียดจึ่งว่า ท่านทั้งสองตัดสินความเรื่องนี้แก่กันไว้แล้วแต่เดิมไม่ใช่ฤๅ คือท่านได้พูนถนนคั่นเปนสำคัญอยู่แล้ว ก็เมื่อแตงอยู่ในไร่ของใครก็เปนของผู้นั้น ถ้าจะไม่ตัดสินอย่างนี้ ถนนคั่นที่ทำไว้ก็เปนไม่ต้องการ บุรุษเจ้าต้นแตงที่เลื้อยไปอยู่ข้างหนึ่งมีผลข้างอื่นมากก็ยังหายอมไม่ จึ่งเอาความนั้นมาร้องทุกขแด่พระเจ้ามหาสมมติยะราช ๆ จึงทรงพระราชดำริว่า มโนสารอำมาตยพิพากษานั้น ยังเหนเปนอันหยาบอยู่หาเลอียดไม่ ก็เพราะถนนทำนั้นเพื่อจะเปนสำคัญชี้แต่ที่ว่าเปนของใคร เหมือนอย่างกำแพงแลรั้วแลคูของบ้านของเมืองก็เปนแต่สำคัญ จะสำแดงว่าเปนที่ถิ่นของใคร ก็เมื่อบุตรหลานของตระกูลในบ้านหนึ่ง ภากันไปอาไสยกินอยู่หลับนอนในบ้านอื่น จะตัดสินให้ขาดจากบิดามารดาปู่ญาตายายเดิม ไปเปนหลาน

ของชาวบ้านที่ไปอาไสยอยู่นั้นฤๅ เพราะฉะนั้น ผลแตงที่ออกจากเถาแตง ที่งอกขึ้นจากดินในที่ของผู้ใด ก็ควรตัดสินให้เปนของเจ้าของเถาแตง เหมือนกับจะนับบุตรหลานตามตระกูลบิดามารดาปู่ญาตายาย เมื่อมีรับสั่งดั่งนี้แล้ว จึงโปรดให้อำมาตยผู้ฉลาดมีอัทยาไศรยอันเลอียด พาบุรุษชาวไร่แตงสองคนนั้นไป แล้วก็จับแต่ลำต้นแตงที่เลื้อยข้ามถนนไปมานั้นคลำไปทีละเถา ก็เมื่อพบผลที่งอกจากเถานั้นในที่ใด ก็ชี้ให้เจ้าของที่ไร่ต้นเดิมเกบเอาไปตามต้นเดิมเถาเดิมทุกเถาทุกต้น จนหมดผลแตงนั้นตามรับสั่ง คนทั้งปวงก็สรเสิญพระสติปัญญา พระเจ้ามหาสมมติยะราชว่าทรงพระฉลาดชักเหตุผลมาเทียบเคียงพิพากษาสมควรนัก แล้วก็ติเตียนมโนสารอำมาตยว่าไม่ตริตรองการให้เลอียดพิพากษาแต่หยาบ ๆ ไป มโนสารอำมาตยมีความเสียใจว่าตนพิพากษาการหยาบไปโดยมักง่าย ทั้งนี้ก็เปนเพราะข้อคดีของราษฎรหลายเรื่อง มารบกวนขวักไขว่วุ่นวายไม่ได้เวลาสบาย ที่จะตริตรองการให้เลอียดสมควรเปนกฎหมายแบบแผนตำหรับตำราพิพากษายุตติธรรมให้ถูกต้อง ทุกคลองทุกทางทุกประตูได้ แล้วจึ่งรำพึงไปถึงการหลังครั้งพรหมเทพาจารยผู้บิดาออกไปอยู่ในป่าเปนที่สงัดได้ช่องเวลาถนัดที่จะตริตรองการต่าง ๆ แล้วเลือกสันไว้วางทางความที่ดีผูกพันธเปนหมวดหมู่อยู่เปนที่เปนเหล่าเปนต้นเค้าปลายความย่นย่อต่อติด ผูกพันธเปนตำหรับตำราควรจะท่องด้วยวาจาแลจำให้ขึ้นใจได้ ถ้าจะอยู่ไปในราชการบัดนี้ไม่มีตำหรับตำราเปนแบบแผนขึ้นใจขึ้นปากเหมือนอย่างนั้น การที่เปนอันพลั้งพลาดคลาดเคลื่อนหย่อนหยาบไปอย่างเช่นเปนนั้น จะมีมาเนือง ๆ จะ

เปนที่ขัดเคืองน้ำพระไทยพระเจ้ามหาสมมติยะราช แลผู้ต้องพิพาทได้รับความตัดสินที่หยาบคายไป ไม่สมควรก็จะครหาติเตียนดำเนียนนินทาได้ ควรที่กลับออกไปอยู่ในป่า อย่างพรหมเทพาจารย์ผู้บิดา ฤาอย่างภัทร-อำมาตรย์ผู้พี่แลตนเอง เมื่อยังไม่ได้เข้ามาทำราชการ ได้ช่องเพื่อจะเล่าเรียนสึกษาวิทยาการความรู้ต่าง ๆ อยู่แต่ก่อนนั้นแล้ว จึงตริตรองการให้เลอียดวิเสศขึ้นไป ตั้งตำราธรรมสาตรสำหรับพิพากษายุตติธรรมให้เลอียดบริบูรณดีได้แล้วจึงจะพากลับเข้ามา ถวายสมเด็จพระเจ้ามหาสมมติยะราชให้ตั้งเปนกฎหมายประกาศแก่ผู้จะเปนตระลาการ ให้เรียนรู้ทางยุตติธรรมอันเลอียดจะได้ตั้งยืนอยู่ถาวร เปนประโยชน์แก่ชนทั้งโลกยอยู่สิ้นกาลนาน มโนสารอำมาตยคิดการดังนี้แล้ว จึงเข้าไปกราบทูลถวายบังคมลาสมเด็จพระเจ้ามหาสมมติยะราช ให้ทรงพระอนุ-ญาตแล้วก็กลับออกไปอยู่ป่า ตั้งดำริหตริตรองตำราธรรมสาตรสำหรับพิพากษายุตติธรรมโดยการอันเลอียดสุขุมสมควร ฯ

แลเรื่องความชาวไร่แตงเรื่องนี้ มโนสารอำมาตยตัดสินให้เอาตามที่พระเจ้ามหาสมมติยะราชทรงตัดสินให้เอาตามลำต้น แลว่าคนเปนอันมากติเตียนความตัดสินของมโนสารอำมาตย แลสรเสิญพระเจ้ามหาสมมติยะราชด้วยความตัดสินนั้น แต่เมื่อพิเคราะห์ดูโดยเลอียดตามสังเกดการที่ชอบที่ควร จะเหนเปนละเอียดในกาลทุกวัน ก็จะต้องว่าอย่างหนึ่งดีขึ้นไป กว่าที่พระเจ้ามหาสมมติยะราชทรงตัดสินนั้นสักน้อย เปรียบความเหมือนบุตรหลานของตระกูลหนึ่ง ไปพึ่งพาอาไสยตระกูลอื่นอยู่ ถ้าสองตระกูลวิวาทแย่งกัน ถึงจะต้องตัดสินให้เปนบุตรหลานตระ-กูลเดิม ถ้าตระกลเดิมจะคืนเอาตัวไป ก็จะต้องใช้ข้าน้ำนม ข้าวป้อน ฯ

จดหมายเหตุพระราชนิพนธ์
" มนต์ปราบเสนียด "

คาถาแลความในเบื้องต้นนั้น เปนคาถาพระราชนิพนธ์ ในพระบาท ส. พ. ป. ม. ม. พระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม ซึ่งได้ประดิษฐาน แลดำรงค์กรุงรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยาบรมราชธานี ในที่บางกอกนี้ เปนที่จุตตถรัชกาล ในพระบรมราชวงษ ในประจุบันนี้ หนังสือเรื่องนั้น ได้ทรงลายพระราชหัตถเลขาเปนอักษรอริยก เปนความมคธบ้างไทยบ้าง ทรงไว้ในสมุดเลกเปนที่ (ปกเกตบุก) ทรงด้วยเส้นดินสอตกั่ว ซึ่งติดอยู่กับสมุดเล่มนั้น ๆ หลังเปนสีน้ำเงิน ครั้นเมื่อเสด็จสวรรคคตแล้ว พระองค์เจ้าโสมาวดีได้ส่งสมุดเล่มนั้นออกไปยัง เจ้าคุณสาสนโสภณ ซึ่งเปนที่ พระธรรมวโรดม นั้นบอกว่า สมุดนั้นมีอิทธิปาฏิหาร เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ยังเสดจดำรงอยู่ในอิศริยราชสมบัติว่า ไฟไหม้ขึ้นที่กองกระดาษที่สมุดเล่มนั้นอยู่ด้วย ไฟก็ไหม้กระดาษนั้นเสีย ไปหมด แต่สมุดเล่มนี้ไม่ทันอันตรธาน แลในสมุดนั้นจะเปนเรื่องอะไร ก็ไม่ทราบ ขอให้ท่านเจ้าคุณสาสนตรวจดู ครั้นเจ้าคุณสาสนทราบเรื่องในนั้นแล้ว จึงใช้ให้ขุนจิตรอักษร (ชุ่ม) เมื่อยังบวชเปนพระสงฆ์ เปนศิศย์อยู่ในวัดราชประดิษฐ์นั้น คัดออกเปนตัวอักษรสยามตามความที่เปนไทย แลความที่เปนมคธภาษานั้น ก็คัดออกเป็นอักษรขอม ดังที่ได้คัดไว้ในหน้าที่ ๑ ถึงหน้าที่ ๓๓ นั้น ครั้นขุนวิจิตรอักษรได้คัดสำเร็จแล้ว เจ้าคุณสาสนจึงส่งสมุดนั้นกลับคืน

ไปถวายพระองค์เจ้าโสมตามเดิม แล้วขุนจิตรอักษรจึงนำสมุดที่เขาให้คัดไว้นั้น มาให้ดูที่ออฟพีสหลวง แต่ครั้งยังตั้งอยู่ที่เก๋งริมพระที่นั่งดำรงสวัสดิอนัญวงษ ข้างซ้ายพระที่นั่งสมมตเทวราชอุปบัติ ฯ ข้า ฯ มีความชอบใจในหนังสือนั้นยิ่งนัก จึงได้ยืมไปไว้บ้าน ครั้นภายหลังขุนจิตรเตือนจะขอสมุดนั้นคืน ฯ ข้า ฯ จึงได้เอาเข้ามาไว้ในออฟพีสหลวง ซึ่งตั้งอยู่ที่มุขตะวันตกชั้นที่ ๒ ได้อุษ่าห์คัดด้วยลายมือตัวเองออกจากสมุดนั้นลงในสมุดเล่มนี้ แลความใดซึ่งเปนภาษามคธ ก็ได้วานขุนมหาสิทธิโวหาร (ทับ) แปลออกเปนความไทย ดังได้เขียนไว้ที่หลังคาถานั้น ๆ การนี้เปนไปด้วยยินดีในพระราชนิพนธ์ของทูลกระหม่อมของเรา แลความเลื่อมไสยในพระรัตนไตรย จึงอุษ่าห์ทำการนี้เอง เปนหลายวัน จึงสำเร็จลงในวัน ๕ ๙ ๑๑ ค่ำ ปีชวดอัฏฐศก พระพุทธสาสนายุกาลล่วงแล้วได้ ๒๔๑๙ พรรษา กับเศศเดือนได้ ๕ เดือนกับ ๘ วัน ตรงกับวันที่ ๑๒ เดือนอ๊อกโตเบอ ศักราชซึ่งคนชาวยุโรปใช้กันมากคือคฤศต์ศักราชนั้น ๑๘๗๖ ตามวิธีของเขา ฯ

เราเปนผู้อ่านฉบับนี้ พระองค์เจ้าสวัศดิประวัติเปนผู้ทรงทานต้นฉบับเดิม ขุนมหาสิทธิโวหาร (ทับ) เปนผู้นั่งฟังคำมคธที่จะผิดได้ทานเสรจถูกต้องในวัน ๒ ๑๓ ๑๑ ค่ำ ปีชวดอัฏฐศก พระพุทธสาสนกาล ๒๔๑๙ (ล่วงแล้ว)ฯ

(ลายพระหัตถ์) เทวัญอุไทยวงษ

มนต์ปราบเสนียด*

พระราชนิพนธ์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

นมตฺถุ สุคตสฺส

ศุภมัศดุ สาธุ ขอให้ท่านทั้งหลายทั้งปวง ผู้จะแสวงที่พึ่งอันประเสริฐใหญ่ยิ่ง จงรู้ความนี้เปนจริง เหนความนี้เปนแท้แน่แก่ใจแก่ศรัทธาเถิดว่า ผู้ใด ๆ สิ่งใด ๆ ซึ่งจะเปนที่คำนับนับถือรบือนามตามไปหาแล้ว โอนอ่อนหย่อนราบกราบไหว้บูชาอาราธนาอ้อนวอน เพื่อให้ช่วยร้อนรงับทุกข์แลให้สำเรจเปนเหตุให้ได้รับความศุขสวัศดี แลยุดหน่วงเอาเปนที่พึ่งที่รฦกถึงรำพึงหาแล้ว จะมีผู้อื่นสิ่งอื่นดีจริงยิ่งขึ้นไปกว่าพระศรีรัตนไตรย คือประชุมแก้วอันประเสริฐมีศรีสามประการ คือพระพุทธเจ้า พระธรรม แลพระสงฆ์ นี้ไม่มีเลยเปนแน่แท้เที่ยงทีเดียวฯ

จะว่าชี้แจงให้ท่านทั้งหลายทั้งปวง เหนจริงด้วยเหตุผลยุติต่าง ๆ ด้วยความในพระพุทธสาสนา ท่านก็จะรู้แลจะเข้าใจยากไป ท่านทั้งหลายโดยมากย่อมนับถือคนโบราณ แลการที่คนเปนอันมากนับถือกัน เพราะฉะนั้น จะว่าภอให้ท่านเข้าใจโดยง่ายแลเชื่อง่ายตามการที่เปนแล้วในโบราณ แลการคนมากถือตามที่ได้สืบรู้มาว่าเปนจริง จะเชื่อก็ตามมิเชื่อก็ตามเถิด ฯ

---

* คัดจากสมุดพกของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ ซึ่งทรงคัดลอกไว้ด้วยลายพระหัตถ์ อักขระวิธีคงไว้ตามต้นฉบับ

ศุภมัศดุ สาธุ สิทธิการิย จะสำแดงมงคลวิธีต่าง ๆ ซึ่งเปนการอันสาธุสัปปุรุษพุทธสาสนิกชน ผู้มีศีลาจารวัตร ซื่อสัตยสุจริตต่อคุณพระรัตนไตรย แลมีกำลังน้ำใจแม่นยำยั่งยืนมั่นคง ดำรงอยู่ในเมตตยาภิทยาไศย ในมนุศยชาติมีราชตระกูลเปนประธานนั้น จะพึงทำแลประพฤติในเวลาต่าง ๆ ด้วยอ้างเอาสัตยกิริยามังคลาธิษฐานในคุณพระศรีรัตนไตรยอันเปนวิสัยอารมณ์ เมื่อเวลามนสิการตามความในพจนไพยากรณแลนิพนธคาถานั้น ๆ เปนอันบริกรรมทำตามความรู้ที่ร่ำเรียนเขียนจำได้แม่นยำ แต่อาจาริยเปนครูรู้มาคธิกภาสาโดยพระปาฬีแลอรรถกถาฎีกาคัมภีร ที่มีในพระธรรมวินัย แลภาสาสังษกฤฎ ซึ่งเปนภาสาใกล้ใช้ในคัมภีรไสยสาตร พรหมชาติ แลพุทธสาสนิกชนในเนปาลราฐเปนอาทิ เคยใช้มานั้นบ้าง ตามคติอาจาริย เปนการอันสมควร แลเคยเหนคุณานิสงษมา ฯ

สรรพปริตวิทยามนตร จะมีผลประสิทธิสำเรจดังประสงค์ได้ด้วยองค์ ๔ ประการ :–

(๑) คือผู้ทำพิธีเล่าจำคำคาถาแลบทปาฬี ที่จะว่าในการพิธีนั้นได้คล่องท่องขึ้นปากตามขึ้นใจ แลว่าให้ถูกต้องฐานกรณที่เกิดอักษรแลอาการพิเศศนั้น ๆ ทุกประการ ตามอักษรนิยมวิธี แลว่าดี ต้องระยะคำแลบาทบทฉันทคาถา บริสุทธิแต่ต้นจนปลาย ฤๅจะว่าพลัดพลาดคลาดไปบ้าง ก็ได้ว่าซ้ำบริกรรมใหม่ ให้บริบูรณ์อย่างหนึ่ง ฯ

(๒) อนึ่ง คือผู้ทำนั้น เมื่อว่าไวยากรณปาฬีแลคาถาพันธนั้นได้ตั้งใจไปตามความของปาฬีแลคาถานั้น ๆ ทำความในปาฬีแลคาถา

นั้น ๆ ให้ปรากฏแก่ใจ เอาปั่ญญาแลสติสกดตามที่ว่า ทำอรรถแห่งคำที่ว่านั้นให้สว่างแก่ใจอันผ่องใส ไม่ฟุ้งซ่านไปด้วยเหตุต่าง ๆ จึงจะดีประการหนึ่ง ฯ

(๓) อนึ่ง คือผู้จะทำพิธีนั้น ต้องเปนผู้มีจิตรซื่อตรงมั่นคงนับถือคุณพระรัตนไตรย ไม่มีความกินแหนงสงไสด้วยมีทฤสฐิลัทธิผิด ๆ ใด ๆ ที่ขัดแก่อุตมอรรถคือทางนฤพาน ในการปฏิบัติพระพุทธสาสนา แลมีศีล ๕ ๘ ถือบริสุทธิ ไม่ขาดทำลายเสร้าหมอง ฤๅเปนภิกษุไม่ต้องครุกาบัติ ฯ โดยจะมีได้ดังนั้น เพราะประมาทไปในกาลบางทีแล้ว เมื่อเวลาจะทำพิธีก็ต้องชำระกายให้บริสุทธิ เปนวัดถุวิสุทธิกิริยา แล้วชำระจิตรด้วยภาวนา รฦกพิจารณาพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ ชำระทฤสฐิให้บริสุทธิ อธิษฐานพระสรณคมให้มั่นแม่นในใจ แลตั้งจิตรปลงใจให้เหนโทษในทุศศิลยกรรม แล้วตั้งจิตรสมาทานศีลสังวรใหม่ ทำให้บริบูรณ์บริสุทธิในสันดานจนไม่มีวิปฏิสารเดือดร้อนน้ำใจเพราะบาปของตัวนั้น แล้วจะปรารภการพิธีให้ประสิทธิได้ ฯ

(๔) อนึ่ง ผู้จะทำพิธีนั้น ถ้ามีอัทยาไศรยไว้หวังตั้งใจจะใคร่ได้ลาภสักการโลกามิศ แลความสรรเสริญตามคดีโลกไปแล้ว ก็ไม่มีอำนารถผู้นั้นต้องรงับสงบจิตรให้พ้นจากความปราฐนาโลกามิศ อย่างนี้ทั้งปวงอย่าให้มีในอัทยาไศรย แล้วจงตั้งใจเจริญเมตตากรุณา ตั้งใจจะทำด้วยความปราฐนา จะให้เปนมงคลคุณประโยชนแก่ผู้ที่จะรับปริตคุณ ฤๅจงมีเมตตากรุณาแก่คนทั้งปวงไม่เฉพาะว่าใคร คือว่าผู้คนจะได้รับ

ปริตคุณด้วยความอนุโมทนาแล้ว ก็ขอให้เปนคุณศิริสวัศดิพิพัฒมงคล สมประสงค์ ที่ปราศโทษแก่คนทั้งปวงนั้นทุกคน เมื่อไว้อัทยาไศรยบริสุทธิพ้นจากความปรารฐนาลาภสักการโลกามิศ ตั้งใจสุจริตต่อกุศลธรรม คือเมตตากรุณาแก่คนทั้งปวง แลสัตวที่ได้ทุกข์ แลมีความกตัญญูตากตเวทิตาคุณแก่ท่านผู้มีคุณูประการมาแต่ก่อน เมื่อทำด้วยอัทยาไศรยอันไม่มีโทษดังนี้ ปริตพิธีที่ทำนั้นจึงจะมีอำนาารถดังประสงค์แล ฯ

เพราะฉนั้น ผู้ที่จะทำพิธีนั้น ๆ ต้องท่องอ่านสวดซ่อมอักษรปาฬีแลคาถาบรรดาที่ได้ว่าได้ท่องในการพิธีนั้นทั้งปวง แลคิดตรวจเนื้อความตามแปลแลพิจารณาอรรถาธิบายบทปาฬี แลคาถาทั้งปวงนั้นให้เข้าใจสว่างแจ้งแก่ใจ แลชำระสรณคมแลศีล ๕ เปนอาทิ แลตั้งเมตตากรุณา ไว้อัทยาไศรยให้บริสุทธิ ทำใจให้ผ่องแผ้ว พ้นจากความรำคาญต่าง ๆ แลละความกระวนกระวายขวนขวายด้วยราคะ ด้วยโลภเจตนาในขณนั้น แล้วจึงทำเถิด ฯ

เมื่อจะอาบน้ำชำระตน เพื่อจะให้ได้วัดถุวิสุทธิกิริยา ก่อนเวลาจะทำพิธีนั้น ให้เอาขันสำฤทธิ์ก็ดี สังข์ก็ดี ไข่โอชาเทรศ (Ostrich's egg = คือที่เรียกกันทุกวันนี้ว่า ไข่นกกระจอกเทศ) ก็ดี ภาชนใด ๆ ที่เปนมงคลจนม่อดินเปนที่สุด ใส่น้ำที่สอาดให้เต็มแล้ว เศกด้วยพระคาถาพิสดารตามกำเหนิดอรรถแห่งวัดถุวิสุทธิกิริยาก็ได้ ฤๅถ้าด่วนจะเศกแต่คาถาอธิษฐานข้างปลายก็ได้ แล้วจึงเอาน้ำนั้นลลายเครื่องสนานชำระน้ำที่เหลือรดเถิด ทำกายให้มีอำนาารถในการพิธีนั้นแล ฯ

คาถาพิสดารดังนี้เช่นต่อไป:—

ยมฺหํ โข ภควนฺตํ ปสนฺนา สรณํ คตา
โย จ โน ภควา สตฺถา หิเตสี อนุกมฺปโก
ยสฺเสว จ ภควโต ธมฺมํ โรเจมเส ภุสํ
โส โข โน ภควา พุทฺโธ สุวิสุทฺโธ ตถาคโต
วิสุทฺธขนฺธสนฺตาโน มเหสี สาสนงฺกโร
กาเยน สงฺกิลิฏฺเฐน สงฺกิลิสฺสนฺติ มา นรา
กายสุทฺเธ วิสุชฺฌนฺติ อิจฺจา วุตฺตํ มเหสินา
จิตฺเตน สงฺกิลิฏฺเฐน สงฺกิลิสฺสนฺติ มา นรา
จิตฺเต สุทฺเธ วิสุชฺฌนฺติ อิติ วุตฺตํ มเหสินา
เอวํ สนฺเตปิ กายสฺส สมฺมาเวสชฺชการณา
อถายาเสน จิตฺตมฺปิ สมฺมาสุทฺธิกตํ สิยา
ตสฺมา โสเธมิ เม กายํ วิญฺญาณวตฺถุ ปณฺฑิตํ
กิลนฺตมฺปิ กิลิฏฺฐมฺปิ วิสทญฺเญว กาตฺเว
ตมฺหิ วิสทีภูเต วิญฺญาณํ อิธ นิสฺสิตํ
กญฺจิปิ ภาวนาย สุทฺธีกตํ ภวิสฺสติ
วิธโย สุทฺธจิตฺเตน การเกนิธ สาธุนา
กยฺยมานา สติมตา มหิทฺธิกา ภวิสฺสเร ฯ

(ในพระคาถานี้ ขุนมหาสิทธิโวหาร (ทับ) ได้แปลเป็นความไทย ดังนี้)

เราเปนผู้เลื่อมไสยแล้ว แลถึงซึ่งพระผู้มีพระภาคย์พระองค์ใดเล่า

ว่าเปนสรณะ ก็พระผู้มีพระภาคย์พระองค์ใด เปนสาศดาผู้สอนของเราทั้งหลาย ท่านเปนผู้แสวงหาซึ่งสิ่งที่เปนประโยชนเกื้อกูนอนุเคราะห์แก่สัตวโลกย์ เราทั้งหลายชอบใจธรรมของพระผู้มีพระภาคย์พระองค์ใด พระผู้มีพระภาคย์พระพุทธเจ้าของเราพระองค์นั้น เปนผู้บริสุทธิวิเศศดีแล้ว เปนตถาคตบุคคล มีขันธสันดานอันบริสุทธิ เปนผู้แสวงหาซึ่งคุณอันใหญ่ เปนผู้ทำการสั่งสอน แสดงไว้ดังนี้ว่า:–

มนุศยทั้งหลาย เมื่อกายแลจิตรบริสุทธิไม่เสร้าหมองแล้ว ก็ย่อมบริสุทธิ์ไม่เสร้าหมอง เมื่อเปนเช่นนี้แล้ว ก็ควรที่จะทำกายแลจิตรให้บริสุทธิโดยชอบ เพราะเหตุนั้น เราจะชำระกายแลจิตรของเราที่ลำบากเหน็ดเหนื่อยเสร้าหมอง ทำให้แคล่วคล่องบริสุทธิผ่องใส เมื่อกายบริสุทธิผ่องใสแล้ว วิญญาณที่อาไสยในกายนี้ ก็บริสุทธิผ่องใส วญญาณจะบริสุทธิ์ผ่องใสได้ก็ด้วยภาวนา ผู้ที่ทำจิตรให้บริสุทธิแล้วเปนคนดี มีสติ จะทำซึ่งวิธีทั้งหลายให้มีฤทธิมากแล ฯ

พระคาถาเท่านี้ ชื่อกำเหนิดแห่งวัดฒุวิสุทธิกิริยา แลเบื้องน่าแต่นี้ จึ่งกล่าวคาถาอธิษฐานอัญเชิญพระพุทธานุภาพเข้าในน้ำนั้น เอามือยึดภาชนน้ำนั้นไว้แล้ว ตั้งใจไปตามความในคาถาว่าดังนี้:–

พุทฺธสฺส สวนฺนุตสฺมึ สุวิสุทฺธสฺส ตาทิโน
ชาโตหํ สาสนํ สุตฺวา ตเมว สรณํ คโต
สาสนํ ตสฺส สิกฺขามิ ยถาสติ ยถาพลํ
อวมงฺคลโทเสหิ อตฺตโน สุทฺธิกามิโก
ปติฏฺฐํ นาธิคจฺฉามิ หุรํ พุทฺธานุภาวโต

พุทฺธสฺส โน ภควโต สุจิรํ นิพฺพุตสฺสปิ
มหากรุณานุภาโว ยาวชฺชาปิ ปวตฺตติ
พุทฺธํ สรณํ คเตสุ ปจฺฉา ชาเตสุ ชนฺตุสุ
ธมฺโม หิ เทสิโต เตน ปญฺญตฺโต วินโย ปิจ
วิโสธนาย กิเลสานํ สมฺมานุปฏิปชฺชตํ
กทานุภาวํ ทีเปติ ญาณสิทฺธมสาทิสํ
ตทานุภาวเตโช ว อิโธทเกปิ สิชฺฌตุ
ตทานุภาวเตชํ ตํ นิสฺสาย ติฏฺฐตูทกํ
ตทานุภาวเตเชน อธิฏฺฐาโมทกํ อิทํ
ตทานุภาวเตชสฺส ปูชํ ยิฏฺฐํ กโรมิมํ
ตทานุภาวเตชสฺมา อิทฺธึ ปตฺเถมิ โนทเก
ตทานุภาวเตชสฺส ผลํ สิชฺฌตวิโนทเก
ตทานุภาวเตชสฺมึ อิทฺธิ ชาตฺเวว โนทเก
ยายิทฺธิยา อิทํ โหตุ อวมงฺคลโสธนํ
กายโต สมฺผุสนฺตานํ ตทานุภาวเตชสิ
อวมงฺคลานิ สพฺพานิ นิปตนฺตุ อเสสโต
อุทเก สิทฺธิยาเยว ตทานุภาวเตชโส
อวมงฺคเลหิ สพฺเพหิ สุทฺธิ โหตุ อกิจฺฉโต
อิมํ สมฺผุสตํ กายา ตทานุภาวเตชสา
สิทฺธมตฺถุ สิทฺธมตฺถุ สิทฺธมตฺถุ อิทํ ผลํ
อสฺมึ เจโตปณิธิมฺหิ สมฺปสาทนเจตโส ฯ

(ความไทย ขุนมหาสิทธิโวหาร แปลไว้ดังนี้:—)

เมื่อเราทั้งหลายได้พึ่งอยู่ว่า พระพุทธเจ้าเปนผู้บริสุทธิวิเศศแล้ว เปนตาทีบุคคล เราเปนผู้เกิดได้พึ่งคำสั่งสอนแล้ว ถึงซึ่งพระผู้มีพระภาคย์พระองค์นั้นนั่นเทียวเปนสรณะ เราสึกษาคำสอนของพระผู้มีพระภาคย์พระองค์นั้น ตามสติกำลังอย่างไร เราเปนผู้ใคร่ซึ่งความบริสุทธิแก่ตน ย่อมไม่ถึงทับได้ซึ่งธรรมที่เปนที่ตั้ง เพราะโทษแห่งอวมงคล ขออานุภาพแห่งความกรุณาใหญ่ ของพระผู้มีพระภาคย์พระ-พุทธเจ้าของเราทั้งหลาย ที่ปรินิพพานแล้วนาน ย่อมเปนไปอยู่ตราบเท่าจนวันนี้ เมื่อสัตวทั้งหลายที่เกิดในภายหลัง ก็ได้ถึงแล้วซึ่งพระพุทธเจ้าเปนสรณ เพราะว่าธรรมก็ดี แลวินัยก็ดี พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นก็ได้แสดงแลบัญญัติไว้แล้ว เพื่อชำระซึ่งกิเลสทั้งหลายของผู้ปฏิบัติชอบ พระพุทธเจ้าย่อมแสดงซงอานุภาพของธรรมนั้น อันสำเรจด้วยบัญญา ไม่เปนอย่างอื่น ก็เดชแลอานุภาพแห่งธรรมนั้น จงประสิทธิลงในน้ำนี้ น้ำซึ่งตั้งอยู่ก็อาไสยซึ่งอานุภาพแลเดชแห่งธรรมนั้น เราทั้งหลายอธิษฐานซึ่งน้ำนี้ ด้วยเดชอานุภาพของธรรมนั้น เราย่อมทำการบูชาแลการบวงสวงนี้ แก่เดชอานุภาพของธรรมนั้น เราย่อมปราฐนาซึ่งความสำเรจในน้ำนี้ เพราะเดชานุภาพแห่งธรรมนั้น ผลแห่งเดชานุภาพแห่งธรรมนั้น จงประสิทธิลงในน้ำนี้ ด้วยเดชแห่งอานุภาพแห่งธรรมนั้น ให้น้ำนี้มีฤทธิ การชำระซึ่งอวมงคลนี้ ย่อมมีด้วยฤทธิอันใด อวมงคลทั้งหลายทั้งปวง ก็ย่อมตกไปโดยไม่เหลือ ความบริสุทธิจากอวมงคลทั้งหลายทั้งปวง ก็ด้วยฤทธิในน้ำแลเดชานุภาพแห่งธรรม

นั้น เมื่อกายนี้อันน้ำถูกพร้อมแล้ว ก็มีเดชานุภาพ ความสำเร็จจงมี ความสำเร็จจงมี ความสำเร็จจงมี ผลนี้จงสำเร็จแก่บุคคลผู้มีจิตรเลื่อมใสยในการตั้งไว้แห่งจิตร ฯ

เศกน้ำดังนี้แล้วจงชำระตัวเถิด ฤๅเห็นว่าเศกน้ำอย่างนี้นั้นยาวนักก็จงหาม่อน้ำใหญ่ ๆ ใส่น้ำให้เต็มตั้งไว้ในสฐานที่ควรแห่งหนึ่ง ซึ่งจะไม่มีผู้เดินไปมาข้ามกราย แล้วเมื่อเวลาตัวสอาดใจสบาย จึงจุดธูปเทียนบูชาพระรัตนไตรย แลคุณครูอาจาริย์ แล้วเอาสายสิญจน์สูตรทำด้วยด้ายพรหมจารีย์มาวงปากม่อ เปนทักษิณาวัตรสามรอบ เอาหางสายสิญจน์มาถือไว้แล้ว เอาภาชนอันสอาดตักน้ำมาถือไว้ด้วยแล้วจึงอ่านพระคาถานั้นให้ประจักษ์แก่ใจ เมื่อเวลาว่านั้น จนถึงคาถาข้างท้ายว่า "สิทฺธมตฺถุ ฯลฯ" นั้น จึงเอาน้ำในภาชนที่ถือไว้นั้นรินลงในม่อใหญ่ แล้วปิดไว้ เอาด้ายสายสิญจน์สูตรนั้นพันผูกไว้ ด้วยพระคาถานี้เถิด ฯ

สพฺเพ พุทฺธา พลปฺปตฺตา ปจฺเจกานญฺจ ยํ พลํ
อรหนฺตานญฺจ เตเชน รกฺขํ พนฺธามิ สพฺพโส ฯ

ฤๅจะผูกด้วยพระคาถานี้ก็ได้ :—

สมฺพุทฺธานญฺจ พเลน ปจฺเจกานํ พเลน จ
พเลน อรหนฺตานํ รกฺขํ พนฺธามิ สพฺพโส ฯ

(แต่ความแปลนั้นคล้ายกัน แปลตามขุนมหาสิทธิ ฯ นั้นดังนี้ว่า) :—

เราย่อมผูกไว้ซึ่งการรักษา ด้วยกำลังแห่ง พระพุทธเจ้า, พระ

ปัจเจกพุทธเจ้า, พระอรหันต์ ด้วยประการทั้งปวง ฯ

น้ำที่ได้ทำไว้ดังนี้ เมื่อใช้ถึงจะไม่เศกก็ได้ เศกอีกก็เปนดี ไม่ห้าม น้ำนั้นจะเอาไปรดคนอื่นที่ต้องเสนียดจังไร อัปรมงคลต่าง ๆ เปนน้ำชำระเสนียดจังไรต่าง ๆ ก็ได้ น้ำมนต์นี้ชื่อ "น้ำมนตปราบเสนียด" แล ฯ

เครื่องสนานนั้นใช้ดินสอพองที่ตรองเกรอะ คัดเอาที่สอาดแลเลอียดดีนั้นใช้ได้เปนนิตย จะเอาใช้เมื่อใดก็ได้ ถ้าจะใช้มกรูด ส้มป่อย มขามป้อม แลกระเทาะมขามทำเปนจุณแลอื่นใช้ได้ แต่เปนขณะแลเปนครั้งเปนคราว ดินสอพองนั้นจะเศกเก็บไว้ดังน้ำปราบเสนียดก็ได้ เมื่อจะเศกให้เอาดินสอพองใส่ครอบสำฤทธิ์ก็ดี ใส่ภาชนถ้วยโถที่สอาดก็ดี เอาดอกไม้วางลงสามดอกในดินศรีพองนั้น จะจุดธูปเทียนบูชาด้วยยิ่งดี แล้วนมัศการพระรัตนไตรยอันบริสุทธิด้วยพระคาถาทั้งสี่กับถึงนี้ก่อน :—

นโม พุทฺธสฺสามลสฺส สุวิสุทฺธสฺส สาธุกํ
นโม ธมฺมสฺสามลสฺส สุวิสุทฺธสฺส สาธุกํ
นโม สงฺฆสฺสามลสฺส สุวิสุทฺธสฺส สาธุกํ
นโม รตนตฺตยสฺส สุวิสุทฺธสฺส สาธุกํ
อนิจฺจา สพฺพสงฺขารา เต ทุกฺขาเยว เย ตทา
อนตฺตา สพฺเพ ธมฺมาติ สมฺมปฺปญฺญาย ทสฺสนํ
วุตฺตํ พุทฺเธน มคฺโคติ ปรมาย วิสุทฺธิยา
วิสุทฺธิมคฺคสฺเสตสฺส ธมฺมา มนสิการโต
วิวิธํ วิสุทฺธิทฺวารํ เตนาตฺถุ สุทฺธิ อิจฺฉิตา ฯ

(มีความแปลตามที่ขุนมหาสิทธิ ฯ ได้แปลนั้นดังเช่นต่อไปนี้) :–

ความนอบน้อมแก่พระพุทธเจ้า เปนผู้ไม่มีมลทิน บริสุทธิด้วยดี นอบน้อมแก่พระธรรม เปนของไม่มีมลทิน บริสุทธิด้วยดี นอบน้อมแก่พระสงฆ์ เปนผู้ไม่มีมลทิน เปนบริสุทธิ์ด้วยดี ความนอบน้อมแก่หมวดสามแห่งพระรัตนไตรย ซึ่งเปนของบริสุทธิด้วยดี เปนความดี ฯ ความเห็นชอบด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารใดไม่เที่ยงแล้ว สังขารนั้นเปนทุกข์ ธรรมทั้งปวงเปนอนัตตา พระพุทธเจ้าท่านกล่าวไว้ว่าเปนมรรคาทางความบริสุทธิยิ่ง เมื่อบุคคลมาได้ซึ่งทางอันบริสุทธิ แลทำธรรมไว้ในใจแล้ว ประตูความบริสุทธิ ชื่อว่าอันผู้นั้นเบิดแล้ว ความบริสุทธิอันผู้นั้นปราฐนา สำเรจตามความปราฐนา ฯ

ครั้นนมัศการแล้วจึงจับภาชนะที่ใส่ดินสอพองนั้น ขึ้นถือไว้สองมือ ฤาถ้าภาชนใหญ่ใส่ดินสอพองมาก ก็จงเอาสายสิญจน์สูตรโยงพันธภาชนนั้นเวียนขวาสามรอบ แล้วจึงเอามาถือไว้ แล้วเศกด้วยคาถาทั้งหลายนี้ต่อไป ตั้งใจให้ดีตามความในคาถา :–

สุทฺโธ พุทฺโธ สุทฺโธ ธมฺโม สุทฺโธ สงฺโฆติหํ ยตํ
วิสุทฺธานํ รตนานํ มูลํ ปรมสุทฺธิยา
สุทฺโธ พุทฺโธ สุทฺธํ ธมฺมํ สุทฺธายุตฺตมโพธิยา
อภิสมฺพุชฺฌเทเสฏฺโจ สงฺฆํ สุทฺธํ วิโสธยิ
เอวเมตํ สุวิสุทฺธํ นิมฺมลํ รตนตฺตยํ
สํวตฺตติ ปสนฺนานํ อตฺตโน สุทฺธิกามตํ

วิสุชฺฌาปฏิปนฺนานํ ปรมาย วิสุทฺธิยา
พุทฺธสุทฺธิ ธมฺมสุทฺธิ สงฺฆสุทฺธีติสุทฺธิโย
ติณฺณานํ สุทฺธวตฺถูนํ ปาฏุภูตา กทาจิปิ
วิวิฏา โหนฺติ เต ทฺวารา ปรมาย วิสุทฺธิยา
พุทฺธสฺส สุทฺธิยา เจว ธมฺมสฺส สุทฺธิยาปิ จ
สงฺฆสฺส สุทฺธิยา จาติ รตนตฺตยสุทฺธิยา
วิวิฏทฺวารภูตาย ปรมาย วิสุทฺธิยา ฯ
อิมํ ตถา อธิฏฺฐามิ สินานปุสฺสมตฺติกํ
ยถา อวมงฺคลานํ อิมํ โหตุ วิโสธนํ ฯ
๑ กาเย อวมงฺคลานิ สกฺกานิมิสฺสตานิ วา
สพฺพนฺยนฺตรธายนฺตุ วิคจฺฉนฺตุ อเสสโต ฯ
๒ ภยูปทฺทวุปสคฺคา อวมงฺคลปจฺจยา
อนฺตรายา จ อโรคา จ อวมงฺคลสมฺภวา
มาเหสุํ สพฺพถา สตฺเต อิมินา วสินา ยตํ
สพฺพตฺถโสตฺถิภาโว จ ทีฆายุ ตาทิกปฺปิ จ
สมฺมเทว สมิชฺฌนฺตุ อิมินา วสินา ยตํ ฯ
๓ ตโต ตโต อาคจฺฉนฺตา ปจฺจตฺถิกานมิทฺธิโย
มา กตฺถจิ สมฺผุสึสุ อิมินา วสินา ยตํ ฯ
สิทฺธมตฺถุ สิทฺธมตฺถุ สิทฺธมตฺถุ อิทํ ผลํ
พุทฺธาทิวตฺถุสุทฺธีสุ สมฺปสาทนเจตโส ฯ

(ความแปลนั้น ขุนมหาสิทธิ ฯ ว่าเป็นดังนี้):—

พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสังฆเจ้า สามรัตนนี้ เปนของบริสุทธิ เปนรากของความบริสุทธิอย่างยิ่ง พระพุทธเจ้าเปนผู้บริสุทธิ ท่านตรัสรู้ธรรมอันบริสุทธิด้วยปัญญาอันบริสุทธิ แลแสดงธรรมสั่งสอนให้สงฆ์สาวกบริสุทธิด้วย ฯ หมวดสามแห่งรัตนไตรยที่ไม่มีมลทิน บริสุทธิวิเศศอย่างนี้ จึงเปนไปเพื่อความเลื่อมไสยของผู้ที่ใคร่ซึ่งความบริสุทธิ ฯ ของบริสุทธิทั้งสามคือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ จะปรากฎมีในกาลบางทีบางคาบ ฯ เราย่อมอธิษฐานซึ่งดินศรีพองเครื่องสนานนี้ด้วยความบริสุทธิคือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ นี้ฉันใด ดิน-ศรีพองเครื่องสนานนี้ จงเปนเครื่องชำระอวมงคลทั้งหลาย ฉันนั้น ฯ (๑) อวมงคลทั้งหลายแลความขัดข้องทั้งหลายทั้งปวง ซึ่งเจืออยู่ในกายนี้ จงอันตรธานฉิบหายไปโดยไม่เหลือเถิด ฯ (๒) ความกลัวแลความวุ่นวาย แลความขัดข้องทั้งหลาย ซึ่งมีอวมงคลเปนปัจจัยก็ดี อันตรายแลโรคทั้งหลายที่เกิดพร้อมเพราะอวมงคลทั้งหลายก็ดี จงอย่ามีมาด้วยประการทั้งปวงเลย ขอความสวัศดีมีอายุยืนเปนต้น จงสำเรจโดยชอบเถิด ฯ (๓) ความปราฐนาของฆ่าศึกทั้งหลาย ที่มาแต่ที่นั้น ๆ จงอย่าได้มาพ้องพาลถูกต้องเลย ด้วยอำนาจดินศรีพองเครื่องสนานนี้ ฯ ขอความสำเรจจงมีแก่ผู้ที่มีจิตรเลื่อมไสยในวัตถุทั้งสามนี้เทอญ ฯ

เมื่อเศกดังนี้ ถ้าได้ตั้งใจต่อความในคาถานั้นแม่นยำ แลได้กล่าวคาถานั้นเตมตามอักษร แล้วจะเศกแต่คาบเดียวก็ได้ แต่ถ้ามีความแคลงอยู่ว่าจะว่าพลั้งปากพลั้งใจไป ก็จงเศกซ้ำเปนสามคาบเถิด ฯ

นัยหนึ่ง คาถาข้างปลายมีต่าง ๆ เพิ่มเข้าตามประสงค์ผลมีตามชอบใจฯ พึงรู้แลจำไว้เถิดว่า คาถาข้างต้นแต่ "นโม พุทฺธสฺสามลสฺส สุวิสุทฺธสฺส สาธุกํ" มาจน "อิมํ ตถา อธิฏฺฐามิ" ให้ว่าปริกัป เหมือนกันยืนอยู่ไม่มีเปลี่ยน แลบาทต่อไปว่า "สินานปฺสฺสมตฺติกํ" นั้นเฉพาะสำรับเศกดินศรีพองอย่างเดียว ถ้าจะเศกจุณจันทน์ฤๅชลูด ฤๅพญามือเหลกก็ดี จุณมขามกระเทาะก็ดี บันดาสิ่งของที่ทำเปนจุณ แลให้เปลี่ยนบทนั้นว่า "สินานจุณฺณกํ อิทํ"ฯ ถ้าเครื่องสนานนั้น เปนเครื่องสด คือผลมกรูด ส้มป่อย ผลส้ม มขามป้อม ให้ห่อ ใบบัวถือเศกก่อนละลายก็ได้ ฤๅแต่งละลายในครอบสำฤทธิ์แล้วจะยก ครอบเศกก็ได้ เมื่อเศกให้เปลี่ยนบทนั้นว่า "สินานภณฺฑกํ อิทํ" เปนสามัญก็ได้ฯ "สินานโกสถามิทํ" เปนวิเศษเฉพาะเครื่องปรุงนั้น ก็ได้ฯ จะว่าอีกอย่างหนึ่งว่า "สินานมฺพิลกามิทํ" เปนวิเศษเฉพาะ เครื่องเปรี้ยวก็ได้ เมื่อว่าดังนั้นตามกำหนดวัดถุที่ถือยึดเศกนั้น แล้ว จึงว่ากึ่งคาถาคือ "ยถา อวมงฺคลานํ อิทํ โหตุ วิโสธนํ" นี้จง ได้ทุกคราว เพราะคำนั้นเปนคำอธิษฐาน ให้ของนั้นมีอำนารถที่จะล้าง ชำระอัปรมงคลจังไรเสนียดโดยสามัญ เบื้องแต่นั้นจึงเลือกว่าตามประสงค์ นั้น ๆ เถิด ฯ

คาถาที่จดหมายเลข (๑) ไว้นี่ สำหรับเศกอธิษฐานให้เปน เครื่องชำระอัปรมงคล เสนียดจังไรที่ติดแลปะปนอยู่ในกายตัวก็ดี กาย ผู้อื่นก็ดี ถ้าของไม่เปนมงคลได้กลืนกินเข้าไปในท้อง เศกน้ำกลืนกิน ชำระเสียก็ได้ ใช้เศกต่อเข้าตามลำดับ ฯ

คาถาที่หมายเลข (๒) นั้น สำหรับเศกให้เปนเครื่องชำระลึกไป คือว่า เพราะถูกอัปรมงคล จิตรใจอ่อนไป มักขลาดมักกลัว แลขุ่นหมองหมกมุ่นใจ คิดอไรก็ขัดข้อง ก็ให้เศกเครื่องสนานแลน้ำชำระ ด้วยคาถาที่หมายเลข (๒) นั้นเถิด กันอันตรายแลโรคที่จะมีมาเพราะอัปรมงคลนั้น แลจะให้สำเรจความสดวกปลอดโปร่งทุกที่ทุกแห่งทุกตำบล แลให้เจริญอายุ วรรณ ศุข พล แก่ผู้ได้สนาน ฯ

คาถาที่จดเลข (๓) คือ "ตโต ตโต ไปจนถึง สินายตํ" นั้น สำหรับกันชมบอาถรรพ คุณไสยอไร ๆ ที่ศัตรูทำมาใช้มาทั้งปวง จะให้คลาดแคล้วไม่ต้องผู้สนานแลกินน้ำชำระนี้ได้เลย ฯ

คาถาสามอย่างที่วางเลขไว้นี้ เขียนลงไว้ตามประสงค์ของคนเปนอันมาก ถ้าถือเคราะห์ร้ายดี แลกลัวเคราะห์ร้ายด้วยบาปเคราะห์คือ อาทิตย อังคาร เสาร ราหู ฤๅพฤหัศบดี แลมฤตยู ดาวหาง โคจร มาถูกลักษจันทร หลักอินทภาศบาทจันทร กาลกัณณี ประการใด ๆ ก็ให้เศกเครื่องสนานแลน้ำมนต ด้วยคาถานี้เปนที่หมายเลข (๔)

(๔) เยปิ เต ทุคฺคหโทสา อากาสโตปิ อาคตา
ผุฏฺฐา ปปนฺตรธายนฺตุ อิมินาวสินายตํ ฯ

(มีความแปลตามขุนมหาสิทธิ ฯ นั้นดังนี้):–

โทษทั้งหลายที่เปนทุคคหะ (คือบาปเคราะห์) แม้ใด ที่มาแล้วแต่อากาศถูกต้องเข้า โทษบาปเคราะห์ทั้งหลายเหล่านั้น จงอันตรธานหายไปด้วยเครื่องสนานนี้ ฯ

อนึ่ง ในคาถาที่หมายเลข (๑) นั้น ถ้าประสงค์ที่จะเศกเครื่อง

ชำระอัปรมงคลในสิ่งของคือ แหวนทองเพชรพลอย ที่ไปประดับศพ ฤๅไว้ในปากศพ ฤๅจะปราบเสนียดในที่คนตายทับเตียงตั่ง เรือน เรือ โรง แลซักผ้าคลุมศพฤๅผ้านุ่งห่ม ไปปลงศพเผาผีฤๅคูดต้องของไม่ดี ระดูสัตรีแลอื่น ๆ ก็ให้เปลี่ยนคำว่า "กาเย" นั้นออกเสีย แล้วเศกว่า "สพฺพานยาวมงฺคลานิ" เข้าว่าไปเถิด ฯ

ว่ามาทั้งนี้ก็ตามประสงค์ต่าง ๆ ของผู้ซึ่งจะต้องการจะชำระนั้น ๆ โดยมาก บัดนี้จะว่าคาถาสำคัญของผู้ประสงค์จะชำระตัวทำพิธีต่าง ๆ ให้ขลังให้ประสิทธินั้น ครูผู้ชำระตัวเพื่อพิธีพึงว่าเศกด้วยคาถาทั้งหลายมาแต่ต้น จนถึงสิ้นคาถาที่หมายเลข (๑) เลข (๒) แล้วให้ว่าเศกปลุกตัวให้มีอำนาจในพิธีดังนี้ :–

กิญฺจิ สิทฺธิ กมฺมสิทฺธิ วิธิสิทฺธยตฺถสิทฺธิ จ
อารมฺภสิทฺธิโย โหนฺตุ อิมินาว สินายตํ ฯ

ด้วยให้จงได้ เมื่อเศกให้ผู้อื่นที่จะไม่เปนผู้ทำพิธี คาถานี้ยกไว้ คาถา "สิทฺธิมตฺถุ" ข้างท้ายนั้นเศกเมื่อให้ว่าทุกที ฯ อนึ่ง พระคาถาที่สำแดงทีหลังคือ "นโม พุทฺธสฺสามลสฺส" เปนต้น ต่อ ๆ ไปนี้ จะเศกแต่น้ำเปล่าไม่มีเครื่องสนานปนเลยก็ได้ แต่เมื่อจะเศกแต่น้ำเปล่าไม่มีเครื่องสนานฤๅดินสอพองปนแล้ว ในที่ว่า "สินานปุสฺสมตฺติกํ" เปนอาทิ ให้ว่า "สินานโกทกํ อิทํ" แทนจึงควร ฯ

ยัญอริยสัจของโบราณ*

พระราชนิพนธ์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ยัญอริยสัจของโบราณเหมือนอย่างที่จารึกฐานพระไชย ในรัชกาลที่ ๔ แลประจุบันนี้ แลมีในหนังสือมองซิเออร์ลาโลแบร์ ราชทูตฝรั่งเศสมาอยู่กรุงสยามครั้งแผ่นดินพระนารายน์ เรียกว่า ตรางกล (magic square) ในเวลาที่เขียนเปนเลข ด้วยรวมตามบรรทัดแลตามแถวแลทแยงมุมได้ ๓๔ เท่ากันหมด มีหนังสือกับเลขดังนี้ :–

ตโย ๑๖	ธ ๙	ภา ๔	ณา ๕
ค ๓	ติ ๖	เสย์ยา ๑๕	เญย์ยา ๑๐
โลก ๑๓	ขย ๑๒	ป ๑	ทํ ๘
ร ๒	โถ ๗	ภยา ๑๔	ปโย ๑๑

มีคำแปลซึ่งเปนพระราชนิพนธ์ของทูลกระหม่อมทรงไว้ แต่ก่อน

---

* คัดจากสมุดพกของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ซึ่งทรงคัดออกไว้ด้วยลายพระหัตถ์ อักขรวิธีคงไว้ตามต้นฉบับเดิม.

เขียนลงในผ้าขาวอยู่ที่ศาลาที่เปนศาลเจ้าซึ่งมีศิลาจารึกเรื่องคาถา เย ธมฺมา ฯลฯ ที่พระปฐมเจดีย์นั้น แต่บัดนี้สูญหายไปเสียแล้ว กรมขุนสมมตอมรพันธ์ได้คัดไว้แล้ว จึงให้มารู้สู่กัน ความแปลนั้นเปนดังนี้:–

ตโยธภาณา ความพูดในโลกสามอย่าง (คือความเกิด ความแก่ ความตาย นี่แสดงทุกขสัจ)

คติเสย์ยาเญย์ยา ทางไปแห่งตัณหา ใครรู้แล้วประเสริฐนัก (นี่แสดงสมุทัยสัจ)

โลกขยปทํ ร่องรอยเครื่องทำให้สิ้นแห่งโลก (นี่แสดงนิโรธสัจ)

รโถภยาปโย รถเครื่องฉิบหายความกลัว (นี่เปนมัคสัจ)

มีอรรถสังเขปดังนี้ ฯ

คำจารึกม่อน้ำมนต์ศิลา*

พระราชนิพนธ์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ม่อน้ำมนต์ศิลานี้ เปนของทูลกระหม่อมทรงพระราชดำริให้ทำขึ้นหลายม่อพระราชทานแก่ท่านพระองค์กรรณม่อหนึ่ง มีหูข้างเดียว รูปสัณฐานบัวตูม เมื่อปิดฝาแล้วสัณฐานคล้ายน้ำเต้าจีน คำจารึกนั้นสลักเปนอักษรขอมย่อ บนยอดฝาเปนหน้ากระดานจารึกอุณาโลมตรงกลาง แลจารึกอักษรตั้งต้นแต่ยอดอุณาโลม วงรอบไปตามทักษิณาวัตรดังนี้ อสํขตา อมตา ธาตุ นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ

แลตามหน้าลูกแก้วของฝา จารึกอักษรเปนหย่อม ๆ ตั้งต้นแต่ตรงใต้อุณาโลมเปนลำดับกันไปดังนี้ ๔ หย่อมด้วยกัน :–

อรหํ

สมฺมาสมฺพุทฺโธ

ภควา

สฺวากฺขาโต

ภควตา

ธมฺโม

สุปฏิปนฺโน

---

* คัดจากสมุดพกของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ซึ่งทรงคัดลอกไว้ด้วยลายพระหัตถ์ อักขรวิธีคงไว้ตามต้นฉบับเดิม.

ภควโต
สาวกสงฺโฆ
พุทฺโธ ธมฺโม สงฺโฆ
อิจฺเจตํ รตนตฺตยํ
สรณาคมนียํ

แลที่ตัวม่อนั้นจารึกเป็นหย่อมใหญ่ ๓ หย่อม กับหย่อมเล็กตรงใต้หูม่อ ๑ หย่อม รวมเป็น ๔ หย่อม แลนับเอาว่าหูเป็นด้านหลังตั้งต้นแต่เบื้องขวาของหูไป หย่อมแรกฤๅหย่อมขวา มีดังนี้

ตถาคตปฺปเวทิโต ธมฺมวินโย
ติสฺโส สิกฺขา โหนฺติ
อธิสีลสิกฺขา กิเลสานํ
วิติกฺกมปหานาย สมาทาตพฺพา
อธิจิตฺตสิกฺขา กิเลสานํ
ปริยุฏฺฐานปหานาย สมาทาตพฺพา
อธิปญฺญาสิกฺขา กิเลสานํ
อนุสยปหานาย สมาทาตพฺพา ฯ

หย่อมที่ ๒ ฤๅหย่อมกลางตรงกับหูนับเปนหน้าม่อ มีดังนี้

สทาจิตาวายํ ธาตุ
ธมฺมฏฺฐิตตา ธมฺมนิยามตา
สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา

สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา
สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ
เอวเมตํ ติลกฺขณํ
ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย ทฏฺฐพฺพํ

หย่อมที่ ๓ ฤๅหย่อมซ้าย มีดังนี้:-

จตฺตาริ อริยสจฺจานิ พุทฺเธน ภควตา
วิยากตานิ อนุพุชฺฌิตพฺพานิ
ทุกฺขํ อภิญฺญา ปริญฺเญยฺยํ
ทุกฺขสมุทโย อภิญฺญา ปหาตพฺโพ
ทุกฺขนิโรโธ อภิญฺญา สจฺฉิกาตพฺโพ
ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา อภิญฺญา ภาเวตพฺพา

หย่อมที่ ๔ อยู่ใต้หูม่อ มีดังนี้:-

อปฺปมาโทว สาธุ
สพฺพตฺถ อปฺปมาเทน
สมฺปาเทตพฺพํ

จบคำจารึกเพียงเท่านี้

ตำรากลับชะตา*

พระราชนิพนธ์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ฉันมีตำราอยู่อย่างหนึ่งว่า สำหรับแก้ผู้ที่ถูกโกนฤกษ์ไม่ดี ท่านให้ตักน้ำที่สะอาดในเวลาที่เป็นมงคลตั้งปิดไว้แล้ว หาดอกไม้หอม ๘ อย่าง มาใส่โถปิดไว้ แล้วคำนวณหาเวลาที่มี ลักษณ์ จันทร์ พระเคราะห์เป็นกาลชะตาดีในวันหนึ่ง ได้เวลานั้นแล้วเปิดน้ำตั้งกลางแจ้ง เอาดอกไม้ ๘ อย่างใส่อบลงแล้ว จุดธูปเทียนบูชา ๘ เล่ม ๘ ดอก รอไว้จนเกือบสิ้นเวลาลักษณ์ที่ดีแล้วเปิดไว้ อนึ่ง ให้เขียนดวงกาลชะตาที่ดีนั้น ลงในกระดานชะนวน แล้วล้างลงในน้ำนั้นให้ทันเวลาดีก่อนแต่ปิดน้ำนั้นด้วย แล้วหาฤกษ์ดีอีกเวลาหนึ่ง ถึงเวลานั้นให้เขียนดวงชะตาเวลาดีล้างลงในน้ำนั้นอีก แล้วเอาน้ำรดตัวคนที่ถูกทำการฤกษ์ไม่ดีผ่อนโทษนั้น ท่านว่ากลับเป็นดีไป ตำรานี้เรียกว่ากลับชะตา ฯ

---

* คัดจากพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมครั้งที่ ๒.

พระราชปุจฉา ว่าด้วยนะโม*

พระราชนิพนธ์
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ด้วยขุนปฏิภาณพิจิตรรับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมสั่งว่า พวกพระสงฆ์สัมมาทฤษฐิที่นับถือพระพุทธศาสนาทั้งปวง เพื่อจะให้ศีลฤๅเทศนาฤๅจะสวดพระ-พุทธมนต์ก็ดี ย่อมใช้นะโมนำน่าก่อนทุกที พวกรามัญก็ว่า น เมือ-ตรัสส ภคเวียโต สัมมาสัมพุทธัสส พวกพม่าก็ว่าไปตามพม่า นัม-ฮัคคัสส สั่มมาสัมพุทธัสส พวกลาวก็ว่าไปตามลัทธิแลคติครูอาจาริยของตน ๆ ก็ควรแล้ว แต่พวกพระราชาคณะไทยในกรุงเทพพระมหานครแลนอกกรุงเทพพระมหานครนี้ ว่าแก่งแย่งไม่ถูกต้องกัน พวกหนึ่งว่า นโม ตัสส ภควโต อรหโต สัมมาสัมพุทธัสส ดังนี้ พวกหนึ่งว่า นโม ฯ สมาสัมพุทธัสส ดังนี้บ้าง เป็นความเถียงกันอยู่ไม่รู้ว่าอย่างไหนจะถูกเป็นแน่ พวกที่ถือลัทธิว่า สมาสัมพุทธัสส ถูก ก็ตั้งนะโมให้ศีลแลเทศนาซึ่งจะว่าคนเดียวนั้น เป็น สมาสัมพุทธัสส ไปเสียมากนัก จนผู้หญิงเด็ก ๆ ที่เป็นชาวบ้านมิใคร่รู้จักอะไรก็เถียงกัน บางคนว่า สัมมา-สัมพุทธัสสถูก บางคนว่า สมาสัมพุทธัสสถูก ตามที่ได้ยินได้ฟังพระ-สงฆ์ให้ศีลแลเทศนา เมื่อเป็นอย่างนี้ พระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงจะเห็นเป็นประการใด จะเอาอย่างไหนเป็นถูกเป็นผิด ที่แท้แน่แก่ใจได้

---

* คัดจากหนังสือพิมพ์วชิรญาณ เล่ม ๒ ฉบับ ๑ จำนวนเดือน ๑๒ ปี ๑๒๔๖ หน้า ๘๔–๘๕ อักขรวิธีคงไว้ตามต้นฉบับ.

ฤๅจะเห็นว่าใช้ได้ทั้งสองอย่าง จะคิดตั้งเปนสองนิกายก็ตาม ด้วยการพระพุทธศาสนาไม่สำเร็จด้วยการกดขี่ข่มเหงแต่พระเจ้าแผ่นดิน เปนทุระของพระสงฆ์ต่างหาก ไม่เปนทุระของพระเจ้าแผ่นดิน ถ้าพระเจ้า-แผ่นดิน จะทรงเอาเปนพระราชทุระแล้ว ก็จะต้องว่ากล่าวอย่างนี้อย่างนั้นถูกร่ำไป ไม่มีที่สุดลง ฝ่ายพระสงฆ์ก็จะได้ความเดือดร้อน ไม่เปนอันที่จะประพฤติพรหมจรรย์ เพราะฉะนั้น ให้พระราชาคณะผู้ใหญ่ทั้งปวงปฤกษาหาฤๅกันให้ตกลง แล้วให้มีลิขิตประกาศไปให้ทั่วในพระสงฆ์ทั้งปวง อย่าให้ขุ่นเคืองพระราชหฤทัยแลให้เสื่อมเสียพระราชศรัทธาเลย

หมายประกาศ มา ณ วัน ๕ เดือน ๑ แรม ๙ ค่ำ ปีขาน ฉศก ฯ

พระสุธรรมสังวร วัดสุทัศน์
พระญาณวิริย วัดระฆัง } ท่านทั้ง ๒ รูปถวายว่า สมาสัมพุทธัสส.

คำประกาศเรื่องปวารณา*

พระราชนิพนธ์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ข้าพระพุทธเจ้า ผู้รับพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสเหนือเกล้า ฯ รับสั่งว่า เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงทะนุบำรุงไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินให้อยู่เย็นเป็นสุขทุกทั่วหน้า ทรงพระราชศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ได้ทรงสร้างพระอุโบสถวิหารเสนาสนะให้ประณีตงาม แลได้ทรงปฏิสังขรณ์พระอุโบสถาคารเสนาสนะที่ชำรุดให้คืนเป็นปรกติดี สมควรเป็นสถานที่พระสงฆ์ทำอุโบสถสังฆกรรมตามพระพุทธบัญญัติ แต่ฝ่ายพระสงฆ์บรรพชิตประพฤติการโลเลเป็นอลัชชีไปเสียมาก ไม่ทำอุโบสถสังฆกรรมเลยก็มี ทำปีละ ๑ ครั้ง ๒ ครั้งก็มีบ้าง ที่ไม่ทำมากกว่าทำ ได้ทรงทราบหนังสือทิ้งถวายในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ใจความว่าทุกวันนี้เป็นกาลปลายพระพุทธศาสนาล่วงไปมาก พระสงฆ์ประพฤติอนาจารการทุจริต เห็นแก่ลาภสักการโลกามิสหนักไปในความสุขในปรัตยุบันถ่ายเดียว ไม่เหลียวต่อวินัยบัญญัติพุทธานุญาต ละเลยทอดทิ้งอุโบสถสังฆกรรมเสียมาก ถึงบางพวกทำอยู่บ้าง ก็สวดพระปาฏิโมกข์ไม่จบ สวดเพียงสังฆาทิเสสบ้าง อนิยตบ้าง อ้างเลศอันตรายต่าง ๆ แล้วเลิก

---

* คัดจากประกาศในรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๓๙๙ ไม่ลงวันเดือนปีที่ประกาศ.

เสียบ้าง ฝ่ายพระเจ้าอยู่หัวทรงพระประสาทเลื่อมใส บริจาคพระราชทรัพย์ทรงพระราชอุทิศไปในพระสาศนาเป็นอันมาก หวังจะให้เป็นกำลังแก่พระสงฆ์ อันจะดำรงพระพุทธศาสนาให้ถาวร เปนประโยชน์ยืดยาวไปนานแก่ราษฎรประชาชนภายหน้า ขอพระบารมีปกเกล้า ฯ ทรงเห็นแก่พระพุทธศาสนาให้มาก อย่าให้พระพุทธศาสนาเสื่อมสิ้นเสียโดยเร็วเลย ครั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบเรื่องความหนังสือทิ้งคิดสังเวชพระราชหฤทัย จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้า ฯ ให้ผดียงถามพระราชาคณะฐานานุกรมเปรียญ ดังคำที่ในหนังสือทิ้งนั้น พระราชาคณะฐานานุกรมรับว่า กาลเปนปลายพระพุทธศาสนาเรียวลงมากถึงเพียงนี้แล้ว จะสวดพระปาฏิโมกข์ให้จบไม่ได้ด้วยพระปาฏิโมกข์พื้นเผือนัก จะเป็นอันตู่พระพุทธวจนะไป บางพวกอ้างว่าท่านผู้ใหญ่ที่เปนครูอาจารย์ทำมาอย่างนั้นจะสวดให้จบไม่ได้ จะผิดแบบครูอาจารย์ไม่ควรไป แล้วมีพระราชโองการดำรัสเหนือเกล้า ฯ ให้สืบดูว่าวัดไหนทำอุโบสถบ้าง วัดไหนไม่ทำบ้าง ได้ทราบว่าวัดราชบูรณ วัดราชสิทธาราม วัดสมอราย วัดสัมพันธวงศาราม วัดโมฬีโลกย วัดปากน้ำ ๖ วัดนี้ และวัดที่ขึ้นอยู่ในพระอารามนั้น ๆ ไดทำอุโบสถสวดพระปาฏิโมกข์เสมอทุกวันอุโบสถ จึงทรงพระดำริว่า ในพรรษาพระสงฆ์ไปเที่ยวเทศนาวันละ ๙ แห่ง ๑๐ แห่ง มิได้คิดแก่ความยากลำบาก หรือเที่ยวบังสุกุลหาลาภสักการ ถึงจะบุกน้ำลุยโคลนกรำฝนทนแดดก็อุตสาหะไปได้ไม่กลัวเหนื่อย แต่ซึ่งจะกระทำอุโบสถสังฆกรรมอยู่ในวัด เป็นการไม่สู้ลำบากนักนั้น พระสงฆ์ไม่เอาเป็นธุระ

เลย เห็นเป็นความลำบากเพราะไม่ได้ลาภสักการ จึงได้ทรงพระราช-อุทิศกระจาดพระปาฏิโมกข์ให้ถวายพระสงฆ์ที่สวดพระปาฏิโมกข์ทุก ๆ วันอุโบสถ ให้เป็นกำลังล่อให้อุโบสถสังฆกรรมเป็นไปในพระศาสนา ธรรมเนียมนั้นติดต่อมาจนถึงกาลบัดนี้ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทร มหามกุฏ สุทธิสมมติเทพยวงศ์ วงศาดิศวรกระษัตริย วรขัติยราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ บรมธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนาถบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระรำพึงถึงการปวารณา ซึ่งพระสงฆ์ทำอยู่ทุกพระอาราม ทั้งฝ่ายในกรุงนอกกรุงแก่งแย่งมิได้ถูกกัน ลางวัดปวารณาพร้อมกันทั้งหมดบ้าง ลางวัดปวารณาทีละองค์บ้าง ไม่อาจเข้าพระทัยว่าอย่างไรจะถูกต้องตามพุทธพระบัญญัติเป็นแท้ จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งเจ้าพนักงานให้ตรวจตราดูทุกพระอาราม ๆ ใดปวารณาทีละองค์ จะพระราชทานอุทิศถวายกระจาดปาฏิโมกข์ แลพระราชทานเงินค่าเลี้ยงพระสงฆ์องค์ละ ๒ สลึง แลจับฉลาก ในพระอารามใดปวารณาพร้อมกัน จะขอยกเสียไม่ให้ถวาย เพราะทรงพระราชอุทิศแต่ในพระสงฆ์ ซึ่งทำตามพระวินัยบัญญัติ ด้วยทรงพระราชดำริเห็นว่า ซึ่งกระจาดปาฏิโมกข์ที่ถวายไปในพระอารามนั้น ๆ ก็ได้เป็นส่วนของภิกษุผู้สวดพระปาฏิโมกข์ก็ชอบแล้ว แต่ในวันเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำนี้ เป็นวันปวารณา พระสงฆ์ทุก ๆ พระ-อารามมิได้ทำอุโบสถสวดปาฏิโมกข์ เป็นแต่ตั้งญัตติกรรมวาจาน้อยหนึ่งแล้วก็ทำปวารณาแก่กันเท่านั้น จึงได้ขอยกเงินตรา ๒ ชั่ง ๔ ตำลึง ๓ บาท ที่ถวายแทนกระจาดปาฏิโมกข์ ในวันเดือน ๑๑ ขึ้น

๑๕ ค่ำ ในพระอารามนั้น ๆ เสียให้สิ้น มาให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาท ผู้ใหญ่ผู้น้อยมาสนองพระเดชพระคุณ ทำสำรับคาวหวานคิดราคา ๒ สลึง ฉลองบูชาความอุตสาหะปฏิบัติพระธรรมวินัยของพระสงฆ์ ที่ทำปวารณาทีละรูป ๆ ทั้งกรุงเทพ ฯ กรุงเก่า ๔๑ อาราม พระสงฆ์ ๑๔๖๐ รูป เงินยกจากกระจาดปาฏิโมกข์ไม่พอ จึงพระราชทานเงินในท้องพระคลังเติมอีก คิดทั้งเงินกระจาดปาฏิโมกข์ด้วย เป็นเงิน ๙ ชั่ง, ๒ ตำลึง, ๒ บาท พระราชทรัพย์ซึ่งพระราชทานพระสงฆ์ที่ทำปวารณาทีละรูปในวันเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ สิ้นไปถึงเพียงนี้ ด้วยทรงพระมหากรุณาพระราชหฤทัยประสงค์จะทรงทะนุบำรุงพระบวรพุทธศาสนาให้เจริญดำรงอยู่นาน ขอพระสงฆ์ทั้งปวงจงอนุโมทนา ตั้งไมตรีจิตต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แผ่กุศลซึ่งได้สั่งสมด้วยการเล่าเรียนศึกษา แลปฏิบัติต้องตามพระธรรมวินัยนั้น ถวายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ทรงเจริญสิริสวัสดิ์สถาพร ดำรงในสิริราชสมบัติสิ้นกาลนาน แลให้พ้นศัตรูหมู่ปรปักษ์ไพรีอันเหี้ยมหาญ ให้พ่ายแพ้แก่พระราชวรฤทธิ์ ให้พระเกียรติยศแผ่ไพศาลทั่วทุกทิศานุทิศ ดังบรมจักรพรรดิจาตุรันตบพิตรบรมราชาธิราชฉะนั้น ขอพระสงฆ์ทั้งปวง จงดำรงในคำข้าพระพุทธเจ้าประกาศนี้เทอญ ฯ

วิธีบอกศักราช*

พระราชนิพนธ์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ลัทธิบอกศักราชอย่างเก่าเป็น ๒ อย่าง อย่างหนึ่งตั้งแต่เพ็ญเดือน ๖ ล่วงแล้ว ก็บอกยืนอยู่อย่างปีไม่มีอธิกมาสว่าล่วงเศษวัน (เท่านั้น) ยัง ๑๑ เดือนเศษวัน (เท่านี้) เมื่อพ้นเดือน ๗ เพ็ญไปแล้ว ก็ว่าล่วงแล้วเดือน ๑ กับเศษวันยัง ๑๐ เดือนกับเศษวัน เมื่อล่วงเดือน ๘ ปฐมาสาฒเพ็ญแล้วบอกล่วง ๒ เดือนกับเศษวัน แล้วจึงบอกยังยืนอยู่ว่า ๑๐ เดือนกับเศษวัน ด้วย สามารถ ฯ อำนาจ แห่งอธิกมาส ครั้นล่วงถึงเพ็ญเดือน ๘ ทุติยาสาฒแล้ว ก็บอกล่วง ๓ เดือนกับเศษวัน ด้วยสามารถหรืออำนาจแห่งอธิกมาสดังนี้ ลดหลังเพิ่มหน้าไปจนถึงเพ็ญเดือน ๕ ก็บอกว่าล่วงแล้ว ๑๒ เดือนกับเศษวัน ด้วยสามารถหรืออำนาจแห่งอธิกมาส เอาไว้ข้างหลังตั้งแต่เพ็ญเดือน ๘ ปฐมาสาฒจนเดือน ๖ ขึ้นปีใหม่ อย่างหนึ่งตั้งแต่แรมเดือน ๖ มาแล้ว ก็บอกว่าเศษวันล่วงแล้ว (เท่านี้) ยัง ๑๒ เดือนกับเศษวันด้วย สามารถ ฯ อำนาจ อธิกมาส ว่าอย่างนี้ไปทุกเดือนเพิ่มลดหน้าหลังไปจนขึ้นเดือน ๖ ปีใหม่ว่าข้างหลังอยู่เสมอ

พวกที่ใช้อย่างหลังติอย่างก่อน ว่าการก็รู้อยู่แล้วว่าจะมีอธิกมาสด้วย

---

* คัดจากประกาศในรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๑๑ ไม่ลงวันเดือนปีที่ประกาศ.

คำนวณได้เอง หรือฟังหมายสงกรานต์สำหรับปีว่า ปีนั้นจะมีอธิกมาส ก็มาบอก ๑๑ เดือนตั้งแต่เพ็ญเดือน ๖ มาจนเพ็ญเดือน ๗ แลบอกว่า ยัง ๑๐ เดือน ตั้งแต่เพ็ญเดือน ๗ มาจนเพ็ญปฐมาสาฒนั้นทำเป็นไม่รู้ ไม่เห็นว่า จะมีอธิกมาส แล้วทำเป็นพึ่งรู้เข้าว่าปีนั้นมีอธิกมาสเมื่อวันเพ็ญ เดือน ๘ ปฐมาสาฒนั้น จึงซ้ำบอกว่า ยัง ๑๐ เดือน ด้วย สามารถ อำนาจ อธิกมาส ดังนั้นเป็นปดไป อวดตัวว่าไม่รู้ไม่เห็นอะไรข้างโหร ต่อไม่ได้ เข้าพรรษาจึงรู้ว่ามีอธิกมาส แก้ตัวใหม่นั้นไม่ดีเลยไม่งามเลย อย่างหลัง นี้ดี ลัทธิเก่าเป็น ๒ อย่าง ๆ นี้แล คงว่าแต่ข้างหลังทั้ง ๒ อย่าง

ในพวกธรรมยุติกา คิดว่าผิดปรกติอยู่ที่ไหนอยู่ที่นั้น จึงชอบคือ บอกว่าล่วงแต่เศษวันแต่หน้าเพ็ญเดือน ๖ แลบอกล่วงเดือน ๑ แต่ หน้าเพ็ญเดือน ๗ บอกล่วง ๒ เดือนแต่หน้าเพ็ญเดือน ๘ การเป็นปรกติ ไม่ผิดที่เคยทุกปี แต่ที่บอกว่าล่วง ๑๒ เดือนแต่หน้าเพ็ญเดือน ๖ บอก ว่ายัง ๑๑ เดือน แต่หน้าเพ็ญเดือน ๗ บอกว่ายัง ๑๐ เดือน แต่หน้า เพ็ญเดือน ๘ นั้นผิดปกติที่เคยบอกทุกปีที่ไม่มีอธิกมาส จึงต้องวาง ข้างหลัง ข้างยังแก้ตัวที่บอกผิดปรกติ ก็ตั้งแต่เพ็ญเดือน ๘ ทุติยาสาฒ ไปแล้ว ต้องยกเอามาวางข้างล่างทุกเดือนไป เพราะบอกว่าล่วงแล้ว ๓ เดือนหน้าเพ็ญเดือน ๘ แลเดือนอื่น ๆ ต่อไป จนบอกว่าล่วงแล้ว ๑๒ เดือน ในเบื้องหน้าเพ็ญเดือน ๕ นั้นผิดปรกติที่เคยบอกทุกเดือน ๆ ในปีที่ไม่มีอธิกมาส จึงต้องวางไว้ข้างล่าง ก็บอกว่ายัง ๙ เดือนในเบื้อง หน้าเพ็ญเดือน ๘ ทุติยาสาฒไป แลบอกว่ายัง ๘ เดือน ๗ เดือน แต่

หน้าเพ็ญเดือน ๙ แลเดือน ๑๐ ไป จนบอกว่ายังแต่เศษวัน ในกาลเบื้องหน้าเพ็ญเดือน ๕ นั้นเป็นคำไม่ผิดปรกติที่เคยบอก จึงไม่ให้ว่าข้างบอกยังว่าสั้น ๆ ลัทธิธรรมยุติกานั้น ปีมีอธิกมาสให้วางข้างบอกยัง ตั้งแต่แรมเดือน ๖ ไป จนถึงขึ้นเดือน ๘ ทุติยาสาฒ ตั้งแต่แรมเดือน ๘ ทุติยาสาฒไปให้วางข้างบอกล่วง ข้างบอกยังยกเสีย การเป็นแยบคายโยนิโสการิตาอยู่อย่างนี้ แต่เดี๋ยวนี้พวกธรรมยุติกาไม่สังเกตสังกา ถือแต่ลัทธิตาม ๆ กันงุ่มง่ามไปไม่พิจารณา จะไล่เข้าก็จะเลอะไม่รู้จักลัทธิเก่าใหม่เขาเราเลย ฯ

ทรงคัดค้านข้อความบางข้อ
ในพระคัมภีร์ไบเบอล

พระราชนิพนธ์
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ท่านว่าหนังสือไบเบอลเปนของส่องสว่างใหญ่ ทำให้รุ่งเรืองปัญญาความรู้นั้น ก็เมื่อมีผู้จะใคร่รู้แผนที่โลกย์ ว่าฟ้าดินอากาษจะตั้งอยู่อย่างไร เมื่อเชื่อคำท่านว่าหนังสือไบเบอลดีกว่าหนังสือทั้งปวงหมด ก็จะไปเปิดหนังสือไบเบอลขึ้นดู ในเยเนซิศบริเฉทต้นที่เรียกว่าบทต้น แล้วก็จะอ่านถึงเรื่องพระเจ้าสร้างโลกย์ในหกวัน แล้วก็จะได้ความว่าสร้างมืดสร้างสว่าง ประมวลไว้ข้างหนึ่งให้เป็นวันแลมืดเปนกลางวันกลางคืน ไม่เปนด้วยแผ่นดินหมุน เปนด้วยพระเจ้าสร้างแล้วก็สร้างแผ่นดินต้นไม้ใบหญ้าก่อน ต่อวันหลังมาเกือบจะเลือกอยู่แล้ว จึงสร้างพระอาทิตย์พระจันทร์แลดาว เปนเครื่องประดับโลกต่อทีหลัง เมื่อว่าอย่างนี้ทำไมจะได้รู้ว่า พระอาทิตย์ที่เปนของสร้างทีหลังเปนตุ่มใหญ่แผ่นดินที่สร้างอยู่หลายวันเปนเมดถั่วเขียว พระจันทร์ที่สร้างพร้อมกับตุ่มใหญ่ทีหลังนั้นเปนเมดงา แลตุ่มหลายหมื่นหลายแสนหลายโกฏิหลายล้านที่สร้างในวันเดียวกับตุ่มใหญ่นั้น เปนดาวท้องฟ้า

เมื่อมีคนอยากจะใคร่รู้ว่ารุ้งกินน้ำเปนด้วยอะไร ก็จะไปอ่านภบในเรื่องน้ำวินาศ พระเจ้าตรัสแก่โนอา ด้วยเรื่องพระแสงธนู บ่นยืดยาว

ไปเปนน่าสมุดสองน่าสมุด เมื่ออ่านที่นี้ทำไมจะรู้ที่จริง ว่ารุ้งกินน้ำเปนด้วยอะไร ว่านี้แต่ภอเปนอุทาหรณ์ให้เห็นความในไบเบอลทอดต้น

แลคนลางคนเขาก็ว่าอยู่ว่า เมื่อพระเจ้าโปรดโนอาแลครอบครัวของโนอาให้ทำเรือกำปั่นหนีน้ำวินาศ ถ้าครั้งนั้นจะโปรดให้ทำจักรกลไฟแลหางเสือถือท้าย แลวิชาวัดลองชิตูดลัดติตูดได้ก็จะดี โนอาจะได้ใช้จักรไปเที่ยวดูค่างโน้นดูค่างนี้ แลเรือตกอยู่ที่ไหนจะได้รู้ น้ำลดแล้วฤายังจะได้รู้ จะไม่ต้องปล่อยกาปล่อยนกพิราบ อย่างว่าในหนังสือไบเบอลนั้นเลย

ลางคนว่าอิกว่าผู้ที่มีความเชื่อมั่น ด้วยน้ำใจบริสุทธิ์ในสาศนาพระเยซูคฤสต์ ได้โปรดคนง่อยให้หายก็ไม่รู้ว่ากี่คน ได้โปรดคนเสียจักษุให้ลืมตาขึ้นเปนปรกติก็ไม่รู้ว่าเท่าไร ได้โปรดคนโรคเรื้อนให้หายก็มากจนคนตายก็ว่าให้เป็นคืนขึ้นได้ก็มี ก็ความอัศจรรย์อย่างนี้ มีในหนังสือไบเบอลทอดท้ายเปนหลายแห่ง ก็ผู้ที่เชื่อในสาศนามั่นคง เปนผู้ถวายตัวถวายชีวิตรแก่สาศนา ในทุกวันนี้ที่เปนโรคเรื้อนเองก็มี เปนลมอำมพาธเป็นง่อยก็มี ไม่อยากให้กันตายเสียตายกันนักก็มี เห็นอยู่ชัด ๆ เถียงไม่ได้ ก็เมื่อตัวเองยอมว่าตามแต่น้ำพระไทยพระเปนเจ้าแล้วก็ยกไว้ คนอื่นที่เขาเข้ารีตเข้าเชื่อถือใหม่ ๆ ผู้เปนครูสอน ถ้าโปรดให้พ้นโรคเรื้อนโรคง่อย แลพ้นความตายให้เห็นจริงได้สัก ๒-๓ รายแล้วบ้านนี้มิมีคนเข้าสาศนาด้วยหมดทั้งโลกย์แล้วฤๅ ก็การหาเปนได้ดังนั้นไม่ คนซื่อ ๆ ซึ่งไม่ได้พึ่งพาอาไศรยสาศนานั้น จึงไม่สงไสยในหนังสือไบเบอลว่าจะเปนเช่นท่านว่านั้นเลย

แลคำว่าพึ่งพาอาไศรยนั้น คำนี้แปลไปหลายอย่าง ถึงเจ้าแผ่นดินก็ต้องว่า แต่ไม่ว่าเจ้าแผ่นดินเมืองอื่นแล้ว ว่าแต่พระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามของเราเองสืบมาจนทุกวันนี้ทุกพระองค์ ทำบุญเกื้อหนุนในสาศนาถึงสามอย่าง คือสาศนาพระพุทธอย่างหนึ่ง สาศนาพราหมณ์อย่างหนึ่ง สาศนาแขกเจ้าเซ็นอย่างหนึ่ง แต่สาศนาแขกเจ้าเซ็นนั้น ขี้ผึ้งเทียรที่แห่ของหลวงแทบทั้งหมด ยังได้เงินเบี้ยเลี้ยงไปทำของเลี้ยงกันด้วย สาศนาพราหมณ์ในหลวงก็ช่วยปีหนึ่งเปนเงินหลายสิบชั่ง เปนทั้งนี้ก็เพราะในหลวงได้พึ่งพาอาไศรยพวกแขกพวกพราหมณ์อยู่อย่างหนึ่งอย่างใด จึงไม่เสียดายเงินที่เสียไปทุก ๆ ปีเปนนักหนา

อนึ่ง ในพระเจ้าแผ่นดินก็ตรัสสรรเสริญว่า สาศนาใด ๆ ไม่ประเสริฐกว่าพุทธสาศนา รับสั่งดังนี้ทุกพระเจ้าแผ่นดินมาจนทุกวันนี้ ก็ซึ่งรับสั่งดังนี้ ก็ดูเหมือนจะเอาใจพระสงฆ์ ซึ่งเปนเจ้าของสาศนาโตอยู่ในแผ่นดิน ก็ที่แท้พระสงฆ์ราชาคณะที่เปนประธานในสาศนา ก็ยังโง่งมงายไม่รู้แผ่นดินแผ่นฟ้า ยังยืนยันว่าจันทรอุปราคาสุริยุปราคาเปนด้วยยักษ์ใหญ่อิจฉาเข้าไปกัดกินแผ่นฟ้าแผ่นดินเปนของโตเท่ากัน พระ-อาทิตย์กับพระจันทร์เล็กกว่ากันนิดหน่อย แลอื่น ๆ ก็ในพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนก็ทรงเชื่ออย่างนั้น แต่พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นี้จะเชื่ออย่างนั้น ฤๅไม่เชื่ออย่างนั้นก็ไม่ทราบ แต่เห็นท่านทรงทายสุริย-จันทรถูกต้องแน่นอน แลรับสั่งว่าราหูไม่ได้ทำไมแก่พระอาทิตย์พระจันทร์ พระอาทิตย์เล็งตรงพระจันทร์วันเพ็ญ ก็เปนจันทรุปราคา พระจันทร์มาซ้อนสับเมื่อวันดับกันหว่างสายตาคนกับพระอาทิตย์ ก็เปนสุริยุปราคา ๆ ลางที มีแต่ข้างเมืองเหนือ เมืองปากใต้ไม่เห็น

ท่านก็ทรงทายถูกได้ ก็เมื่อเปนดังนี้ท่านยังทรงสรรเสริญว่าพุทธสาศนาดีกว่าสาศนาทั้งปวง แลทรงพระอุสาหประพฤติตามพระพุทธสาศนาอยู่ ก็เห็นชัดว่าเปนเพราะพึ่งพาอาไศรยพุทธสาศนาอยู่ จึงเปนดังนั้น ก็ด้วยการเปนตัวอย่างเช่นนี้รับสั่งของกวินวิกตอเรียที่ท่านเอามาว่าซ้ำซากเซ้าซี้ไม่รู้แล้วนั้น ก็ด้วยคิดจะให้คนพึ่งเชื่อว่าเปนคำเจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดิน ก็ตามธรรมดาเจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดินอย่างไร เมืองไหน ๆ ก็คล้าย ๆ กัน เข้าใจแล้ว ฯ

เรื่องพัชวาลวิชนี*

พระราชนิพนธ์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ดำรัสสั่งให้เล่าความหลังให้ท่านทั้งปวงฟังแลเตือนสติให้ท่านทั้งปวงรำพึงดู แต่ก่อนมาคุมบัดนี้ ก็เป็นอย่างประเพณีผู้มียศในพระสงฆ์ ท่านองค์ใดรูปใดเป็นราชาคณะ ถานานุกรมแลเจ้าอธิการ ก็ไม่ได้ถือตาลิปัตรใบลานตามธรรมเนียม ถือพัชนีแทนตาลิปัตรทุกแห่งทุกตำบลสืบ ๆ มา ก็ฝ่ายคฤหัสถ์นั้น แต่ก่อนนับถือพัชนีเป็นเครื่องยศ แม้ในหลวงอยู่งานในที่พระบรรทม แลที่ทรงเครื่องแลที่เสวย หรือมหาดเล็กอยู่งานข้างหน้าก็ใช้พัชนีทั้งสิ้น ต่อมาเมื่อเสด็จออกแขกเมือง หรือออกพลับพลาจึงอยู่งานพัดโบก ว่าด้วยเจ้านายทั้งปวงก็ใช้พัชนีเป็นเครื่องยศอยู่งานทุกหนทุกแห่ง ขุนนางแห่สระสนาน แลแห่ยืนชิงช้า ก็มีทนายแบกพัชนีตามสองเล่ม เมื่อลงจากชิงช้าไปแคร่แล้ว ทนายก็ถือพัชนีพัดไปทั้งสองข้าง เพราะแต่เดิมชาวบ้านใช้พัชนีเป็นเครื่องยศอย่างนี้แล้ว บางทีผู้มียศเป็นเจ้าของพัชนีล้มตายหายจากไป ก็เก็บเอาพัชนีใช้เป็นเป็นเครื่องยศนั้น ถวายพระสงฆ์ไปใช้เป็นตาลิปัตร ฝ่ายพระสงฆ์ได้เครื่องยศของคนคฤหัสถ์ไป

---

* คัดจากประกาศเรื่องพัชวาลวิชนีในรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๑๑, ไม่ลงวันเดือนปีที่ประกาศ.

ใช้ก็ดีใจว่าได้ของผู้ดี ก็ให้ลูกศิษย์ถือพัดวีปฏิบัติตัวตามยศบ้าง ถือเป็นตาลิปัตรบ้าง นับถือกันว่าเป็นพระสงฆ์มีบรรดาศักดิ์จึงใช้พัชนี ความนี้เปรียบเหมือนเครื่องลำยองช่อฟ้าใบระกานาคเหมือนนาคเสี้ยวหางหงส์ เครื่องประดับหลังคาแลซุ้มจรนำคูหา เครื่องเหล่านี้เดิมก็เป็นเครื่องประดับสำหรับราชอิสริยยศคือทำในพระที่นั่งน้อยใหญ่ในพระราชวัง แลตำหนักเจ้านายในพระราชวังแลวังต่าง ๆ ภายหลังในหลวงทรงพระราชศรัทธาให้ไปทำถวายในพระศาสนา คือทำในพระวิหารพระอุโบสถ หอไตร โรงธรรมกุฎีที่อยู่พระสงฆ์ผู้ใหญ่ ฝ่ายพระสงฆ์เมื่อได้ของอย่างเช่นพระราชวังแลวังเจ้า พระเจ้าแผ่นดินให้มีขึ้นในวัด ก็ชอบใจดีใจ ก็ผู้ที่จะปฏิบัติพระสงฆ์ให้ชอบใจ แลจะทำบุญให้มากก็ทำถวายขึ้น สร้างขึ้นชุกชุมมากทั้งหัวเมืองแลในกรุง อย่างพัชนี แม้นไม่มีเจ้าของเสียหายล้มตาย ผู้ที่จะทำบุญเห็นว่าพระสงฆ์ชอบใจมากอยากถืออยากจะใช้ก็ทำขึ้นถวายเป็นการบุญไป จนถึงมีผู้ทำพัชนีเจ็ดก้านเจ็ดซี่ไม่ครบเก้าอย่างธรรมเนียมหลวงปิดโหมดปิดแพรปักขายเป็นเครื่องสำหรับผู้ซื้อไปทำบุญให้ทาน ครั้นกาลนานมาพระสงฆ์ในกรุงเทพ ฯ ก็รู้จักชัด ว่าพัดเก้าซี่เก้าเส้นเป็นพัดอย่างเครื่องยศแท้ ก็พัดเจ็ดซี่นั้นเป็นแต่ของคนทำขายโดยความมักง่ายหามีท่านองค์ใดใช้ไม่ ยังหลงใช้แต่พระสงฆ์บ้านนอกคอกนา ไม่สังเกตสังกาจึงยังใช้อยู่ แต่การข้างบ้านนานมาแล้วก็ผันแปรไป แต่ฝ่ายพระสงฆ์ยังไม่หันเหียนตามไปเลย เปรียบเหมือนอย่างเครื่องลำยองช้อฟ้าใบระกาซุ้มจรนำ เมื่อมีผู้ทำที่วัดมากมายหลายแห่งหลายตำบล มากไปกว่าพระราชมณเฑียร แล

ตำหนักเจ้านาย ตาคนทั้งหลายที่เห็นของอย่างนี้มีในวัดโดยมาก ก็สำคัญเสียว่าของอย่างนี้เป็นของวัดไม่ใช่ของบ้าน คนไปมาต่าง ๆ ก็มักว่าพระราชมณเฑียรเหมือนพระวิหารแลพระอุโบสถ แต่แรกเห็นนึกว่าวัดเล่า ตำหนักเจ้าก็ว่าเหมือนโรงธรรมกุฎีวัด เมื่อแรกเห็นนึกว่าวัดเล่า เพราะการเป็นดังนี้ เจ้านายทั้งปวงก็อายไป ถึงสร้างวังสร้างตำหนักก็ยักย้ายเป็นตึกเป็นเก๋งไปต่าง ๆ ไม่ใคร่จะทำลำยองช่อฟ้าใบระกา จนในหลวงก็ทนไม่ได้ พระที่นั่งใหม่ ๆ ก็ยังย้ายเป็นตึกมีลายปั้นประหลาด ๆ ไป ยังคงเป็นลำยองช่อฟ้าใบระกาอยู่แต่ของเก่า ๆ แลที่ไว้พระพุทธรูป ซุ้มจรนำนั้นลางแห่งก็แปลงของเก่าเสีย เป็นซุ้มลายปั้นต่าง ๆ ไปก็มี เพราะรังเกียจที่คนไปมาว่าเหมือนวัดนั้นเป็นเหตุฉันใด ถึงพัชนีข้างชาวบ้านก็เกลียดอายหายนับถือมานานแล้ว เพราะเหตุเห็นพระสงฆ์ผู้มียศเอาไปถือเป็นตาลิปัตรทุกหนทุกแห่งไป มากกว่าผู้ที่ใช้ในบ้าน แต่ครั้งปลายแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เจ้านายเป็นอันมากหลายแห่งด้วยกันเลิกพัชนีเสียไม่ใช้ ใช้พัดขนนกเป็นเครื่องอยู่งาน ยังคงใช้อยู่แต่ในหลวง ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงพัดอยู่งานก็ใช้พัดขนนกสิ้นทั้งข้างหน้าข้างใน พัชนีของเก่าที่มีด้ามเป็นทอง เป็นแต่สำหรับเชิญตามเสด็จหรือปักหน้ากัญญาเรือที่นั่งไปตามเคย อย่างแต่ก่อน มาถึงแผ่นดินปัตยุบันนี้พัชนีเลิกลุทีเดียว ถึงพัดด้ามทองก็ด้ามทองต่อเข้ากับขนนก ไม่ได้ใช้พัชนีหุ้มโหมดหุ้มตาดเลย พัชนียังเหลือใช้ในข้างบ้านบัดนี้อยู่สองอย่าง คือสำหรับอยู่งานเจ้านายเล็ก ๆ เมื่อไปนั่งฟังสวดหรือ

สมโภชโสกันต์อย่างหนึ่ง สำหรับเล่นละคอนมีนางไปนั่งพัดตัวยืนเครื่อง เมื่อทำบทรำลงสรงทรงเครื่องอย่างหนึ่ง ก็การเล่นละคอนนั้นเอาการโบราณมาแสดง เหมือนกับผู้หญิงโบราณไว้ผมยาว ละคอนก็รัดซ้องทำผมยาวเหมือนคนโบราณ แลอยู่งานโสกันต์เจ้านั้น เพราะการโสกันต์คล้ายกับเล่นละครอย่างมยุรฉัตร แลเชิญเครื่องใกล้การเล่นละครทีเดียว พัชนีใช้ข้างบ้านยังเหลืออยู่แต่เท่านี้ นอกนั้นถึงพัชนีทำขึ้นก็เป็นแต่สำหรับถวายพระสงฆ์ เพราะพระสงฆ์ยังคงชอบใจว่าเป็นเครื่องประดับสำหรับยศผู้ใหญ่ ไม่กระดิกเลยจนเท่าทุกวันนี้ ก็แต่ยังได้ยินพระสงฆ์รูปหนึ่งว่าประหลาดอยู่ด้วยพัชนี แต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่หามีผู้ใดเอาใจตามไม่ ท่านผู้นั้นคือพระญาณสมโพธิ (ด้วง) วัดนาคกลาง ท่านนั้นแม้นเป็นพระราชาคณะแล้ว ไม่ถือพัชนีเลยคงถืออยู่แต่ตาลิปัตรใบตาล แต่ตัดด้ามเสียให้สั้นผิดกันกับพระสงฆ์อนุจรหน่อยหนึ่ง เพื่อจะได้ถือพัดโบกลมเองโดยสะดวกด้วย เมื่อมีผู้ทักถามท่านว่าทำไมเจ้าคุณจึงไม่ถือพัชนีอย่างท่านทั้งปวงที่มีบรรดาศักดิ์ ท่านตอบว่าพัชนีนั้นท่านคิดไปดูรูปร่างเห็นเป็นหน้าบัดสี ใครคิดอ่านทำขึ้นเมื่อไรให้เป็นรูปอย่างนี้ ผู้นั้นจะไม่ได้พิจารณาให้ละเอียดเลย ทำขึ้นโดยใจมักง่าย ท่านทั้งหลายที่รับใช้ก็ดีใจใช้ไปไม่มีสตินึกได้บ้างเลย ว่ารูปร่างไม่ดีไม่เป็นมงคลเลย เอามาถือบังหน้าบังตาครอบหัวครอบหูอย่างไรมิรู้อยู่หน้ารำคาญใจ คิดดูเถิดบ้านอื่นเมืองอื่นพระสงฆ์ที่มีตาลิปัตรยักอย่างไปต่าง ๆ อย่างตาลิปัตรพม่าก็เป็นใบตาลก้านขดอย่างลังกาก็เป็นพัดด้ามงา วงพัดดังรูปไข่มน ๆ พัดจีนเป็นอันมาก

หลายอย่าง ทั้งของเลวที่ง้อมมาข้างหน้าก็มีที่ขึงอยู่ก็มี ก็ไม่มีเป็นเช่นพัชนีของไทยเลย พัชนีของไทยนี้รูปร่างน่ารังเกียจน่าบัดสีนัก ผู้ที่ทำที่ใช้ไม่คิดดูบ้างเลยว่ารูปร่างไม่สู้ชอบกลแล้ว ท่านจึงว่าไปอีกอย่างหนึ่งว่าเครื่องมือของไทยอีกอย่างหนึ่ง รูปร่างก็คล้ายพัชนี คือจวัก ที่เรียกว่าจ่าหวักก็ดี คนใช้ก็ดีนั้น รูปร่างที่ทำใช้ในไทยก็ไม่ชอบกลเหมือนพัชนี ก็เครื่องจ่าหวักของเมืองอื่นเช่นเห็นอยู่กลุ้ม ๆ อย่างของจีนทำหมี่เขาก็ทำด้วยเหล็กเป็นดังปากจอบปากเสียมมีบ้องเข้าด้าม เขาไม่ทำอย่างจวักของไทย ก็จวักของไทยนั้น ชาวไทยถือลัทธิแลใช้ก็เถียงกันอยู่เอง ก็เมื่อยามใช้เอามาใช้ตักข้าวกวนแกง ซึ่งจะขึ้นถ้วยขึ้นชามขึ้นสำรับเป็นของดีของมงคลที่กลืนกินเข้าไป แต่ชื่อแห่งจวักนั้นเป็นของหยาบสำหรับไว้ด่าไว้ว่าท้าว่าจะสับเสี่ยงอะไรเล่า หรือถ้าเจ้าขุนมูลนายเอาสิ่งนั้นสับโขกตีรันบ่าวไพร่ก็ถือว่าเป็นอัปมงคลใหญ่ ฟ้องร้องจนถึงหลุดค่าตัวทาสเล่า การอันนี้ก็เถียงกันอยู่ ซึ่งท่านว่าดังนี้ก็จริงของท่านพัชนีสิ่งหนึ่งจวักสิ่งหนึ่ง ของสองอย่างนี้เฉพาะมีอยู่แต่เมืองไทย ก็เครื่องตักข้าวตักแกงก็ดีพัดก็ดี ที่เขาใช้ในประเทศต่าง ๆ อย่างที่เราเห็นอยู่บัดนี้ทั้งของจีนแลของฝรั่ง รูปร่างไม่เช่นพัชนีแลจวักของไทยเลย แลซึ่งพระญาณสมโพธิ (ด้วง) ว่าด้วยการใช้จวักตักข้าวตักแกงไม่เป็นมงคลนั้น ท่านว่าถูกแต่การข้างนอก แต่การในเครื่องต้น แลเครื่องเจ้านายที่มีบรรดาศักดิ์สูง เขาไม่ใช้มานานแล้ว เขามีทัพพีทองเหลืองทำรูปเหมือนช้อน ต้นใหญ่ปลายย่อม ใช้ทำเครื่องมานานแล้ว แต่ครั้งไรก็ไม่ทราบต้นเลย ก็ครั้งนี้ทรงพระราชดำริจะใคร่ให้พระสงฆ์

เลิกใช้พัชนีเสีย จะกลับทำพัดโครงไม้ไผ่ขึง ๆ บีดแพรบีดโหมด ถวายใช้เป็นอย่างพระสงฆ์จะยอมหรือไม่ยอมไม่ทราบเลย การก็เคยมานานแล้ว ถ้าพระสงฆ์ยังชอบใจจะคงใช้อยู่ก็ตาม

บัดนี้ทรงพระราชดำริรำคาญขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ด้วยการหวีผมมหาดไทยของข้าราชการฝ่ายหน้า เมื่อเวลาตัดผมใหม่เรือนผมข้างบนของคนที่เรียกว่าศีรษะฉอก ๆ หรือขยับจะฉอกนั้น ข้างหน้าก็เสี้ยวเล็กข้างท้ายก็กางออกไป แล้วหวีโหย่งโบ่งขึ้นไปตามรูปศีรษะ ก็ดูคล้ายเหมือนรูปพัชนีไปปกอยู่แล้ว มิหนำซ้ำหวีให้เป็นแสกแหวกร่องตรงกลางแตกขึ้นไปอยู่ครึ่งเรือนผมใกล้กลางกระหม่อมนั้น จะดีงามอย่างไรเรือนผมพวกที่หวีอย่างนั้นเช่นนี้ การหวีผมเป็นแสกเช่นนี้ ในเรือนผมเช่นนี้ดูไม่ชอบกลเลย ฝรั่งอังกฤษผู้ชายที่เขาหวีผมเป็นแสก เขาไม่ไว้แสกตรงกลาง เขาไว้แสกเยื้องข้าง ๆ โดยมากนั้นเขากระดากอย่างไรจงคิดดู ผมรัดช้องนางละคอนมีแสกตรงกลางก็หุ้มไปทั้งศีรษะแล้วก็รัดเกล้าครอบ ผู้หญิงอังกฤษถึงเกล้าผมมีแสกกลาง ก็ผมเขามีทั้งศีรษะเขาถักเปียห้อยปอยบ้าง เกล้าให้พอง ด้านข้างบ้าง ศีรษะเขาก็ไม่เป็นเรือนผมอย่างรูปพัชนี ก็เรือนผมมหาดไทยของไทยนี้ เคยเป็นอย่างนี้มานานแล้ว จะให้เลิกถอนเสียไม่ได้ แต่จะขอเสียอย่าให้หวีเป็นแสกแยกกลาง ยกเป็นพูเป็นแคมสองข้างอย่างเช่นเขียนมานั้นจะได้หรือไม่ได้เพราะเห็นว่าไม่สู้ชอบกลเลย หรือกลัวคุณมารดาจะไม่อยู่บนศีรษะเล่าสังเกตดูใจผู้ชายฝ่ายไทยที่ไปเที่ยวไกล ๆ ก็ไม่สู้พอใจตัดผมอย่างไทยก็มีมากอยู่ดอก แต่อยู่กับบ้านกับเมืองก็ต้องทำเหมือน ๆ กันนั้นดีแล้ว

แต่การที่หวีเป็นแสกอย่างเช่นเขียนมานี้ ก็ไม่เป็นธรรมเนียมไทยตั้งมั่นดังเรือนผมดอก อยากจะขอยกเสีย.

เรื่องพระรับผ้าหลวงไปแล้ว* ไม่ครองฉลองพระราชศรัทธา

พระราชนิพนธ์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

มีพระบรมราชโองการให้กราบทูลกรมหมื่นบวรรังษี แลเผดียงพระราชาคณะถานานุกรมปเรียญแลอันดับ ที่จัดสันมาบิณฑบาตรเวรทั้งเจ็ดวันว่าของในการพระราชกุศลในการพระศพครั้งนี้ พระสงฆ์ราชาคณะแลเจ้าพระเจ้าเณร แลพระครูมีนิตยภัตร์ก็ได้ไตรยหมดทุกรูป ราชาคณะแลเจ้าพระแลพระครูบางรูปก็ได้สองซ้ำ คิดการตั้งแต่โสกันต์มา ผ้าไตรยในการพระศพนั้นถึงจะไม่สู้ดีด้วยมากกว่ามาก ก็เห็นว่ายังดีกว่าไตรยที่เรียกว่าไตรยตกน้ำตายแต่ก่อน ถานานุกรมแลปเรียญที่ไม่ได้ไตรยที่อยู่ในบิณฑบาตรเวร กับพระสงฆ์อันดับที่จัดไว้สำหรับบิณฑบาตรเวรก็ได้ถวายจีวรผืนหนึ่งสบงผืนหนึ่งย่ามหนึ่งทุกรูป จีวรสบงย่ามสำรับหนึ่งไม่ได้ซื้อ แต่วัดด้วยราคาเยาที่ขายง่าย ๆ ที่เรียกว่าเช่านั้นเลย เปนของลงทุนทำทั้งสิ้น คิดราคาสำรับหนึ่งเปนเงินสิบสลึงได้ถวายพระสงฆ์ไปเวรละ ๑๕๐ รูปทั้งเจ็ดเวรบิณฑบาตรคิดเปน

---

* คัดจากพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมครั้งที่ ๔

พระสงฆ์ ๑๐๕๐ รูปจีวรสบงย่าม ๑๐๕๐ สำรับคิดราคาสามสิบสองชั่งหกตำลึงบาท ผ้าไตรยเช่นที่เรียกว่าเช่าก็ขายวัด ๆ เหวี่ยง ๆ ไตรยละห้าบาทบ้างหกบาทบ้าง แต่ถ้าลงทุนทำทั้งค่าจ้างเย็บด้วยก็เปนราคาถึงไตรยละแปดบาทยอบแยบ ก็ไทยทานที่จะมีผู้ถวายพระสงฆ์มากมายหลายรูปอย่างนี้ ในครั้งหนึ่งคราวเดียวก็ห่าง ๆ อยู่ไม่สู้มีนัก

ไตรยในรายแปดสิบเปนไตรยดีได้ถวายเมื่อวัน ๑ ๑ ๔ ค่ำครั้งหนึ่ง ๓๐ รูป ได้ถวายเมื่อวัน ๕ ๕ ๔ ค่ำอิกครั้งหนึ่ง ๒๐ รูป ได้ถวายเมื่อวัน ๕ ๑๑ ๕ ค่ำอิกครั้งหนึ่ง ๓๐ รูป เพราะถวายแยกครั้งแยกงานกันอยู่ดังนี้หาได้เห็นพร้อมกันไม่ ครั้นเมื่อวัน ๗ ๑๓ ๕ ค่ำ ได้ให้อาราธนามารับบิณฑบาตรที่พระเมรุพร้อมกันทั้ง ๘๐ รูป ได้ให้หมายอาราธนาว่าเปนการฉลองผ้าไตรย ได้ถวายผ้าขาวพับไปอิกรูปละพับเปนการฉลองในงานนั้น ท่านทั้ง ๘๐ รูป ลางองค์ก็เห็นจะเอาผ้าโน่นมานุ่งบ้าง ผ้านี่มาห่มบ้าง ปะปนไปซุกซนไป แต่หาได้ตรวจไม่ ได้เห็นถนัดแต่สมเด็จพระพุทธโฆษาจาริยรูปหนึ่ง ไม่เอาผ้าสำรับนั้นมาทั้งสำรับเอาผ้าอื่นมาแน่แล้ว ก็ในรายบิณฑบาตรเวรนี้ก็ให้ประกาศอาราธนาว่า ตั้งแต่วัน ๕ ๑๐ ๕ ค่ำไปให้พระสงฆ์ในเวรบิณฑบาตรนุ่งห่มผ้าที่ถวายไปในงานพระศพครั้งนี้ แลถือย่ามที่ถวายไปในครั้งนี้นั้นเข้ามา เวรละ ๑๕๐ รูป ทุกวันทั้งเจ็ดวันจะพระราชทานบิณฑบาตรทานเปนการฉลองไทยธรรมที่พระราชทานไปแล้วนั้น เพื่อจะให้ทอดพระเนตร์เห็นพระสงฆ์บริโภคจีวรสบงย่ามที่พระราชทานไป เปนอันมากเหมือน ๆ กัน ให้สบายพระเนตร์ทั้งเจ็ดเวลา ถึงผ้านั้นจะดีหน่อยชั่วหน่อยก็ไม่อะไร

นักหนา เวลาเดียวเปนไรมี จึงได้ให้ประกาศไปดังนี้ แต่พระสงฆ์ทุกวันนี้ต่างตาต่างใจ ตั้งแต่พระราชาคณะผู้ใหญ่ลงหมื่นประมาทราชกระกูล ประพฤติเหมือนเช่นเขาว่าชี้ตาไม่พริบ เมื่อเวลาวัน ๕ ๑๐ ๕ ค่ำ พระสงฆ์เวรวัดบวรนิเวศเข้ามารับบิณฑบาตรในกำหนดนิมนต์เปนที่หนึ่ง พระครูพุทธมนต์ปรีชารูปหนึ่งแล้ว ห่มผ้าเก่านุ่งผ้าเก่าเข้ามาทั้งเครื่อง ได้ทรงต่อว่าก็เถียงว่าไม่ได้ไตรยสังเค็ด ได้แต่ไตรยสดับปกรณ์ ก็ไตรยสดับปกรณ์นั้นอยาบคายนุ่งห่มไม่ได้แล้ว ไตรยในราย ๘๐ ก็ได้ เอาไปไหนเสียจึงนุ่งห่มผ้าเก่า ๆ เข้ามาให้ขวางพระเนตร์ แต่ผ้าสบงในราย ๑๕๐ นั้น จะมีพระสงฆ์ได้นุ่งเข้ามาบ้างสักสององค์สามองค์ ฤๅจะไม่ได้นุ่งแทบทั้งเวรไม่แน่เลย แต่เห็นจะไม่ได้นุ่งเข้ามาโดยมาก การก็ไม่ลำบากยากโพยอะไรนักรังแกเปล่า ๆ ที่ได้ไปแล้วจะไม่เข้ามาครบตามจำนวนก็จะมี เห็นถานานุกรมก็จะไม่ครบบ้าง พระพิธีธรรมล้าหลังมาสองรูป ๆ ราชตระกูลก็มีอุปการะแก่พระสงฆ์มากอื่น ๆ ยกเสียเถิดคิดแต่นิตยภัตรพระราชาคณะผู้ใหญ่รูปหนึ่งเดือนละ ๕|– ปีละสามชั่งอย่างลดลงมาเดือนละ ๔|๓ ปีละสองชั่งสิบเจ็ดตำลึงอย่างลดลงมาเดือนละ ๔|๒ ปีละสองชั่งสิบสี่ตำลึง อย่างลดลงมากกว่านั้นเดือนละ ๔|–. ปีละสองชั่งแปดตำลึง อย่างลดลงมาแลพระปลัดตำแหน่งใหญ่เดือนละ ๓|– ปีละสามสิบหกตำลึง พระครูบางองค์ปเรียญเจ็ดประโยคเดือนละสิบบาทปีละสามสิบตำลึง ปเรียญหกประโยคห้าประโยคแลพระครูปลัดแลพระครูเจ้าอธิการเดือนละแปดบาทปีละชั่งสี่ตำลึง ปเรียญสี่ประโยคและพระครูนิตยภัตรบางรูปเดือนละ

หกบาทปีละสิบแปดตำลึง ปเรียญสามประโยคแลถานานุกรมสามัญแลพระสงฆ์อนุจรในพระอารามหลวง เดือนละสองสลึงปีละหกบาทถ้าปีมีอธิกะมาศ ก็ได้เติมเพิ่มประจำเดือนทุกรูปตามจำนวนนิตยภัตรตั้งแต่ ๕ ตำลึง ลงไปจนสองสลึง จำนวนพระสงฆ์มีนิตยภัตรบันดาศักดิ์แลนิตยภัตรสามัญก็เปนอันมาก เดือนหนึ่งถึง ๕๐๐๐ รูปเสศเงินจ่ายเดือนหนึ่งเจ็ดสิบชั่งขึ้นไป ถ้าในพรรศกาลจำนวนพระสงฆ์ก็มากขึ้นทวีนิตยภัตยสองสลึงขึ้นไปถึง ๑๐๐๐ เสศ ๒๐๐๐ เงินหลวงที่จ่ายเปนนิตยภัตรพระสงฆ์ปีหนึ่งถึงพันชั่งเสศ แต่ถ้าว่าพระสงฆ์ตั้งแต่พระราชาคณะถานานุกรมผู้ใหญ่ผู้น้อยลงไปจนพระสงฆ์อนุจร สำคัญเสียเหมือนกับคุณแดดคุณเดือนเปนสามัญทั่วโลกย์ไปไม่มีใครคิดถึง มีแต่ดูถูกดูแคลนต่าง ๆ อ้อนวอนขอให้ฉลองศรัทธาเลื่อมใสบ้างก็เพิกเฉยเสียเอาแต่ใจตัว ข้าราชการฝ่ายคฤหัฐเข้ามารับราชการในวังเหน็ดเหนื่อยดังเอาเหื่อต่างน้ำกลับไปบ้านมือเปล่า ๆ ทุกวัน ๆ จะไปบ้านมือไม่เปล่าก็มีปีละหนแต่เมื่อวันรับเบี้ยหวัด ถึงกระนั้นก็ได้น้อยกว่าพระสงฆ์โดยมาก ฯ

ส่วนพระสงฆ์นั้นเข้ามาในวังวันไรกลับไปมือเปล่าก็ไม่มี มีแต่พวกพระปริตรามัญเข้ามารับราชการในวังแล้วกลับไปมือเปล่า ถึงกระนั้นรุ่งเช้าขึ้นเจ้าพนักงานก็เอาเข้าบาตรไปส่ง นอกนั้นแล้วองค์ไรเข้ามาคราวไรที่จะกลับไปมือเปล่า ก็ไม่มีโดยเต็มทีก็ได้เข้าแลกับไปให้สิศย์กิน ว่ามาทั้งนี้เปนความจริง แต่พระสงฆ์ได้ยินแล้วก็จะนินทาว่าว่าลำเลิก ว่าทั้งนี้ก็ไม่แกล้งจะลำเลิกดอกว่าด้วยคิดถึง พระพุทธฎีกา

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า กะตัญญูกะตะเวที ทุลละโภ โลกัสมิง บุคคลที่รู้คุณท่านผู้อื่นทำแก่ตัว ฤๅทำคุณท่านผู้อื่นที่ทำแก่ตัวให้แจ้งให้ประจักษ์นั้น หาได้ด้วยยากในโลกย์ พระพุทธฎีกานี้นั้นเห็นว่าจริงว่าแท้ทีเดียวจะสรรเสริญพระพุทธฎีกาดอกจึ่งได้ว่าดังนี้ ฯ

แลเมื่อวัน ๗ ๑๓ ๕ ค่ำ ได้ให้นิมนต์พระสงฆ์ ๘๐ รูป ซึ่งได้รับไตรยอย่างดีมีบริขารต่าง ๆ เปนบริขารมีราคาประมาณรูปหนึ่งได้ไปชั่งหนึ่งเสศทุกรูปนั้น ให้มารับบิณฑบาตรฉันพร้อมกันที่พระเมรุเปนการฉลองผ้าไตรย ก็กลัวจะว่ามาเหนื่อยเปล่ากลับไปมือเปล่า จึ่งได้พระราชทานผ้าขาวพับไปรูปละพับด้วย ถึงกระนั้นพระราชประสงค์ที่ว่าจะฉลองไตรยให้ได้ทอดพระเนตร์เห็นให้พร้อมกันทั้ง ๘๐ รูปนั้น ก็ไม่สำเร็จ สมเด็จพระพุทธโฆษาจาริย์เปนหัวน่า ก็เข้ามาขัดพระราชประสงค์ครั้งหนึ่งเสียก่อนแล้ว บัดนี้ถ้าจะให้เจ้าพนักงานไปอาราธนาพระสงฆ์ที่ได้ไตรย ๘๐ รูปนั้น ครองไตรยจำพวกนั้นถือย่ามจำพวกนั้นถือพัดจำพวกนั้น เข้ามาให้พร้อมกันที่พระที่นั่งอนันตสมาคม ถวายอนุโมทนาให้เจริญพระราชศรัทธาเลื่อมใสอีกครั้งหนึ่งเปล่า ๆ ไม่พระราชทานอะไรแล้วให้กลับไปวัดมือเปล่า ก็ที่ไหนจะสำเร็จคงจะบิดพลิ้วไปต่าง ๆ ไม่มา เพราะรู้แล้วว่าจะไม่ได้อะไรฤๅถึงจะมาบ้างก็จะเปนผ้าสำรับอื่นบ้าง ย่ามอื่นบ้างย่ามนั้นบ้าง พัดเล่มอื่นบ้าง พัดเล่มนั้นบ้างพลอม ๆ แพลม ๆ ไปไม่เหมือนกัน ไม่ให้พนักงานไปอาราธนาแล้วถ้าจะให้ไปอาราธนาพระสงฆ์ก็จะลบคมราชตระกูลเสียหนักเข้า ด้วยนัยนี้จะขอว่าเสี่ยงทายมา เพราะท่านทั้งปวงก็รู้ว่าวัดหัวเมืองก็ขึ้นแก่วัด

ในกรุงเทพ ฯ วัดผู้น้อยก็ขึ้นแก่วัดผู้ใหญ่ พระสงฆ์ ๘๐ รูป ที่ได้ไตรยได้ไทยธรรมไปก็รู้จักตัวกันอยู่หมด ถ้าท่านจะชักชวนกันเองท่านผู้ใหญ่จะชักชวนผู้น้อย พร้อมใจกันนุ่งห่มผ้าไตรยจีวรใน ๘๐ สำรับนั้นให้เหมือนกัน แลถืออย่ามถือพัดสำรับนั้นเข้าถวายยถาสัพพีอนุโมทนาสักเวลาหนึ่งก็คงจะได้ จะว่าไม่ได้ดังมนุศจะว่ายน้ำข้ามทเลไม่มีเรือไม่มีแพ ฤๅจะเหาะไปในอากาษนั้นก็หาไม่ ถ้ากะตัญญูกะตะเวทิตาหาง่ายก็คงจะมีผู้คิดผู้ชวนแลผู้ทำตาม ถ้าว่ากะตัญญูกะตะเวทิตาหายากแล้วการพระราชประสงค์นี้คงจะไม่สำเร็จ ว่าดังนี้โดยเสี่ยงทายมาเพื่อจะให้เห็นความจริงเหล่อนเล่อหมิ่นประมาทที่กล่าวก่อนนั้น ฯ

ถ้าพระสงฆ์ได้ยินดังนี้แล้ว ก็คงจะยกศัพท์อวดตุกแกพูดว่าไม่มีโอกาศ คำนี้ขอเสียอย่าว่าเลย เว้นแต่เวลาที่ไม่เสด็จอยู่พระราชวังในการบางคาบกำหนดพระราชดำเนิน ถ้าเสด็จอยู่ในพระราชวังแล้ว ถ้าท่านทั้ง ๘๐ รูปนั้นพร้อมกันเข้ามากลางคืนจะรับกลางคืน เข้ามากลางวันจะรับกลางวัน เมื่อมาพร้อมกันเมื่อไร ถึงเสด็จอยู่ข้างในให้มีจดหมาย ส่งให้สังฆการีก็ดีอาลักษณ์ก็ดีมหาดเล็กก็ดีกรมวังก็ดี ส่งจดหมายเข้าไปกราบทูลจะเสด็จออกรับ การที่ในพระราชวังนี้ขัดข้องไม่มีดอก อย่าว่าไม่มีโอกาศยกศัพท์อวดตุกแกไป เห็นว่าการเรื่องนี้ก็จะไม่สำเร็จเพราะพระสงฆ์นั้นเอง ฯ

นับปีตามสุริยคติกาล

พระราชนิพนธ์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สิ่งที่เรียกว่าปี ๆ มีหลายอย่าง ปีซึ่งจะใช้ในการกำหนดหนุนทุ่มโมงให้แน่นี้ต้องใช้ปีที่ชื่อว่า "สมา" คือเท่ากันทุกปี คิดปีละสามร้อยหกสิบห้าวันกับเศษที่ว่าโดยหยาบ ๆ ว่าหกโมง ในคำนี้พวกโหรที่รู้สารัมภ์และสุริยยาตราคำนวณละเอียดออกไป ก็จะเห็นว่าหกโมงกว่าถึงสิบสองนาฑีเศษ และซึ่งคำนวณดังนั้นก็ชอบอยู่ในที่จะว่าพระอาทิตย์ดำเนินถึงดาวฤกษ์ประจบรอบที่เก่าตามโหรในสยามประเทศไทยเราเคยทำเลขหมายใช้กำหนดสงกรานต์นั้น แต่ในลักษณะที่จะใช้ทุ่มโมงนี้ จะเอาตามนั้นทีเดียวไม่ได้ และการใช้กำหนดทุ่มโมงที่จะทำให้กลางวันมากกลางคืนน้อย กลางคืนมากกลางวันน้อยต่างไปนี้ เป็นเพราะดวงพระอาทิตย์เดินบ่ายไปเหนือไปใต้ทุกวันตามกำหนด เมื่อพระอาทิตย์จะมาซ้ำที่เก่าในระยะนั้น ๆ ที่ทางบ่ายเหนือบ่ายใต้ในกำหนดสามร้อยหกสิบห้าวันกับเศษหกโมงหย่อนอยู่เล็กน้อยอีก หาเหมือนกันอย่างสงกรานต์นั้นไม่ เพราะฉะนั้นโหรที่รู้ข้างสงกรานต์ อย่าเพ่อติตำรานี้ว่าผิดก็ดี ว่าหยาบก็ดี ก็ชั่วกำหนดอาทิตย์บ่ายเหนือบ่ายใต้ เมื่อไปข้างเหนือแล้วกลับมาสุดข้างเหนืออีกก็ดี ไปข้างใต้แล้วกลับมาสุดข้างใต้อีกก็ดี

มีกำหนด ถ้าจะนับเป็นโมงได้แปดพันเจ็ดร้อยหกสิบหกโมง หย่อนนาฑีเล็กน้อย แต่เมื่อครั้นจะบอกลักษณะในคิดตั้งนาฬิกาตามกำหนดละเอียดทั้งระยะนับตามชั่วโมง ผู้ที่ทำการในโรงนาฬิกา ก็จะคดนับสังเกตยากไป เพราะฉะนั้นจะขอบอกวิธีนี้ไว้หยาบ ๆ แต่ได้นับวันเมื่อนับเอาเป็นวันแล้วดังนี้ ปีหนึ่งก็ได้สามร้อยหกสิบห้าวันมีเศษหกโมงหย่อน ๆ เศษหกโมงหย่อน ๆ นั้น จะของดเสียก่อน นับแต่สามร้อยหกสิบห้าวันไปสามปี ครั้นถึงปีที่สี่ เศษหกโมงทุกปีนั้นผสมกันเข้าได้ ๒๔ โมงหย่อน ๆ เกือบครบวัน เพราะฉะนั้นในปีนั้น จึงขอเพิ่มเติมใส่ให้นับเป็นสามร้อยหกสิบหกวันด้วยนัยนี้พึงรู้เถิด นับปี "สมา" เป็นอย่างหยาบนับสามร้อยหกสิบห้าวันไปสามปีแล้ว ปีที่สี่นับสามร้อยหกสิบหกวัน นับอย่างนี้เสมอไป ถึงจะไม่ถูกกับลักษณะกรมจุพลและสุริยยาตราก็ตามทีเถิด อย่าเอาฉะบับโน้นมาว่าวุ่นวายระยะตำรานี้ ปีหนึ่งสามร้อยหกสิบห้าวัน (๓๖๕ วัน) สองปี เจ็ดร้อยสามสิบวัน (๗๓๐ วัน) สามปี พันเก้าสิบห้าวัน (๑๐๙๕ วัน) สี่ปีเป็นพันสี่ร้อยหกสิบเอ็ดวัน (๑๔๖๑ วัน) นับเสมอไปดังนี้ทุกระยะสี่ปีเถิด เมื่อได้ครบ ๒๔ ระยะ ๆ ละสี่ปี ๆ ก็เป็น ๙๖ ปี คิดเป็นวันสามหมื่นห้าพันหกสิบสี่วัน (๓๕๐๖๔วัน) ต่อนั้นไปอีกสี่ปีจึงครบร้อยปีก็ในปีที่ครบร้อยปีนั้น สี่ปีในระยะนั้นอย่าเพิ่มวันหนึ่งวันเลย เอาแต่สามร้อยหกสิบห้าเสมอกันทุกปีทั้งสี่ปี จึงคิดผสมวันสามหมื่นหกพันห้าร้อยยี่สิบสี่วัน (๓๖๕๒๔ วัน) เท่านี้เป็นร้อยปีทีแรกเรียกว่า "ปถมสมาสดก" แล้วนับร้อยปีเช่นอย่างระยะนั้นต่อไปอีกเหมือนกันเรียกว่า

"ทุติยะสมาสดก" เป็นวันได้เจ็ดหมื่นสามพันสี่สิบแปดวัน (๗๓๐๔๘ วัน) แล้วนับไปอีกร้อยปีตามระยะเช่นนั้นเหมือนกันอีกเรียกว่า "ตะติยะสมาสดก" เป็นวันได้ แสนเก้าพันห้าร้อยเจ็ดสิบสองวัน (๑๐๙๕๗๒ วัน) แล้วใส่เข้าอีกร้อยปี เป็นปีที่ ๔ แปลกกว่าสามร้อยปีข้างหลังมีวันเพิ่มอีกวันหนึ่งในปีที่ครบร้อยจึงเป็นวันในร้อยปีที่สี่ ระยะนี้สามหมื่นหกพันห้าร้อยยี่สิบห้าวัน (๓๖๕๒๕ วัน) เรียก "จตุตถะสมาสดก" เอาวันของจตุตถะสมาสดกนี้ไปผสมกับวันข้างสามสดกข้างต้นนั้น เป็นวันได้แสนสี่หมื่นหกพันเก้าสิบเจ็ดวัน (๑๔๖๐๙๗ วัน) ประชุมสี่ร้อยปีนี้เรียกว่า "สมาสดกจตุกะ" ก็เมื่ออีกสี่ร้อยปีที่นับเช่นนี้ ผสมกันเข้าเป็นแปดร้อยปีก็ได้สองแสนเก้าหมื่นสองพันร้อยเก้าสิบสี่วัน (๒๙๒๑๙๔ วัน) ผิดกันกับวันที่บังคับในคัมภีร์สุริยาตราถึงสิบสามวัน เพราะในสุริยาตรานั้น มีบังคับว่า ๒๙๒๒๐๗ เป็นกำลังหรคุณในแปดร้อยปีก็ซึ่งสุริยาตรานี้ถูกตามทางอาทิตย์เดินถึงดาวฤกษ์ ซึ่งว่าตามตำรานี้ว่าตามดวงอาทิตย์ปัดเหนือปัดใต้ ซึ่งไม่มีในสุริยาตราโหร อย่านินทาว่าติเตียนพระอาจารย์ ติเตียนโบราณเลย ว่าคนละตำรา คนละทางดอก ดวงอาทิตย์เวลาเที่ยงต่ำไปข้างใต้เป็นที่สุดในวันใด นับแต่วันนั้นมาให้ได้แปดสิบเก้าวันเรียงไปสามปีในปีที่สี่ ที่บังคับให้เพิ่มวันดังว่าแล้วนั้น ให้นับเป็นเก้าสิบวัน เรียกว่า "สิสิระฤดู" เมื่อสุดวันสิสิระฤดูแล้ว ให้นับไปอีกเก้าสิบสามวันเสมอกันทุกปี เรียกว่า "นิทาฆะ-ฤดู" ในวันที่สุด นิทาฆะฤดู เวลาเที่ยงพระอาทิตย์โอนไปข้างเหนือเป็นที่สุด เบื้องหน้าแต่นั้นคงกลับมาใต้นับแต่วันที่สุด นิทาฆะฤดู ไป

เก้าสิบสี่วันเรียกว่า "วัสสันตะฤดู" ให้นับแต่หน้าวันที่สุดวัสสันตะฤดู ไปแปดสิบเก้าวันเสมอทุกปี เรียกว่า "สะระทะฤดู" ถึงวันที่สุดสะระทะฤดูแล้ว พระอาทิตย์เวลาเที่ยงคงต่ำข้างใต้เป็นที่สุด ไม่ต่ำไปกว่านั้นเป็นแน่ดังนี้แล้ว ฤดูสิสิระ ๘๙ วัน ฤดูนิทาฆะ ๙๓ วัน ฤดูวัสสันต์ ๙๔ วัน ฤดูสะระทะ ๘๙ วัน รวมเป็นสามร้อยหกสิบห้าวัน เมื่อในปีที่สี่เอาฤดูสิสิระเป็นเก้าสิบวัน รวมเป็นสามร้อยหกสิบหกวัน ตามระยะโน้น เมื่อจะชี้ลงด้วยปัจจุบันกาล บัดนี้ปีเถาะสัปตศก วันจันทร์ เดือนอ้าย ขึ้นสิบห้าค่ำ วัน ๒ เดือน ๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๑๗ ที่แล้วไปนี้ เป็นสิสิระฤดูซึ่งนับแต่เดือนอ้าย ขึ้นสิบห้าค่ำ ปีเถาะสัปตศกนั้นนับเป็นเก้าสิบวัน

ถ้าจะย้อนกล่าวไปนับแต่ต้น ปถมสมาสดกมานั้น ก็จะต้องไปนับต้นแต่ปีกุน เอกศก (แต่ในแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรม) จุลศักราช ๙๖๑ มา ก่อนปีเถาะสัปตศกขึ้นไปถึง ๒๕๖ ปี แต่ซึ่งว่าทั้งนี้จะให้รู้ต้นปลายซึ่งจะให้นับไปภายหน้านับแต่ปีมะโรง อัฐศกนี้ไป จนถึงปีที่ (๑๔๔) ต่อไปข้างหน้าจึงจะสิ้นระยะสมาสดกจตุกะหนึ่ง เมื่อจะนับไปดังนี้ถึงหลายร้อยปีก็จะไม่คลาดเลย ซึ่งว่านี้หยาบ ๆ แต่พอเข้าใจง่าย แต่การคำนวณนั้นได้ทำละเอียดแล้วอย่าสนเท่ห์เลย.

วิธีปั๊กขะคะณะนา*

พระราชนิพนธ์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ปกฺขา นามิธ จนฺทสฺส คติยา อุปลกฺขิตา
อมาวาโส ปุณฺณตา จ ปกฺขานํ อุปลกฺขณา
ปกฺขา นาม ทฺวิธา โหนฺติ ปุณฺณาปุณฺณปเภทโต
ตโย ปุณฺณา อปุณฺเณโก จุลวคฺโคติ วุจฺจติ
จตฺตาโร ปุริมา ปุณฺณา อปุณฺเณโก มหา สิยา
ตโย ปุเร จุลวคฺคา มหาวคฺโค ตุ ปจฺฉิโม
มหาสมฺหนาโมโส กเมเนวูปลกฺขิโย
ทุเว ปุเร จุลวคฺคา มหาวคฺโค ตุ ปจฺฉิโม
สมฺโห จุลโก นาม โย ลพฺภตนฺตรนฺตรา
มหาสมฺหา ฉกฺขตฺตุํ อเถโก จุลโก สิยา
โส มหาวิยุโห นาม อาคจฺฉติ กทาจิ โย
ปญฺจกฺขตฺตุํ มหนฺตา ว สมฺหา ปฏิปาติยา
อเถโก จุลโก โหติ จุลโก วิยุโห วโส
นเวว พยุหา จุลกา มหาพยุโห สกึ ตโต
จุลสมฺพยุหนาโมโส โย จิเรเนว โหติธ

---

* อักขรวิธีคงไว้ตามต้นฉบับพิมพ์เมื่อ จ. ศ. ๑๒๑๒ (พ. ศ. ๒๓๙๓)

จุลพฺยุหา ติทเสว ตเถวโก มหาพฺยุโห
มหาสมฺพฺยุหนาโมโส โย วตฺตติ นิรนฺตรํ
มหาสมฺพฺยุหาเยวตฺถ คจฺฉนฺตา ปฏิปาติยา
ยนฺติ สตฺตรสกฺขตฺตุํ อฏฺฐ โปสยุคานิปี
อถฏฺฐารสเม วาเร ยาเตโก จุลสมฺพฺยุโห
ตโต ปรํ สตฺตรส มหนฺตา ยนฺติ สมฺพฺยุหา
อเถโก จุลโก ยาติ เอสา หิ อินฺทุโน คติ
มชฺฌิเมน อากาเรน คณิตา สมภาวโต
อญฺญถา หิ น สกฺกาว อุคฺคเหนว ชานิตุํ
เอตฺตาวตา จ ปกฺขานํ คณนาสุตฺตนามกํ
คนฺถชาตํ สุสงฺขิตฺตํ สพฺพโส ปรินิฏฺฐิตํ
ภิกฺขูหิ อุคฺคเหตพฺพํ พุทฺธสฺเสวาปิ สาสเน-ติ
อิทานิ ตติยํ ภูเต มหนฺเตเยว สมฺพฺยุเห
เอตฺตกสฺเสว พฺยุหสฺส เอตฺตเกส สมฺเห อยํ
เอตฺตกสฺเสว วคฺคสฺส ปกฺเข เอตฺตกสญฺญิเต
ปวตฺตติ ปจฺจุปฺปนฺโน กาโลกลฺยูปลกฺขิโต-ติ ฯ
ภุมฺเม ขุทฺทนฺติ โมเจตฺถ สามิสฺมึ ปจฺฉิโม มหา
สงฺขยาหิ วตฺตพฺพํ ฐานํ ตทญฺญ ปริทีปกํ
อิทํ ลกฺขณํ ญตฺวาน สพฺพตฺถ ปริวตฺตเย-ติ ฯ

จะว่าด้วยกาลนับปักข์ตามมัชฌิมะคติให้ปะริสัช ที่ไม่รู้ภาษามคธได้เข้าใจ ก็คำที่เรียกว่าปักข์นั้น คือแปลว่าปีกแห่งเดือน คือนับแต่

พระจันทร์เพงจนดับ ดับจนเพงเรียกว่า บั๊กข์หนึ่ง ๆ ก็ในบั๊กข์หนึ่งนั้น บางทีมีวัน ๑๔ ๑๕ ก็ในบั๊กข์ ๑๕ นั้นเรียกว่าบั๊กข์ถ้วน ในบั๊กข์ ๑๔ นั้น เรียกว่าบั๊กข์ขาด ก็บั๊กข์ถ้วนสาม บั๊กข์ขาดหนึ่ง เรียกว่า จุละวัคค์ บั๊กข์ถ้วนสี่ บั๊กข์ขาดหนึ่ง เรียกว่า มหาวัคค์ จุละวัคค์สองที มหาวัคค์ ทีหนึ่ง เรียกว่าจุละสะมุหะ จุละวัคค์สามที มหาวัคค์ทีหนึ่ง เรียกว่า มะหาสมุหะ ในชั้นนี้ใช้มะหาสะมุหะเปนพื้น มะหาสะมุหะหกครั้ง จุละ-สะมุหะทีหนึ่ง เรียกว่า มะหาพยุหะ มะหาสะมุหะห้าครั้ง จุละสะมุหะ ทีหนึ่ง เรียกว่า จุละพยุหะ ในชั้นนี้ใช้จุละพยุหะเปนพื้น ฯ จุละพยุหะ เก้าที มะหาพยุหะทีหนึ่ง เรียกว่า จุละสัมพยุหะ จุละพยุหะสิบที มะหาพยุหะทีหนึ่ง เรียกว่า มะหาสัมพยุหะ ในชั้นนี้ใช้มะหาสัมพยุหะ เปนพื้น มะหาสัมพยุหะมาได้สิบเจ็ดที จุละสัมพยุหะจะมาทีหนึ่ง เมื่อ เปนไปได้เท่านี้ คะติพระ ๑ ๒ ว่าจะได้เปนเหมือนกัน โดยมัชฌิมะคะติ ครั้งหนึ่ง ฯ

บทสองว่า ถ้าผู้จะเรียน บั๊กขะคะณะนาให้รู้ง่าย จำจะต้องสังเกด ใจความสามเรื่องนี้ให้ถนัดจึ่งจะเข้าใจ ข้อต้นว่า ให้จำชื่อ ๕ อย่างเสีย ให้แน่ก่อน คือสัมพยุหะที่หนึ่ง พยุหะที่สอง สะมุหะที่สาม วัคคะที่สี่ บั๊กขะที่ห้า ก็ชื่อห้าอย่างนี้ มีทั้งจุละทั้งมะหา พึงเรียกประกอบเข้ากับ ชื่อนั้น ๆ ว่า มะหาสัมพยุหะ เปนต้นนี้ข้อหนึ่ง ข้อสองให้รู้ว่า ใน พวกนี้จะใช้จุละฤๅมะหาเปนพื้น ก็ในสัมพยุหะใช้มะหาเปนพื้น จุละ

เปนแต่ห้อยท้าย ฯ พยุหะใช้จุละเปนพื้น มะหาเปนผู้ห้อยท้าย สะมุหะใช้มะหาเปนพื้น ฯลฯ วัคคะใช้จุละเปนพื้น ฯลฯ บั๊กขะใช้มะหาเปนพื้น ฯลฯ ไคว่สับกันอยู่เช่นนี้ จงสังเกดให้เข้าใจ ฯ ข้อสามว่าให้สังเกดครั้งคราว ที่เปนไปแห่งพวกนั้น ก็ในบั๊กขะที่เปนพวกแรกนั้น มะหาบั๊กข์ จะเปนไป ๓/๔ ทีบ้าง จุละบั๊กข์จึ่งไปทีหนึ่ง ฯ ในพวกวัคคะนั้น จุละวัคค์จะเปนไป ๓/๒ ทีบ้าง มะหาวัคค์จึ่งจะไปทีหนึ่ง ฯ ในพวกสะมุหะนั้น มะหาสะมุหะจะเปนไป ๕/๖ ทีบ้าง จุละสมุหะจึ่งจะไปทีหนึ่ง ฯ ในพวกพยุหะนั้น จุละพยุหะจะเปนไปใน ๙/๑๐ ทีบ้าง มหาพยุหะจึ่งจะไปทีหนึ่ง ฯ ก็ในสัมพยุหะนั้น มะหาสัมพยุหะจะเปนไปสิบเจ็ดที แล้วจุละสัมพยุหะจึ่งจะไปทีหนึ่ง ฯ เท่านี้ จึ่งจะชื่อว่าได้รอบหนึ่งแห่งบั๊กขะคะณะนา นี่เปนใจความสามข้อ จงจำไว้ให้ถนัดจึ่งจะรู้ง่ายแล ฯ บทสามว่า จงศึกษาไปก่อนเถิด อย่าเพ่อเสียใจจงอุษาห์จำชื่อหมวดทั้งห้า แลคราวแห่งหมวดนั้น ว่าทีนี้ จะถึงนี่แล้วเปลี่ยนไปอย่างนี้ ๆ เท่านั้นก็คงจะเข้าใจเปนแท้ จะบอกลักษณเปลี่ยนไว้ให้รู้แน่ภอเปนตัวอย่าง เมื่อแรมเดือนสิบเอตบี่ระกาเอกศก ถ้าจะว่าตามบั๊กขะคะณะนา เปนสัมพยุหะใหญ่ที่สาม พยุหะน้อยที่เจ็ด สะมุหะใหญ่ที่สอง วัคคะน้อยที่ต้น บั๊กขะใหญ่ที่ต้น จงสังเกดไว้เปนตัวอย่างเถิด ถ้าจะเปลี่ยนตามภาษามคธว่าอย่างนี้ ฯ

อิทานิ ตติยํ ภูเต มหนฺเตเยว สมฺพยุเห
สตฺตมสฺเสว พยุหสฺส ทุติเย สมฺเห อยํ
ปฐมสฺเสว วคฺคสฺส ปกฺเข ปฐมสญฺญิเต
ปวตฺตติ ปจฺจุปฺปนฺโน กาโลกลฺยูปลกฺขิโต–ติ ฯ

จงเล่าจำไว้เปนตัวอย่างเถิด แล้วจึ่งตรึกตรองต่อไปอย่าเพ่อว่าข้าพเจ้าไม่รู้ไม่เข้าใจจะพาความโง่ตายไปเสียเปล่า ถ้าตัวท่านรู้แต่เพียงว่าแสบท้องแล้ว ก็จะต้องกินข้าว ก็จงศึกษาไปก่อนเถิด คงจะรู้อย่าสนเท่ห์เลย ฯ พรรณาชี้แจงในการศึกษานับบั๊กข์ตามวิธีบั๊กขะคะณะนาจบแต่เท่านี้แล ฯ

เกนท์วันแห่งหมวดนั้น ๆ ดังนี้ วันแห่งจุละบั๊กข์	๑๔
วันแห่งมะหาบั๊กข์	๑๕
วันแห่งจุละวัคค์	๕๙
วันแห่งมะหาวัคค์	๗๔
วันแห่งจุละสะมุหะ	๑๙๒
วันแห่งมะหาสะมุหะ	๒๕๑
วันแห่งจุละพยุหะ	๑๔๔๗
วันแห่งมะหาพะยุหะ	๑๖๙๗
วันแห่งจุละสัมพะยุหะ	๑๔๗๒๑
วันแห่งมะหาสัมพะยุหะ	๑๖๑๖๘

เกนท์เลขดังนี้* ฯ

มะหาบั๋กข์	๑๗๑	๖๗๒๔๗๔๐
จุละบั๋กข์	๕๕๙	๗๗๒๓๗๗๖
จุละวัคค์	๔๔	๗๓๔๙๓๕๖
มะหาวัคค์	๑๒๖	๙๑๗๕๓๘๔
มะหาสะมุหะ	๔	๓๔๗๒๖๘๔
จุละสะมุหะ	๓๗	๔๐๗๖๖๗๒
จุละพยุหะ	๐๐	๖๗๑๓๒๓๒
มะหาพะยุหะ	๘	๘๗๕๙๔๓๒
มะหาสัมพยุหะ	๐๐	๐๓๗๓๐๙๘
จุละสัมพะยุหะ	๐๐	๖๓๔๐๑๖๔
เกนท์หมวดแล ฯ		
เกนท์เลขอิกอย่างหนึ่ง ฯ		
	๕๙	๑๓๖๑๗๑๖
	๗๙๐	๕๘๑๐๐๓๒
	๗๓๑	๔๔๔๘๓๑๖
	๑๘๒	๘๖๑๒๐๗๙

ดิถีหนึ่ง ๗๒๐ บั๋กข์หนึ่ง ๑๐๘๐๐ เดือนหนึ่ง ๒๑๖๐๐ ฤกษ์หนึ่ง ๘๐๐

* ตัวเลขเหล่านี้คลาดเคลื่อนโดยมาก ดูในหมายเหตุแก้ข้างท้าย หน้า ๒๔๒

ไม่รู้อย่าถาม ต้นความข้อเค้า คิดทำตำราอย่างนั้นแล ฯ

ผิจะคิดทำอะธิกะมาศตามพวกเรา ให้ตั้งรอบหนึ่งคือ ๑๙ ปีนั้นลง เอา ๑๒ คูณเปนเดือน แล้วเอา ๗ หาร ลัพธ์ตั้งลง ๗ ถานเปนเกนท์เดือน เสศเดิมที่ยังเหลืออยู่สี่นั้น เอา ๓๐ คูณ เอา ๗ หาร ได้ลัพธ์ ๑๗ เปนวันกับเสศ ๑ เอาไปบวกกันเข้ากับเกนท์เดือนทุกถานไป ถ้าครบ ๓๐ เข้าเมื่อใด เอาไปบวกเข้าเสียในเกณฑ์เดือน เสศวันที่หารเหลืออยู่ ๑ นั้น เอาบวกเดิมเข้าเสียในถานสุด จึ่งจะครบ ๓๐ เปนสูญในที่นั้น เมื่อเปนดังนั้น เกนท์เดือนในระหว่างอะธิกะมาศนั้น จะเปน ๓๒/๓๓ } บ้างกับเสศวัน ถ้าจะนับแต่เดือนอะธิกเปนต้นไปจนถึงเดือนอะธิกที่จะมาใหม่ในคราวหลัง จึ่งเปน ๓๓/๓๔ } บ้างกับเสศวัน เมื่อตกลงในเดือนไหน ให้ใส่เดือนนั้นเข้าสองที เกนท์อะธิกะมาศนั้น จึงได้รู้ดังนี้

๓๓	๓๔	๓๓	๓๔	๓๓	๓๔	๓๔
๑๗	๔	๒๑	๘	๒๕	๑๒	๐

เปนรอบหนึ่งเท่านี้ ฯ

ถ้าจะใคร่รู้ว่าอะธิกะมาศจะมาในเดือนใด ให้ตั้งจุลศักราชปีนั้นลง เอา ๑๑๗๐ ลบ เอา ๑๙ หาร ถ้าเสศ ๓ เปนที่หนึ่งจะมาเดือนยี่ เสศ ๖ เปนที่สองจะมาเดือนสิบ เสศ ๙ เปนที่สาม จะมาเดือน ๗ เสศ ๑๑ เปนที่สี่จะมาเดือนสาม เสศ ๑๔ เปนที่ห้าจะมาเดือนสิบสอง เสศ ๑๗ เปนที่หกจะมาเดือนแปด เสศ ๐ เปนที่เจ็ดจะมาเดือนห้า อันนี้เปนวิธีอะธิกะมาศตามปักขะคะณะนา ในพวกเราใช้อย่างนี้แล ฯ แต่ในปีระกา

เอกศก จุละศักราช ๑๒๑๑ นี้ ออกเสศสามเปนต้นรอบ คือเปิ่นตะติเย ที่ต้น แต่ข้างตำราเก่าในสยามประเทศนั้น เปนปีที่สอง แห่งตะติเย ที่สอง จงได้สังเกดไว้ให้แน่ จึ่งจะได้รู้ทั้งลัทธิพวกเราพวกเขา จะได้ไม่เปนคนเลอะเทอะ สูตร์เขาอย่างนี้จงจำไว้ ตะติเย ตะติเย ตะติเย ทุติเย ตะติเย ตะติเย ทุติเย ฯ ตะติเยนั้น ว่าในปีที่สาม ทุติเยนั้น ว่าในปีที่สอง จงจำสูตร์นี้ไว้อย่าได้หลงลืม ว่าด้วยวิธีอะธิกะมาศจบเท่านี้ แล ฯ

ถ้าจะใคร่รู้เกณฑ์เลข กำลังเดือนกำลังปั๊กข์พระจันทร์ ให้เอาวัน ๖๙๒ ตั้ง ๑๑ คูณ เอา ๖๙๒ หารได้ลับธ์ ๑๑ บวกถานบนเปน ๗๐๓ ดิถี เอา ๓๐ หาร เปน ๒๓ เดือน กับ ๑๑ ดิถี แล้วตั้ง ๖๙๒ วันลง เอา ๒๔ โมงคูณดิถี ๗๐๓ หารได้ลับธ์ดิถีละ ๒๓ โมง เสศเอา ๗๐๓ คูณ แล้วเอา ๗๐๓ หารลับธ์เปนแต็น ฯ แล้วตั้งเกนท์ลง ๒ ถาน ถานบนเอา ๓๐ คูณ ๗๐๓ หาร ตกลับธ์เปนวัน ๒๙ เสศทำต่อไป ฯ ถานต่ำเอา ๓๐ คูณ เอา ๒ หาร ลับธ์เปนเกนท์ปั๊กข์ แล้วจึงเอา ๗๐๓ หาร ตกลับธ์ได้วัน ๑๔ เสศทำต่อไป เกนท์เดือนเท่านี้ ๒๙ วัน ๑๒ โมง กับ ๕๑๖ แต็นเกนท์ปั๊กข์เท่านี้ ๑๔ วัน ๑๘ โมง ๒๕๘ แต็น เกณฑ์ดิถี ๒๓ โมง ๔๓๙ แต็น จงได้รู้ ก็ใน ๖๙๒ วัน เปนดิถีเกินอยู่ ๑๑ จะไปเตมพร้อมในเพลา ๒๓ เดือน กับ ๑๓ วัน ไปพร้อมในวันดับฤๅเพง ดังที่ตั้งในที่สุด ๗๐๓ เดือน คิดเปนปี ๕๖ ปี กับ ๑๑ เดือนถ้วน จงได้รู้แล ฯ

นักปราชผู้แต่งตั้ง ตำรา
อาทิตย์จันทร์มรรคา รอบรู้
แสดงปั๊กขะคะณะนา เปนแบบ
ไว้สืบกุละบุตร์ผู้ ฉลาดล้ำทำตาม ฯ

หมายเหตุ ตัวเลขในหน้า ๔๖ ที่คลาดเคลื่อนได้แก้ให้ถูกต้องแล้ว คือ

มะหาปั๋กข์	๑๗๑. ๖๗๒๔๗๔๐
จุละปั๋กข์	๕๕๙. ๗๗๒๓๕๗๖
จุละวัคค์	๔๔. ๗๕๔๙๓๕๖
มะหาวัคค์	๑๒๖. ๙๑๗๕๓๘๔
มะหาสะมุหะ	๗. ๓๔๗๒๖๘๔
จุละสะมุหะ	๓๗. ๔๐๗๖๖๗๒
จุละพะยุหะ	๐๐. ๖๗๑๓๒๕๒
มะหาพะยุหะ	๖. ๖๗๕๙๔๓๒
มะหาสัมพะยุหะ	๐๐. ๐๓๗๓๐๘๘
จุละสัมพะยุหะ	๐๐. ๖๓๔๐๑๖๔

อธิบาย

ตัวเลขเหล่านี้ที่ในพระราชนิพนธ์เรียกว่า "พลดิถี" ตัวเลขข้างหน้าเปนจำนวนลิบดา กำลังของดิถีหนึ่งมี ๑๒ องศา หรือ ๗๒๐ ลิบดา ตัวเลขข้างหน้าอย่างสูงไม่ถึง ๗๒๐ แสดงว่าเปนเสศของดิถี แต่ตามที่ปรากฏนี้ บางจำนวนก็เปนเศษของดิถี ๐ บาง

จำนวนก็เป็นเศษของดิถี ๑๔ ซึ่งจวนจะครบเป็นดิถี ๑๕ หรือดิถี ๐ ซึ่งทางปักขคณนากำหนดว่าเป็นปักษ์ขาด ที่สุดแห่งหมวดนั้น ๆ แถวเลข ๗ ตัวข้างท้าย เป็นเศษทศนิยมของลิบดา ๗ ตำแหน่ง

เกณฑ์เลขอีกอย่างหนึ่งด้านล่าง เป็นเกณฑ์กำลังโคจรของดาวใน ๑ วัน โดยมัธยมตามเกณฑ์ในตำราสารัมภ์ ที่ทรงใช้เป็นมูลคำนวณเกณฑ์ปักขคณนา คือ

อาทิตย์โคจรโดยมัธยมวันละ ๕๙.๑๓๖๑๗๑๖ ลิบดา

จันทร์ ,, ,, ๗๐๙.๕๘๑๐๐๓๒ ,,

พลดิถี (อาทิตย์ลบจันทร์) ,, ๗๓๑.๔๔๔๘๓๑๖ ,,

ส่วนอีกเกณฑ์หนึ่งนั้น ไม่ทราบว่าเป็นเกณฑ์อะไร ยังสอบสวนไม่ได้ความ การคำนวณพลดิถีดังข้างบนนั้น ตั้งกำลังพลดิถีลง จะคำนวณกำลังของหมวดใด เช่น มหาปักข์ก็เอา ๑๕ วันคูณ พลดิถีคำนวณมหาพยุหะก็เอา ๑๖๙๘ คูณ ฯลฯ ผลลัพธ์เท่าใดเอาเกณฑ์ ๒๑๖๐๐ ลิบดาหาร ลิบดาหารเฉพาะลัพธ์จำนวนเต็ม (เศษทศนิยม-ยกไว้) ถ้าหารลงตัว ดิถีก็เป็น ๐ เอาเศษทศนิยมที่ยกไว้นั้นเป็นเศษของดิถี ๐ หากหารไม่ลงตัว ให้เอาเศษที่ยังเหลือรวมกับเศษทศนิยมยกไว้นั้นไปลบเกณฑ์ ๒๑๖๐๐ ลิบดา เหลือเท่าใด ก็เป็นเศษของดิถี ๑๔ หรือ ๒๙ ที่จวนจะครบเป็นดิถี ๐ อยู่แล้ว

เกณฑ์เลขในหน้า ๓๕ นั้น อ่านเข้าใจยาก ข้อความอาจผิดพลาดจากตำราเดิมบ้าง สาระสำคัญเป็นเรื่องทางตำราสุริยาตร์ คำนวณให้รู้ว่า เดือนจันทรคติ ๑ เดือนมีกี่วันแน่ เราอาจหาวิธีคำนวณอย่าง

อื่นที่ได้ผลถูกต้องเช่นเดียวกัน ทางตำราสุริยยาตร์ถือว่า ใน ๖๙๒ วัน มีดิถีจันทร์เพิ่มขึ้น ๑๑ ดิถี จะเรียกว่าดิถีลมก็ได้ คำว่า "ดิถี" หมายถึงวันหนึ่งของดวงจันทร์ เมื่อเอาดิถีลบ ๑๑ ดิถีเพิ่มเข้ากับวันของอาทิตย์คือ ๖๙๒ วันจะเปนของวันจันทร์ ๗๐๓ ดิถี ดิถีหนึ่งมีระยะ ๑๒ องศา ดังนั้น ๗๐๓ ดิถีจึงมี ๘๔๓๖ องศา คำนวณตามวิธีบัญญัติไตรยางค์ ดังนี้

ใน ๘๔๓๖ องศา ดวงจันทร์โคจรไปได้ ๖๙๒ วัน

ถ้าใน ๓๖๐ องศา ดวงจันทร์เดินได้ $\frac{๖๙๒ \times ๓๖๐}{๘๔๓๖} = ๒๙ \frac{๓๗๓}{๗๐๓}$ วัน

เศษของวัน แตกเปนโมง นาทีได้ ๑๒ โมง ๔๔ นาที $๒\frac{๒๗๔}{๗๐๓}$ วินาที

เป็นอันว่า เดือนหนึ่งทางจันทรคติ ตามหลักสุริยยาตร์ มี ๒๙ วัน ๑๒ ชั่วโมง ๔๔ นาที กับ ๒ ๒๗๔/๗๐๓ วินาที นี้เปนหลักทางสุริยยาตร์ มิใช่หลักสารัมภ์อย่างที่ในพระราชนิพนธ์ ทรงถือเปนมูลคำนวณวิธีปักขคณนา.

วิธีทำปั๊กขคณนา

พระราชนิพนธ์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ปั๊กขคณนาตามคำนวณสารำรามัญ มัธยมอาทิตย์แลจันทร์ เปนเล็งกันใกล้เวลา ๖ โมงเช้า มากที่สุดควรจะนับเปนต้นปั๊กขะคะณะนาในวันเสาร์ เดือน ๓ แรมค่ำหนึ่ง ปีเถาะสัปตศก จุลศักราช ๑๐๙๗ นับวันนั้นเปนที่ ๑ มาจนถึงวันนี้ เมื่อได้วัน ๑๖๑๖๘ ชื่อว่าสัมพยุหะล่วงมาอีก ๑๖๑๖๘ ชื่อว่าสัมพยุหะสอง เศษที่เหลืออยู่อีกให้เอา ๑๔๔๗ ลบเปนชั้น ๆ มา ลบได้ทีหนึ่งชื่อว่าล่วงจุลพยุหะที่หนึ่ง แล้วเอา ๑๔๔๗ ลบต่อไป ลบได้สองที สามที สี่ที จนถึงสิบที ก็ชื่อว่าล่วงจุลพยุหะที่ ๒ ที่ ๓ จนที่ ๙ ที่ ๑๐ แต่ถ้าถึงลบที่ ๑๐ ได้แล้ว ถึงจะลบได้อีกก็อย่าลบต่อไป ชื่อว่าถึงพยุหะใหญ่แล้ว นิ่งไว้ให้ครบ ๑๖๙๘ ก็เปนเต็มมหาสัมพยุหะหนึ่ง คือ ๑๔๔๗ สิบหนเปน ๑๔๔๗๐ แล้วจึงเอามหาพยุหะ ๑๖๙๘ บวก ก็ครบจำนวนวันมหาสัมพยุหะ ๑๖๑๖๘

เมื่อลบด้วยเกณฑ์จุลพยุหะมิได้ก็ดี ลบได้ทีหนึ่งสองทีขึ้นไปเท่าไร ๆ ก็ดี เหลือเศษอยู่เท่าไรให้เอา ๒๕๑ ลบได้ทีหนึ่ง ชื่อว่าล่วงมหาสมุหะหนึ่ง ลบได้สองทีชื่อว่าล่วงได้สองมหาสมุหะ จนลบได้ห้าทีชื่อว่าล่วงได้ห้ามหาสมุหะ ถึงคราวจุลสมุหะแล้ว เมื่อครบ ๑๙๒ ก็ชื่อว่าสิ้นจุลสมุหะ ครบจุลพยุหะหนึ่งแล้ว คือ ๕ มหาสมุหะได้ ๑๒๕๕

บวกจุลสมุหะ ๑๙๒ ครบ ๑๔๔๗ ถ้าเมื่อพ้นจุลพยุหะที่ ๑๐ ไปแล้วถึงมหาพยุหะท้าย ต้องลบมหาสมุหะ ๒๕๑ ถึงหกครั้งจึงถึงจุลสมุหะ เมื่อเศษที่เหลือยังไม่ถึงกำหนดที่ว่า เป็นแต่เกินกว่าสมุหะพยุหะตามพิกัดนั้น ๆ ไปแล้ว ในที่จะคอยให้มหาสมุหะเต็ม ให้เอา ๕๙ ลบไป ลบได้ครั้งหนึ่งเป็นวรรคหนึ่ง ลบได้สองครั้งเป็นวรรคสอง ลบได้สามครั้งเป็นวรรคสาม ถ้าสิ้นวรรคสามแล้ว ชื่อว่าถึงคราวมหาวรรค คอยไปให้ครบ ๗๔ วันก็เป็นอันเต็มมหาสมุหะหนึ่ง คือวรรคหนึ่ง ๕๙ วัน สองวรรค ๑๑๘ วัน สามวรรค ๑๗๗ วัน มหาวรรคเพิ่ม ๗๔ วัน ครบ ๒๕๑ วัน เป็นมหาสมุหะ

ในที่คราวจุลสมุหะท้ายพยุหะทั้งปวงนั้น ให้ลบจุลวรรค ๕๙ วัน แต่สองหนเป็น ๑๑๘ วัน ก็ถึงมหาวรรคทีเดียว เอามหาวรรค ๗๔ วัน เพิ่มครบ ๑๙๒ เป็นจุลสมุหะ เมื่อลบเป็นวรรคดังนี้แล้ว ถ้าเศษมิได้ถึงพิกัดวรรค ๕๙ หรือ ๗๔ ในที่คราวจุลวรรค ก็ให้เอา ๑๕ ลบครั้งหนึ่งเป็นปักษ์หนึ่ง ๑๕ ลบอีกเป็นปักษ์ ๒ ได้ ๓๐ วัน เอา ๑๕ ลบอีกเป็นปักษ์ ๓ ได้ ๔๕ วัน ต่อไปอีก ๑๔ ก็ครบ ๕๙ ปักษ์ปลายนี้เป็นปักษ์ขาด ถ้าเป็นคราวมหาวรรคให้เอา ๑๕ ลบไป ๔ ปักษ์จึงถึงปักษ์ขาด ๑๔ วัน

ก็วันที่เป็นเศษต่ำกว่า ๑๔, ๑๕ เป็นดิถีประสงค์ ไม่ไกลกันนักกับดิถีประสงค์ที่ทำด้วยอวมาน แต่ตำรานี้เรียกว่า "ปักขคณนา" ไม่ว่าด้วยเดือน ว่าแต่ด้วยปักษ์ใหญ่ ปักษ์น้อย หรือถ้วนขาด จะควรเรียงกันอย่างไร จะใกล้แก่คติพระอาทิตย์พระจันทร์ และจะจำก็ง่าย คือปักษ์

หนึ่ง ๑๕ วัน เรียกว่าบั๊กษ์ถ้วน บั๊กษ์หนึ่ง ๑๔ วัน เรียกว่าบั๊กษ์ขาด บั๊กษ์น้อย บั๊กษ์ถ้วนเรียงกันไป ๓ บั๊กษ์ขาดมาคราวหนึ่งเปน ๕๙ วัน ชื่อวรรคน้อย บั๊กษ์ถ้วนเรียงกันไป ๔ บั๊กษ์ขาดมาคราวหนึ่งเปน ๗๔ วัน ชื่อว่าวรรคใหญ่ วรรคน้อยเรียงกันไป ๓ วรรคใหญ่มาคราวหนึ่ง ชื่อสมุหะใหญ่ ๒๕๑ วัน วรรคน้อยเรียงกันไป ๒ วรรคใหญ่ก็มาทีเดียว ชื่อสมุหะน้อยได้ ๑๙๒ วัน สมุหะใหญ่เรียงกันไป ๕ ครั้ง สมุหะน้อย มาคราวหนึ่งเปนท้ายรวมได้ ๑๔๔๗ วัน ชื่อพยุหะน้อย สมุหะใหญ่ เรียงกันไป ๖ ครั้ง สมุหะน้อยจึ่งมาคราวหนึ่ง เปนท้ายรวมได้ ๑๖๙๘ วัน ชื่อพยุหะใหญ่ พยุหะน้อย คือ ระยะละ ๑๔๔๗ วันเรียงกันไป ๑๐ ครั้ง แล้วพยุหะใหญ่ ๑๖๙๘ วัน จึ่งมาครั้งหนึ่งครบจำนวน ๑๖๑๖๘ วัน เรียกว่ามหาสัมพยุหะหนึ่ง มหาสัมพยุหะเรียงกันไป ๑๗ ครั้ง ถึงจุล-สัมพยุหะ คือ มีจุลพยุหะเรียงกันนำหน้าแต่ ๙ เปนวันเพียง ๑๔๗๒๑ วัน ก็มาคั่นเข้าครั้งหนึ่ง เปนระยะใหญ่หนึ่ง เรียกว่า อัฐารสก คิดเปนวัน ๒๘๙๕๗๗ วัน การจะเวียนไปอย่างนี้ได้ถึง ๑๙๖ คราวแล้ว เมื่อนั้น ระยะสั้น ที่มีสัมพยุหะเรียงกันไปเพียง ๑๖ คราวแล้ว จุลสัมพยุหะก็จะมา คือ ระยะนั้นเปนวันเพียง ๒๗๓๔๐๙ วัน คำนวณไปถึงเท่านี้ กำลังพล พระอาทิตย์ พระจันทร์ แลพลดิถีก็ร่วมประจวบเก่าเหลือเศษกลเลข ในโกฏางค์ คือแบ่งลิบดาหนึ่ง ถึง ๑๐,๐๐๐,๐๐๐ ส่วน จะผิดกันอยู่ เพียง ๓๒ ส่วน

ก็คติพระอาทิตย์พระจันทร์ย่อมแปรผันไปตามกาลเวลานั้น ๆ จะ เชื่อเอาเปนประมาณก็ไม่ได้ไกลนัก ตำราสารำรามัญว่ากันว่าดีแล้ว

เก่าเข้าก็ยังคลาดไป ตำราคำนวณคติพระอาทิตย์พระจันทร์เก่าใหม่ในบ้านเมืองนั้น ๆ ถึงใช้ได้หมดด้วยกัน หางเลขปลายกระจายโดยละเอียดก็ไม่ต้องกันแต่ไม่ไกลกันนัก ไม่รู้ที่จะเชื่อไหนเป็นแน่ได้ การเอาแต่ใกล้เหมือนกับตั้งนาฬิกา ก็กาลวันทั้งหลายในระยะที่ว่าอัฐารสกจะไปได้ ๑๙๖ ครั้ง แล้วจึ่งสัตตรสกจะมาครั้งหนึ่งนั้นก็เป็นกาลนาน ถึง ๓๐,๐๐๐ ปีเศษ แลที่คนบางจำพวกเขาคิดว่ากลียุคมีปี ๑๔๐,๐๐๐ ปีนั้น เห็นเขาจะเอาคำนวณนี้ออกว่ากระมัง

จะว่าด้วยกาลปัจจุบันนี้ จะว่าเป็นอัฐารสกเท่าไร แล้วก็ยังจับไม่ได้ถนัด เพราะวันที่สุดของสัมพยุหะนั้น ๆ จะผิดกันก็แต่วินาที มีเวลาดิถีมัธยมเต็มต้องในโมงแลนาที แต่ตามตำราที่ทำคติ พระอาทิตย์พระจันทร์ ซึ่งออกจากสุปอัปโอนะทินของสารำรามัญนี้ ชี้ว่าปุรณมีมัธยมของกลางเดือนสาม คือวันศุกร์เดือน ๓ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีเถาะสัปตศก จุลศักราช ๑๐๙๗ นั้น ได้ในเวลา ๖ โมงเช้า ต่อวันกันกับวันเสาร์เดือน ๓ แรมค่ำหนึ่ง จึ่งนับวันนั้นเป็นต้นมหาสัมพยุหะที่หนึ่งในอัฐารสกปัจจุบันนี้มา ได้มาทำสอบกับตำราสารำอย่างอังกฤษคิดเทียบดูได้รู้ว่าสารำรามัญที่ชี้ว่านั้นปุรณมีมัธยมมีในเวลา ๖ โมงเช้านั้น เป็น ๖ โมงของเมืองหงสา ถ้าจะเป็นเวลาที่กรุงเทพ ฯ ก็เป็นเวลา ๖ โมงกับ ๑๒ นาทีขึ้นไป เพราะในกรุงเทพ ฯ นี้พระอาทิตย์ขึ้นก่อนที่เมืองหงสาเวลาถึงเท่านั้น อย่าว่าไกลไปถึงเมืองหงสาเลย แต่เพียงเมืองเพ็ชรบุรี เวลาแดดเที่ยงแดดขึ้นแลตก ก็เป็นที่หลังกรุงเทพ ฯ นี้ถึง ๒ นาทีขึ้นไปแล้ว

ก็การนับปีกขคณนานี้ทำเพื่อการที่จะคิดวันอุโบสถสำหรับใช้ในพระพุทธศาสนาเป็นความประสงค์เดิม เพราะฉะนั้น จะคิดเอาเวลาที่สมควรแก่บ้านเมืองไหนก็ยังไม่แน่ใจถนัดเลย แต่ตำรานี้ใช้มานานแล้วเห็นว่าไม่คลาดนัก ถ้าจะใช้สังเกตอธิกวารก็ได้ คือในเดือน ๗ ปีไรสงสัยว่าจะมีอธิกวารหรือหาไม่ เอาปีเดือนวันคืนเทียบดูกับลักษณปีกข-คณนา พึงรู้ว่านับตามอย่างธรรมเนียมถ้วน ๓ ขาด ๑ ดายไปอย่างนี้ถึงคราวมหาสมุหะมีปักษ์ถ้วน ๔ ก็ไม่ได้แก้ตาม ถ้าคลาดเพียงมหา-สมุหะเดียวหรือ เพิ่งคลาดเป็นสองมหาสมุหะ จะใส่อธิกวารยังไม่ควรถ้าคลาดสองสมุหะเศษขึ้นไปจนสามสมุหะ จึ่งใส่อธิกวารได้ แต่จะนิ่งไว้ให้คลาดถึง ๔ สมุหะนั้นก็ไม่เคยมี แต่การก็ชดเชยอยู่ด้วยปีมีอธิกมาสออกเดือนแปด ๒ เดือนถ้วน จะนับสมุหะล่วงหนึ่งหรือสองนั้น คือสังเกตว่าเมื่อไรการนับตามธรรมเนียมเมือง ถ้วน ๓ ขาด ๑ ดายไปนั้นต้องกันกับปีกขคณนา แต่จะต้องกันอยู่ไม่ช้า จะต้องกันอยู่เพียง ๘ เดือนบ้าง ๖ เดือน กึ่งบ้าง ปีกขคณนาก็จะบังคับให้แถมปักษ์ถ้วนเมื่อแถมเข้าวันพระก็ผิดกันไป ๒ วันพระ จะถูกกันแต่ ๖ วันพระ คือวันพระของปีกขคณนาจะเป็นที่หลังวันพระสำหรับเมืองไป ๒ วัน ถ้านิ่งไว้จนข้ามสมุหะอีก ปีกขคณนาก็บังคับให้แถมปักษ์ถ้วนปักษ์หนึ่งเมื่อนั้นวันพระของปีกขคณนาก็จะเป็นที่หลังวัน พระสำหรับเมืองไปถึง ๔ วันพระ จะถูกกันแต่ ๔ วันพระ ถ้านิ่งไว้ให้สมุหะหนึ่งมีอีก ปีกข-คณนาก็จะบังคับให้แถมปักษ์ถ้วนอีก เมื่อนั้นวันพระของปีกขคณนาก็จะเป็นที่หลังวันพระสำหรับเมืองไป ๖ วันพระ จะต้องกันอยู่ ๒ วันพระ

ถ้านิ่งไว้จนถึง ๔ สมุหะล่วงไป เมื่อนั้นวันพระของปักขคณนาจะเป็นที่หลังวันพระสำหรับเมืองหมดทั้ง ๘ วันพระใน ๒ เดือน ถึงรู้เถิดเป็นใจความว่า ถ้าจะนับดายไปถ้วน ๓ ขาด ๑ ไม่แซมถ้วนแทรกอย่างบังคับในวรรคใหญ่ เมื่อสมุหะหนึ่งมาเวลาสมาสัป หรือเวลาเล็งของพระอาทิตย์พระจันทร์ก็จะคลาดไป ๕ โมงเศษ เกือบ ๖ โมง ถ้า ๒ สมุหะมาแล้ว ก็จะคลาดไปเกือบ ๑๒ โมง ถ้า ๓ สมุหะมาแล้ว ก็จะคลาดไปเกือบ ๑๘ โมง ถ้า ๔ สมุหะมาแล้ว ก็จะคลาดไปเกือบ ๒๔ โมง แต่การที่ธรรมเนียมเมืองใช้อธิกวาร แลอธิกมาส ใช้เนื่อนั้น ก็พานจะใช้จู่โจมถลำ ๆ เกินไป ๆ ยังไม่ถึงคราวจะใช้ปักษ์ถ้วน อธิกมาสมีเมื่อใดก็มาใช้ปักษ์ถ้วนติดกันไปถึง ๕ ปักษ์ เมื่อใช้อธิกวารคราวไรปักษ์ถ้วนก็ใช้ติดกันไปถึง ๗ ปักษ์ เมื่อเป็นหนี้ควรจะผ่อนใช้อย่าให้รุงรังก็นิ่งไว้ ถึงเมื่อจะใช้ ก็ใช้ถลำเกินกว่านี้ ด้วยเหตุนี้ วันพระตามปักขคณนา ลางทีเป็นก่อนวันพระสำหรับเมือง ไปถึง ๔ บ้าง ๒ บ้าง เพราะธรรมเนียมเมืองใช้แถมปักษ์ถ้วนซุ่มซ่ามไปเสมอ เหมือนอย่างปีหลัง ใช้ด้วยอธิกวารถลำเกินไปแล้ว พอลดลงมาเสมอกันยังไม่ถึงคราวใช้ตามคติในปักขคณนา ถึงเวลาอธิกมาสก็จำใจใช้ถลำเกินไปอีกก็วิธีใช้ในปักขคณนานั้น สังเกตเอาหมื่น ๆ ว่าเวลาเพ็ญหรือดับมีในจวนรุ่งวันไร วันนั้นเป็นสุดปักษ์ขาด เมื่อมีในเวลาใกล้เที่ยงคืนก็เป็นวันสุดปักษ์ถ้วนที่หนึ่ง เมื่อมีในเวลาใกล้พลบค่ำ ก็เป็นวันสุดปักษ์ถ้วนที่สอง เมื่อมีเวลาเที่ยงแล้วหรือใกล้เที่ยงวัน ก็เป็นวันสุดปักษ์ถ้วนที่สาม ถ้ามีในเวลาก่อนเที่ยง โมงหนึ่งสองโมงเข้าไปจนเวลาย่ำรุ่งแล้ว

ก็เอาวันหลังเป็นวันพระสุดปักษ์ เพราะเหตุว่า ถ้าเมื่อนั้นจะเป็นวันเพ็ญ ก็จะเห็นพระจันทร์กลมเสียแต่จวนรุ่งในวันหลัง ถ้าจะเอาวันนั้นเป็นวันเพ็ญ อาทิตย์ตกแล้วพระจันทร์ก็ยังไม่ขึ้น เมื่อขึ้นจะเห็นร่อยไปแล้ว พระจันทร์เพ็ญเมื่อเวลาใด ตาคนก็ย่อมเห็นดวงกลมบริบูรณ์ก่อนแต่เวลานั้น ๖ โมง แลที่หลังเวลานั้น ๖ โมง ก็เวลาพระจันทร์ดับแลเพ็ญนั้น คลาดระยะ ๖ โมง ๆ อยู่ปักษ์ละ ๒๒ นาทีเศษ ๒ ปักษ์ก็ ๔๔ นาที ๓ ปักษ์คลาดโมงหนึ่งกับ ๖ นาที ๔ ปักษ์ คลาดโมงหนึ่งกับ ๒๘ นาที เกือบ ๒๙ ก็ด้วยนับนี้ให้เกิดคลาดต่อ ๆ ไปจนถึงเวลาดับ แลเพ็ญที่ควรจะมาเมื่อย่ำรุ่งตกมาเป็นย่ำเที่ยง หรือที่หลังเที่ยงแล้ว เมื่อนั้นวันนั้นถ้าเป็นวันเพ็ญ เมื่อกลางคืนวันก่อน คนก็จะเห็นว่าพระจันทร์ยังไม่เต็มชัด เมื่อพลบค่ำวันนั้น ต่อพระอาทิตย์ตกแล้วไม่ช้า พระจันทร์ก็จะขึ้น คนก็จะเห็นดวงเต็มอยู่ เพราะฉะนั้น จึงเอาวันนั้นเป็นวันสุดปักษ์ถ้วนปักษ์ขาด คิดต่อไปข้างหน้าเวลาก็ใกล้กับเก่า การปักขคณนาใช้เสมออย่างนี้ เมื่อไม่ใช้ตามคราวควรใช้ เมื่อล่วงสมุหะเวลาวันเพ็ญก็คลาดไปคราวละ ๖ โมงอย่างว่า แล้วก็ธรรมเนียม เมืองนี้ถือลัทธิ ๔ อย่าง คือถือว่า ปักษ์ขาดเฉพาะมีแต่ในข้างแรม ข้างขึ้นมีไม่ได้ ปักษ์ขาดเฉพาะมีในเดือนคี่ เดือนคู่มีไม่ได้ อธิกมาสเฉพาะมีในเดือนแปด เดือนแปดหลังต้องให้เป็นเดือนถ้วน เป็นเดือนขาดไม่ได้ เมื่อจะแถมอธิกวารเมื่อไร เฉพาะแถมแต่ในเดือนเจ็ด ในเดือนอื่นแถมไม่ได้ ลัทธิบังคับ ๔ อย่างนี้ ไม่ต้องการจะถือเลย ก็ซึ่งหยาบ ๒ อย่าง ข้างหลังนั้นดูแต่วันเข้าพรรษาฤกษ์ยามนาทีที่อื่น

ไม่ต้องการ แต่ ๒ อย่างข้างต้นลางทีก็ทำวันเข้าพรรษาให้ผิด คือให้เปนเข้าพรรษาวันเพ็ญไปก็มี เข้าพรรษาวันแรม ๒ ค่ำ ไปก็มี ก็เมื่อในเดือนนั้น ตามปฏิทินที่ทำตามลบเพียนสมผุดพระอาทิตย์พระจันทร์ดิถีเปนเจ็ดครึ่ง สำแดงพระจันทร์เปนกึ่งดวงคลาดไปเปนวัน ๖ ค่ำก็มีในวัน ๑๐ ค่ำก็มี ดิถี ๐" ที่สังเกตว่าเปนเวลาดับเพ็ญ ไปเปนในวัน ๑๓ ค่ำของปักษ์ถ้วนก็มี ในวันแรม ๒ ค่ำก็มี ไม่สู้ดีไม่งามเลย

ถ้าเรียบเรียงวันตามปักขคณนาแล้ว ดิถีสมผุดเปนเจ็ดครึ่ง คงจะมีแต่ในวัน ๗, ๘, ๙ ค่ำ แลดิถี ๐ จะมีในวัน ๑๓ ค่ำ แต่ของปักษ์ขาดแลจะมีในวัน ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ แลค่ำหนึ่งเท่านั้น แลจะตรงกับ ๘ ค่ำหรือ ๑๔ ค่ำที่เปนสุดปักษ์ ไม่คลาดมากนัก เหมือนอย่างนับตามธรรมเนียมเมือง เพราะเวลาพระจันทร์จะดับเพ็ญจะเปนกึ่งดวง จะคลาดจากเวลามัธยมไปด้วยกำลังอุจ แลนิจ ของพระอาทิตย์พระจันทร์ทำคติของสองมณฑลให้เดินช้าเร็วมากน้อยจนเวลาประจวบที่เปนเพ็ญเปนดับ เปนกึ่งดวงเร็วไปบ้างช้าไปบ้างนั้นคลาดไม่มากกว่า ๑๒ โมงก็ซึ่งในปฏิทินไทยคลาดมากไปจนถึง ๖ ค่ำ ๑๐ ค่ำ แล ๑๓ ค่ำในปักษ์ถ้วน แล ๒ ค่ำในปักษ์อื่นนั้น ก็เปนด้วยนับซุ่มซ่ามตามลัทธิทั้ง ๔ อย่างที่ว่ามานั้นแล

ถ้าผู้เรียนจะถามว่า ตำราปักขคณนานี้ได้มาแต่ไหน ผู้ตั้งตำราขอบอกไว้ว่า ได้มาแต่การคำนวณพลอาทิตย์พลจันทร์ที่สำหรับคิดมัธยมตามสารำรามัญ ถ้าจะถามว่าคำนวณอย่างไร จะเล่าถึงการคำนวณว่าอย่างไร จะเขียนไปสมุดเล่มหนึ่งสองเล่มก็จะไม่พอ จะบอกแต่สังเขปว่า

เอาพลอาทิตย์ แลพลจันทร์เปนพลดิถี ก็ลิปดาในพลนั้นขึ้นได้ถึง ๗๒๐ ชื่อว่าดิถีหนึ่ง ขึ้นได้ถึง ๑๐๘๐๐ ชื่อว่าปักษ์ หนึ่งพลดิถี วันหนึ่งขึ้นได้ ๗๓๑ ลิปดากับเศษ โกฏางค์ ๔๔๔๘๓๑๖ บวกกับดายไป ก็พลดิถีเท่านั้นรู้ว่า ๒๔ โมง

ก็ถ้าจะใคร่รู้ว่าปักษ์หนึ่ง กี่วันกี่โมงกี่นาที ก็ให้ตั้งอัฒจักร ๑๐๘๐๐ ลง เอาพลดิถี ๗๓๑ เศษ ๔๔๔๘๓๑๖ หารลัภได้บวกวัน เศษเอา ๒๔ คูณ เอาพลนั้นหารลัภได้ ๑๘ บอกโมง เศษเอา ๖๐ คูณเอาพลนั้นหาร ลัภได้ ๑ บอกวินาที เศษก็จุด ๐ ต่อ ๆ ออกไปตามปรารถนาแล้วเอาพลนั้นหาร ลัภก็จะเปนทสางค์ สตางค์ สหัสสางค์ นหุตางค์ ลักขางค์ แลทศลักขางค์โกฏางค์เปนจุณวิจุณไป ได้ความว่า พระจันทร์ดับหรือเพ็ญในเวลาย่ำรุ่ง ซึ่งเปนต้นวันปลายคืนมีเมื่อใดต่อไป ๑๔ วันกับ ๑๘ โมง ๒๒ นาทีกับ ๑ วินาทีมีเศษเปนสุดปักษ์ เศษโมงเบื้องหน้าแต่นั้นเปนของปักษ์หน้าถลำเข้ามา ก็ปักษ์นั้นถ้าเปนวันเพ็ญพระจันทร์ก็จะไปเพ็ญเวลา ๒ ยาม ๒๒ นาที ก็ควรให้วันนั้น เปนวันสุดปักษ์ ทุ่มโมงที่เปนของปักษ์หน้ามีในวันนั้น ก็ทำเวลาเพ็ญหรือดับในปักษ์หน้าให้เลื่อนเข้ามาด้วยนัยนี้ให้ทำไปเถิด คงจะเห็นการอย่างว่ามาแล้ว จะเอากระบวนเลขที่ได้ทำสอบสวนก็มี เห็นหลายอย่างทำตามทางลิปดาก็ได้ทำ ทำตามกาลเวลาก็ได้ทำ ต้องกันเปนแน่แล้ว อย่าให้ว่าให้เหนื่อยเลย ฯ

กล่าววิธีทำปักขคณนาแต่สังเขปเท่านี้

ตำราอธิกมาศ อธิกวาร แลปักขคณะนา

พระบรมราชาธิบาย

ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(วิสาขบูชา ในปีมะโรง จ.ศ. ๑๒๓๐*)

วิสาขบูชา ไม่ใช่ของสำหรับบ้านสำหรับเมือง อย่างตรุษอย่างสงกรานต์ไม่ได้ขึ้นแก่โหร ไม่ได้ขึ้นแก่ธรรมเนียมบ้านธรรมเนียมเมือง จะมานับปีเดือนวันคืนไปตามธรรมเนียมไม่ได้ ฯ ในปีนี้ก็ไม่ได้ขัดแก่ธรรมเนียมบ้านเมือง วัดไหนที่ไหนจะทำวิสาขบูชา ให้ตั้งเทียนเริ่มการวันอังคาร เดือน ๖ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ให้บูชาในวันพุธ เดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ แลตลอดมาจนวันพฤหัสบดี เดือนหก แรมค่ำหนึ่ง ซึ่งเป็นปาฏิบท เลิกการวันแรม ๒ ค่ำ ข้างเช้าทำบุญส่ง ๗ วัน คงอยู่ในพฤหัสบดี เดือน ๖ แรม ๘ ค่ำ ฯ อย่าหลงใหลไป เพราะที่เอาขึ้นค่ำหนึ่งเป็นวันดับเดือน ๕ แลวันขึ้น ๙ ค่ำ เป็น ๘ ค่ำ เดือน ๖ ตามลักษณะเป็นปักขคณะนานั้นเลย ฯ

(ปักขคณะนาในปีนั้น)

ปีนี้ตามทางพระอาทิตย์พระจันทร์ นอกจากธรรมเนียมเมืองนอก

---

* พ.ศ. ๒๔๑๑ ปีที่ ๑๘ ในรัชกาลที่ ๔

จากวิชาโหร โดยลักษณะปักขคณะนา เดือน ๕ เป็นเดือนถ้วน ๓๐ วัน วัน ๓ๆ๕ ค่ำเป็นต้น วัน ๔ๆ๖ ค่ำเป็นปลาย ๆ เดือนหกเป็นเดือนขาด แต่ว่าขาดข้างขึ้น คือวันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๒ ค่ำ เป็นปาฏิบท ขึ้นค่ำหนึ่ง นับไปเพียง ๑๔ วัน ถึงวันพุธเดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ก็เป็นวันเพ็ญ ทีเดียว ๆ นอกนั้นก็ต้องกันไปกับธรรมเนียม ๆ ต่อถึงเดือน ๘ ข้างขึ้น แลเดือน ๑๐ ข้างขึ้นจึงคลาดอีก คือเดือน ๘ ขึ้นค่ำหนึ่ง เป็นวันดับ ของเดือน ๗ เดือน ๑๐ ขึ้นค่ำหนึ่ง เป็นวันดับของเดือน ๙ ๆ เดือน ๘ ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๑๐ ขึ้น ๙ ค่ำ เป็นวันพระ ๘ ค่ำ ข้างขึ้นของเดือนทั้ง ๒ นั้น ๆ เดือน ๘ ขึ้น ๑๕ ค่ำ แลเดือน ๑๐ ขึ้น ๑๕ ค่ำ คงเป็นวันเพ็ญอยู่ไม่เลื่อน เพราะเดือน ๘ เดือน ๑๐ ข้างขึ้น เป็นวันปักขขาด มีแต่ ๑๔ วัน ๆ ครั้นไปถึงเดือน ๑๒ เดือนยี่ เดือน ๔ นั้น จึงคลาดไปทั้งเดือน คือขึ้นค่ำหนึ่ง เดือน ๑๒ ขึ้นค่ำหนึ่งเดือนยี่ ขึ้นค่ำหนึ่งเดือน ๔ เป็นวันดับ เดือน ๑๑ เดือนอ้าย เดือน ๓ ตามลำดับ ๆ ขึ้น ๙ ค่ำ ของเดือนทั้ง ๓ นั้น เป็นขึ้น ๘ ค่ำ ๆ แลวันแรมค่ำหนึ่งของเดือนทั้ง ๓ นั้น เป็นวันเพ็ญ ๆ วันแรม ๙ ค่ำของเดือนทั้ง ๓ นั้น เป็นวันแรม ๘ ค่ำ ๆ วัน ๑๕ ค่ำของเดือนทั้ง ๓ นั้นคงเป็นวันดับวันพระสิ้นเดือน ๆ ในปีมะโรงสัมฤทธิศกนี้อธิกมาศมาในเดือนยี่ เป็นเดือนอธิก เดือน ๓ เป็นเดือนปุศย์ เดือน ๔ เป็นเดือนมาฆตามฤกษ์พระจันทร์ เพราะฉะนั้น มาฆบุรณมีบูชา เป็นได้ในวันศุกร์ เดือน ๔ แรมค่ำหนึ่ง ซึ่งเป็นวันเพ็ญ ๆ

(เถน ๓)

วิชาคิดอธิกมาศจริง ๆ ให้ถูกกับฤกษ์พระจันทร์ในวันเพ็ญก็ง่ายดอกไม่พอที่จะไหลเถนไป ฯ ใครเป็นเถนคงบวชเป็นเถนอยู่ก็ดี สึกออกมาแล้วไม่ทิ้งธรรมดาเถนก็ดี ก็ถูกโฉลกที่เขาร้องเรียกกันอึง ๆ ว่า ไหลเถน งมเถน ระยำเถน ฯ ไหลเถนนั้นจำสิบจำห้าอะไรก็ไม่ได้ เพื่อไม่กลัวใครเขาว่าไรเพราะเขากลัวบาป ทำอย่างไรจะสอพลอให้เขาชอบใจ เขาจะได้ให้กิน ก็ทำแต่อย่างนั้น อย่างอื่นที่ควรแก่ปัญญา ควรแก่ความรู้ แต่ไม่เป็นประตูหากินแล้ว ก็ไม่เอาใจใส่ ถึงจะได้ยินได้ฟัง ได้เรียน ก็ลืมเลือนไหลเสีย จึงเป็นไหลเถน ฯ ก็งมเถนนั้น เพราะไม่เอาใจใส่ในการที่ควรจะเอาใจใส่ รู้จักแต่กิน ๆ นอน ๆ การอะไร ๆ ที่คนอื่น ๆ เขารู้มีถมไปก็ไม่รู้ไม่เงี่ยหูฟัง ถึงจะพูดก็เลือนไหลเลอะเทอะเซอะเซิงไม่รู้อะไร เขาจึงว่างมเถน ฯ ระยำเถนนั้น เมื่อบวชอยู่ก็วุ่นไปไม่รู้จักว่าผู้หญิงผู้ชายทางบกทางน้ำ ก็เมื่อสึกออกมาก็ตื่นผู้หญิงระยำ สำหรับอีผู้หญิงจิกหัวลาก แลจูงหูลากไปตามใจมัน การไม่ควรคิดก็คิด การไม่ควรทำก็ทำ เขาจึงว่าระยำเถน ฯ ผู้ที่บวชอยู่นั้นระวังตัวไว้ อย่าให้เป็นเถนสามอย่างนี้ได้เป็นดี ควรเป็นที่ไหว้ที่บูชา ถึงสึกมาเป็นคฤหัสถ์ก็ไม่สกปรก ฯ

(อธิกมาศ)

อธิกมาศนั้น ๑๙ ปี มี ๗ ครั้ง จำไว้ให้มั่น อย่าหลงไหลเถนว่า ๓ ปีมีหนหนึ่ง ฯ ถือตามธรรมเนียมเมือง ปีมีอธิกมาศเดือน ๘ เป็นสองหน

ตั้งระยะ ๑๙ ปี จำชื่อปีศักราชไว้ให้มั่น ในชั่วอายุคนที่เรารู้จักเป็นปู่ย่าตายายของเรามา คือ

ให้นับแต่ปีกุน ตรีศก จุลศักราช ๑๐๙๓ มาจนถึงปีมะเส็ง เอกศก จุลศักราช ๑๑๑๑ เป็น ๑๙ ปี ระยะที่หนึ่ง ฯ

แต่ปีมะเมีย โทศก จุลศักราช ๑๑๑๒ มาจนถึงปีชวด สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๓๐ เป็น ๑๙ ปี อีกระยะหนึ่ง ที่ ๒ ฯ

ตั้งแต่ปีฉลู เอกศก จุลศักราช ๑๑๓๑ มาจนถึงปีมะแม นพศก จุลศักราช ๑๑๔๙ เป็น ๑๙ ปี อีกระยะหนึ่ง ที่ ๓ ฯ

ตั้งแต่ปีวอก สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๕๐ มาจนปีขาล อัฐศก จุลศักราช ๑๑๖๘ เป็น ๑๙ ปี อีกระยะหนึ่ง ที่ ๔ ฯ

ตั้งแต่ปีเถาะ นพศก จุลศักราช ๑๑๖๙ มาจนถึงปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๑๘๗ เป็น ๑๙ ปี อีกระยะหนึ่ง เป็นที่ ๕ ฯ

ตั้งแต่ปีจอ อัฐศก จุลศักราช ๑๑๘๘ มาจนถึงปีมะโรง ฉศก จุลศักราช ๑๒๐๖ เป็น ๑๙ ปี อีกระยะหนึ่ง เป็นที่ ๖ ฯ

ตั้งแต่ปีมะเส็ง สัปตศก จุลศักราช ๑๒๐๗ มาจนถึงปีกุน เบญจศก จุลศักราช ๑๒๒๕ เป็น ๑๙ ปี อีกระยะหนึ่ง เป็นที่ ๗ ฯ

ตั้งแต่ปีชวด ฉศก จุลศักราช ๑๒๒๖ ไปจนถึงปีมะเมีย จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๔๔ เป็น ๑๙ ปี อีกระยะหนึ่ง เป็นที่ ๘ ฯ

ตั้งแต่ปีมะแม เบญจศก จุลศักราช ๑๒๔๕ ไปจนถึงปีฉลู ตรีศก จุลศักราช ๑๒๖๓ เป็น ๑๙ ปี อีกระยะหนึ่ง เป็นที่ ๙ ฯ

ตั้งแต่ปีขาล จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๖๔ ไปจนถึงปีวอก โทศก

จุลศักราช ๑๒๘๒ เป็น ๑๙ ปี อิกระยะหนึ่ง เป็นที่ ๑๐ ฯ

ตั้งแต่ปีระกา ตรีศก จุลศักราช ๑๒๘๓ ไปจนถึงปีเถาะ เอกศก จุลศักราช ๑๓๐๑ เป็น ๑๙ ปี อิกระยะหนึ่ง เป็นที่ ๑๑ ฯ

ในระยะ ๆ เหล่านี้ ให้นับแต่ปีต้นระยะ ไปถึงปีที่ ๓ ที่ ๖ ที่ ๙ ที่ ๑๑ ที่ ๑๔ ที่ ๑๗ ที่ ๑๙ เป็นปีมีอธิกมาศทุกระยะเหมือนกัน ฯ ถ้าจะจำให้สั้นให้เล่าไว้ว่า สาม สาม สาม สอง สาม สาม สอง เป็นอธิกมาศ ๗ หนแล ฯ

แต่เมื่อคิดอย่างนี้เป็นการหยาบ นักขัตรฤกษ์พระจันทร์วันเพ็ญ มักคลาดไปหลาย ๆ เดือน ถ้าจะคิดให้ถูกนักขัตรฤกษ์ตามอธิกมาศตก ต้องให้รู้ว่าปีปลายระยะ ก่อนปีต้นระยะที่ออกชื่อมานั้น ตั้งแต่ปีจอ โทศก จุลศักราช ๑๐๙๒ นั้นลงมา ปีปลายระยะที่ออกชื่อแล้วทั้งปวง คือ ปีมะเส็ง เอกศก ปีชวด สัมฤทธิศก ปีมะแม นพศก ปีขาล อัฐศก ปีระกา สัปตศก ปีมะโรง ฉศก ปีกุน เบญจศก ปีมะเมีย จัตวาศก ปีฉลู ตรีศก ปีวอก โทศก ปีเถาะ เอกศก ฯ ปีเหล่านี้เดือนแปดทุติยาสาธ เป็นเดือนอธิกมาศแท้ตรงทีเดียว ฯ

นับแต่เดือน ๙ หน้าเดือนนั้นไป ๓๓ เดือน ตกสุดเพียงเดือน ๕ คงชื่อเดิม เดือนที่ ๓๔ ซึ่งเรียกว่าเดือน ๖ นั้นเป็นเดือนอธิก คือ เป็นเหมือนเดือน ๕ เดือนอธิกยกเสียไม่นับ ฯ

นับแต่เดือนที่เป็นหน้าเดือนนั้นไป ๓๓ เดือนอิก จะไปสุดลง เพียงเดือนยี่ เอาเดือน ๓ ที่ ๓๔ เป็นเดือนอธิก เหมือนเป็นเดือนยี่ ๒ หน เดือนนั้นเป็นอธิกอย่านับ ฯ

นับแต่หน้าเดือนนั้นไปในทอดนี้ แต่ ๓๒ เดือน ตกเดือน ๑๐ เดือน ๑๑ เป็นเดือนที่ ๓๓ เป็นเดือนอธิก คือเดือน ๑๐ สองหน เดือนอธิกนั้นไม่นับ ฯ

นับแต่หน้าเดือนนั้นไป ๓๓ เดือน จะไปตกสุดที่เดือน ๗ เดือน ๘ ปฐมาสาธหน้าเดือน ๗ นั้นเป็นเดือนอธิก เหมือนหนึ่งว่าเดือน ๗ สองหน ฯ

นับแต่หน้าเดือนนั้นไป ในทอดนี้แต่ ๓๒ เดือน ตกเดือน ๓ เดือนที่ ๓๓ เป็นเดือนอธิก เป็นเหมือนเดือน ๓ สองหน เดือนนั้นไม่นับ ฯ

นับแต่หน้าเดือนนั้นไป ๓๓ เดือน ตกสุดเดือน ๑๒ เดือนที่ ๓๔ เป็นเดือนอธิก เป็นเหมือนเดือน ๑๒ สองหน เดือนนั้นยกเสียไม่นับ ฯ

นับแต่หน้าเดือนนั้นไป ๓๒ เดือนอีก ตกเดือน ๘ ปฐมาสาธ เดือน ๘ ทุติยาสาธนั้น เป็นเดือนอธิก คงตามปีสุดระยะแล ฯ

ถ้าจะเล่าให้สั้น ก็ให้เล่าว่า ๓๓, ๓๓, ๓๒, ๓๓, ๓๒, ๓๓, ๓๒, เป็นระยะอย่างนี้ ฯ แลให้เล่าชื่อเดือน ๘ สองหน เดือน ๕ สองหน เดือนยี่สองหน เดือน ๑๐ สองหน เดือน ๗ สองหน เดือน ๓ สองหน เดือน ๑๒ สองหน แล้วกลับเป็นเดือน ๘ สองหนอีก ฯ คิดไปอย่างนี้ อย่าหลงอย่าลืม แล้วใช้ไปได้นานถึง ๘๐๐ ปี ฯ แต่ประจวบ ๘๐๐ ปี หรือ ๑๖๐๐ ปี หรือ ๒๔๐๐ ปี จะต้องแก้วางระยะเสียใหม่ แต่อย่าให้ว่าเลย เกินอายุไป ฯ เพราะ ๘๐๐ ปี คลาด ๑๐ วัน ๑๖๐๐ ปี คลาด ๒๐ วัน ๒๔๐๐ ปี คลาด ๓๐ วัน แต่ไม่ตรงแท้

ต้องตรวจให้แน่จึงแก้ได้ ฯ หรือจะให้ว่าแต่สั้น คือว่าถึง ๘๐๐ ปี แล้ว ให้เอาระยะที่ควรจะเป็น ๓๓, ๓๓, ๓๒ นั้นเอาแต่เป็น ๓๓, ๓๒ ซ้ำเข้าแล้ว ตั้ง ๓๓, ๓๓, ๓๒ ไปใหม่ ฯ ถ้าได้แก้ใน ๘๐๐ ปีเศษเสมอไปได้ทุกคราวอย่างนี้เป็นดี ฯ ถ้างมเถนอยู่จนถึง ๑๖๐๐ ปี จะต้องแก้เป็นสองซ้ำใกล้ ๆ กัน ถ้างมเถนอยู่จนถึง ๒๔๐๐ ปีมาศเกณฑ์เกินขึ้นถึงเดือนหนึ่ง เมื่อนั้นถ้าจะแก้ในปีที่ไม่มีอธิกมาศ ก็วางอธิกมาศลอยลงเดือนหนึ่ง จนอธิกมาศสองปีติดกันก็ได้ ฯ หรือทำอย่างนั้น จะเป็นที่ตกใจว่าผิดไป แก้หนุนในปีที่สอง เช่นว่าก่อนเป็นสามซ้ำก็ได้ หรือในลัทธิละเอียดนี้ต้องเลื่อน ๓๓, ๓๒ เข้าให้ต้องชอบด้วยนักษัตรฤกษ์วันเพ็ญ ถ้าเห็นจะคลาดไปก็ให้แก้ตาม ควรตรวจหน้าหลังให้ต้องกัน ฯ

อนึ่ง ปีใดเว้นปีเดียว มีอธิกมาสอิก ปีนั้นวิสาขบูชาคงเดือน ๖ ปีใดเว้น ๒ ปีแล้วจึงมีอธิกมาศ ปีนั้นวิสาขบูชาอยู่กลางเดือน ๗ ฯ

(อธิกมาศพิเศษ)

ว่าด้วยลักษณะอธิกมาศนี้ เพื่อจะให้รู้ง่าย ๆ ด้วยกัน ทั้งตามธรรมเนียมแลการละเอียด เพื่อจะให้รู้ถูกนักษัตรฤกษ์ ฯ แลประการหนึ่ง ให้ปีที่มีอธิกมาศตกในฤดูฝน คือเดือน ๑๐ สองหน แลเดือน ๑๒ สองหนนั้น ตำราโบราณฉบับหนึ่งท่านว่าไว้ว่า จะยกเอาอธิกมาศที่ควรจะวางปีหน้าต่อไปนั้น มาวางเสียในปีนั้น ถึงวันเพ็ญเดือน ๘ พระจันทร์เพ็ญอยู่ในฤกษ์บุรพาสาธ อุตราสาธ วันแรมค่ำหนึ่งควรเป็นวันเข้าพรรษาได้อยู่ ฯ ก็เดือนนั้นให้เอาเป็นเดือน ๘ ปฐมาสาธ

เอาเดือน ๙ เปนทุติยาสาธ ฯ ถึงฤกษ์วันเพ็ญเปนสาวน แรมค่ำหนึ่ง ต่อนั้นมา พระสงฆ์ก็เข้าพรรษาได้ เปนบ่ฉิมพรรษา ฯ ถ้าได้เข้า บ่ฉิมพรรษาในปีนั้น พวกนั้นก็จะได้จีวรกาล ในเดือนที่เปนปลาย ฤดูฝน มีที่สุดในวันเพ็ญที่มีพระจันทร์เสวยฤกษ์กฤติกา ฯ ปีนั้น พระสงฆ์เข้าปุริมพรรษาในวันแรมค่ำหนึ่งเดือน ๘ ก็ควรเปนเข้า พรรษาได้ แต่จะไม่ได้จีวรกาล เพราะออกพรรษาแล้ว ยังไม่ถึงเดือน ที่สุดฤดูฝน ฯ อธิกมาศเช่นนี้เรียกในตำราว่า อาคมิญญาธิกมาศ เรียกบาลีว่า วสฺสุกฺกฑฺฒนํ มีในวัสสิกสาฏิกาสิกขาบทวิภงค์ แลใน วัสสูปนายิกขันธก์ ฯ แต่พวกชาววัดไม่รู้จักอะไร ข้างทางพระอาทิตย์ พระจันทร์ ก็งุ่มง่ามถือเอาว่า คำว่า วัสสุกกัฑฒนนั้น แปลว่า อธิก- มาศสามัญ การทุกวันนี้จึงไม่ได้ถือได้ทำ ถึงจะประกาศให้ทำ กลัว จะไม่มีใครเชื่อ ฯ ถึงพวกพระสงฆ์พวกธรรมยุติกา แสวงหาว่าจะทำ ให้ถูกศาสนาแล้ว ก็ยังงมงายอยู่ไม่ใคร่จะเงียหูฟัง ไม่สังเกตสังกา ฯ ที่จริงนั้นเรื่องนี้ ข้างบาลีแลตำรามีร่วมกัน เมื่อตริตรองโดยละเอียด แล้ว ควรจะเห็นจริงด้วยได้ ฯ คำว่า วสฺสุกฺกฑฺฒนํ นั้นจะมาแปล ว่าอธิกมาศสามัญไม่ถูกเลยจริง ๆ ไม่สมกับความที่ว่าในบาลีวัสสิกสาฏิกา สิกขาบทวิภังค์ แลนิทานหนึ่งในวัสสูปนายิกขันธก์นั้นเลย พิเคราะห์ ดูความให้เห็นแท้แน่เถิด ฯ ถึงตำราอาคมิญญาธิกมาศนั้น ก็มิใช่เปน ตำราภาษาไทยใหม่ ๆ ที่แต่งกันขึ้นที่นี้ ย่อมเปนคาถาภาษาสังสกฤต ของโบราณแท้ทีเดียว ขอท่านผู้เปนนักปราชญ์แท้ ไม่เปนแต่ผู้แส่ โลกามิศจงสืบดูให้รู้ แลคิดพิจารณาให้เข้าใจความเถิด ฯ

อธิกมาศนี้เป็นของสำหรับปีสำหรับเดือน ประจำโลกมานานกว่าพุทธกาล ถ้าจะไม่มีแล้ว นับปีเดือนฤดู ก็เคลื่อนคลาดไปหมด ฯ แต่วัสสุกกัฑฒน์นี้เป็นของมีขึ้นในพุทธกาลด้วยพระราชดำริ สมเด็จพระเจ้าพิมพิสาร เจ้ากรุงมคธราฐ คิดทรงประกาศให้อนุโลมแก่พระวินัยบัญญัติ เพื่อเป็นประโยชน์แก่พระสงฆ์ จะให้ได้จีวรกาลลาภสมควรแก่พระพุทธบัญญัติในจีวรกาล แลวัสสูปนายิกกาล ไม่เป็นของตามทางพระอาทิตย์พระจันทร์แท้ ๆ ผู้กล่าวดังนี้เห็นความแน่แล้ว ผู้อ่านอย่าว่าผู้กล่าวเสียจริตเลย ดูบาลีดูตำราเถิด อย่าเชื่อคำคนงมงายนัก ฯ

ตำราอธิกมาศอย่างอื่น ๆ ก็มีมาก แต่เป็นการไม่ได้ใช้ จะว่าไปก็ไม่ต้องการ ว่าแต่เพียงเท่าที่ว่านั้น ก็เห็นว่าพออยู่แล้ว ที่จะสังเกตล่วงหน้าตลบหลังไปได้นาน ฯ

(เกณฑ์คิดอธิกมาศ)

เมื่อต้องการข้างหยาบ สำหรับบ้านสำหรับเมือง คงเป็นเดือนแปดสองหนทุกคราว ก็ให้นับโดยกำหนดทุกระยะ คือเป็นปีที่ ๓ ที่ ๖ ที่ ๙ ที่ ๑๑ ที่ ๑๔ ที่ ๑๗ ที่ ๑๙ ตามระยะ ฯ ฤๅถ้าจำระยะไม่ได้สงสัยว่าปีไหนมีอธิกมาศ ฤๅไม่มีอธิกมาศ ให้ตั้งจุลศักราชปีนั้นลง เอา ๘ ลบเสีย เอา ๑๙ หาร ได้เศษ ๐ ก็ดี ๓ ก็ดี ๖ ก็ดี ๙ ก็ดี ๑๑ ก็ดี ๑๔ ก็ดี ๑๗ ก็ดี เศษ ๖ อย่าง กับทั้ง ๐ เป็น ๗ อย่างนี้ มีในปีใดปีนั้นเป็นปีมีอธิกมาศ เป็นเดือนแปดสองหน เศษนอกนี้เป็นปีปรกติ ฯ

ถ้าจะรู้โดยละเอียด เพื่อจะให้ถูกกับนักษัตรฤกษ์ ก็ให้ดูเอา

ลักษณะที่ให้นับว่า ๓๓, ๓๓, ๓๒, ๓๓, ๓๒, ๓๓, ๓๒, นั้นเถิด ฯ

ถ้าจำระยะไม่ได้ว่าจะนับมาแต่ไหน ก็ให้ตั้งจุลศักราชปีนั้น เอา ๘ ลบ แล้วเอา ๙ หาร

ถ้าได้เศษสูญ นับตั้งแต่เดือน ๙ ปีนั้นไป ถ้าเศษไม่สูญ ก็นับปีถอยหลัง แต่ปีนั้นเข้าไปหาปีที่มีเศษสูญ แล้วนับแต่หน้าเดือน ๙ ปีนั้นไป ๓๔ เดือน เอาเดือนที่ ๓๔ เป็นอธิกมาศ ฯ

แล้วนับแต่หน้าเดือนนั้นไปอีก ๓๔ เดือน ผสมเป็น ๖๘ เดือน แต่แรก นับเดือนที่ ๖๘ เป็นอธิกมาศ แล้วนับแต่หน้าเดือนนั้นไปอีก ๓๓ เดือน เป็น ๑๐๑ เดือน เดือนที่ ๑๐๑ เป็นอธิกมาศ ฯ

แล้วนับแต่หน้าเดือนนั้นไปอีก ๓๔ เดือน รวมแต่แรกนับมาเป็น ๑๓๕ เดือน เดือนที่ ๑๓๕ เป็นเดือนอธิกมาศ ฯ

แล้วนับต่อไปอีก ๓๓ เดือน รวมเป็น ๑๖๘ เดือน เดือนที่ ๑๖๘ เป็นอธิกมาศ ฯ

แล้วนับต่อไปอีก ๓๔ เดือน เป็น ๒๐๒ เดือน แต่ต้นมา เดือนที่ ๒๐๒ เป็นอธิกมาศ ฯ

แล้วนับต่อไปอีก ๓๓ เดือนเป็น ๒๓๕ เดือน เดือนที่ ๒๓๕ ก็เป็นอธิกมาศ ฯ

ว่าอย่างนี้ก็เหมือนกับที่ว่าก่อน เดือนท้ายระยะนี้เป็นเดือน ๘ สองหน ต่อไปเป็นเดือน ๕ สองหน ต่อไปเป็นเดือนยี่สองหน ต่อไปเป็นเดือน ๑๐ สองหน ต่อไปเป็นเดือน ๗ สองหน ต่อไปเป็นเดือน ๓ สองหน ต่อไปเป็นเดือน ๑๒ สองหน ต่อไปก็กลับเป็นเดือน ๘ สองหน

อิก ฯ เมื่อนับอย่างนี้ก็ให้เล่าว่า ๓๔, ๓๔, ๓๓, ๓๔, ๓๓, ๓๔, ๓๓ ฯ นับอย่างนี้มากไปกว่าก่อน เพราะนับเอาเดือนอธิกมาศเข้าด้วย ฯ พึงรู้ว่าในระยะ ๑๙ ปี เป็น ๒๓๕ เดือนทุกเมื่อ คือเป็นเดือนอธิกมาศ ๗ เดือน เดือนสำหรับปี ๆ ละ ๑๒ เดือนใน ๑๙ ปีเป็น ๒๒๘ เสมอกัน อธิกมาศ ๗ เดือน เป็น ๒๓๕ ฯ

(เกณฑ์อธิกมาศตามอรรถกถา)

คนงม ๆ เพื่อน ๆ ว่าสามปีจึงมีอธิกมาศเสมอไป เมื่อถึงปีที่มีอธิกมาศมาเร็วในปีที่ ๒ ก็ถามเอะอะหือหาไปไม่ใคร่จะเชื่อ เป็นทั้งนี้ก็เพราะใหลเถน ไม่จำหน้าจำหลัง แลเป็นเพราะงมเถน ฯ วิชานี้ใคร ๆ เขารู้มีถมไป ไม่เรียนให้รู้แล้ว มิหนำซ้ำไม่เชื่อด้วย ฯ ฤๅลางคนเป็นผู้เรียนหนังสืออรรถกถาวินัย จะเห็นในคัมภีร์ติยสามนต์ว่าสามปีมีอธิกมาศหนหนึ่ง ๑๙ ปีมีอธิกมาศ ๖ หน แล้วก็หยิบเอาอรรถกถานั้นเป็นประมาณมาเถียง ฯ ถึงจะเอาคำอรรถกถามาเถียงก็เถียงเสียเปล่า ๆ จะมาคำณวนคิดทางพระอาทิตย์ พระจันทร์ แลทางนักษัตรฤกษ์ ก็ทำไม่ถูก ฯ

เจ้าอังวะบาดง ชื่อพม่าเรียกว่ามินดอราชี ตื่นฟังคำอรรถกถานี้ แล้วเชิดชูคำนั้นเป็นประมาณ แล้วก็คิดการจะให้อธิกมาศมีในเดือนที่ ๓ รวดไปให้ได้ แซมวันแซมเพิ่มเดือนนั้นเดือนนี้ ที่เป็นเดือนขาด แก้ไขเข้าให้เป็นเดือนถ้วน คือชักเดือนอธิกมาศเดือนหนึ่ง ๓๐ วันมาเที่ยวแจกเดือนขาดเสีย ทำเลอะไปอย่างอรรถกถาว่า ฯ ครั้นใช้ไปตามเจ้าอังวะบาดงรับสั่ง วันเพ็ญก็เร็วเข้ามาจนถึงวันขึ้น

๗, ๘ ค่ำ เป็นวันเพ็ญ แรม ๗, ๘ ค่ำ เป็นวันดับ แรม ๙, ๑๐ ค่ำ พระจันทร์ขึ้นข้างตะวันตก ฯ คนเป็นอันมากเขาก็ว่าเจ้าอังวะบาดงชราใหลหลงแลเสียจริตไป ฯ

ถ้าจะมีผู้ถืออรรถกถาว่า ถ้าแต่ก่อนไม่อย่างนั้น อรรถกถาท่านจะว่าไว้อย่างนั้นทำไม อรรถกถาเป็นถึงพระคัมภีร์ เชื่อไม่ได้หรือ ฯ เมื่อมีผู้ซักอย่างนี้ ก็จะขอตอบตามเห็นว่า อรรถกถาจารย์นั้น ท่านก็เป็นชาววัดมิใช่ชาวบ้าน แต่ท่านดีกว่าชาววัดทุกวันนี้ในบ้านเมืองเรา ด้วยแต่งภาษามคธได้คล่อง พูดถูกต้องลักษณะบังคับ แลหมั่นหมักพักถี่แต่งในภาษาที่ร่วมกับบาลี ดีกว่าพระสงฆ์ในบ้านเมืองเราหลาย ๑๐ เท่า การนั้นเป็นวิชาของท่านแท้ ฯ แต่ในการคำณวนคติพระอาทิตย์ พระจันทร์เป็นต้นบัญญัติปีเดือนคืนวัน ที่ถูกแท้นั้น ไม่เป็นวิชาของท่าน เห็นท่านจะไม่เข้าใจ ฯ ว่าถึงวิชาคำณวนทางพระอาทิตย์ พระจันทร์ ปีเดือนคืนวันแล้ว เห็นท่านก็จะงมจะใหลเหมือนพระสงฆ์ในบ้านเราเมืองเรา แลคฤหัสถ์แก่วัดงมเถนใหลเถนอยู่เช่นคนเมืองเรานี้เอง จำไม่ได้ก็สำคัญว่าได้ จึงว่าลงไว้ผิด ๆ ฯ เมื่อจะเอาคำนั้นมาเชิดชู ก็เชิดชูเสียเปล่า ใช้อะไรไม่ได้ ฯ

(ปาปมาศ – อธิกมาศ)

อย่างหนึ่งตำราว่าไว้อิกว่า เดือนไรไม่มีอาทิตย์ยกข้ามราษีเป็นวันดับสองหนในราษีเดียว เดือนนั้นโหรเรียกว่าปาปมาศ เป็นเดือนร้ายไม่มีฤกษ์ เดือนปาปมาศนั้น คือเดือนอธิกมาศ ฯ เมื่อว่าอย่างนี้

ก็ถูกอยู่ไม่ผิด แต่ว่าไม่ได้ใช้แล้ว อย่าว่ามากไปเลย ระยะก็ไม่เสมอ ๆ เมื่อเป็นอย่างนั้น อธิกมาศในกาลบัดนี้ คงจะตก แต่ในเดือน ๔ เดือน ๖ เดือน ๗ เดือน ๘ เดือน ๙ เดือน ๑๐ เพราะอาทิตย์โคจรช้าราษีหนึ่งถึง ๓๑,๓๒ วัน ๆ ตั้งแต่เดือน ๑๑ ไปจนถึงเดือน ๓ นั้น พระอาทิตย์โคจรเร็ว แต่เดือนละ ๓๐ วันแล ๒๙ วัน ๆ พระอาทิตย์ยกร่วมดิถีเดียวกันทุกราษี จะมีดับสองหนในราษีเดียวกันไม่ได้ ๆ

กล่าวโดยลักษณะอธิกมาศนี้ก็ดี วิสาขบูชาก็ดี ฤๅวันพระเลื่อนตามลักษณะปั๊กขคณะนาก็ดี ให้ผู้อ่านรู้ว่าพูดกับคนที่พอใจจะถืออะไร ๆ ให้ถูก ไม่บังคับบัญชาใครให้ถือผิดธรรมเนียมบ้านธรรมเนียมเมืองดอก ว่าด้วยธรรมเนียมบ้านธรรมเนียมเมืองแล้ว ก็อ่านแต่ตามข้างต้นเถิด ๆ

(อธิกวาร)

การวิเศษอีกอย่างหนึ่ง ตามธรรมเนียมบ้านเมืองก็เคยมี คือลางปีโหรเขาเห็นว่าวันเข้าพรรษา ดิถียังไม่เต็มเป็น ๑๕ ฤๅพึ่งเต็มนาฑีอ่อน ฤๅฤกษ์วันเข้าพรรษาไม่ถึง ๒๐ แล้ว เขามักเพิ่มเดือน ๗ เป็นเดือนถ้วน เรียกว่าอธิกวาร ๆ อธิกวารนี้มีในระยะห้าปีหกปี ฤๅถ้าถ่วงมาถึงเจ็ดปีจึงมี ต่อไปอีก ๓ ปีเขาก็วาง ๆ การที่โหรทำนั้นก็พานจะวุ่น ๆ อยู่ ดูในสมุดปูมฉบับเก่า ๆ อธิกวารติดกัน ๒ ปีก็มี เป็นทั้งนี้ก็เพราะหลงใหล ไม่วางอธิกวารมาแต่หลัง ทำให้เลื่อนเปื้อนไว้ไม่เอาใจใส่

จนเลอะเข้ามากถึงสองวัน ฯ ถึงโหรทุกวันนี้ก็ไม่ใคร่จะแน่ เป็นแต่ดูสมผุดพระอาทิตย์พระจันทร์ลบกันเป็นเพียรแล้วทำเป็นฤกษ์แลดิถี เป็นแต่ความปลาย ไม่มีลักษณะซึ่งเป็นพื้น ฯ สมผุดนั้นแปรปรวนสั้น ๆ ยาว ๆ เพราะอุจพระจันทร์โคจรไปทุกราษี ก็ทำให้พระจันทร์เดินเร็วเดินช้าหาเสมอไม่ ฯ

ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ ได้มีอธิกวาร เดือน ๗ เป็นเดือนถ้วน เมื่อปีขาล ฉศก จุลศักราช ๑๒๑๖ ครั้งหนึ่ง แล้วมามีในปีวอก โทศก จุลศักราช ๑๒๒๒ ครั้งหนึ่ง แล้วมามีเมื่อปีฉลู สัปตศก จุลศักราช ๑๒๒๗ ครั้งหนึ่ง แล้วต่อไปข้างหน้า โหรว่าจะมีในปีมะแมตรีศก จุลศักราช ๑๒๓๓ อิกครั้งหนึ่ง แล้วว่าจะไปมีในปีชวด อัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘ อิกครั้งหนึ่ง ฯ

(เมืองต่าง ๆ นับไม่ตรงกัน)

จะพูดถึงอธิกวารเช่นนี้ คนแก่ ๆ ที่ได้เกิดพบอธิกวาร ๙, ๑๐, ๑๑, ๑๒ ครั้ง ก็มักจำไม่ได้ มีคราวใดก็มักบ่นว่าเดือน ๗ เป็นเดือนขาด จะเป็นเดือนถ้วนอย่างไรได้ ไม่เคยพบไม่เคยเห็น แลอื่น ๆ ไป เป็นทั้งนี้ก็เพราะไม่สังเกตสังกา ฯ แต่การอธิกวารโหรหมายนี้ก็ดี การวางอธิกมาศเช่นว่ามาแล้วแต่หนหลังนั้นก็ดี จะถูกกันทุกเมืองทุกบ้านก็หาไม่ ฯ เมืองที่ถือลัทธิอื่น สาสนาอื่น อย่างแขกอย่างฝรั่งยกเสียเถิด เพราะเขาถือสาสนาอย่างอื่น ธรรมเนียมใช้ปีเดือนวันคืนก็จำจะมีต่างหาก ฯ ก็เมืองที่ถือพระพุทธสาสนาเดียวกัน

พระสงฆ์ก็ไปมาถึงกัน ร่วมอาสน์ชุมนุมในสังฆกรรมแลการนิมนต์ด้วยกัน การถือวันพระ ๘, ๑๕ ค่ำ แลเข้าพรรษาออกพรรษาในเมืองต่าง ๆ เหล่านั้น คือเมืองเขมร เมืองลาว เมืองมอญ เมืองพม่า เมืองลังกา ลางทีก็ต้องกัน ลางทีก็เลื่อนวันกันไป ฯ เหมือนกับแขกเจ้าเซน แลแรกสุหนี่ นี่คือตัวพม่าเข้ารีตแขก เรียกว่าแขกในเมืองนี้กับแขกจริง ๆ ในเมืองอาหรับเมืองตุรกีเมืองปารสี ถือวันคืนลางทีก็ถูกกัน ลางทีก็ไม่ถูกกัน แขกเมืองนี้ก็งมเต็มที ไม่มีวิชาเป็นเค้ามูลที่จะได้คิดคืนวัน เป็นแต่เงี่ยหูฟังข้างไทย วันไรไทยว่าขึ้นค่ำหนึ่ง ก็ว่าสองค่ำ หน้าวันนั้นไปเป็นวันค่ำหนึ่งของตัวทุกเมื่อ ไม่หลักหลายในวิชาข้างแขกเลย ฯ เหมือนอย่างที่เมืองเขมรเดี๋ยวนี้ ก็นับวันเลื่อนกับวันในกรุงเทพ ฯ อยู่ตั้งแต่ปีฉลูสัปตศกมา หาได้วางอธิกวารไม่ วันในกรุงเทพ ฯ เป็น ๗ ค่ำ ก็ว่า ๘ ค่ำ วันอื่น ๆ ก็เลื่อนไปวันหนึ่งหมด ฯ เมืองทั้งปวงที่มีพระพุทธสาสนาถือวันคืนลางทีก็ตรงกัน ลางทีก็เยืองกัน ดังนี้ ฯ

(จะปฏิบัติให้ถูก ต้องสืบหาที่แท้ที่จริง)

ผู้ที่จะปฏิบัติพระพุทธสาสนาจำศีลฟังธรรมให้ถูกวันอุโบสถ หรือพระสงฆ์จะถือกำหนดต่าง ๆ ที่มีในวินัย ถือวัสสิกสาฎิกาปริเยสนะเขตรแลวัสสิกสาฎิกากรณนิวาสนะเขตร แลวันเข้าปุริมพรรษา บัจฉิมพรรษาแลอัจเจกจีวรกาล แลวันมหาปวารณา เตมาสินีจาตุมาสินี แลกฐินัตถารสมัย หรืออุโบสถในบั๊กข์ทั้งปวง แลธรรมสวนะกรณกาล

ให้ถูกต้อง จะถือวันคืนอย่างเมืองไหนจึงจะเป็นบุญเป็นกุศลมาก แล จะไม่เป็นอาบัติ เพราะคลาดกำหนดไป หรือไม่ถึงกำหนดนั้น ๆ ฯ ถ้ามีผู้ถามอย่างนี้ ก็เห็นจะมีผู้ตอบหยาบ ๆ บ้าง หรือละเอียดขอดก้นหม้อมาหาหยาบบ้าง ฯ ก็ที่ตอบหยาบ ๆ นั้น ก็จะตอบว่าอยู่เมืองไหน ก็ต้องถือตามเมืองนั้น จะผิดก็ตาม จะถูกก็ตาม เหมือนกับเขาทั้งหลายมาก ๆ ด้วยกันแล้วเป็นดี ฯ ที่จะตอบละเอียดขอดหม้อหันมาหาหยาบนั้นก็จะว่า เพราะมีพระบาลีในวัสสูปนายิกขันธ์ว่าให้ประพฤติตามพระเจ้าแผ่นดินในหลวง บัตรหมายให้ทำอย่างไรก็ต้องทำอย่างนั้น ให้ถืออย่างไรก็ต้องถืออย่างนั้น ฯ ซึ่งว่าอย่างนี้ ก็ถือว่าตามใจคน ที่จะไม่ขัดเพื่อนบ้านเมืองเดียวกัน แลจะไม่ขัดอำนาจผู้มีบรรดาศักดิ์ ฯ คำที่ว่าอย่างนี้คือ จะจดหมายวันคืนในที่ทอดโฉนดบัตรหมายแลสุภมาศวันคืนในกรมธรรมบริคณห์ต่าง ๆ ตามกฎหมายนั้นก็ดี ตามพระราชกำหนดวันถือน้ำพระพิพัฒสัตยา แลวันตรุษวันสงกรานต์ สารท เป็นการเล่นนักษัตรฤกษ์ แลวันวิเศษกำหนดพระราชพิธีมงคลการอวมงคลการต่าง ๆ ก็ดี ตามธรรมเนียมบ้านเมือง ไม่เกี่ยวข้องด้วยการพระพุทธสาสนานั้น ควรแท้แล้ว ฯ แต่การที่มาเกี่ยวข้องแก่การพระพุทธสาสนา จะต้องสืบหาที่แท้ที่จริงจึงจะได้ ฯ

แลคำที่อ้างพระพุทธเจ้าอนุญาตให้ทำตามพระเจ้าแผ่นดินนั้น คือผู้ที่จะว่าอย่างนั้นไปฉวยเอาบาลีที่ว่าด้วยวัสสุกกัฑฒนังดังว่าก่อนนั้นมาว่า หรืออย่างหนึ่งก็เพราะเมาคำอรรถกถาที่ว่าวิสุงคามสีมา ซึ่งไม่เป็นของมีในบาลีนั้น มาพูดมากไป อย่าให้ว่ามากไปเลย ฯ

(ปี รดู เดือน ฯลฯ ในโลกเกี่ยวด้วยดวงอาทิตย์แลจันทร์)

จะขอว่าแต่ความประสงค์ ว่าโลกบัญญัติทุกบ้านทุกเมือง ตั้งชื่อสืบกันมา ว่าปี ว่ารดู ว่าเดือน ว่าปักษ์ ว่าขึ้น ว่าแรม ว่ากี่ค่ำ ๆ ทั้งปวงนี้ ใครไม่ได้ชี้ ใครไม่ได้บังคับ พระอาทิตย์ พระจันทร์ ๒ ดวง โคจรในจักรราษี ถึงที่นั้น ๆ ทิศนั้น ๆ ก็เห็นด้วยอาการต่าง ๆ ในนักษัตรฤกษ์นั้น ๆ เปนดิถีในปักษ์นั้น ๆ ขึ้นเอง ฯ รดูหนาว รดูร้อน รดูฝน เวียนไป ๓ แล้วจึงเปนปีฯ เมื่อพระจันทร์ดวงเต็มอยู่กับดาวกติกา หรือโรหิณี คือ ฤกษ์ ๒ แก่นาฑี หรือ ๓ แก่นาฑีจึงเข้ารดูหนาว ฯ เมื่อพระจันทร์ดวงเต็มอยู่กับดาวฤกษ์บุรพผคุณี หรืออุตรผคุณี คือฤกษ์ ๑๑ ฤกษ์ ๑๒ หรือใกล้ ๑๓ จึงเข้ารดูร้อน ฯ เมื่อพระจันทร์ดวงเต็มอยู่กับดาวบุรพาสาธ หรืออุตราสาธ คือฤกษ์ ๒๐ หรือ ๒๑ จึงเข้ารดูฝน ฯ ต่อรดูประจวบกันจึงจะว่าเปนปีได้ ฯ แต่ตามธรรมเนียมที่ใช้ในต้นสาสนา เอาเหมันตรดูเปนต้น วัสสานรดูเปนปลาย เพราะรดูหนาวสมมติว่าเปนเช้า รดูร้อนสมมติว่าเปนกลางวัน รดูฝนเวลาที่คนจะพักจะหยุด สมมติว่าเปนกลางคืน เพราะฉะนั้น ธรรมเนียมนับ อ้าย ยี่ สาม สี่ จึงตั้งต้นแต่หน้าเดือน ๑๒ เปนธรรมเนียมมา ฯ

(ผู้ชี้วันพระ)

ก็อธิกมาศมีแทรกทั้งสามรดู ทำให้รดูหนึ่งเปน ๕ เดือน ไปลางครั้งลางคราวก็เพราะกำหนดพระจันทร์เพ็ญไม่ถึงฤกษ์ที่เปนที่เปลี่ยน

รดูดังว่า จึงต้องมีอธิกมาศ รดูจะมาบอกกันเอาเปล่า ๆ ไม่แลดูนักษัตรฤกษ์ในท้องฟ้าจะว่าเป็นถูกไม่ได้ ฯ ถ้าพระจันทร์เพ็ญไม่ถึงฤกษ์อาสาธแล้ว ถึงเจ้าแผ่นดินจะมาบังคับให้พระสงฆ์เข้าพรรษาแต่เดือน ๖ ก็ดี เดือน ๗ ก็ดี ก็ไม่เป็นเข้าพรรษาได้ฉันใด ถึงว่าการละเอียดลงไปในวันเพ็ญวันดับ แลวันแปดค่ำทุกเดือนก็เหมือนกัน เมื่อมิใช่วันดับแท้ เพ็ญแท้ แลมิใช่วันที่ ๘ แต่หน้าวันดับแท้เพ็ญแท้ ถึงเจ้าแผ่นดินจะมาบังคับให้เป็นวันพระให้เป็นวันอุโบสถ ก็ไม่เป็นเหมือนกัน ตามพระพุทธสาสนา เพราะบัญญัติในพระพุทธสาสนาเอาจาตุทฑสีหรือปั่ณณรสีที่เป็นดับแท้เพ็ญแท้ แลวันที่ ๘ แต่หน้าวันดับแท้เพ็ญแท้นั้นไป เป็นวันพระ เป็นวันอุโบสถ ฯ ถ้าจะทำตามสาสนาแล้ว ก็ต้องถือสาสนาอย่างเดียว พระจันทร์ที่เพ็ญแลดับนั้นเป็นผู้ชี้วันพระแก่คนทั้งปวง ฯ

(จะตั้งตำรา ต้องสมมติกาลคติตามมัธยม)

ก็การจะสังเกตว่าพระจันทร์เพ็ญเมื่อไร ดับเมื่อไร พระจันทร์เพ็ญนั้นสังเกตง่าย คือวันไรเห็นพระจันทร์ดวงกลมแท้ ไม่ร่อยหน้าร่อยหลัง วันนั้นเป็นวันเพ็ญ ฯ แต่เมื่อพิเคราะห์เข้าโดยละเอียดเวลาที่จะเห็นพระจันทร์เต็มดวงอยู่นั้นเห็นอยู่ ๑๒ ชั่วโมง คือก่อนเวลาเพ็ญแท้ ๖ ชั่วโมง แลที่หลังเวลาเพ็ญแท้ ๖ ชั่วโมง ฯ กาลคติพระจันทร์เล็งกับพระอาทิตย์เป็นมัธยมเสมอไป สมมติว่าเท่ากัน ควรคิดตัดลงเป็นวันได้ว่าปั๊กข์นี้ ๑๔ วัน ปั๊กขนี้ ๑๕ วัน ฯ แต่การ

ละเอียดยังมีอีกชั้นหนึ่ง คือพระจันทร์ลางทีเดินสูงเห็นดวงเล็กลง แล เดินช้าไป ลางทีพระจันทร์เดินต่ำเห็นดวงใหญ่ เดินเร็วไป ๆ ก็การที่ไม่เสมออย่างนี้ เมื่อเอามาเฉลี่ยคือเอาเร็วมาใช้ช้า ผ่อนสมมติว่าเวลาดิถีพระจันทร์เสมอกัน เรียกว่าเวลามัธยม พอจะคิดตัดลงเป็นปักษ์ แต่จำนวนวันได้ ๆ ก็กาลเมื่อพระจันทร์เดินเร็วแล้ว ก็มักเพ็ญเร็วไปกว่าเวลาที่จะชี้โดยมัธยมอย่างยิ่งถึง ๑๑ โมงก็มี หย่อนก็มี ๆ เมื่อพระจันทร์เดินสูงช้าไปพระจันทร์ก็เพ็ญช้า ที่หลังเวลาที่จะชี้โดยมัธยมถึง ๑๑ ชั่วโมงหย่อน ๆ ก็มีลางคราว ๆ แต่การนั้นเป็นการยากที่จะคิดวางลงเป็นแบบแผนที่จะท่องด้วยปาก จะจำด้วยใจ ไม่ต้องทำเลขคูณหารได้ แต่ที่คิดด้วยเวลาช้าเร็ว โดยพระจันทร์เดินสูงต่ำนี้ ก็คลาดมากถึง ๙–๑๐ โมง ก็จะมีปีละครั้งสองครั้งดอก ที่จะใกล้กับเวลามัธยมนั้นโดยมาก ๆ จะคิดเอาเดินสูงเดินต่ำเข้าด้วย จะตั้งวิธีตำราที่จะจำด้วยปากยากไป ๆ

(เวลามัธยม – ปาฏิหาริยปักขอุโบสถ)

เมื่อจะใช้แต่เวลามัธยม ก็คงจะไม่ผิดจากเวลาที่แท้ถึง ๒ วัน ลางทีอย่างเช่นมีบ่อย ๆ ในการที่นับตามธรรมเนียมบ้านเมืองนี้ เพราะการที่นับปักษ์แต่ตามมัธยม จึงได้มีบัญญัติปาฏิหาริยปักขอุโบสถหรือปฏิชาครอุโบสถ ให้จำศีลมีวันรับวันส่ง เพื่อจะให้ได้ประจวบกับเวลาพระจันทร์ดับ พระจันทร์เพ็ญ แลพระจันทร์เป็นกึ่งดวง ทุก ๆ คราวอุโบสถ ๆ การให้ถือปาฏิหาริยปักขอุโบสถหรือปฏิชาครอุโบสถ

คือจำศีลวันหน้าวันหลังของวันอุโบสถ ที่ชี้โดยมัธยมนั้นเปนการออกชื่อในบาลี แลอธิบายมีในอรรถกถาเปนอันมาก เมื่อพิเคราะห์ไปก็เห็นเปนอันต้องการสองอย่าง อย่างหนึ่งคือจะให้คนมีเวลารักษาศีลอยู่พร้อมกันเมื่อพระจันทร์กึ่งดวง, เพ็ญเต็มดวง และพระจันทร์ดับให้อนุโลมไปตามกาลที่ผันแปรช้าไป หรือเร็วไปเพราะพระอาทิตย์พระจันทร์บางทีเดินเร็ว เดินช้าดังว่าแล้วนั้น ฯ

(ชี้ตามเวลามัธยม ไม่ผิดมากอย่างธรรมเนียมที่ใช้กัน)

ก็ถ้าว่าวันดับ วันเพ็ญ ไดชี้ตามมัธยมแท้แล้ว เวลาพระจันทร์เปนเพ็ญ เปนดับแลเปนกึ่ง ถึงจะคลาดช้าเร็วไปก็คงตกอยู่แต่ในวันหน้าวันหลังของวันที่ชี้ตามมัธยม จะไม่ผิดมากในบางคราว เหมือนเช่นธรรมเนียมที่ใช้ในสยามนี้ ฯ เพราะอย่างธรรมเนียมที่ใช้ในสยามโหรวางอธิกวารไม่สู้ถนัด ลางทีวางเร็วไปนัก พระจันทร์ด่วนเพ็ญไปในขึ้น ๑๓ ค่ำ แลเปนกึ่งในข้างขึ้นข้างแรมหกค่ำ ขึ้นค่ำหนึ่งเห็นพระจันทร์ก็มี ฯ ลางทีวางอธิกวารช้าไปนัก พระจันทร์ไปเพ็ญต่อแรมสองค่ำ ไปเปนกึ่งต่อขึ้นแรมสิบค่ำ วันดับยังเห็นพระจันทร์ข้างรุ่งและวันขึ้นห้าค่ำ จึงเห็นพระจันทร์ข้างทิศตะวันตกก็มี ฯ การที่เปนดังนี้ ก็เพราะถือลัทธิหยาบ จะให้ง่ายก็ง่ายหนักไป คือถือลัทธิว่าเดือนชื่อเปนคู่เปนเดือนถ้วน ๓๐ วัน เดือนชื่อเปนคี่ คงเปนเดือนขาดมีแต่ ๒๙ วัน นับลำดับค่ำในปักษ์เฉพาะให้ขาดแต่ในข้างแรม แลเดือนอธิกมาศเฉพาะให้มีเดือนแทรกในเดือน ๘ เปน ๓๐ วันถ้วน เสมอทุกคราว

จนปักข์ถ้วนติดกันไปถึงห้าปักข์ แลเมื่อยามจะแซมอธิกวาร เฉพาะให้แซมในแรมเดือน ๗ เอาเปนเดือนถ้วน จนปักข์ถ้วนติดกันไปถึง ๗ ปักข์ ก็มักชักให้คลาดเปนหน้าหลังไปได้ถึงสองวันดังว่าไม่เสมอ ๆ

(ลำดับปักข์ตามมัธยม)

ก็ลำดับที่ชี้ตามมัธยมนั้น ปักข์ถ้วนติดกันไปถึง ๕ ปักข์ไม่มี มีแต่ถ้วน ๓ ขาด ๑ ไป ๓ คราวบ้าง ๒ คราวบ้าง แล้วก็ถ้วน ๔ ขาดหนึ่ง เข้าคั่น ๆ ๆ เมื่อไรเวลาพระจันทร์ดับ แลเพ็ญล่าลงมาถึงใกล้หกโมง แล้วก็แซมเปนปักข์ถ้วน ๔ ขาดหนึ่ง ไม่ถือว่าข้างขึ้นข้างแรมในเดือนไร ๆ ๆ คติพระอาทิตย์พระจันทร์ จึงเสมอเรียบกว่าถือตามธรรมเนียมที่ใช้ในสยามนี้ ๆ

อนึ่ง การให้ถือปาฏิหาริยปักขอุโบสถ ฤๅปฏิชาครอุโบสถ คือวันหน้าวันหลังของวันอุโบสถ ที่ชี้ตามมัธยมนั้น คือจะให้คนอยู่ในประเทศต่าง ๆ รอบมนุษย์โลกไป ใครอยู่ที่ใด ๆ ก็ดี เมื่อว่าได้ถือศีลตลอด ๓ วันนั้นแล้ว คงจะได้พร้อมกับเวลาพระจันทร์เปนเพ็ญเปนดับ แลกึ่ง ทุกทีทุกคราว ๆ เพราะในแผ่นดินเวลา เช้า บ่าย ค่ำ เที่ยงคืน รุ่ง ไม่พร้อมกัน ย่อมเวียนหันผ่อนเลื่อนกันไป ๆ เวลาใดพระจันทร์เพ็ญ แลดับ แลเปนกึ่ง ขณะนั้นก็เปนเช้าของที่บางแห่ง สายของที่บางแห่ง บ่ายของที่บางแห่ง ค่ำของที่บางแห่ง รุ่งของที่บางแห่ง จนถึงเปนวันหน้าของที่บางแห่ง วันหลังของที่บางแห่งไปก็มี แต่จะเกินวันหน้าวันหลังไปเปนไม่ได้ ๆ

(วิธีปั๊กขคณะนาที่คำณวนโดยมัธยม)

ลำดับปั๊กข์ที่จะชี้โดยมัธยมนั้น ให้รู้โดยสังเขปดังนี้ ได้คำณวนไว้ได้เปนแน่แล้ว:

ปั๊กข์นั้นคือแปลว่าปีก ว่าผักผ่าย คือเวลาตั้งแต่พระจันทร์ดับหาเพ็ญ แต่เพ็ญหาดับ เรียกว่าปั๊กข์หนึ่ง ๆ ไม่คิดว่าไหนขึ้นไหนแรมแลเดือนไรเลย เอาแต่ปั๊กข์เรียงไปตามกาลที่ควร ฯ

ปั๊กข์มีสองคือ ปั๊กข์น้อย ๑๔ วันเปนสิ้นปั๊กข์ แลปั๊กข์ใหญ่ ๑๕ วันเปนสิ้นปั๊กข์ ปั๊กข์มีสองอย่างเท่านี้ ฯ

แล้วคิดวางปั๊กข์ใหญ่ ๑๕ วัน เรียงกันไป ๓ ปั๊กข์แล้ว วางปั๊กข์น้อยปั๊กข์หนึ่ง ๑๔ วันต่อเข้า รวมเปน ๔ ปั๊กข์คือ ๒ เดือน นับเปนวัน ๕๙ วัน ชื่อวัคน้อย ฯ เมื่อนับปั๊กข์ใหญ่ ๔ ปั๊กข์ เรียงไปปั๊กข์ละ ๑๕ วัน เปน ๖๐ วัน แล้วจึงวางปั๊กข์น้อยปั๊กข์หนึ่ง ๑๔ วันต่อเข้า เปน ๕ ปั๊กข์ คือ ๒ เดือนกึ่ง คิดเปนวัน ๗๔ วัน เรียกว่าวัคใหญ่ ฯ

แล้วจึงวางวัคน้อย ๓ วัค ติดกันไป แล้วจึงวางวัคใหญ่วัคหนึ่งต่อเข้า รวมเปน ๑๗ ปั๊กข์ คือ ๘ เดือนกึ่ง คิดเปนวัน ๒๕๑ วัน เรียกว่าสมุหใหญ่ ฯ เมื่อวางวัคน้อยแต่ ๒ แล้ววางวัคใหญ่ทีเดียวเปน ๑๓ ปั๊กข์ คือ ๖ เดือนกึ่ง คิดเปนวัน ๑๙๒ วัน ชื่อว่าสมุหน้อย ฯ

วางสมุหใหญ่เรียงกันไป ๕ สมุห แล้วจึงวางสมุหน้อย สมุหหนึ่งต่อเข้า รวมเปน ๙๘ ปั๊กข์ คือ ๔๙ เดือนถ้วน คิดเปนวัน ๑๔๔๗ วัน ชื่อพยุหน้อย ฯ เมื่อนับสมุหใหญ่ติดกันไปถึง ๖ สมุห แล้ววาง

สมุหน้อยต่อเข้าสมุหหนึ่ง รวมเป็น ๑๑๕ ปักข์ คือ ๕๗ เดือนกึ่ง คิดเป็นวัน ๑,๖๙๘ วัน ชื่อว่าพยุหใหญ่ ฯ

วางพยุหน้อยเรียงกันไป ๑๐ ครั้งแล้ว จึงวางพยุหใหญ่มาครั้งหนึ่ง รวมเป็น ๑,๐๙๕ ปักข์ คือ ๕๔๗ เดือนกึ่ง คิดเป็นวัน ๑๖,๑๖๘ วัน ชื่อสัมพยุหใหญ่ ฯ เมื่อเรียงพยุหน้อยติดกันไปแต่เก้าครั้ง แล้วจึงวางพยุหใหญ่ครั้งหนึ่ง ต่อเข้าทีเดียว รวมเป็น ๙๙๗ ปักข์ คือ ๔๙๘ เดือนกึ่ง คิดเป็นวัน ๑๔,๗๒๑ วัน ชื่อว่าสัมพยุหน้อย ฯ

สัมพยุหใหญ่เรียงเสมอไปถึง ๑๗ คราว แล้วถึงคราวที่ ๑๘ จึงวางสัมพยุหน้อยคราวหนึ่ง ชื่อว่าอัฏฐารสกหนึ่ง ฯ

คติพระอาทิตย์ พระจันทร์เป็นไปอย่างนี้ในครั้งคราว ที่จะคำณวนตรวจดูได้หลาย ๑๐๐ หลาย ๑,๐๐๐ ปี แต่จะว่าให้มากกว่านี้ก็จะเกินอายุ แลเหลือปัญญาจำไป จะว่าแต่ในชั่วอายุปู่ย่าตายายของคนในกาลบัดนี้ ฯ ได้คำณวนจับได้เป็นแน่แล้ว แต่สุริยศาสตร์สารัมภ์ชี้ว่า:

ตั้งแต่วัน ๗ ฯ ๓ ค่ำ ปีเถาะ สัปตศก จุลศักราช ๑๐๙๗ นั้นมา นับตั้งต้นสัมพยุหใหญ่ที่ ๑ เป็นอัฏฐารสกประจุบันนี้ ฯ

นับมาจนถึงวัน ๗ ฯ ๑๕ ๑๒ ค่ำ ปีมะโรง นักษัตรสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ ได้ ๓ มหาสัมพยุหถ้วนทีเดียว ฯ

ให้นับต้นมหาสัมพยุหที่ ๔ แต่วัน ๑ ฯ ๑ ค่ำ ปีมะโรง นักษัตรสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ ไป ฯ

ลำดับปักข์ใหญ่ ปักข์น้อย วัคน้อย วัคใหญ่ สมุหใหญ่ สมุห-

น้อย พยุหน้อยพยุหใหญ่ ในสัมพยุหนั้น ให้คิดเหมือนอย่างว่ามานั้นเถิด ฯ

ถึงที่คิดปักขคณะนาอย่างพวกธรรมยุติกา ถือวันพระเลื่อนมาแต่หลัง ก็ตามกำหนดดังว่ามานี้แล ฯ ถ้าจะคิดข้างหลัง ก็ถอยหลังขึ้นไป ถ้าจะคิดข้างหน้าก็ไปตามลำดับ อย่าให้ต้องบ่นจู้จี้มากไปเลย บอกเท่านี้เชื่อว่าถ้วนถี่แล้ว จำไว้ให้ได้อย่าใหลอย่าหลง ฯ

วัน ๓ ๆ^{๑} ๕ ค่ำ ปีมะโรง สัมฤทธิศก เป็นวันต้นของปักข์ที่ ๓ ในวัคใหญ่ ซึ่งเป็นปลายของสมุหใหญ่ที่ ๖ ในพยุหใหญ่ซึ่งเป็นปลายของสัมพยุหใหญ่ที่ ๓ ฯ

วัน ๔ ฯ$_{๑}$ ๕ ค่ำ เป็นต้นของปักข์ใหญ่ที่ ๔ ในวัคใหญ่ ซึ่งเป็นปลายของสมุหใหญ่ที่ ๖ ในพยุหใหญ่ซึ่งเป็นปลายสัมพยุหใหญ่ที่ ๓ ฯ

วัน ๕ ๆ^{๒} ๖ ค่ำ เป็นต้นของปักข์น้อย ซึ่งเป็นปลายของวัคใหญ่ในสมุหใหญ่ที่ ๖ ของพยุหใหญ่ซึ่งเป็นปลายสัมพยุหใหญ่ที่ ๓ ฯ ถึงวัน ๔ ๆ^{๑๕} ๖ ค่ำ เป็นสิ้นสุดสมุหใหญ่ ฯ แต่วัน ๕ ฯ$_{๑}$ ๖ ค่ำ ไปเป็นสมุหน้อย ฯ

คิดแต่วันนั้นไปถึง ๗ ๆ^{๑๕} ๘ ค่ำ ได้ ๕๙ วัน เป็นวัคน้อยที่หนึ่ง ฯ

แต่วัน ๑ ฯ$_{๑}$ ๘ ค่ำ ไปถึงวัน ๓ ๆ^{๑๕} ๑๐ ค่ำ ได้ ๕๙ วัน เป็นวัคน้อยที่ ๒ ฯ

แต่วัน ๔ ฯ$_{๑}$ ๑๐ ค่ำ ไปจนถึงวัน ๗ ฯ$_{๑๕}$ ๑๒ ค่ำ ได้ ๗๔ วัน เป็นวัคใหญ่ ในที่สุดสมุหน้อย ซึ่งเป็นปลายของสมุหใหญ่ในปลายสัมพยุห

ใหญ่ที่ ๓ ซึ่งสิ้นลงเพียงวันนั้น ฯ วัน ๑ ฯ๑ ค่ำ ให้คิดเปนสัมพยุห ใหญ่ที่ ๔ ต่อไปเถิด ฯ

ในวัดทั้งปวง ปักข์น้อยเปนปลาย ปักข์ข้างต้นเข้ามา ๓ บ้าง ๔ บ้าง เปนปักข์ใหญ่ คือปักข์ถ้วน ฯ

วิธีปักขคณะนาเช่นว่ามานี้ ไม่สู้ยากนัก จนถึงต้องทำคูณหาร ทำเลข เมื่อจำเค้าเงื่อนลำดับได้ดังนี้แล้ว ก็พอจะคิดว่าปักข์นี้ปักข์หน้า อย่างไรให้ถูกได้ แลไม่สู้ง่ายนัก เหมือนธรรมเนียมใช้ในเมืองนี้ จนถึงใคร ๆ ก็จำได้ไปเสียหมด ไม่ต้องคอยถามผู้รู้ คือพระสงฆ์ แลพราหมณ์ แลผู้อื่น ๆ ฯ

(พระพุทธานุญาตให้เรียนปักขคณะนา)

มีเรื่องในบาลีอุโบสถขันธก์มหาวรรควินัยว่า พระสงฆ์เดินเข้า ไปบิณฑบาตในบ้าน มนุษย์ทั้งหลายถามว่า วันนี้เปนดิถีเท่าไรของปักข์ พระสงฆ์ตอบว่าเราทั้งหลายไม่รู้เลย ชาวบ้านจึงนินทา ยกโทษว่าภิกษุ ทั้งหลายเหล่านี้ แต่สักว่านับปักข์ไม่รู้ จะรู้อะไรที่ดีไปกว่านี้เล่า ฯ ความนั้นทราบถึงพระพุทธเจ้า พระองค์จึงทรงอนุญาตให้เล่าเรียนการ นับปักข์ ฯ พระสงฆ์ทั้งปวงสงสัยว่าจะให้ใครเรียนการนับปักข์ เอาความ นั้นไปกราบทูลถาม พระองค์จึงตรัสอนุญาตว่าให้ภิกษุทั้งหลายทั้งปวง หมดด้วยกันทั้งนั้นเรียนนับปักข์ ฯ

(มีตำราปักขคณะนา)

ด้วยดูนิทานนี้ ก็เห็นความชัดว่า ครั้งพุทธกาลนั้น การที่จะ

เรียนสูตรเป็นตำราสำหรับนับปักษ์ให้ถูกนั้นมี สูตรนั้นไม่ได้นับด้วยเดือน ด้วยปี แลขึ้น แลแรม ให้นับแต่ตามลำดับปักษ์เหมือนอย่างว่า ตำรานั้นจะไม่สู้ง่ายนัก เช่นถือกันในเมืองนี้ ชาวบ้านจึงต้องถามพระสงฆ์ ไม่ถามกันเอง แลครั้งนั้นพระสงฆ์ยังไม่ได้เรียนจึงตอบว่าไม่รู้ แลวิธีนั้นไม่สู้ยากนัก เขาจึงนินทา ว่าแต่สักว่าปักขคณะนาก็ยังไม่รู้ แลการนั้นก็ไม่สู้ยากนัก จนถึงมาเป็นกังวลกีดขวางแก่ทางสมถวิปัสสนา พระพุทธเจ้าจึงทรงอนุญาตให้เรียน คือต้องเล่าต้องบ่นต้องจำ ๆ วิธีอย่างธรรมเนียมใช้ปีเดือนในแผ่นดินสยามนี้ง่ายนักไปใคร ๆ ก็รู้ ไม่ต้องถึงเล่าบ่นจำ ๆ ก็การเรียนวิชาโหรทำประดิทินทายสุริยคาธจันทรคาธยากนักไป ต้องคูณต้องหาร ต้องเป็นกังวลมากในสาสนาจึงติเตียนว่าเป็นติรฉานวิชา ๆ

ก็วิธีปักขคณะนาเช่นว่า เป็นของไม่ยากนัก แลเป็นที่รู้จักจะให้รู้วันอุโบสถแลวันธรรมสวนะ เมื่อเขาถามจะได้บอกกับเขาให้ถูกต้อง ไม่ต้องได้ความสบประมาทนินทาด้วย ไม่เป็นกังวลกีดขวางแก่การเล่าเรียนพระพุทธสาสนานัก พระองค์จึงโปรดให้เรียน ๆ แลอรรถกถาต่าง ๆ ว่าสั่งสอนอุกฤษฎ์ในทางคตะปัจจาคตวัตร พระสงฆ์ถือเจริญกรรมฐานทั้งไปทั้งมา อธิษฐานการไม่พูดไม่เจรจา อมน้ำเข้าไปเพื่อบิณฑบาตแล้ว ก็ยังมีบังคับไว้ว่าเมื่อชาวบ้านเขาถามว่าวันนี้ดิถีเท่าไร ก็ให้กลืนน้ำเสียบอกแก่เขา ๆ ก็ที่ท่านว่าดังนี้ ก็เพราะเคารพแก่การที่ว่าในบาลีอุโบสถขันธก์ ๆ

(ตำรานับปักษ์ของเก่าสูญกลายเป็นบอกรดู)

ก็เรียนนิทานปักขคณะนานั้น มาว่าไว้ในอุโบสถขันธก์เพื่อว่าจะให้เอาปักขคณะนามาสอบสวนกัน เมื่อเวลาลงประชุมทำอุโบสถดังนับภิกษุนั้น เพราะพระองค์อนุญาตให้เรียนด้วยกันทุกรูปทั้งหมด ฯ แต่กำหนดปักขคณะนาดังว่ามานี้ สาบสูญไปเสียนานแล้ว จึงกลายเป็นบอกรดู ที่เรียกว่าอุตุกขานังนั้นขึ้น แต่อรรถกถา ฯ แลอุตุกขานังนั้น ก็ไม่มีในบาลีอุโบสถขันธก์ ดังหนึ่งกวาด แลตามประทีป แลปูอาสน์ แลตั้งน้ำฉันน้ำใช้ แลนำฉันทปาริสุทธิ์ แลนับภิกษุ แลให้โอวาทนางภิกษุณีที่มีในบาลีชัด ๆ นั้นเลย ฯ แลการที่ชาวบ้านเขาจะถาม เขาก็ไม่ได้ถามว่ารดูนี้รดูอะไร จะหนาวหรือร้อน ฝนหรือแล้ง เขาก็เห็นอยู่เองไม่ต้องถาม ฯ อนึ่ง ในรดูนั้นจะลงอุโบสถกี่ครั้งได้ลงแล้วกี่ครั้ง ยังกี่ครั้ง มิใช่ธุระปะปังของเขา ๆ จะถามทำไม ฯ การที่ทำอยู่ก็สักว่าทำไป ไม่สมไม่ร่วมกับนิทานที่มาในบาลี ผู้จะเรียนจะศึกษาให้ชอบกับเหตุผลจงคิดดูจงดีเถิด ฯ

(อธิกมาศ อธิกวาร ไม่ได้สอบ เชื่อนักไม่ได้)

ว่าถึงอธิกมาศก็ดี ถึงจะแซมอธิกวารเดือน ๗ เป็นเดือนถ้วนก็ดี พระสงฆ์บ้างครูโหรบ้าง ก็อวดรู้ไปต่าง ๆ แต่ไล่เข้าก็ไม่ได้หลักหลายเค้าเงื่อนอันใด ที่เป็นรากของความรู้ เป็นแต่ดูสมผุดประดิทินแลสังเกตด้วยดิถีสงกรานต์ว่าต้องอย่างก็ดี พลิก ๆ สมุดปูมไปแล้วก็ตะโก้ง ๆ เก้ง ๆ เอาไม่ได้ ทำเลขเลอียดลึกซึ้งได้เค้าได้เงื่อนอะไร ไม่

ได้สอบด้วยวิชาโหรเมืองต่าง ๆ ฯ อนึ่งสังเกตสังกาก็น้อยนักงุ่มง่าม เมื่อจะถามถอยหลังไปหรือสืบไปข้างหน้า ว่าวันนั้นปีนั้นเป็นวารอะไร ก็จนต้องค้นปูมดูจึงคิดถูก ฯ ถามว่าแต่ปีนั้นวันนั้นมาถึงปีนั้น วันนั้นเป็นกี่เดือนกี่วัน ก็วุ่นก็นับไม่ใคร่จะถูก ฯ พวกโหรที่เป็นแต่คล่างม ๆ งาย ๆ จับกลเมดเบดพรายไม่ได้แม่นยำ อย่างนี้จะเชื่อนักไม่ได้ ฯ

(เค้าเงื่อนทำปักขคณะนา)

ผู้ซึ่งชื่ออธิกมาศแลปักขคณะนานี้ ถ้าจะมีผู้ซักถามว่าค้นคว้าอย่างไร จะพรรณนาให้ฟังก็ได้ แต่เกรงผู้ฟังจะเกียจฟัง ผู้อ่านจะเกียจอ่าน ฯ แต่ผู้ที่อยากจะคำณวนอยากจะรู้เมื่อไม่บอกไว้ให้บ้าง ก็จะไม่ได้ความเลยว่าได้เค้าเงื่อนมาแต่ไหน จะต้องบอกไว้ให้พอเข้าใจว่า กำลังอธิกมาศเกิดทุกเดือน เพราะพระอาทิตย์โคจรรอบหนึ่งถึง ๓๖๕ วัน ๖ โมง ๑๒ นาฑี ๒๙ วินาฑีเศษ ในเวลาเมื่อตั้งตำราสารัมภ์ แต่เดี๋ยวนี้โคจรเร็วเข้ามากกว่านั้น แต่ว่าเล็กน้อยดอก ว่าตามตำราเดิมเถิดว่าเท่านั้น ฯ

ก็เดือนจันทร์ เพ็ญต่อเพ็ญ ดับต่อดับ เพียง ๒๙ วัน ๑๒ โมง ๔๔ นาฑี ๒ วินาฑี กับ ๘๘ สตางค์ ๑๒ เดือน จันทร์เพ็ญหรือดับ ๑๒ หน สิ้นเวลา ๓๕๔ วัน ๘ โมง ๔๘ นาฑี ๒๕ วินาฑี กับ ๕๖ สตางค์ ลบออกเสียจากกรอบอาทิตย์ คือสงกรานต์ต่อสงกรานต์ ยังเหลือวันอยู่ ๑๐ วัน ๒๑ โมง ๒๔ นาฑี ๓ วินาฑี ๔๔ สตางค์ เรียกว่าเกณฑ์อธิกมาศขึ้นในปี ๑ ฯ

เกณฑ์นั้นแบ่งออก ๑๒ ส่วน ก็ได้ส่วนละ ๒๑ โมง ๔๗ นาฑี หย่อนเล็กน้อย ไม่ถึงวินาฑี เท่านี้ชื่อว่าเกณฑ์อธิกมาศขึ้นในเดือน ๑ ๆ

ถ้าแบ่งออกสองส่วนเป็นปักษ์ กำลังอธิกมาศขึ้นปักษ์ละ ๑๐ โมง ๕๓ นาฑี ๓๐ วินาฑี หย่อน ๆ ๆ

กำลังอธิกมาศขึ้นเสมออย่างนี้ ถ้าจะคิดลึกซึ้งก็ต้องคิดตั้งแต่ต้นกระลียุคมา แต่เห็นว่าจะลำบากไป ๆ ถ้าคิดเอาแต่เดือน ๙ ในปีที่เป็นสุดระยะ ๑๙ ปี ที่ออกชื่อมาก่อน แล้วบวกกำลังเดือนไปทุกเดือนก็ได้ ๆ หรือจะคิดนับปี เอาเดือน ๙ เป็นต้นต่อ ๆ ไป เอากำลังทั้งปีบวกต่อหน้าเดือนอธิกมาศเข้าแล้ว ต่อถึงปีที่จวนจะครบจำนวนที่บวกเข้า ใกล้จะเป็น ๒๙ วันอยู่แล้ว จึงเอาเกณฑ์เดือนหรือเกณฑ์ปักษ์บวกไปตามควร ๆ เมื่อไรเกณฑ์ที่บวกนั้นมากกว่า ๒๙ วัน ๑๒ โมง ๔๔ นาฑี ๒ วินาฑี ๘๘ สตางค์ ก็เอาจำนวนนี้ลบเสีย ลบได้ในเดือนไร เดือนนั้นเป็นอธิกมาศ ให้นับเป็นเดือนอธิก อย่าเรียกเป็นชื่อเดือน สำหรับปี เศษที่เหลือคงไว้ เอาเกณฑ์ปีเกณฑ์เดือนเกณฑ์ปักษ์บวกต่อไปทุกปีหรือทุกเดือน หรือทุกปักษ์ กว่าจะลบได้อีกอย่างก่อนนั้น ๆ การที่ทำอธิกมาศนั้นคืออย่างนี้ กำลังอธิกมาศเกิดด้วยอาทิตย์เดินช้ากว่าจันทร์ ๆ

ว่าถึงอธิกวารนั้น เป็นเพราะจันทร์ชั่วดับเพ็ญไม่ตรง ขาดอยู่เพียงโมงหนึ่ง คือถ้าหากว่าจันทร์ชั่วดับต่อเพ็ญ ชั่วเพ็ญต่อดับ ที่เรียกว่าปักษ์นั้น จะคงเสมออยู่เพียง ๑๔ วัน กับ ๑๘ โมงถ้วน หรือเดือนหนึ่งคือชั่วดับต่อดับ เพ็ญต่อเพ็ญ จะเป็นแต่ ๒๙ วัน ๑๒ โมง

ถ้วนไม่มีเศษแล้ว ๑๒ โมงสองหน ผสมเป็นวัน เอาไปบวกเสีย กับ ๒๙ ในเดือน ๑ เป็นเดือนถ้วน ยังอีก ๒๙ เอาเป็นเดือนขาด ก็จะใช้เสมอไปได้อย่างธรรมเนียมในเมืองนี้ ไม่ต้องแซมอธิกวารเลย ฯ

แต่ถ้าดังนั้น เดือนแปดหลังในปีมีอธิกมาศจะต้องเอาเป็นเดือนขาด เดือนเก้าเอาเป็นเดือนถ้วน เดือนสิบเป็นเดือนขาด กลับไปจนกระทั่งถึงปีมีอธิกมาศอีก เดือน ๗ เป็นเดือนถ้วน เดือน ๘ ปฐมาสาธเป็นเดือนขาด เดือน ๘ ทุติยาสาธจึงกลับเป็นเดือนถ้วน เดือน ๙ เป็นขาด เดือน ๑๐ เป็นถ้วนไปอย่างเก่า วนไปอย่างนี้ ไม่ต้องมีปักขคณะนา ฯ

ก็เพราะเวลาดับเวลาเพ็ญมีเศษอยู่ไม่ตรงลงที่โมง เศษนั้นเรียกว่ากำลังอธิกวาร ฯ ขึ้นในปักข์หนึ่ง ๒๒ นาฑี ๑ วินาฑี ๔๔ สตางค์ เดือนหนึ่ง ขึ้น ๔๔ นาฑี ๒ วินาฑี ๘๘ สตางค์ คิดปักขคณะนาบวกกำลังอธิกวารไปทุกปักข์ ฯ เมื่อไรกำลังอธิกวารขึ้นในปักข์ ที่ควรเป็นปักข์ขาด ต่อสามปักข์ซึ่งเป็นปักข์ถ้วนติดกันมาแล้วนั้น ขึ้นถึงห้าโมง ๑๘ นาฑี ขึ้นไป เมื่อนั้นปักข์นั้นเองเป็นปักข์ถ้วน เป็นที่ ๔ เข้าแล้ว จึงนับวันหน้าแต่นั้น ๑๔ วัน เป็นปักข์ขาด ในท้ายมหาวัคนั้น ฯ เศษขาดน้อยเกิน น้อยในที่สุดมหาวัคนั้น ก็คิดบวกคิดใช้ต่อไปเถิด ด้วยกำลังปักข์เท่าที่ว่าทุกปักข์ ฯ ทำไปโดยเลอียดก็คงจะเห็นเหมือนเช่นว่าในตำราปักขคณะนานั้นเดียว อย่าให้ว่ามากไปเลย ฯ

ถ้าใช้ตามปักขคณะนานี้ไม่ต้องใช้อธิกวาร เพราะกำลังอธิกวารขึ้นถึงเกือบหกโมงก็ใช้กันหายไปอย่างนี้ ฯ ถึงจะดูน้อยก็ใช้ถี่มาก ก็เป็นการ

ตรง เหมือนหนึ่งดอกเบี้ยเขาขึ้นวันละเล็กวันละน้อย ครบบาทเมื่อใด ก็ใช้เสียทุกคราวไม่ให้รุงรังมากไป ฯ ก็เช่นลัทธิใช้อธิกวารนั้น โหรที่ทำอธิกวารไม่รู้ว่าดอกเบี้ยค้างเท่าไรเลย ต่อเห็นตัวออกมาว่าฤกษ์เข้าพรรษาผิด หรือวันดับวันเพ็ญผิดนัก ก็ใช้เข้าฯ เมื่อใช้คราวไรก็ใช้เต็ม ๔ บาททีเดียวไม่ลดเลย พานจะเกินกำลังอธิกวารไป ฯ ด้วยเหตุนี้ วันพระตามปั๊กขคณะนา เป็นวันหน้าวันพระตามธรรมเนียมบ้านเมืองไป เพราะใช้เกินกว่ากำลังอธิกวารค้าง ฯ ต่อกำลังอธิกวารขึ้นทุกเดือน จนส่วนที่ใช้เกินนั้นหายกัน วันพระจึงตรงกันไป ฯ

พึงรู้โดยสังเขปว่า วัคใหญ่ ซึ่งเป็นที่สุดสมุหใหญ่ สมุหน้อยทั้งปวงล่วงเมื่อไรให้รู้ว่ากำลังอธิกวารขึ้นถึง ๖ โมงเมื่อนั้น ฯ ก็ถ้ากำลังอธิกวารไม่ค้างถึง ๑๒ โมง ในวันดับเดือน ๗ จะใช้อธิกวารเดือน ๗ เป็นเดือนถ้วนไม่ได้เป็นอันขาด ถ้าใช้เข้า วันเข้าพรรษาก็ผิด ฯ แต่ถือปั๊กขคณะนา แลวางอธิกมาศให้ชอบด้วยแล้ว วันเข้าพรรษาไม่ผิดเลย ได้ทดลองมามากแล้ว ฯ

(ตำราวางอธิกวาร)

เมื่อไม่ถือปั๊กขคณะนา จะคิดแต่หาตำราวางอธิกวาร ก็ต้องดูการของปั๊กขคณะนา เมื่อไรสมุหที่มีวันพระตามธรรมเนียมทั้ง ๔ วันพระ ถูกต้องกันกับวันพระในปั๊กขคณะนา ตลอดแต่ต้นสมุห มา ๑๕ ปั๊กข์ก็ดี ๑๑ ปั๊กข์ก็ดี ตามสมุหใหญ่สมุหน้อย ให้บวกเกณฑ์กำลังอธิกวารตั้งแต่ปั๊กข์ต้นไปในสมุหนั้นมาทุกปั๊กข์ทุกเดือน จนกระทั่งวัน

ดับเดือน ๗ จึงนับปีเอาเดือน ๗ เป็นปลาย เอาเดือน ๘ เป็นต้นต่อไป ๆ ถ้าปีไม่มีอธิกมาศ คือแต่เดือนแปดไปถึงสิ้นเดือน ๗ หน้า เพียง ๑๒ เดือน ให้เอา ๘ โมง ๔๘ นาฑี ๒๘ วินาฑี แล ๕๖ สตางค์ บวกเข้าเป็นกำลังอธิกวารค้าง แลปีต่อไปนั้นมิใช่คราวจะมีอธิกมาศ คือเดือน ๘ เป็น ๒ หน ตามธรรมเนียมบ้านเมือง ๆ ถ้ากำลังอธิกวารค้างถึง ๑๒ โมง ถ้าถือตามปักขคณะนา จะวางอธิกวารเดือนเจ็ดเป็นเดือนถ้วน เข้าพรรษาไม่ผิด ๆ ถ้าไม่วาง เข้าพรรษาเดือนแปดแรมค่ำหนึ่ง จะผิดไป ต้องเข้าพรรษาแรม ๒ ค่ำจึงชอบ ๆ แต่กำลังอธิกวารขึ้นเพียง ๑๒,๑๓ โมงเท่านั้น โหรเขามักพะวงไปด้วยกำลังพระจันทร์แลพระอาทิตย์ ที่เดินเกินเวลามัธยม ลางทีมาคงเห็นเป็นเพ็ญในวัน ๑๕ ค่ำอยู่ เขามักไม่ยอมให้วางอธิกวารต่อกำลังอธิกวารในวันดับเดือนเจ็ดขึ้นถึง ๑๗,๑๘ โมง ขึ้นไป ถึงพระจันทร์เพ็ญเร็วนัก ก็ไม่เข้ามาถึงวัน ๑๕ ค่ำ ได้ เขาจึงเห็นพร้อมยอมให้วางอธิกวาร ๆ ถ้าปีต่อไปเป็นปีมีอธิกมาศ คือเดือน ๘ เป็นสองหน ตามธรรมเนียมบ้านเมืองแล้วถึงกำลังอธิกวารในวันดับเดือน ๗ จะมาเท่าใด ก็วางอธิกวารไม่ได้เป็นอันขาด ๆ

ในปีมีอธิกมาศ คือนับแต่ขึ้นค่ำหนึ่งปฐมาสาธไปจนถึงสิ้นเดือน ๗ ในปีหน้า ๑๓ เดือนนั้น เอากำลัง ๑๓ เดือน คือ ๙ โมง ๓๒ นาฑี ๒๘ วินาฑี ๔๔ สตางค์ บวกเข้าด้วยแล้ว เอา ๑๒ โมง หักจำนวนโมงเสีย ๆ เพราะมีอธิกมาศคราวไร ใช้เดือนแปดทุติยาสาธเป็น ๓๐ ก็กินกำลังอธิกวารเสีย ๑๒ โมง ทุกเมื่อ ๆ ก็ถ้าในวันดับเดือน ๗

ที่เดือนหน้าต่อกับปีมีอธิกมาศนั้น มีกำลังอธิกวารค้างอยู่น้อย ถึงบวกเข้า ๙ โมง ก็ยังต่ำกว่า ๑๒ โมงอยู่เมื่อนั้น ให้เอาจำนวนค้างกำลังอธิกวารที่บวกแล้วนั้น กลับไปหัก ๑๒ โมง เศษตั้งไว้เป็นเกณฑ์เกินไปกับเดือน ๗ ปีหน้าต่อไป บวกกำลัง ๑๒ เดือนปีหน้าแล้ว จึงเอาเกณฑ์เกินไปหักกำลังนั้นเสีย เศษเป็นกำลังอธิกวารในที่สุดเดือน ๗ ต่อไป ฯ

ก็ถ้าในที่สุดเดือน ๗ ปีไม่มีอธิกมาศ คือ เดือน ๘ สองหนไม่ตามมา ถ้ากำลังอธิกวารมีอยู่กว่า ๑๒ โมง ขึ้นไปถึง ๑๗,๑๘ โมงแล้ว ไม่มีใครเถียงเลย เมื่อนั้นถึงคราวอธิกวารแท้ ให้เอาเดือน ๗ เป็นเดือนถ้วน แล้วเอานาฑีหนึ่ง กับ ๒๙ วินาฑี ๒๐ สตางค์ บวกเข้ากับเกณฑ์อธิกวาร สำหรับวันหนึ่งซึ่งแทรกนั้น ฯ

ก็เกณฑ์อธิกวารนั้น ถ้าหมักหมมมาไม่ได้แก้แต่หลังจนขึ้นถึง ๒๔ โมง มีเศษ ให้เอา ๒๔ โมงหักเสีย เศษเป็นเกณฑ์อธิกวารในแรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๗ นั้น ฯ ถ้าเกณฑ์อธิกวารไม่ถึง ๒๔ โมง ให้กลับเอาไปลบ ๒๔ โมง เศษตั้งไว้เป็นเกณฑ์เกิน ฯ ถ้าเกณฑ์ใช้เกินน้อยกว่า ๘ โมง ๔๘ นาฑี ๒๕ วินาฑี ๕๖ สตางค์ลงมา ก็เอาไปลบเกณฑ์นั้นเศษเป็นกำลังอธิกวารเหลือในเดือน ๗ ปีหน้า ฯ ถ้าเกณฑ์เกินมากกว่ากำลังอธิกวารสำหรับ ๑๒ เดือน ปีนั้น ก็เอากำลังอธิกวารลบเกณฑ์เกินไปตั้งไว้เป็นเกณฑ์เกินในปลายเดือน ๓ ปีหน้า เพื่อจะได้หักแต่กำลังอธิกวารที่มีต่อ ๆ ไป ฯ

(เหตุที่วันพระตามธรรมเนียมคลาดเคลื่อนจากความจริง)

พึงเข้าใจเถิด ตามธรรมเนียมสยาม โหรเขาไม่ดูไม่คิดว่าเกณฑ์อธิกวารเป็นดอกเบี้ยค้างขึ้นเสมอเท่าไร ถึงคราวอธิกมาศ เขาก็ใช้กึ่งตำลึง เมื่อวางอธิกวารแล้ว เขาใช้เต็มตำลึงทุกที ๆ ก็อธิกมาศคราวไร เอาเดือน ๘ หลังเป็น ๓๐ วัน ขวางเข้าก็เป็นอันใช้ ๑๒ ๆ ก็ถ้ากำลังอธิกวารมีกว่า ๑๒ โมง ก็เป็นอันหักใช้ไปได้ ถ้ามีไม่ถึง ๑๒ โมง ก็เป็นอันใช้เกินไปบ้าง ต้องผ่อนหักกันกับดอกเบี้ยที่ขึ้นต่อไปจนหาย ๆ ถ้าเขาวางอธิกวารเมื่อไร เขาก็ใช้ถึง ๒๔ โมง ลางทีก็เกินมาก ลางทีก็เกินน้อย ๆ

อนึ่ง ให้รู้ว่ากำลังอธิกวารขึ้นถึง ๖ โมง ไม่ได้ใช้ วันพระในสี่ปักข์จะคลาดไปปักข์หนึ่ง จะถูกอยู่ ๓ ปักข์ ถ้าขึ้นถึง ๑๒ โมง จะคลาดไปสองปักข์ จะถูกอยู่สองปักข์ ถ้าขึ้นถึง ๑๘ โมง จะคลาดไปสามปักข์ จะถูกอยู่ปักข์เดียว ถ้าขึ้นถึง ๒๔ โมง จะคลาดกันไปทุกปักข์วันพระ วันพระที่แท้จะเป็นหลังไปหมด ๆ

ว่าข้างใช้เกินเล่า ถ้าใช้เกิน ๖ โมง จะผิดกันปักข์หนึ่ง ถูก ๓ ปักข์ ถ้าใช้เกิน ๑๒ โมง จะผิด ๒ ปักข์ ถูกสองปักข์ คือวันพระแท้ จะเป็นหน้าวันพระตามธรรมเนียมไป ๆ

ในปีมะเมีย โทศก จุลศักราช ๑๒๓๒ ต่อไปนี้ ในวัน ๒ ๑๔ ๗ ค่ำ เกณฑ์อธิกวารขึ้นถึง ๑๓ โมงเศษ ถ้าโหรวางอธิกวาร ก็จะมีเกณฑ์เกินถึง ๑๐ โมง ต่อไปนั้นจะมีวันผิดเพราะใช้เกิน ๆ ต่อนั้นไปเดือนแปดขึ้นค่ำหนึ่งปีมะเมีย จนถึงเดือนเจ็ดสิ้นเดือนในปีมะแมมีวันพระ ๔๘

วันพระ จะผิดอยู่ ๑๖ วันพระ จะเป็นหน้าวันพระตามธรรมเนียมไป อีก ๑๓ วันพระจะต้องกัน ๆ ก็ถ้าไม่วางอธิกวาร ในปีมะเมีย โทศก จะไปวางต่อปีมะแม ตรีศก จุกศักราช ๑๒๓๓ แล้ว เกณฑ์อธิกวารจะขึ้นในวันดับเดือนเจ็ดปีมะแมนั้นถึง ๒๒ โมง วันพระที่แท้จะเป็นหลังวันพระตามธรรมเนียมไปถึง ๒๘ วันพระ จะถูกอยู่แต่ ๒๐ วันพระ ฯ โดยไม่เชื่อก็คอยดูไปเถิด คอยนับไปเถิด พระจันทร์ในท้องฟ้าจะเพ็ญแรมค่ำหนึ่ง จะกึ่ง ๙ ค่ำ ไปโดยมากเหมือนอย่างว่านี้ ฯ จะให้ผิดน้อยดีหรือจะให้ผิดมากดี ก็ตามแต่จะเห็นควรไม่บังคับ ฯ ด้วยผู้เจ้าตำรานี้ทำเพื่อจะถือสาสนาให้ถูกตามลัทธิตัวเอง ใครจะเชื่อก็เชื่อ ใครไม่เชื่อก็แล้วไป ไม่บังคับขัดธรรมเนียมบ้านเมืองที่ท่านทั้งหลายเชื่อถือพร้อม ๆ กันนั้นดอก เป็นแต่รู้อย่างไรก็ว่าไปตามรู้ เห็นอย่างไรก็ว่าไปตามเห็น ฯ

ตำราอธิกมาศของสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว)

ตำราอธิกมาศได้ใหม่ ควรจะรู้ทั่วไปในธรรมยุติกา ว่าโดยย่อตามที่รู้แล้ว ตั้งศักราชลง เอา ๑๑๗๐ ลบ เอา ๑๙ หาร

เศษ ๑ เดือน ๕ เป็นเดือนอธิมาศ

เศษ ๓ เดือน ยี่ เป็นเดือนอธิกมาศ

เศษ ๖ เดือน ๑๐ เป็นเดือนอธิกมาศ

เศษ ๙ เดือน ๗ เป็นเดือนอธิกมาศ

เศษ ๑๑ เดือน ๓ เป็นเดือนอธิกมาศ

เศษ ๑๔ เดือน ๑๒ เป็นเดือนอธิกมาศ

เศษ ๑๗ เดือน ๘ เป็นเดือนอธิกมาศ ฯ

ถ้าจัดตามลำดับ ตติเย ทุติเย แล้ว เศษ ๑ เป็น ตติเย ที่แรก, เศษ ๓ เป็น ทุติเย ที่สอง, เศษ ๖ เป็นตติเย ที่สาม เศษ ๙ เป็น ตติเย ที่สี่, เศษ ๑๑ เป็นทุติเย ที่ห้า, เศษ ๑๔ เป็นตติเย ที่หก, เศษ ๑๗ เป็นตติเย ที่เจ็ด ฯ

สูตรนับดังนี้ ตติเย ทุติเย ตติเย ตติเย ทุติเย ตติเย ตติเย ฯ

ปีขาล อัฐศก จุลศักราช ๑๒๒๘ นี้ เป็น ตติเย ทีแรก ทั้งเขาทั้งเราในต้นตำราประทานใหม่ จะถูกกันรอบละสามหน ฯ

เหตุหมาย ตำราอธิกมาศ อธิกวาร แลปักขคณะนา พระบรมราชาธิบาย ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ พิมพ์

ตามฉบับที่สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช โปรดให้พิมพ์เมื่อ พ. ศ. ๒๔๖๗ ประกอบกับฉบับที่พิมพ์ในหนังสือธรรมจักษุ เล่ม ๒๑ ตอนที่ ๑ ประจำเดือนตุลาคม พ. ศ. ๒๔๗๘. ในการพิมพ์ครั้งนี้ ได้จัดวรรคตอนให้เรียบร้อยอ่านง่ายขึ้น แลบอกนำเรื่องเป็นตอน ๆ ด้วย, แต่อักขรวิธีได้คงรักษาไว้ตามฉบับที่พิมพ์เมื่อ พ. ศ. ๒๔๖๗ โดยมาก.

ขยายความแห่งพระบรมราชาธิบาย*

พระบรมราชาธิบายเรื่อง อธิกมาส อธิกวาร และปักขคณนาวิธีนั้น ปรากฏในท้องเรื่องว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชนิพนธ์ เมื่อปีมะโรง พุทธศักราช ๒๔๑๑ จุลศักราช ๑๒๓๐ คงจะทรงพระราชนิพนธ์เสร็จก่อนวันเพ็ญเดือนหก อันเป็นวันวิสาขบูชา ไม่น้อยกว่า ๑๕ วัน สังเกตได้ว่า มูลเหตุที่นำให้ทรงมีพระบรมราชาธิบายเรื่องปักขคณนานั้น น่าจะสืบเนื่องจากการที่มีบางท่านเข้าใจผิด หรือไม่เข้าใจวิธีคิดวันธรรมสวนะตามปักขคณนา อันมักจะมีการเหลื่อมล้ำไม่ตรงกันกับวันธรรมสวนะแห่งประเพณีนิยม ตามวิธีของปฏิทินฝ่ายบ้านเมือง ในปีพุทธศักราช ๒๔๑๑ นั้น ว่าตามเกณฑ์ปักขคณนา เดือน ๕ เป็นเดือนถ้วน มี ๓๐ วัน ทั้งปักษ์ข้างขึ้นและปักษ์ข้างแรมเป็นปัณณรสีดิถีด้วยกัน ทำให้ขึ้น ๑ ค่ำเดือนหกเป็นวันสิ้นเดือนห้า และวันขึ้น ๒ ค่ำเป็นขึ้น ๑ ค่ำเดือนหก อนึ่งเดือนหกเป็นเดือนขาด แต่ขาดตอนปักษ์ข้างขึ้นเป็นจาตุทฺทสีดิถี ปักษ์ข้างแรมเป็นปัณณรสีดิถี กล่าวอีกนัยหนึ่ง เกณฑ์ปักขคณนาในปีนี้ผิดตรงข้ามกับวิธีประเพณี คือเดือนห้า แทนที่จะเป็นเดือนขาดกลับเป็นเดือนถ้วน เดือนหกแทนที่จะเป็นเดือนถ้วนกลับเป็นเดือนขาดและขาดในข้างขึ้นอีกด้วย ตามประเพณีบ้านเมือง เดือนขาดย่อมขาดแต่ข้างแรมเท่านั้น ผู้ที่ไม่รู้หลักแห่งปักขคณนา ได้ทราบพฤติการณ์อย่างนี้ย่อมต้องฉงนอยู่

---

* ของนายพิพัฒน์ สุขทิศ.

เป็นธรรมดา อาจเป็นได้ว่ามีผู้สงสัยในเรื่องวันทำพิธีวิสาขบูชาในปีนั้นว่า ถ้าทำตามวันแห่งปักขคณนาแล้ว จะไม่ถูกต้องตามขนบประเพณี และได้ถวายหนังสือกราบทูลเป็นทำนองโต้แย้งด้วยความไม่ประสงค์ดี ผู้นั้นอาจเป็นผู้เคยบวชเรียนมานานและสึกเป็นฆราวาสแล้วหรือยังเป็นภิกษุอยู่ก็เป็นได้ เป็นเหตุให้ทรงกริ้วในความไม่ประสงค์ดีของผู้นั้น แต่ทรงเห็นเหตุผลอันสมควรที่จะมีพระบรมราชาธิบายเรื่องปักขคณนาอย่างละเอียดเพื่อแก้ข้อโต้แย้งนั้น ความข้อนี้จะเห็นได้ในตอนต้นของพระ-บรมราชาธิบาย ที่ตรัสถึงบรรชิพผู้ประพฤติตนไม่สมควรในขณะยังบวชอยู่ เมื่อสึกแล้วก็มักมีความประพฤติย่อหย่อนในเพศฆราวาสอีก โดยเฉพาะตัวผู้กราบทูลโต้แย้งนั้น ดูเหมือนทรงจัดไว้ในประเภทเบาที่ทรงเรียกว่า "ไหลเถน" ซึ่งทรงอธิบายว่า "อย่างอื่นที่ควรแก่ปัญญาควรแก่ความรู้ แต่ไม่เป็นประตูหากินแล้ว ถึงจะได้ยินได้ฟังได้เรียนก็ลืมเลือนไหลเสีย" ทั้งนี้ก็เพราะว่า แม้ปักขคณาในปีนั้นจะมีวันธรรม-สวนะเหลื่อมล้ำกับวันแห่งปฏิทินบ้านเมืองบ้างก็ตาม แต่วันวิสาขบูชาตามปักขคณนา ก็ตรงกับวันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือนหกตามประเพณีบ้านเมืองนั้นเอง เพราะปักษ์นั้นเป็นปักษ์ขาด ขึ้น ๒ ค่ำเดือนหกเป็น ๑ ค่ำและขึ้น ๑๕ ค่ำเดือนหกเป็นจาตุททสีของปักขคณนา

ในหน้าต้นแห่งสมุดปักขคณนาของเดิมมีข้อความบันทึกไว้ดังนี้ "ต้นสัมพยุหะเดิม ตั้งวัน ๗ ฯ ๑๑ ค่ำ ปีมะโรง ๑๐๗๔ ครั้งหลังเลื่อนไปปีเถาะ ๑๐๙๗ ตั้งวัน ๗ ฯ ๓ ค่ำ เป็นต้นปฐมสัมพยุหะมา ครั้นเมื่อปีเถาะ นพศก ศักราช ๑๒๒๙ มีพระบรมราชโองการสั่งว่า วัน ๑ ฯ ๔

ปีเถาะ นพศก ศักราช ๑๒๒๙ เวลาย่ำรุ่งต่อกับวัน ๒ ๆ ๔ ค่ำมานั้น พระจันทร์อย่างมัธยมอังกฤษเป็นสมาสัปต์ (คือพระจันทร์อยู่ในราศีลำดับที่ ๗ นับแก่ราศีอาทิตย์ อีกนัยหนึ่ง จันทร์เล็งอาทิตย์อันกำหนดว่าเป็นวันเพ็ญ) ต้องเวลากรุงเทพบางกอก ควรเป็นวันสุดสัมพยุหะใหญ่ที่ ๓ เข้าที่ ๔ วัน ๒ ๆ ๔ ค่ำ ปีเถาะ นพศก ๑๒๒๙ ตามคำนวณแต่สุริยศาสตร์สารัมภ์รามัญออก (คือได้ผลลัพธ์) ว่า พระจันทร์ดับเวลาย่ำรุ่งต่อวัน ๗ ๆ ๑๕ ๑๒ ค่ำ ปีมะโรง สัมฤทธิศก ศักราช ๑๒๓๐ ที่ดูเห็นมหาสัปต์ (ที่ถูกควรจะเป็นดับไม่ใช่สมาสัปต์) เวลาย่ำรุ่งเห็นจะเป็นเมืองหงสาวดี เมืองหงสาวดีเที่ยงทีหลังบางกอก ๑๗ นาที หรือ ๑๘ นาที คิดวันอุโบสถปีมะโรงก็เหมือนกัน คือรุกเร็วขึ้นไปสมุหะหนึ่งก็หาได้แก้ไม่ พอสิ้นแผ่นดินไปในปีมะโรงศกนั้น" คำว่า "มีพระบรมราชโองการสั่ง" ในบันทึกนั้นคงจะมีระยะกาลติดต่อคราวเดียวกันกับเวลาที่ทรงพระราชนิพธ์ พระบรมราชาธิบายเรื่องปักขคณนานั้นเอง การอาจเป็นได้ว่า เมื่อทรงรับคำโต้แย้งเรื่องวันวิสาขบูชาประจำ จ.ศ. ๑๒๓๐ และมีพระราชประสงค์จะทรงแก้คำโต้แย้งนั้นแล้ว จึงทรงตรวจระยะจันทร์เพ็ญจันทร์ดับถอยหลังไปตามหลักวิชาประกอบข้อเท็จจริงที่เป็นอยู่ในประเทศข้างเคียง เช่นประเทศพม่า จึงทรงได้หลักฐานเพิ่มเติมประกอบข้อพระสันนิษฐาน ในอันจะทรงเปลี่ยนวัน ตั้งต้นปักขคณนาใหม่เป็นครั้งที่ ๓ กล่าวคือครั้งแรกทรงกำหนดเอาวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ จ.ศ. ๑๐๗๔ เป็นที่ตั้งต้น ต่อมาทรงเห็นไม่เหมาะจึงเปลี่ยนมาตั้งต้นในวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๓ จ.ศ. ๑๐๙๗

ครั้งที่ ๓ นี้หากยังทรงพระชนม์อยู่ คงจะทรงเปลี่ยนจุดตั้งต้นใหม่ ซึ่งตามความในบันทึกที่ว่ารุกเร็วไปสมุหะหนึ่งก็คือ เลื่อนวันขึ้นต้นแห่งสัมพยุหะที่ ๔ ขึ้นมาเป็นวัน ๒ ๑ ๔ ปีเถาะ จ. ศ. ๑๒๒๙ ตรงกับวันที่ ๙ มีนาคม พ. ศ. ๒๔๑๐ (ดูตารางปักขคณนา พ. ศ. ๒๔๑๐) เมื่อเป็นดังนี้วันขึ้นต้นสัมพยุหะที่ ๑ ก็ต้องเลื่อนขึ้นไปอีก ๑๗ ปักษ์อันเป็นกำลังสมุหะหนึ่ง เป็นวัน ๑ ๑ ๗ ปีเถาะ จ. ศ. ๑๐๙๗ ตรงกับวันที่ ๒๒ พฤษภาคม พ. ศ. ๒๒๗๘ (ดูตารางปักขคณนา พ. ศ. ๒๒๗๘) เรื่องอย่างนี้เป็นของธรรมดาสำหรับการคิดค้นอะไรได้ใหม่ ๆ ซึ่งต้องการการตรวจสอบทดลองซ้ำแล้วซ้ำเล่า จนกว่าจะได้ข้อเท็จจริงที่แน่นอน หลักการแห่งปักขคณนานั้นเป็นหลักการที่เหมาะสมดีอยู่แล้ว ปัญหามีเพียงว่าจะเริ่มใช้หลักการนั้นในระยะกาลใดจึงจะเหมาะสมที่สุด กล่าวคือเมื่อนำหลักการไปใช้ในระยะเวลาที่เหมาะแล้ว จะได้ผลลัพธ์แห่งเวลาจันทร์เพ็ญจันทร์ดับถูกต้องหรือใกล้เคียงกับความจริงมากที่สุด

ตามที่กล่าวมานี้ เพื่อแสดงหลักฐานให้เห็นว่า พระบรมราชาธิบายเรื่องปักขคณนานั้น น่าจะเริ่มทรงพระราชนิพนธ์แต่ปลายปีเถาะ พ. ศ. ๒๔๑๐ นั้นแล้ว และทรงพระราชนิพนธ์เสร็จในต้นปีมะโรง พ. ศ. ๒๔๑๑ แต่ไม่เกินวันเพ็ญเดือนหกอย่างแน่นอน อย่างไรก็ดีปีมะโรงนี้เป็นปีสำคัญที่มีเหตุการณ์เกี่ยวกับพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ หลายเรื่อง เรื่องพระบรมราชาธิบาย อธิกมาสอธิกวาร และปักขคณนาวิธีนับเป็นเรื่องแรก เรื่องที่ ๒ ก็คือได้ทรงคำนวณทางหลักดาราศาสตร์ด้วยพระองค์เอง ได้ทรงทราบว่าปีมะโรง

นั้นจะมีสุริยุปราคาเต็มดวงในวัน ๓ๆ๑๐ ตรงกับวันที่ ๑๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ เวลา ๑๐ นาฬิกาเศษ และจะเห็นเต็มดวงจริง ๆ ได้ที่ตำบลหว้ากอ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ อันสุริยุปราคานั้นเชื่อกันในหมู่โหรมาแต่เดิมว่า ไม่มีทางที่จะจับเต็มดวงได้เหมือนจันทรุปราคา เมื่อพระองค์ทรงยืนยันตามทางคำนวณว่าจะมีสุริยุปราคาเต็มดวง ผิดไปจากที่เคยเชื่อกันมานั้น จึงไม่มีผู้ใดในหมู่โหรหรือแม้ในหมู่เจ้านายและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ในสมัยนั้นเชื่อตามพระองค์ เรื่องที่ ๓ เพื่อทรงแสดงความมั่นพระทัย จึงทรงอุตสาหะเสด็จไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาถึงตำบลหว้ากอนั้น การปรากฏสมจริงตามที่ทรงคำนวณไว้ทุกประการเป็นที่สรรเสริญแก่ชาวไทยและชาวต่างประเทศในพระปรีชาสามารถของพระองค์ ครั้นเสด็จกลับถึงพระนครแล้ว เริ่มทรงประชวร ในที่สุดเสด็จสวรรคตเมื่อ ๕ๆ๑๕๑๑ ตรงกับวันที่ ๑ ตุลาคม ๒๔๑๑ อันเป็นวันปวารณาออกพรรษาของพระสงฆ์ และเรื่องที่ ๔ ต่อมาในวัน ๑ๆ๑ ตรงกับวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน ก็เป็นวันขึ้นสัมพยุหะที่ ๔ อันได้มีพระราชปรารภจะเปลี่ยนแปลงให้รุกเร็วขึ้นไปเป็นวันที่ ๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๑๐ ดังกล่าวมาแล้ว

สมุดปั๊กขคณาของเดิมนั้น แสดงรายการปั๊กษ์สำเร็จไว้ทุก ๆ ปั๊กษ์ด้วยตีตารางประจำไว้ทุกปี ตารางหนึ่งแบ่งออกเป็น ๓ ช่อง ๆ แรกบอกวารขึ้น ๑ ค่ำแห่งเดือนจันทรคติทุกเดือน ช่องที่ ๒ บอกรายการปั๊กษ์ตามลำดับทุกเดือน บอกรายการยกย้ายปั๊กษ์ทุกจำนวน ๑ สมุหะ ช่องที่ ๓ บอกรายชื่อเดือนจันทรคติทุกเดือน นอกจากนั้นบอกพฤติการณ์

ปรกติอธิกวารและอธิกมาสแห่งปีปฏิทินไว้ พร้อมกับรายการอธิกมาสในแบบปักขคณนา

การจัดรายละเอียดแห่งปักขคณนา หรือเรียกอีกนัยหนึ่งว่าปักษ์สำเร็จนั้น มีบันทึกไว้ในหน้าต้นของสมุดว่า พระเถระ ๒ รูปช่วยกันจัดทำขึ้น ภายหลังแต่วันสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ และจัดให้เขียนต้นฉบับไว้เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓ อันเป็นปีที่ ๓ นับแต่ปีสวรรคต พระเถระ ๒ รูปนั้นระบุนามฉายาไว้ว่า ปญฺญาอคฺโค และอายุวฑฺฒโน สอบแล้วได้ความว่า ปญฺญาอคฺโคนั้นเป็นพระนามฉายาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ส่วนอายุวฑฺฒโนเป็นนามฉายาของพระอริยมุนี (เอม)

มีบันทึกไว้ด้วยว่า จัดทำปักษ์สำเร็จไว้ ตั้งแต่สัมพยุหะที่ ๑ เป็นต้นมา แต่เมื่อตีพิมพ์สมุดเล่มนี้ ค้นหาสมุดเล่มที่ ๑ อันจดรายการปักษ์ในสัมพยุหะที่ ๑ ไม่พบ คงพบแต่เล่มที่ ๒ ซึ่งเริ่มรายการในปี จ.ศ. ๑๒๓๐ อันเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ สวรรคต กับเล่มที่ ๓–๔ ซึ่งเขียนรวมอยู่ในสมุดเล่มที่ ๒ แต่แยกให้เห็นต่างกันเป็นเล่ม ๆ ไป ในการตีพิมพ์นี้จึงได้คำนวณรายการปักษ์สำเร็จตั้งแต่สัมพยุหะที่ ๑–๒–๓ ซึ่งเข้าใจว่ารวมอยู่ในเล่มที่ ๑ ทั้งหมดใหม่ สังเกตว่าเล่ม ๒ ที่ขึ้นต้นในปี จ.ศ. ๑๒๓๐ อันเป็นปีมีระยะคาบเกี่ยวระหว่างสัมพยุหะที่ ๓ กับที่ ๔ นั้น ท่านผู้จัดทำคงประสงค์จะให้เล่มนี้เป็นอนุสรณ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ผู้ทรงคิดตำราปักขคณนาขึ้น และเสด็จสวรรคตในปีนั้น

มูลเหตุแห่งการบัญญัติปักขคณนาวิธี

เมื่อได้อ่านและศึกษาพระบรมราชาธิบายเรื่อง อธิกมาส อธิกวาร และปักขคณนาวิธีโดยละเอียดแล้ว พอจะค้นหามูลเหตุที่นำให้ทรงคิดและตั้งแบบปักคณนาขึ้นว่ามีอยู่ ๕ ประการ

๑. ประเพณีการนับวันคืนเดือนปีของประชาชนชาวไทย อันไม่สอดคล้องต้องกันกับหลักตำราดาราศาสตร์

๒. การคำนวณปฏิทินของฝ่ายบ้านเมืองด้วยใช้เกณฑ์ในตำราสุริยาตรเป็นหลักมาแต่โบราณกาลนั้น ไม่มีกฎเกณฑ์และระเบียบที่แน่นอนตายตัวในบางประการ แม้มีระเบียบแน่นอนตายตัวในบาง-ประการ ระเบียบนั้นก็ไม่ถูกต้องอย่างแท้จริง

๓. ตำราสุริยาตรในส่วนที่เกี่ยวกับการคำนวณ มัธยม สมผุสของพระอาทิตย์และพระจันทร์นั้น คลาดเคลื่อนผิดกับความจริงที่ปรากฏในท้องฟ้าไปมากแล้ว

๔. บุคคลผู้มีหน้าที่คำนวณปฏิทินฝ่ายบ้านเมืองในอดีต ตลอดมาจนถึงสมัยที่ทรงตั้งแบบปักขคณนา ไม่เอาใจใส่ในการตรวจสอบหรือคำนวณปฏิทินให้ถูกต้องเป็นรายปี

๕. ในทางพุทธศาสนา มีพุทธบัญญัติอันเกี่ยวกับวันและเวลาไว้มากประการด้วยกัน หากถือเอาวันและเวลาตามปฏิทินฝ่ายบ้านเมืองซึ่งมักจะคลาดเคลื่อนกับวันเพ็ญจริงดับจริงในท้องฟ้า เป็นหลักปฏิบัติกิจของพระศาสนา อาจไม่ถูกต้องตรงตามพุทธประสงค์

ขอขยายความในมูลเหตุ ๕ ประการนี้ให้กระจ่างขึ้นอีกหน่อยหนึ่ง

ก. ประเพณีของชาวไทยถือสืบต่อกันมาแต่โบราณ กำหนดเดือนจันทรคติไว้ว่าปีหนึ่งมี ๑๒ เดือน ให้เดือนที่มีเลขจำนวนคู่เป็นเดือนถ้วนมี ๓๐ วัน เดือนที่มีเลขจำนวนคี่เป็นเดือนขาดมี ๒๙ วัน ยืนตัวอยู่ดังนี้เสมอไป โดยนัยนี้ปีหนึ่งจึงมีเดือนถ้วนและเดือนขาดสลับเป็นคู่กันไปรวม ๖ คู่ ๆ หนึ่งมีกำลังวัน ๕๙ วัน รวม ๖ คู่เป็นจำนวน ๓๕๔ วัน แต่กำลังปานกลางที่เรียกว่ามัธยมของดวงจันทร์นั้น เดือนหนึ่งมี ๒๙ วัน ๑๒ โมง ๔๔ นาที ๒.๘๘ วินาที (ตามเกณฑ์ในตำราสารัมภ์ซึ่งทรงใช้เป็นหลักในการคำนวณปักขคณนา) ดังนั้นในเวลา ๒ เดือนจึงมีกำลังวัน ๕๙ วัน ๑ โมง ๒๘ นาที ๕.๗๖ วินาที เทียบเดือนตามประเพณีซึ่งกำหนด ๒ เดือนมี ๕๙ วันถ้วนทุกระยะ จึงเห็นได้ว่าในทุก ๒ เดือนประเพณี ระยะกาลแห่งดวงจันทร์คลาดไป ๑ ชั่วโมง ๒๘ นาที กับ ๕.๗๖ วินาที จำนวนที่คลาดไปนี้แหละเมื่อล่วงไปหลายเดือนเข้าก็สะสมกันครบ ๑ วันที่เรียกว่าอธิกวาร หมายความว่าเป็นกำลังวันของพระจันทร์ที่เกินไปจากจำนวนที่นับตามประเพณีให้ ๒ เดือน มี ๕๙ วันถ้วน ทรงถือเกณฑ์ที่ผิดกันนี้เป็นหลักประธานในการบัญญัติปักขคณนา ซึ่งจะกล่าวต่อไป

ข. การกำหนด ๒ เดือนมี ๕๙ วันถ้วน รวม ๑๒ เดือนมี ๓๕๔ วันถ้วนนี้เป็นจันทรคติ คือกำหนดเอาการเคลื่อนที่ของดวงจันทร์เป็นหลัก ทั้งนี้ไม่ได้คิดเศษที่กล่าวในข้อ ก. รวมเข้าด้วย เมื่อคิดเศษที่คลาดกันทุก ๒ เดือน รวม ๖ ครั้งเข้าด้วยจะเป็น ๓๕๔ วัน ๘ โมง

๔๘ นาที ๓๔.๕๖ วินาที แปลว่าใน ๑ ปีนั้นมีอธิกวารเพิ่มขึ้นถึง ๘ ชั่วโมงเศษ ซึ่งตามประเพณีที่กล่าวในข้อ ก. ยังไม่มีวิธีจัดชดใช้เศษที่เกินนั้นเลย ในระเบียบแห่งปฏิทินบ้านเมืองได้กำหนดวิธีชดใช้ด้วยเพิ่มอธิกวารขึ้น ๑ วัน แต่จะเพิ่มในปีใดนั้น ไม่มีระเบียบที่แน่นอนเลย มีทำนองคล้ายกับจะคิดเพิ่มเอาตามใจชอบของผู้ทำปฏิทิน ซึ่งเพิ่มในระยะปีห่างกันบ้าง ชิดกันบ้าง นี้เป็นข้อบกพร่องในปฏิทินบ้านเมือง ที่ทรงสังเกตได้จากปฏิทินบ้านเมืองย้อนถอยหลังไปในจำนวนตั้งร้อย ๆ ปีอนึ่ง เกณฑ์อธิกมาสที่วางในปฏิทินบ้านเมืองนั้น คือระยะเวลาแห่งวันทางจันทรคติปีหนึ่งที่น้อยกว่าวันทางสุริยคติ ปีหนึ่งประมาณ ๑๐ วันเศษ ในเวลาประมาณ ๓ ปีคลาดกันเดือนหนึ่ง ท่านจึงวางวันจันทรคติเพิ่มขึ้น ๓๐ วันในปีที่ ๓ บ้างปีที่ ๒ บ้าง เพื่อทำให้วันทางจันทรคติเสมอกันกับวันทางสุริยคติ กฎเกณฑ์การวางอธิกมาสในปีใดบ้างนั้นในยุคที่ตั้งปักขคณนานับว่ามีระเบียบที่แน่นอน แต่การที่กำหนดให้วางอธิกมาสได้เฉพาะต่อท้ายเดือน ๘ แห่งเดียวนั้น ยังไม่ถูกต้องด้วยเหตุผลและข้อเท็จจริง นับว่าเป็นการถูกต้องได้ในการคิดอย่างหยาบ แต่ว่าในทางละเอียดแล้วยังเป็นการคลาดเคลื่อนอยู่ เรื่องอธิกมาสนี้ได้ทรงคำนวณวางระเบียบใหม่ในทางละเอียด

ค. ปฏิทินฝ่ายบ้านเมืองนั้น ตั้งแต่ครั้งโบราณตลอดมาจนถึงปัจจุบันนี้ คำนวณวันเดือนปีด้วยอาศัยเกณฑ์ในตำราสุริยาตรเป็นหลัก ตำราคำนวณทางดาราศาสตร์ที่มีใช้ในประเทศไทยมีอยู่ ๒ ตำรา คือ ตำราสุริยาตร สำหรับใช้คำนวณเกี่ยวกับวิถีโคจรของดาวพระเคราะห์

ต่าง ๆ และตำราสารัมภ์ ใช้คำนวณให้รู้เฉพาะเรื่องเกี่ยวกับจันทร-ปราคาและสุริยุปราคาเท่านั้น แต่อย่างไรก็ดี การคำนวณ มัธยม สมผุส ของอาทิตย์และจันทร์ คงมีอยู่ด้วยกันทั้ง ๒ ตำรา เทียบความสำคัญกันแล้ว ตำราสุริยาตรเป็นตำราหลักของบ้านเมืองย่อมสำคัญกว่าตำราสารัมภ์อันเป็นเพียงตำราลำลอง มีที่ใช้ในกิจการเฉพาะอย่าง แต่ในการบัญญัติตำราปักขคณนานั้น แทนที่จะทรงให้หลักแห่งสุริยาตรเป็นเครื่องคำนวณหาวันจันทร์เพ็ญจันทร์ดับ กลับทรงถือเอาเกณฑ์แห่งตำราสารัมภ์เป็นเครื่องคำนวณ เป็นอันชี้ให้เห็นโดยปริยายว่า ทรงนับถือหลักคำนวณจันทรคติและสุริยคติแห่งตำราสารัมภ์ว่า ถูกต้องแม่นยำกว่าตำราสุริยาตร เพื่อให้เห็นข้อแตกต่างกัน ได้แสดงรายละเอียดของ ๒ ตำราเปรียบเทียบกันไว้ดังต่อไปนี้ –

	ตำราสุริยาตร	ตำราสารัมภ์
ปีหนึ่งทางสุริยคติมีวัน	๓๖๕.๒๕๘๗๕ วัน	๓๖๕.๒๕๘๖๘๐๓๕ วัน
เดือนหนึ่ง ,, ,,	๓๐.๔๓๘๒๑ วัน	๓๐.๔๓๘๒๒๓๖ วัน
ปักษ์หนึ่ง ,, ,,	๑๕.๒๑๙๑๐ วัน	๑๕.๒๑๙๑๑๖๘ วัน
ปีหนึ่งทางจันทรคติมี	๓๕๔.๓๖๖๙๙๘๔ วัน	๓๕๔.๓๖๗๑๒๒๐๐ วัน
เดือนหนึ่ง ,, ,,	๒๙.๕๓๐๕๘๓๒ วัน	๒๙.๕๓๐๕๙๓๕๐ วัน
ปักษ์หนึ่ง ,, ,,	๑๔.๗๖๕๒๙๑๖ วัน	๑๔.๗๖๕๒๙๖๗๕ วัน

ง. ตามที่กล่าวแล้วว่า กำลังอธิกวารนั้นได้ถูกสะสมเพิ่มเติมขึ้นทุกขณะ ในจังหวะเท่า ๆ กัน ดังนั้นเมื่อสะสมขึ้นครบ ๑ วัน ก็ต้องเพิ่ม

๑ วันลงในปฏิทินเสมอไป แต่ทรงสังเกตในปฏิทินเก่า ๆ ถอยหลังเข้าไปเห็นการวางอธิกวารไม่มีระเบียบแน่นอนคงตัว จนถึงบางครั้งวางอธิกวาร ๒ ปีติดกัน ซึ่งแสดงให้เห็นการละเลย ไม่เข้มงวดในหน้าที่ของผู้ทำปฏิทินไม่วางอธิกวารที่ควรวางมาก่อนหลายปีแล้วนั้น ทำให้ระยะนั้นจันทร์เพ็ญจันทร์ดับคลาดเคลื่อนติด ๆ กันไปหลายปี แล้วจึงมาคิดแก้ไขภายหลัง

จ. มีพระพุทธบัญญัติอนุญาตให้พุทธศาสนิกชนรักษาศีลอุโบสถในวันจันทร์เพ็ญจันทร์ดับ เรียกว่าปัณณรสีหรือจาตุททสี สุดแต่จะเป็นปักษ์ถ้วนหรือปักษ์ขาด และในวันพระจันทร์กึ่งดวงคือวันที่ดวง-จันทร์มีภาคมืดกับภาคสว่างเท่ากันเรียกว่าอัฏฐมี มีปัญหาว่า ถ้าวันที่รักษาอุโบสถนั้น พระจันทร์ยังไม่เพ็ญจริงไม่ดับจริงหรือไม่กึ่งดวงจริง จะเป็นอันชื่อว่าได้รักษาอุโบสถตามพุทธานุญาตหรือไม่ ด้วยมีคำอธิบายอีกทางหนึ่งว่า การสมาทานศีลมีองค์ ๘ นั้น ถ้าสมาทานในวันอื่นที่ไม่ตรงกับวันทั้ง ๓ ที่กล่าวมา ไม่นับว่าเป็นการสมาทานและรักษาอุโบสถศีล เป็นแต่เพียงรักษาศีล ๘ อย่างธรรมดา เช่นเดียวกับศีลมีองค์ ๕ อันเรียกว่านิจศีล คือสมาทานและรักษาได้ทุกวันคืนตลอดไป อนึ่งถือกันว่าอานิสงส์ของศีลอุโบสถนั้น มีประณีตกว่าอานิสงส์ของศีลที่มิใช่ศีลอุโบสถ นี้เป็นปัญหาสำหรับพุทธศาสนิกชนที่เป็นคฤหัสถ์ทั่วไป ในฝ่ายพระภิกษุสงฆ์นั้นมีพุทธบัญญัติให้สงฆ์ทำอุโบสถสังฆกรรมทุกกึ่งเดือนคือทุกวันจันทร์เพ็ญและจันทร์ดับ ถ้าวันที่ทำอุโบสถสังฆกรรมนั้นมิใช่วันเพ็ญจริงดับจริง จะเป็นอันทำถูกตามพุทธบัญญัติหรือไม่ อนึ่ง มีพุทธ

บัญญัติให้ภิกษุจำพรรษาภายหลังที่สิ้นฤดูร้อนวันหนึ่ง คือวันแรกแห่งฤดูฝน หากภิกษุเริ่มเข้าพรรษาในวันที่ยังไม่สิ้นฤดูร้อนจริง ๆ จะเป็นการจำพรรษาที่ถูกต้องตามพุทธบัญญัติหรือไม่ ยังมีปัญหาอื่น ๆ ที่เกี่ยวกับพุทธบัญญัติทางวินัยอีกหลายอย่าง ซึ่งคิดในทางละเอียดแล้วมักจะเกิดขึ้นตรงหัวต่อระหว่างเวลาจันทร์เพ็ญกับเวลาจวนเพ็ญ เวลาจันทร์ดับกับเวลาจวนดับ เวลาจันทร์กึ่งดวงกับเวลาจวนกึ่งดวง ในที่สุดตรงหัวต่อระหว่างเวลาอรุณขึ้นกับเวลาอรุณยังไม่ขึ้น พระบาทสมเด็จพระ-จอมเกล้า ฯ ขณะยังทรงผนวชอยู่ ทรงเป็นผู้หนักในพระธรรมวินัย มีพระราชประสงค์ชักนำพุทธบริษัทให้ประพฤติปฏิบัติธรรมวินัยให้ถูกต้องตามพุทธบัญญัติมากที่สุดเท่าที่จะเป็นได้ ในส่วนที่เกี่ยวกับเรื่องวันและเวลานั้น ทรงรังเกียจในระเบียบการทำปฏิทินในแบบอย่างที่ทำกันมาแล้วแต่เดิม ว่าไม่ใคร่จะถูกต้องกับเวลาจันทร์เพ็ญจันทร์ดับ ดังเหตุผลที่กล่าวมาในข้อ ก. ถึง ง. นั้น จึงทรงขวนขวายหาวิธีกำหนดระเบียบและกฎเกณฑ์ใหม่ จนเป็นรูปปักขคณนาวิธีขึ้นดังกล่าวแล้ว ทั้งนี้มิใช่จะทรงปฏิเสธไม่ยอมรับรู้ปฏิทินแบบบ้านเมือง ในกรณีอื่นทั่วไปก็ทรงถือปฏิทินบ้านเมืองนั้นเองเป็นหลัก เฉพาะกรณีเดียวอันเกี่ยวกับพุทธบัญญัติเรื่องเวลาเท่านั้น ที่ทรงแนะนำให้ใช้เกณฑ์ปักขคณนาบังคับ

ในระยะกึ่งแรกแห่งเวลาทรงผนวช เวลาและสถานการณ์น่าจะไม่อำนวยให้ทรงคิดแบบปักขคณนาขึ้นได้ ครั้นเมื่อเสด็จไปครองวัดบวร-นิเวศ เมื่อ พ. ศ. ๒๓๗๙ เวลานั้นมีพระชันษา ๓๒ ปี ทรงผนวชได้ ๑๒

พรรษา นับแต่นี้ไปเห็นจะทรงมีเวลาศึกษาดาราศาสตร์อย่างกว้างขวางจนสามารถทรงคิดแบบปักขคณนาขึ้นได้ จึงพอกำหนดระยะกาลได้อย่างกว้าง ๆ ว่า แบบปักขคณนานั้นมีกำเนิดขึ้นในระหว่าง พ.ศ. ๒๓๗๙ ถึง พ.ศ. ๒๓๙๔ อันเป็นปีทรงลาผนวชขึ้นครองราชสมบัติรวมเวลา ๑๕ ปี ขณะนั้นนับว่าแบบปักขคณนายังเป็นของใหม่เกินไป พระภิกษุสงฆ์น่าจะยังไม่ทราบซึ้งโดยทั่วกัน ตำราที่ทรงคิดขึ้น น่าจะยังคงมีบันทึกไว้เป็นตอน ๆ ไม่ต่อเนื่องกัน ตราบจนกระทั่งได้มีพระบรมราชาธิบายใน พ.ศ. ๒๔๑๑ แล้ว จึงนับได้ว่าพระบรมราชาธิบายนั้นเป็นตำราปักขคณนาอันสมบูรณ์ เพราะรวบรวมหลักการไว้ครบถ้วนในที่เดียวกัน

หลักและวิธีการแห่งปักขคณนานั้น ได้ทรงอธิบายเหตุผลและข้อเท็จจริงตลอดจนให้ตัวอย่างไว้อย่างละเอียดถี่ถ้วนแล้ว แต่สำหรับผู้ศึกษาที่ไม่คุ้นหรือไม่เคยสนใจในหลักดาราศาสตร์แบบง่าย ๆ มาก่อน ยิ่งเป็นผู้ไม่ถนัดในวิชาคำนวณด้วยแล้ว ดูจะเข้าใจยากอยู่สักหน่อย เพื่อจะให้เห็นเหตุผลและข้อเท็จจริงอีกแบบหนึ่ง เป็นการส่งเสริมให้เข้าใจพระบรมราชาธิบายง่ายและแจ่มแจ้งยิ่งขึ้น จึงขออธิบายตามวิธีใหม่ ด้วยยกเอาผลที่เป็นจริง คือแบบปักษ์สำเร็จที่ทำไว้ทั้ง ๓๑๑ ปีเป็นตัวอย่าง คำอธิบายตอนใดที่ยังไม่กระจ่าง ก็ศึกษาให้เข้าใจได้จากตัวอย่างจริง ๆ นั้น อีกนัยหนึ่ง เราพยายามสังเกตลักษณะและความเคลื่อนไหวของปักษ์สำเร็จอันเคลื่อนที่ไปเป็นจังหวะ ด้วยดูอักษรบอกรายการยกย้ายที่เชิงหน้าตารางปักขคณนาให้ตลอดสักพยุหะหนึ่งแล้ว ก็จะเข้าใจเรื่องพอสมควร ยิ่งตรวจไปหลาย ๆ พยุหะจนกระทั่งครบจำนวนสัมพยุหะหนึ่ง

หรือสองสัมพยุหะแล้ว ก็จะเกิดความจัดเจนยิ่งขึ้น ครั้นแล้วย้อนกลับมาดูคำอธิบายใหม่ จะเข้าใจได้อย่างง่ายดาย

กล่าวมาแล้วว่า ในการบัญญัติปักขคณนาขึ้นนั้น ทรงใช้เกณฑ์ทรงตำราสารัมภ์เป็นหลัก เกณฑ์ตำราสารัมภ์ได้กล่าวมาเมื่อสักครู่นี้แล้วด้วยเขียนเศษวันตามหลักทศนิยมไม่รู้จบ ทศนิยมไม่รู้จบในกรณีนี้ไม่รู้จักจบจริง ๆ คือมีเศษต่อท้ายจำนวนเลขที่เขียนไว้แล้วต่อไปอีกเท่าใด ๆ ก็ไม่สิ้นสุด แต่เพื่อตัดสั้นเท่าที่ต้องการ จึงเขียนเศษไว้เพียง ๘ ตำแหน่งเท่านั้น เศษนี้เป็นจำนวนที่ไม่เต็มวันคือไม่เต็ม ๒๔ ชั่วโมง ซึ่งอาจทอนลงเป็นโมง นาทีและวินาที ตามมาตราเวลาได้ ดังที่พระบรมราชาธิบายได้ทอนลงไว้ จะยกตัวอย่างให้เห็นสักกรณีหนึ่ง คือ

ปีหนึ่งทางสุริยคติมี	๓๖๕.๒๕๘๖๘๐๓๕	วัน
ปีหนึ่งทางจันทรคติมี	๓๕๔.๓๖๗๑๒๒๐๐	วัน
ปีจันทรคติน้อยกว่า	๑๐.๘๙๑๕๕๘๓๕	วัน

กระจายเศษวันเป็นโมง ๐.๘๙๑๕๕๘๓๕×๒๔=๒๑.๓๙๗๔๐๐๔๐ โมง

กระจายเศษโมงเป็นนาที ๐.๓๙๗๔๐๐๔๐×๖๐=๒๓.๘๔๔๐๒๔๐๐ นาที

กระจายเศษนาทีเป็นวินาที ๐.๘๔๔๐๒๔๐๐×๖๐=๕๐.๖๔๑๔๔ วินาที

ได้ผลว่า ปีหนึ่งทางจันทรคตินั้นมีจำนวนวันน้อยกว่าปีหนึ่งทางสุริยคติ ๑๐ วันวัน ๒๑ ชั่วโมง ๓๒ นาที ๕๐.๖๔ วินาที ตามพระบรมราชาธิบายว่าผิดกัน ๑๐ วัน ๒๑ ชั่วโมง ๒๔ นาที ๓.๔๔ วินาที คลาดจำนวนกันเล็กน้อย ทั้งนี้เพราะพระบรมราชาธิบายคิดปีทางสุริยคติว่ามี ๓๖๕ วัน ๖ ชั่วโมง ๑๒ นาที ๒๙ วินาทีเศษ เศษวินาทีไม่บอกว่า

เท่าใด เมื่อเอากำลังวันจันทรคติลบจึงถือว่าตรงเศษของวินาทีเป็น ๐ ผลลัพธ์จึงคลาดกันไป ๑๒.๘ วินาที ผลลัพธ์นี้คือเกณฑ์อธิกมาสที่ขึ้นในปีหนึ่ง แต่ตัวอธิกมาสนี้มิใช่ตัวสำคัญในการวางเกณฑ์ปักขคณนา ตัวสำคัญได้แก่เกณฑ์อธิกวาร เกณฑ์อธิกมาสเป็นเพียงตัวรอง ช่วยตกแต่งเกณฑ์อธิกวารให้เด่นขึ้นเท่านั้น

เกณฑ์อธิกวารเกิดขึ้นจากเกณฑ์กำลังวันของเดือนจันทรคติ ๑ เดือน คือ ๒๙.๕๓๐๕๙๓๕๐ วัน เอา ๒๙.๕ (๒๙ วัน ๑๒ ชั่วโมง) ลบเกณฑ์ ๑ เดือนเสียได้ผลลัพธ์เป็น ๐.๐๓๐๕๙๓๕๐ วัน เป็นเกณฑ์อธิกวารขึ้นใน ๑ เดือน เอา ๒ หารเป็นเกณฑ์อธิกวารขึ้นใน ๑ ปักษ์ คือ ๐.๐๑๕๒๙๖๗๕ วัน ทอนลงตามมาตราได้ ๒๒ นาที ๑.๖๓ วินาที เกณฑ์ในพระบรมราชาธิบายเป็น ๒๒ นาที ๑.๘๘ วินาที คลาดกัน เพียง ๐.๒๕ วินาที การผิดพลาดกันเพียงเล็กน้อยเช่นนี้ ไม่ทำให้ผลคำนวณผิดแปลกกันนัก ในการอธิบายโปรดดูตารางต่อไปนี้:–

ลำดับปักข์	วัน	ปัดเศษ	
๑.	๑๔.๗๖๕๒๙๖๗๕	๑๕	
๒.	๒๙.๕๓๐๕๙๓๕๐	๓๐	ก.
๓.	๔๔.๒๙๕๘๙๐๒๕	๔๕	
๔.	๕๙.๐๖๖๑๘๗๐๐	๕๙	ข.
๕.	๗๓.๘๒๖๔๘๓๗๕	๗๔	
๖.	๘๘.๕๙๑๗๘๐๕๐	๘๙	ค. วรรค
๗.	๑๐๓.๓๕๗๐๗๗๒๕	๑๐๔	ตัวแก้

ลำดับปักข์	วัน	ปั๋ดเศษ	
๘.	๑๑๘.๑๒๒๓๗๔๐๐	๑๑๘	ง.
๙.	๑๓๒.๘๘๗๖๗๐๗๕	๑๓๓	จ.
๑๐.	๑๔๗.๖๕๒๙๖๗๕๐	๑๔๘	
๑๑.	๑๖๒.๔๑๘๒๖๔๒๕	๑๖๓	
๑๒.	๑๗๗.๑๘๓๕๖๑๐๐	๑๗๗	ฉ.
๑๓.	๑๙๑.๙๔๘๘๕๗๗๕	๑๙๒	
๑๔.	๒๐๖.๗๑๔๑๕๔๕๐	๒๐๗	ช.
๑๕.	๒๒๑.๔๗๙๔๕๑๒๕	๒๒๒	
๑๖.	๒๓๖.๒๔๔๗๔๘๐๐	๒๓๗	ซ.
๑๗.	๒๕๑.๐๑๐๐๔๔๗๕	๒๕๑	

วรรคตัวยืน

ในที่นี้เรามิได้นำเกณฑ์อธิกวารขึ้นใน ๑ ปั๊กษ์ ผนวกกันไปทีละปั๊กษ์ ๆ อย่างในพระบรมราชาธิบาย แต่เอากำลังวันในปั๊กษ์หนึ่งแห่งเกณฑ์ในตำราสารัมภ์คือ ๑๔.๗๖๕๒๙๖๗๕ วันตั้ง แล้วเอากำลังตัวเองบวกเข้า ๒ ครั้ง ๓ ครั้งโดยลำดับจนถึง ๑๗ ครั้ง ตัวเลขที่เขียนในตารางนั้นเป็นผลบวกของการบวกแต่ละครั้งเรียงติดต่อกันไป ครั้นแล้วดูในช่องที่หมายว่า "ปั๋ดเศษ" คือจำนวนเศษทศนิยม ๘ ตำแหน่งนั้นปั๋ดขึ้นให้เป็น ๑ วันเสีย ปั๊กษ์ที่ ๑ เมื่อปั๋ดเศษแล้วมีจำนวนวัน ๑๕ วัน ปั๊กษ์ที่ ๒ มี ๓๐ วัน รวม ๒ ปั๊กษ์ มี ๓๐ วัน เป็นเดือนถ้วน สมมติ

ในที่นี้ว่าเป็นเดือนหก ปักษ์ที่ ๓ รวมวันจากปักษ์ที่ ๑–๒ ด้วยเป็น ๔๕ วัน ปักษ์ที่ ๔ รวม ๕๙ วัน ปักษ์นี้มีเศษวันน้อยเกินไป หากปัดเศษจะทำให้คลาดมาก จึงไม่ต้องปัดเศษ วิธีทำนองเดียวกันนี้ใช้ในปักษ์ที่ ๘ ที่ ๑๒ และที่ ๑๗ ด้วย เมื่อปัดเศษในปักษ์ที่ควรปัดครบทั้ง ๑๗ ปักษ์แล้ว เราจะเห็นรายการลำดับเดือนจันทรคติเป็นดังนี้ สองปักษ์หมาย ก. สมมติว่าเป็นเดือนหก คือเดือนถ้วนมี ๓๐ วัน สองปักษ์หมาย ข. เป็นเดือน ๗ เดือนขาดมี ๒๙ วัน สองปักษ์หมาย ค. เป็นเดือน ๘ ถ้วน สองปักษ์หมาย ง. เดือน ๙ ขาด สองปักษ์หมาย จ. เดือน ๑๐ ถ้วน สองปักษ์หมาย ฉ. เดือน ๑๑ ขาด สองปักษ์หมาย ช. เดือน ๑๒ ถ้วน สองปักษ์หมาย ซ. เดือน ๑ ถ้วน รวม ๑๖ ปักษ์คิดเป็นเดือนได้ ๘ เดือน จากเดือนหกถึงเดือนอ้ายว่าตามประเพณีก็เป็นเดือนถ้วนและเดือนขาดสลับกันมา แต่เมื่อคำนวณตามตารางนี้ปรากฏว่าเดือนที่ ๘ ตรงกับเดือนอ้ายนั้นเป็นเดือนถ้วนมี ๓๐ วัน ครั้นถึงปักษ์ที่ ๑๗ สุดท้ายเป็นปักษ์ขาดมี ๑๔ วัน ได้ความว่าปักษ์ที่ ๑๖ ซึ่งเป็นปักษ์ข้างแรมของเดือนอ้ายนั้น คิดตามวิธีประเพณีควรเป็นปักษ์ขาด เพราะเดือนอ้ายเป็นเดือนขาดมี ๒๙ วัน แต่ผลจากการคำนวณอย่างละเอียดปรากฏว่าปักษ์ที่ ๑๖ นั้นเป็นปักษ์ถ้วน เดือนอ้ายในกรณีนี้จึงควรเป็นเดือนถ้วน ปักษ์ที่ ๑๗ ในลำดับต่อมาเป็นปักษ์ขาด ซึ่งอยู่ในงวดครึ่งแรกของเดือนยี่ถัดมา อันทำให้เดือนยี่นั้นเป็นเดือนขาด และขาดในตอนข้างขึ้น ตรงนี้แหละคือจุดสำคัญอันเป็นหัวใจของตำราปักขคณนาทั้งหมด พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรงเห็นข้อคลาดเลื่อนของ

ประเพณีนับเดือนถ้วน เดือนขาดสลับเป็นคู่กันตลอดไปไม่มีข้อยกเว้น ก็ทรงอาศัยหลักที่ปรากฏทางคำนวณตรงปั๊กษ์ที่ ๑๖–๑๗ นี้เอง เรียกสั้น ๆ เพื่อจำง่ายว่า "เกณฑ์ ๘ เดือนครึ่ง" อธิบายว่าการจัดเดือนถ้วนเดือนขาดสลับเป็นคู่กันนั้น จะเป็นการถูกต้องตรงกับความจริงทางดาราศาสตร์อย่างมากที่สุดเพียง ๗ เดือนเท่านั้น ในเดือนที่ ๘ จะต้องเปลี่ยนรูปใหม่ เดือนที่ ๘ (สมมติในที่นี้ว่าเดือนอ้าย) จะเป็นเดือนขาดไม่ได้ต้องเป็นเดือนถ้วน เดือนขาดต้องตกในจังหวะครึ่งแรกของเดือนยี่เสมอไป ผลทางคำนวณตอนนี้ปรากฏว่าเมื่อสิ้นปั๊กษ์ที่ ๑๗ นั้นได้จำนวนวัน ๒๕๑ วันกับเศษวันอีกเล็กน้อยประมาณ ๑๔.๔ นาที จึงกำหนดเกณฑ์ ๒๕๑ วันนี้เป็นอัตราศูนย์กลางของปั๊กขคณนาวิธีเรียกว่า "**สมุหะ**" ที่ว่าอัตราศูนย์กลางก็เพราะกำหนดหมวดแห่งปั๊กขคณนาไว้ ๕ หมวดคือ สัมพยุหะ พยุหะ **สมุหะ** วรรค และปั๊กษ์ในกรณีนี้มี ๒ หมวดทั้งอยู่เบื้องบน อีก ๒ หมวดตั้งอยู่เบื้องล่างของหมวดสมุหะ

จำนวน ๑๗ ปั๊กษ์หรือ ๒๕๑ วันนี้ เป็นกำลังของสมุหะตัวหนึ่งซึ่งมีฐานเป็นวงกลมเรียกว่า "วัฏฏจักร" เมื่อวงวัฏฏจักรหมุนไป ๑๗ จังหวะครบรอบหนึ่งแล้ว ก็ย้อนกลับทวนต้นเป็นจังหวะที่ ๑ ใหม่พร้อมกับนำเศษแห่งวันประมาณ ๑๔.๔ นาทีนั้นติดไปด้วย ครบรอบที่ ๒ แล้ว ขึ้นรอบที่ ๓ อีกพร้อมกับเศษวันที่สะสมมาเป็น ๑๘.๘ นาที หมุนเวียนทำนองนี้เรื่อยไปครบ ๕ ครั้งสิ้นเวลา ๒๕๑.๐๑๐๐๔๔๗๕ × ๕ = ๑๒๕๕.๐๕๐๒๒๓๗๕ วัน (รวมทั้งจำนวนเศษวันที่สะสมไว้นั้นด้วย) ในระยะเวลาเหล่านี้ เกณฑ์ปั๊กษ์ที่ ๑๖–๑๗ ซึ่งทำหน้าที่เปลี่ยนเดือน-

ขาดเป็นเดือนถ้วน และเปลี่ยนเดือนถ้วนเป็นเดือนขาด ย่อมหน้าที่ของตนอยู่เรื่อย อาศัยเหตุที่ปักษ์ที่ ๑๗ เป็นปักษ์ขาดและเป็นกึ่งหนึ่งของเดือน จึงทำให้ปักษ์ขาดนี้เปลี่ยนที่ไปอยู่ในตอนข้างขึ้นของเดือนบ้างตอนข้างแรมของเดือนบ้างสลับกันไป และไปทำให้เดือนถ้วนเป็นเดือนขาดบ้าง ทำให้เดือนขาดกลายเป็นเดือนถ้วนบ้าง แล้วแต่จังหวะอันเคลื่อนที่ไปถึง

ในการเคลื่อนที่ของปักษ์ไปรอบวงวัฏฏะนั้น มีที่สังเกตอยู่ ๒ แห่ง ตรงลำดับปักษ์ที่ ๑๒ กับลำดับปักษ์ที่ ๑๖ ทราบมาแล้วว่า เมื่อขึ้นรอบใหม่นั้น เศษวันในรอบแรกย่อมติดไปด้วย เมื่อมีเศษสะสมมากขึ้นย่อมทำให้เวลาในแต่ละปักษ์ที่ผ่านถึงเปลี่ยนแปลงไป ตามพระมติมีว่า ถ้าอธิกวารในปักษ์ใดเพิ่มขึ้นเกือบถึง ๖ โมงแล้ว ให้ปักษ์นั้นเป็นปักษ์ถ้วน และปักษ์ต่อไปเป็นปักษ์ขาด (พึงทราบว่าในตำราสารัมภ์นั้นถือเกณฑ์เวลาย่ำรุ่งคือ ๖ โมงเช้าเป็นสิ้นสุดแห่งวันเก่าเริ่มต้นวันใหม่ ส่วนตำราสุริยยาตรนั้นถือเกณฑ์เวลาเที่ยงคืนเป็นสุดแห่งวันเก่าเริ่มต้นขึ้นวันใหม่) เวลา ๖ โมงนั้นเป็น ๑ ส่วนใน ๔ ส่วนของวันเขียนโดยหลักทศนิยมเป็น ๐.๒๕ วัน ดังนั้นเวลา ๐.๒๔ วันจึงเป็นเวลาใกล้จะถึง ๖ โมง ปักษ์ที่ ๑๖ นั้นมีรายการในตารางเป็น ๒๓๖.๒๔..... วัน ปักษ์นี้จึงเป็นปักษ์ถ้วน แทนที่จะเป็นปักษ์ขาด ซึ่งทำให้เดือนอ้าย (ที่สมมติขึ้น) กลายเป็นเดือนถ้วน ส่วนปักษ์ที่ ๑๒ นั้นมีรายการในตารางเป็น ๑๗๗.๑๘..... วัน ตามกำหนดเป็นปักษ์ขาด แต่เศษวันอยู่ในจังหวะใกล้เคียงกับ ๖ โมง ดังนั้นเมื่อปักษ์เคลื่อนที่ไปหลายรอบเข้า เศษวัน

ก็ใกล้จะถึง ๖ โมงขึ้นทุกที เมื่อเศษเป็น ๐.๒๔ วันเมื่อใด จำต้องเพิ่มให้ปั๋กศ์ที่ ๑๒ นั้นเป็นปั๋กษ์ถ้วน เพื่อให้คำอธิบายชัดเจนขึ้น โปรดดูรายการในกระดานปั๋กษ์ต่อไปนี้

ปั๋กขคณนา

	๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	๘	๙	๑๐	๑๑	๑๒	๑๓	๑๔
สัมพยุหะ	ม	ม	ม	ม	ม	ม	ม	ม	ม	ม	ม	ม	ม	ม
	๑๕	๑๖	๑๗	๑๘										
	ม	ม	ม	จ										
	๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	๘	๙	๑๐	๑๑			
พยุหะ	จ	จ	จ	จ	จ	จ	จ	จ	จ	จ	ม			
	จ	จ	จ	จ	จ	จ	จ	จ	จ	ม				
สมุหะ	ม	ม	ม	ม	ม	ม	จ							
	๑	๒	๓	๔	๕	๖								
	ม	ม	ม	ม	ม	จ								
	๑	๒	๓	๔										
วรรค	จ	จ	จ	ม										
	จ	จ	ม											
ปั๋กษ์	ม	ม	ม	ม	จ									
	๑	๒	๓	๔										
	ม	ม	ม	จ										

ที่เรียกว่ากระดานปั๋กษ์นั้นคือ มีกระดานไม้รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดโตพอสมควรแผ่น ๑ เขียนกฎเกณฑ์แห่งปั๋กขคณนาตามพระบรม

ราชาธิบายดังข้างบนนี้ลงบนกระดาน ซึ่งประกอบด้วยอักษร ม. แทนคำว่า "มหา" และอักษร จ. แทนคำว่า "จุล" แล้วเจาะรูที่เหนือตัวอักษรทุกตัวสำหรับใช้ไม้เล็ก ๆ ปักที่รูซึ่งเจาะไม้นั้น โดยเลื่อนไม้ไปปักตามจังหวะเคลื่อนที่ของปักขคณนา กระดานปักษ์นี้มักทำไว้ใช้เดินปักษ์ในวัดธรรมยุตทั่วไป ต้องศึกษากลเม็ดของวิธีเลื่อนไม้ที่ปักอย่างละเอียด จึงจะสามารถเดินปักษ์ได้โดยถูกต้องแน่นอน

ตัวอักษรในกระดานปักษ์นี้เขียนเรียงกันเป็นแถว หมวดสัมพยุหะเท่านั้นที่เรียงอักษรแถวเดียว อีก ๔ หมวดนอกนั้นเรียงอักษรไว้หมวดละ ๒ แถว แถวล่างประกอบด้วยตัวอักษรน้อยกว่าแถวบน ๑ ตัวเสมอไป ในเบื้องต้นต้องจำหลักไว้อย่างหนึ่งว่า อักษร จ. ในหมวดสัมพยุหะนั้นเป็นตัวสำหรับแก้ ส่วนอักษร ม. เป็นตัวยืนตามปรกติในหมวดต่อ ๆ มาทุกหมวด อักษรแถวที่มีตัวเลขกำกับทุกตัว เป็นตัวยืนที่ตามปรกติ แถวที่ไม่มีตัวเลขกำกับทุกตัวเป็นตัวแก้ คำว่า "ตัวแก้" นั้น หมายความว่า ตามปรกตินั้นปักษ์ย่อมเคลื่อนที่เป็นวงวัฏฏะไปทุกรอบ ๆ ละ ๑๗ จังหวะ แต่เมื่อรอบผ่านไปหลายรอบเข้า เกิดมีการเปลี่ยนแปลง ด้วยเศษของวันที่สะสมไว้ตรงฐานปักษ์ที่ ๑๒ มีจำนวนสูงขึ้นทุกทีจนเกือบจะครบ ๖ ชั่วโมง คือเวลาเกือบย่ำรุ่งอันถือว่าสิ้นสุดแห่งวันเก่า ขึ้นวันใหม่ ดังกล่าวมาแล้วนั้น ปักษ์ที่ ๑๒ ซึ่งในตารางเป็นปักษ์ขาดจะกลับเป็นปักษ์ถ้วน และปักษ์ที่ ๑๓ ในตารางเป็นปักษ์ถ้วนจะกลับเป็นปักษ์ขาด แต่ในกระดานปักษ์ไม่มีที่จะแสดงให้ทราบถึงเกณฑ์ผิดปรกติอย่างนี้ ท่านจึงได้วางเกณฑ์สำหรับ

แก้ด้วยแถวอักษรอีกแถวหนึ่ง (คือแถวอักษรที่ไม่มีตัวเลขกำกับไว้ในแต่ละหมวดนั้น) กล่าวคือในกรณีนี้จะเดินปักษ์ในแถวปรกติไม่ได้ หากเดินในแถวปรกติก็เท่ากับไม่ได้มีการแก้ไขให้คติของปักษ์เป็นไปโดยถูกต้อง ท่านจึงตั้งกฎไว้ให้สังเกตการเคลื่อนที่ของปักษ์ ตั้งแต่หมวดใหญ่ที่สุดคือสัมพยุหะเป็นต้น แล้วจึงถึงหมวดรอง ๆ ลงมา หมวดสัมพยุหะนั้นลำดับปักษ์เคลื่อนที่ไปเป็นปรกติโดยมากถึง ๑๗ ลำดับ มีลำดับที่ ๑๘ เท่านั้นผิดปรกติจำต้องแก้ จึงกำหนดอักษร ม. เป็นสัญญลักษณ์แห่งการเคลื่อนที่ของปักษ์ที่เป็นปรกติในหมวดนี้ และอักษร จ. เป็นสัญญลักษณ์ของการผิดปรกติ การแก้นั้นกำหนดไว้ที่หมวดพยุหะบรรทัดล่าง อธิบายว่าอักษร จ. ในหมวดสัมพยุหะนั้นเป็นตัวเตือนให้ทราบว่าถึงคราวต้องแก้แล้ว ส่วนวิธีแก้ต้องแก้ที่ฐานของหมวดต่ำลงมา บรรทัดบนแห่งหมวดพยุหะใช้สำหรับในกรณีปรกติ เราจะสังเกตได้ว่าบรรทัดบนนั้นมีอักษร ๑๑ ลำดับ ส่วนบรรทัดล่างมี ๑๐ ลำดับ ดังนั้นวิธีแก้ก็คือลดอักษร จ. บรรทัดบนลงเสีย ๑ ตัว อีกนัยหนึ่ง ถ้าเราให้กำลัง จ. ปักษ์ ๑ ตัวนี้เคลื่อนที่ไปจนครบกำหนดแล้ว จะทำให้คติของพระจันทร์เคลื่อนที่ไม่ตรงตามความจริง จึงต้องลดเสียชั่วระยะหนึ่ง เปรียบเหมือนคน ๒ คนมีกำลังไม่เท่ากัน ออกวิ่งพร้อมกัน วิ่งไปได้สักครู่ คนมีกำลังมากวิ่งขึ้นหน้าไปไกล หากผู้นี้ไม่มีลดฝีเท้าชลอให้ช้าลง ทั้งสองคนย่อมไม่มีหวังจะไปถึงที่หมายพร้อมกันได้เลย

คราวนี้ถึงตัวแก้ของหมวดพยุหะ ซึ่งตั้งอยู่ในหมวดสมุหะบรรทัด

บน บรรทัดนี้มีตัวอักษรอยู่ ๗ ลำดับมากกว่าแถวปรกติซึ่งมี ๖ ลำดับ จึงแปลกกับตัวแก้ของสัมพยุหะ เมื่อถึงคราวควรแก้พยุหะ ต้องเพิ่มจำนวน ม. ปั๊กษ์แห่งสมุหะให้มากกว่าปรกติ ๑ ม. ปั๊กษ์ เหมือนตัวอย่างคน ๒ คนเมื่อสักครู่ แทนที่คนฝีเท้าเร็วจะลดกำลังลง กลับต้องให้คนฝีเท้าอ่อนเบ่งกำลังมากขึ้นจนเท่าคนฝีเท้าเร็ว ทั้งนี้หมายความว่า ผลคำนวณตอนนี้ปรากฏว่า กำลังโคจรของจันทร์อ่อนไป เพราะปัดเศษที่ไม่เต็มวันบ่อยครั้ง ทำให้จันทร์เพ็ญหรือดับเร็วไปกว่าปรกติ จึงต้องแก้ด้วยวิธีเพิ่มกำลัง ม. ปั๊กษ์แห่งสมุหะให้มากขึ้น ตอนนี้เรามีตัวอย่างที่เห็นได้จริง ๆ* ในตารางปั๊กษ์สำเร็จตลอดไปทั้ง ๓๑๑ ปี โปรดดูรายการที่เชิงหน้าของตารางปั๊กษ์ตั้งแต่สัมพยุหะที่ ๑ ไปตามลำดับเชิงหน้า ปั๊กษ์ที่หมายอักษร ก. เป็นปั๊กษ์ขึ้นต้นของสัมพยุหะที่ ๑ พร้อมกันนั้นก็เป็นปั๊กษ์ขึ้นต้นของพยุหะที่ ๑ และสมุหะที่ ๑ ด้วย พลิกไปที่หมาย ข. เป็นที่สุดแห่งเกณฑ์ ๘ เดือนครึ่งและขึ้นปั๊กษ์ที่ ๑ ใหม่ตรงหมาย ข. พอดี นี้เป็นสมุหะที่ ๒ หมาย ค. เป็นปั๊กษ์ต้นแห่งสมุหะที่ ๓ คือวงวัฏฏะแห่งเกณฑ์ ๘ เดือนครึ่งสิ้นไป ๒ รอบ ขึ้นรอบที่ ๓ ตรงหมาย ค. หมาย ง. เป็นปั๊กษ์ต้นแห่งสมุหะที่ ๔ หมาย จ. เป็นปั๊กษ์ต้นแห่งสมุหะที่ ๕ และหมาย ฉ. เป็นปั๊กษ์ต้นแห่งสมุหะที่ ๖ ตลอดเวลานี้ เราต้องดูตัวอักษรบนกระดานปั๊กษ์สอบทานกันด้วย จึงจะทราบวิธีเดินปั๊กษ์ได้ชัด คือหมวดสัมพยุหะ

---

* บทความนี้เรียงขึ้นในโอกาสอันหนึ่ง มีตัวอย่างประกอบ ในที่นี้โอกาสไม่อำนวย จึงไม่ได้นำตัวอย่างนั้นมาลงพิมพ์ไว้

มีไม้ปั๊กที่ตัว ม. ลำดับ ๑ หมวดพยุหะมีไม้ปั๊กที่ตัว จ. ลำดับ ๑ และหมวดสมุหะมีไม้ปั๊กที่ตัว ม. ลำดับ ๑ และเปลี่ยนไปเรื่อย ๆ จนถึงตัว จ. ลำดับ ๖ ตรงกับรายการยกย้ายที่เชิงหน้าหมาย ฉ. อธิบายว่าเมื่อปั๊กษ์เดินถึงตัว จ. แห่งสมุหะลำดับ ๖ นี้ เป็นระยะกาลที่ต้องแก้การเคลื่อนที่ของปั๊กษ์เสียใหม่ (ให้สังเกตว่าไม่ว่าหมวดใด ๆ ถ้าปั๊กษ์เดินถึงตัวอักษรลำดับที่สุดของหมวดแล้ว เป็นสัญญลักษณ์ให้เตรียมการแก้ระยะโคจรทุกคราวไป) เมื่อปรากฏว่าต้องแก้สมุหะในตอนนี้ต้องแก้ที่หมวดวรรคในแถวล่าง ซึ่งเป็นตัวแก้ของสมุหะ อักษรแถวล่างของวรรคนี้แหละ ประกอบด้วยจำนวนปั๊กษ์เพียง ๑๓ ปั๊กษ์ ไม่ถึง ๑๗ ปั๊กษ์ (พลิกดูที่ตารางเกณฑ์ ๘ เดือนครึ่งซึ่งกล่าวมาก่อนนั้น) กรณีนี้สมุหะที่ ๖ จะมาสิ้นสุดลงตรงลำดับปั๊กษ์ที่ ๑๓ ในตาราง ทำให้ปั๊กษ์ที่ ๑๒ เป็นปั๊กษ์ถ้วน และปั๊กษ์ที่ ๑๓ เป็นปั๊กษ์ขาด พร้อมกันนั้นก็เป็นวันสิ้นพยุหะที่ ๑ ด้วยขึ้นต้นพยุหะที่ ๒ สมุหะที่ ๑ ตรงฐานปั๊กษ์ที่ ๑๔ พอดี แต่อย่างไรก็ดี ต้องถือว่างวัฏฏจักรแห่งพยุหะที่ ๑ ครบรอบในปั๊กษ์ที่ ๑๓ เป็นรอบน้อยเรียกว่า "เกณฑ์ ๖ เดือนครึ่ง" ต้องขึ้นต้นพยุหะที่ ๒ สมุหะที่ ๑ ในลำดับปั๊กษ์ที่ ๑ แห่งตารางเกณฑ์ ๘ เดือนครึ่งต่อไป รอบน้อย ๑๓ ปั๊กษ์นี้แหละที่เป็นเกณฑ์กำลังของสมุหะน้อยอันเป็นตัวแก้ของสมุหะที่ ๖ และรอบใหญ่ ๑๗ ปั๊กษ์เป็นเกณฑ์ กำลังของสมุหะใหญ่ที่เดินเป็นปรกติ

ในที่นี้ประสงค์จะแสดงให้เห็นว่า ตารางเกณฑ์ ๘ เดือนครึ่งนั้นเป็นมูลเกณฑ์ของปั๊กขคณนาทั้งหมด ไม่ว่าสัมพยุหะหรือพยุหะ

ใด ๆ ย่อมคิดจากตารางเกณฑ์ ๘ เดือนครึ่งนี้ทั้งสิ้น ในกรณีที่ควรตัด ก็ตัดตอนเอาเฉพาะ ๑๓ ลำดับปั๊กษ์ข้างต้นนั้นเอง คือเราสมมติให้เกณฑ์ ๑๗ ปั๊กษ์นั้นเป็นฐานของวงวัฏฏจักรแห่งปั๊กษ์ หรือว่าเป็นดวงจันทร์พิเศษซึ่งหมุนเคลื่อนที่ไปรอบโลกในเวลา ๑๗ ปั๊กษ์ ซึ่งบางครั้งก็เดินลัดวงจรรอบโลกเพียงเวลา ๑๓ ปั๊กษ์ เมื่อเข้าใจดังนี้แล้วเราจึงมาดูการจัดระเบียบแห่ง ๑๗ ปั๊กษ์นี้ต่อไป ท่านแยกหมู่ปั๊กษ์ออกเป็น ๔ หมวด สามหมวดข้างต้นมีหมวดละ ๔ ปั๊กษ์ เฉพาะหมวดที่ ๔ มีเพิ่มขึ้นเป็น ๕ ปั๊กษ์ แต่ละหมวดนั้นบัญญัติชื่อว่า "วรรค" ซึ่งประกอบด้วยปั๊กษ์ถ้วน ๓ ปั๊กษ์ขาด ๑ ปั๊กษ์ เฉพาะวรรคสุดท้ายที่ ๔ ประกอบด้วยปั๊กษ์ถ้วน ๔ ปั๊กษ์ขาด ๑ ปั๊กษ์ นี้เป็นกรณีปรกติ ในกรณีพิเศษที่กล่าวมาแล้ว คือเมื่อเศษวันที่สะสมมากขึ้นจนเกือบครบ ๖ ชั่วโมงแล้ว ถึงคราวต้องแก้ ไม่มีความจำเป็นต้องใช้ตารางปั๊กษ์ครบ ๑๗ ปั๊กษ์ จึงตัดเสีย ๔ ปั๊กษ์ คงเหลือ ๑๓ ปั๊กษ์ ในกรณีนี้หมวดแห่งวรรคคงมีเพียง ๓ สองวรรคข้างต้นมีวรรคละ ๔ ปั๊กษ์ วรรคที่ ๓ มี ๕ ปั๊กษ์ ถ้าเราใช้ตาราง ๑๗ ปั๊กษ์ ๕ ครั้ง ใช้ตาราง ๑๓ ปั๊กษ์ เป็นตัวแก้ ๑ ครั้ง เราจะได้กำลังของพยุหะปรกติตัวหนึ่ง ถ้าใช้ตาราง ๑๗ ปั๊กษ์ ๖ ครั้ง ตารางตัวแก้ ๑๓ ปั๊กษ์ ๑ ครั้ง จะได้กำลังของพยุหะตัวแก้ตัวหนึ่ง หรือทำโดยวิธีคำนวณดังนี้:-

ก. ๒๕๑.๐๑๐๐๔๔๗๕×๕+๑๙๑.๙๔๘๘๕๗๗๕ (กำลัง ๑๓ ปั๊กษ์)

= ๑๔๔๖.๙๙๙๐๘๑๕๐ กำลังวันของพยุหะตัวหนึ่ง

ข. ๑๔๔๖.๙๙๙๐๘๑๕๐×๑๑+๒๕๑.๐๑๐๐๔๔๗๕=๑๖๑๖๗.๙๙๙๙๔

๑๒๕ กำลังวันของสัมพยุหะตัวหนึ่ง

ก. (๑๖๑๖๗.๙๙๙๙๔๑๒๕×๑๗) + (๑๔๔๖๙.๙๙๐๘๑๕๐๐+๒๕๑.๐๑๐๐๔๔๗๕) =๒๘๙๕๗๖.๙๙๙๘๖๑ วัน อายุของปั๊กขคณนา หมายความว่า แบบปั๊กขคณนาที่ทรงคิดขึ้นนั้นมีกำหนดอายุใช้ได้เพียง ๒๘๙๕๗๗ วัน นับแต่วันเริ่มต้นใช้ เกณฑ์อื่น ๆ ที่มิได้อธิบายไว้ในที่นี้ โปรดพิจารณาอนุโลมตามแนวที่อธิบายมาแล้วนี้เป็นเรื่องของอธิกวาร ที่แปรสภาพมาเป็นเกณฑ์ตั้งแบบปั๊กขคณนา

ส่วนเกณฑ์อธิกมาสนั้น ว่าตามความจริง ไม่ได้เกี่ยวข้องหรืออิงอยู่กับเกณฑ์ตั้งปั๊กขคณนาแต่อย่างใด หมายความว่า แม้ไม่มีเกณฑ์ว่าด้วยอธิกมาส เกณฑ์ปั๊กขคณนาก็ยังคงใช้ได้ต่อไป ไม่มีข้อติดขัด แต่เพื่อจะแสดงเหตุผลและหลักฐานว่า ที่มีประเพณีให้วางอธิกมาสเฉพาะต่อท้ายเดือน ๘ แห่งเดียวนั้น ไม่ยุติด้วยเหตุผลและข้อเท็จจริงทางหลักวิชา จึงทรงคิดวิธีที่ถูกต้องตามหลักวิชาไว้ และให้ใช้ประกอบกับเกณฑ์ปั๊กขคณนาด้วย ทั้งนี้ทรงยึดหลัก ๑๙ ปีวางอธิกมาส ๗ ครั้งอย่างวิธีประเพณีนั้นเอง แต่จัดลำดับปีและเดือนที่วางอธิกมาสเสียใหม่ ด้วยทรงกระจายจำนวน ๑๙ ปีออกเป็นเดือนได้ ๒๒๘ เดือน บวกด้วยเดือนอธิกมาส ๗ เดือน รวมเป็น ๒๓๕ เดือน จัดจำนวนเดือนเหล่านี้ลงในตาราง ๗ แถว ดังนี้:-

ตารางค้นเดือนอธิกะ

ในเวลา ๒๓๕ เดือน (๑๙ ปี)

๙	๖	๐	๑๑	๐	๔	๐

๑๐	๗	๓	๑๒	๘	๕	๑
๑๑	๘	๔	๑	๙	๖	๒
๑๒	๙	๕	๒	๑๐	๗	๓
๑	๑๐	๖	๓	๑๑	๘	๔
๒	๑๑	๗	๔	๑๒	๙	๕
๓	๑๒	๘	๕	๑	๑๐	๖
๔	๑	๙	๖	๒	๑๑	๗
๕	๒	๑๐	๗	๓	๑๒	๘
๖	๓	๑๑	๘	๔	๑	๙
๗	๔	๑๒	๙	๕	๒	๑๐
๘	๕	๑	๑๐	๖	๓	๑๑
๙	๖	๒	๑๑	๗	๔	๑๒
๑๐	๗	๓	๑๒	๘	๕	๑
๑๑	๘	๔	๑	๙	๖	๒
๑๒	๙	๕	๒	๑๐	๗	๓
๑	๑๐	๖	๓	๑๑	๘	๔
๒	๑๑	๗	๔	๑๒	๙	๕
๓	๑๒	๘	๕	๑	๑๐	๖
๔	๑	๙	๖	๒	๑๑	๗
๕	๒	๑๐	๗	๓	๑๒	๘
๖	๓	๑๑	๘	๔	๑	๙

	๗	๔	๑๒	๙	๕	๒	๑๐	
	๘	๕	๑	๑๐	๖	๓	๑๑	
	๙	๖	๒	๑๑	๗	๔	๑๒	
	๑๐	๗	๓	๑๒	๘	๕	๑	
	๑๑	๘	๔	๑	๙	๖	๒	
	๑๒	๙	๕	๒	๑๐	๗	๓	
	๑	๑๐	๖	๓	๑๑	๘	๔	
	๒	๑๑	๗	๔	๑๒	๙	๕	
	๓	๑๒	๘	๕	๑	๑๐	๖	
	๔	๑	๙	๖	๒	๑๑	๗	
	๕	๒	๑๐	๗	๓	๑๒	๘	
เดือน	๕	๒	๑๐	๗	๓	๑๒	๘	อธิกะ
	๓	๒	๓	๓	๒	๓	๓	

สูตรอธิกมาส

ตารางนี้แบ่งเป็น ๗ ส่วน ๆ ละ ๓๔ ช่อง รวม ๒๓๘ ช่อง ยกเสีย ๓ ช่องไม่ต้องใช้ คงเหลือ ๒๓๕ ช่อง เท่าเกณฑ์ ๒๓๕ เดือน ขึ้นต้นเดือน ๙ ที่ช่องแรกด้านซ้ายเรียงลงมาถึงเดือน ๑๒ แล้วเรียงเดือน ๑ เป็นต้นไปจนถึงเดือน ๑๒ และกลับทวนต้นเป็นเดือน ๑ ไปใหม่ ดังนี้จนถึงช่องที่ ๓๓ ตรงกับเดือน ๕ ให้นับเดือน ๕ ซ้ำ ๒ หน เดือน ๕ หลังที่ช่อง ๓๔ เป็นเดือนอธิกะ แล้วเริ่มต้นในแถวที่ ๒

นับเดือน ๖ ต่อลงมาโดยนัยที่กล่าวแล้วปรากฏเดือน ๒ ในช่องที่ ๓๓ นับช่องที่ ๓๔ เป็นเดือนซ้ำเป็นเดือนอธิกะลำดับที่ ๒ ตั้งต้นแถวที่ ๓ นับเดือน ๓ ต่อลงมาโดยนัยเดียวกัน ได้เดือน ๑๐ เป็นเดือนอธิกะลำดับที่ ๓ แถวที่ ๔–๕–๖–๗ ก็นับโดยนัยเดียวกัน ได้เดือน ๗ เดือน ๓ เดือน ๑๒ และเดือน ๘ เป็นเดือนอธิกะตามลำดับ เมื่อจัดลำดับอธิกมาสในรอบ ๑๙ ปีก็ได้ผลเป็นสูตรดังนี้ ตติเย ทุติเย ตติเย ตติเย ทุติเย ตติเย ตติเย หรือเป็นตัวเลข ๓ ๒ ๓ ๓ ๒ ๓ ๓ ซึ่งมีความหมายดังนี้ วางเดือน ๕ เป็นอธิกะในปีที่ ๓ เดือน ๒ เป็นอธิกะในปีที่ ๕ เดือน ๑๐ เป็นอธิกะในปีที่ ๘ เดือน ๗ เป็นอธิกะในปีที่ ๑๑ เดือน ๓ เป็นอธิกะในปีที่ ๑๓ เดือน ๑๒ เป็นอธิกะในปีที่ ๑๖ และเดือน ๘ เป็นอธิกะในปีที่ ๒๔ ของรอบแล้วทวนไปใหม่อย่างนี้ตลอดไปไม่เปลี่ยนแปลง ในการพิสูจน์ว่าจัดดังนี้จะถูกต้องเหมาะสมเพียงใดนั้น ต้องเปรียบเทียบระหว่างเดือนจันทรคติกับเดือนสุริยคติตามเกณฑ์ตำราสารัมภ์นั้น เดือนจันทรคติเดือนหนึ่งมี ๒๙๕๓๐๕๙๓๕๐ วัน ๓๓ เดือนมี ๙๗๔.๕๐๙๕๘๕๕๐ วัน ๓๔ เดือนมี ๑๐๐๔.๐๔๐๑๗๙๐๐ วัน ฝ่ายเดือนทางสุริยคติเดือนหนึ่งมี ๓๐๔๓๘๒๒๓๓๖ วัน ๓๒ เดือนมี ๙๗๔.๐๒๓๑๔๗๖๐ วัน ๓๓ เดือนมี ๑๐๐๔.๔๖๑๓๗๐๙๖๒๕ วัน แล้วเทียบกันดังต่อไปนี้:–

เดือนจันทรคติ

๓๔ งวดแรก	๑๐๐๔.๐๔๐๑๗๙๐๐	วัน
๓๔ งวดต่อมา	๒๐๐๘.๐๘๐๓๕๘๐๐	วัน

๓๓	งวดต่อมา	๒๙๘๒.๕๘๙๙๔๓๕๐	วัน
๓๔	งวดต่อมา	๓๙๘๖.๖๓๐๑๒๒๕๐	วัน
๓๓	งวดต่อมา	๔๙๖๑.๑๓๙๗๐๘๐๐	วัน
๓๔	งวดต่อมา	๕๙๖๕.๑๗๙๘๘๗๐๐	วัน
๓๓	งวดต่อมา	๖๙๓๙.๖๘๙๔๗๒๕๐	วัน
รวม ๒๓๕			

เดือนสุริยคติ

๓๓	งวดแรก	๑๐๐๔.๔๖๑๓๗๐๙๖๒๕	วัน
๓๓	งวดต่อมา	๒๐๐๘.๙๒๒๗๔๑๙๒๕๐	วัน
๓๒	งวดต่อมา	๒๙๘๒.๙๔๕๘๘๙๕๒๕๐	วัน
๓๓	งวดต่อมา	๓๙๘๗.๔๐๗๒๖๐๔๘๗๕	วัน
๓๒	งวดต่อมา	๔๙๖๑.๔๓๐๔๐๘๐๘๗๕	วัน
๓๓	งวดต่อมา	๕๙๖๕.๘๙๑๗๗๙๐๕๐๐	วัน
๓๒	งวดต่อมา	๖๙๓๙.๙๑๔๙๒๖๖๕๐๐	วัน
รวม ๒๒๘		๖๙๓๙.๖๘๙๔๗๒๕๐๐๐	

เดือนจันทร์น้อยกว่า ↑ ๐.๒๒๕๔๕๔๑๕๐๐ วัน

จากการเปรียบเทียบนี้ เมื่อเดือนจันทรคติล่วงไป ๓๔ เดือนแรก จะได้วันและเวลาใกล้เคียงกับเดือนสุริยคติ ๓๓ เดือน ผิดกันเพียงเศษไม่เต็มวัน ในงวดต่อมาทุกระยะ ๓๔ เดือนจันทรคติเทียบกับ ๓๓ เดือนสุริยคติ และทุกระยะ ๓๓ เดือนจันทรคติเทียบกับ ๓๒ เดือนสุริยคติ ก็มีระยะวันและเวลาใกล้เคียงกันทุกระยะ รวมเบ็ดเสร็จ ๒๓๕

เดือน จันทรคติได้จำนวนวัน ๖๙๓๙.๖๘๙๔๗๒๕๐ วัน และ ๒๒๘ เดือนสุริยคติได้จำนวนวัน ๖๙๓๙.๙๑๔๙๒๖๖๕ วัน ปรากฏว่าในรอบ ๑๙ ปีนั้นวันทางจันทรคติน้อยกว่าวันทางสุริยะคติอยู่ ๐.๒๒๕๔๔๕๔๑๕ วัน แต่มีจำนวนเดือนมากกว่า ๗ เดือน จำนวนนี้แหละ คือเดือนอธิกะที่ต้องเพิ่มเข้าตามจังหวะเพื่อให้มีวันเสมอกันกับสุริยคติ เศษที่เหลื่อมล้ำกันอยู่นั้น ค่อยสะสมมากขึ้นทุกรอบ ๑๙ ปี เมื่อรอบเคลื่อนที่ไปได ๔๓ รอบสิ้นเวลา ๘๑๗ ปี ปรากฏว่า วันจันทรคติน้อยกว่าวันสุริยคติถึง ๙.๖๙๔๕๒๘๔๕ วัน หากปัดเศษขึ้นเป็นวันก็ได้ ๑๐ วัน เป็นระยะที่ควรแก้เกณฑ์อธิกมาสเสียครั้งหนึ่ง มิฉะนั้นจะทำให้ฤดูกาลคลาดเคลื่อนมากไป ความข้อนี้มีปรากฏในพระบรมราชาธิบายว่า เกณฑ์ปักขคณนาที่ทรงตั้งไว้นี้ ใช้ได้ดีในเวลา ๘๐๐ ปี พ้น ๘๐๐ ปีไปต้องแก้เกณฑ์อธิกมาสเสียก่อนจึงจะใช้ได้ต่อไปอีก ๘๐๐ ปี ด้วยเหตุนี้เองเกณฑ์กำลังอัฏฐารสกะคือหมวด ๑๘ แห่งสัมพยุหะ อีกนัยหนึ่งอายุของปักขคณนาจึงทรงกำหนดไว้เพียง ๒๘๙๕๗๗ วัน ประมาณ ๗๙๒ ปีเศษ ไม่ถึง ๘๐๐ ปี (กำลังวันของ ๘๐๐ ปีคือ ๒๙๒๒๐๗ วัน) ด้วยพระราชประสงค์ให้ใช้เกณฑ์อธิกมาสที่ทรงคิดขึ้นไปได้ตลอดโดยไม่ต้องแก้

มีปัญหาว่า เกณฑ์ที่ทรงคิดนี้จะเริ่มใช้ตั้งแต่ปีใดเป็นต้นไป เกณฑ์เลขที่คิดคำนวณในชั้นหลัง ประสงค์เพียงคำนวณให้รู้ว่า ปีปักขคณนาปีใดเป็นปีปรกติ ปีใดเป็นอธิกมาส และอธิกมาสปีนั้นมาในเดือนใดเท่านั้น มิได้ตั้งเกณฑ์คำนวณเพื่อให้ทราบว่า เกณฑ์อธิกมาสตามวิธี

ปักษนั้นตั้งต้นใช้มาตั้งแต่ปีใด อย่างไรก็ดี เมื่อทราบปีแน่นอนของอธิกมาสครั้งใดครั้งหนึ่งแล้ว ก็สามารถสอบถอยหลังเข้าไปจนถึงสัมพยุหะที่ ๑ อันเป็นวันเริ่มใช้วิธีปักขคณนา ได้สอบถอยหลังดูแล้วปรากฏว่าใน พ. ศ. ๒๒๗๘ ปีแรกตั้งปักขคณนานั้นเป็นปีมีอธิกมาสแห่งวิธีปักขคณาและอธิกมาสมาในเดือนยี่อันเป็นเกณฑ์ฑุติเยลำดับแรก ดังนั้นนับถอยหลังจากปีนี้ไป ๒ ปี ตรงกับ พ.ศ. ๒๒๗๖ **ก็จะถึง**เกณฑ์ตติเยลำดับแรก อันกำหนดให้เดือน ๕ เป็นเดือนอธิกะ จึงถือได้ว่ามีพระราชประสงค์ให้ใช้เกณฑ์อธิกมาสแห่งวิธีปักขคณนา ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๒๗๖ จ.ศ. ๑๐๙๕ (ก่อนตั้งปักขคณนาครั้งที่ ๒ เพียง ๒ ปี) ดังนี้ เราจึงตั้งเกณฑ์คำนวณเป็นแบบได้ คือ:-

ถ้าใคร่รู้ว่า ปีใดมีอธิกมาส และอธิกมาสจะมาในเดือนใด ให้ตั้งพุทธศักราชปีนั้นลง เอา ๑๕ ลบแล้วเอา ๑๙ หาร ถ้าได้เศษ ๐ อธิกมาสมาในเดือน ๕ เศษ ๒ มาในเดือน ๒ เศษ ๕ มาในเดือน ๑๐ เศษ ๘ มาในเดือน ๗ เศษ ๑๐ มาในเดือน ๓ เศษ ๑๓ มาในเดือน ๑๒ เศษ ๑๕ มาในเดือน ๘ ถ้าเศษผิดไปจากนี้ ปีนั้นปรกติไม่มีอธิกมาส หรือจะตั้งจุลศักราชปีนั้นลง เอา ๑๒ ลบ แล้วทำต่อไปอย่างข้างต้นก็ได้ผลอย่างเดียวกัน ฯ

บันทึก

ท่านเจ้าคุณบริรักษ์เวชการได้ตรวจสอบเกณฑ์ปักขคณนาได้ความว่า ตั้งต้นอัฏฐารสกที่หนึ่งมาแต่ต้นกลียุค ด้วยอาศัยหลักจากตำราของอินเดียที่ชื่อว่า อารยะสิทธานตะ ซึ่งเมื่อเทียบกับตำราสารัมภ์รามัญอันประเทศไทยใช้เป็นหลักคำนวณจันทรุปราคาและสุริยุปราคาแต่โบราณกาลนั้นเป็นที่เชื่อได้ว่า ตำราอารยะสิทธานตะกับตำราสารัมภ์นั้นเป็นตำราอันเดียวกัน หรือถ่ายทอดมาจากกัน เพราะแสดงกำลังโคจรของดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ตรงหรือใกล้เคียงกันเป็นอย่างมาก เพื่อที่จะให้ทราบแน่ชัดด้วยตนเอง ข้าพเจ้าจึงได้ทำการตรวจสอบซ้ำอีกครั้งหนึ่งตามแนวความคิดของข้าพเจ้าเอง ได้ผลตรงตามกำหนดที่ท่านเจ้าคุณ ฯ คำนวณไว้ จึงขอยืนยันหลักของท่านเจ้าคุณ ฯ ว่าถูกต้องแท้จริง การตรวจสอบของข้าพเจ้า ใช้คำนวณหาหรคุณตามเกณฑ์ในคัมภีร์สุริยาตร ซึ่งสืบเนื่องมาจากคัมภีร์สุริยสิทธานตะของอินเดียและปรากฏว่าลงรอยกันได้สนิทกับวิธีคำนวณหาหรคุณในแบบสุริยาตรซึ่งจะเห็นรายละเอียดต่อไปนี้ :–

อัฏฐารสกที่	วาร	ปีกลียุค	หรคุณ
๑	๖	๑	๑
๒	๗	๗๙๒	๒๘๙๕๗๘ (๒๘๙๒๘๕+๒๙๓)
๓	๑	๑๕๘๕	๕๗๙๑๕๕ (๕๗๘๙๓๖+๒๑๙)
๔	๒	๒๓๗๘	๘๖๘๗๓๒ (๘๖๘๕๘๖+๑๔๖)
๕	๓	๓๑๗๑	๑๑๕๘๓๐๙ (๑๑๕๘๒๓๖+๗๓)

อัฏฐารสกที่	วาร	ปีกลียุค	หรคุณ
๖	๔	๓๙๖๔	๑๔๔๗๘๘๖ (วันเถลิงศก) ตรงกับ จ.ศ. ๒๒๕
๗	๕	๔๗๕๖	๑๗๓๗๔๖๓ (๑๗๓๗๑๗๑+๒๙๒) ตรงกับ จ. ศ. ๑๐๑๗
๘	๖	๕๕๔๙	๒๐๒๗๐๔๐ (๒๐๒๖๘๒๑=๒๑๙) ตรงกับ จ. ศ. ๑๘๑๐

อัฏฐารสกที่	วาร	จ.ศ.	หรคุณ
๖	๔	๒๒๕	๘๒๑๘๔ (วันเถลิงศก)
๗	๕	๑๐๑๗	๓๗๑๗๖๑ (๓๗๑๔๖๙+๒๙๒)
๘	๖	๑๘๑๐	๖๖๑๓๓๘ (๖๖๑๑๑๙+๒๑๙)

วันเริ่มของอัฏฐารสกที่ ๑ คือวันที่ ๑ แห่งปีกลียุคศักราชที่ ๑ ตรงกับวันศุกร์หรคุณ ๑ วัน อัฏฐารสกที่ ๒ ตรงกับวันเสาร์ ศักราช ๗๙๒ หรคุณล่วงได้ ๒๘๙๕๗๘ เลขในวงเล็บ จำนวนต้นคือหรคุณเถลิงศกเรียกว่าหรคุณอัตตา บวกด้วยสุรทิน คือนับแต่หน้าเถลิงศกไปจนถึงวันตั้งต้นแห่งอัฏฐารสกลำดับใหม่ ผลลัพธ์จึงตรงกับจำนวนหรคุณข้างหน้า ซึ่งเรียกว่าหรคุณประสงค์ อธิบายนี้ใช้ได้ทั่วไป ถ้าเอา ๗ หารหรคุณประสงค์เหลือเศษเท่าใด เอา ๕ บวกกับเศษ ลัพธ์เป็นวารแห่งวันเริ่มต้นของอัฏฐารสกนั้น ๆ ถ้าลัพธ์เกิน ๗ ให้เอา ๗ ลบเสียก่อนทุกครั้งไป ให้สังเกตว่าวันขึ้นต้นแห่งอัฏฐารสกที่ ๖ นั้นตกตรงวันเถลิงศกแห่งกลียุคศักราช ๓๙๖๔ วันนั้นตรงกับวันเถลิงศกแห่งจุลศักราช ๒๒๕ พอดี ซึ่งมีหรคุณเป็น ๘๒๑๘๔ ตรงกับวันพุธ

เมื่อเอา ๗ หาร จำนวนหรคุณนี้จะได้เป็นเศษ ๔ เท่าเกณฑ์วารเถลิงศกพอดี ในกรณีคำนวนหรคุณแบบสุริยยาตรนั้น ไม่ต้องเอา ๕ บวกเศษอย่างหรคุณแบบกลียุค ให้สังเกตว่า การคำนวณหากัมมัชพลในแบบกลียุคกับแบบสุริยยาตรนั้น สอดคล้องประสานกันดีกล่าวคือ เถลิงศกจุลศักราชใดมีกำลังกัมมัชพลเท่าใด เถลิงศกกลียุคศักราชก็มีกำลังกัมมัชพลเท่านั้น ทั้งนี้ ต้องเทียบกันด้วยเอาเกณฑ์ ๓๗๓๙ บวกกับจุลศักราชเสียก่อน เช่น จ. ศ. ๒๒๕+๓๗๓๙=กลียุคศักราช ๓๙๖๔ แสดงว่ากลียุคศักราช ๓๙๖๔ นั้นเป็นปีเดียวกันกับ จ. ศ. ๒๒๕ ดังนั้น เมื่อคำนวณหากัมมัชพลเถลิงศกของแต่ละศักราช จึงได้กัมมัชพลเถลิงศกเท่ากัน ในหนังสือปฏิทินโหราศาสตร์ของหลวงอรรถวาทีธรรมประวรรตตอนที่บอกเกณฑ์บวกลบศักราชต่าง ๆ กล่าวให้เข้าใจว่า เอาเกณฑ์ ๓๗๓๘ บวกจุลศักราชผลลัพธ์เป็นกลียุค ศักราชนั้นเห็นว่ายังคลาดเคลื่อนอยู่ ดังเราสอบได้จากเกณฑ์กัมมัชพลเถลิงศกดังนี้ ใน จ. ศ. ๒๖๑,๑๐๖๑,๑๘๖๑ อันตรงกับกลียุคศักราช ๔๐๐๐,๔๘๐๐ และ ๕๖๐๐ โดยลำดับนั้น กัมมัชพลเถลิงศกจะเป็น ๐ ทั้งสิ้น (๒๖๑+๓๗๓๙=๔๐๐๐ ฯลฯ)

กำลังวันแห่งอัฏฐารสกหนึ่งนั้น คิดจากเกณฑ์ของอารยะสิทธานตะได้ ๙๘๐๖ เดือน เป็นจำนวนวัน ๒๘๙๕๗๗.๐๘๐๓๐๓๕๔๐๔ วัน คิดจากสารัมภ์ก็ได้ใกล้เคียงอย่างมากกับจำนวนนี้ คิดเป็นปีได้ ๗๙๒ ปีเศษ ตามตารางข้างต้นแสดงว่า วันขึ้นต้นแห่งอัฏฐารสกที่ ๖ นั้นอยู่ในเกณฑ์ที่ใช้จุลศักราชแล้ว คือวันเถลิงศกแห่งปีจุลศักราช ๒๒๕

และสิ้นสุดอัฏฐารสกที่ ๖ ขั้นที่ ๗ ใน จ. ศ. ๑๐๑๗ ซึ่งท่านเจ้าคุณ ฯ สอบได้ว่า ตรงกับวัน ๕ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๓ เป็นที่ตั้งต้นแห่งมหาสัมพยุหะที่ ๑ ในอัฏฐารสกที่ ๗ ได้ลองทำอัตตาเถลิงศกและอัตตาประสงค์ในแบบสุริยยาตรไว้เป็นหลักฐาน ดังนี้ :—

๒๒๕	๑๐๑๗	๑๐๑๗	จุลศักราช
๒๗๘๓	๑๒๕๗๙	๑๒๕๘๙	มาศเกณฑ์
๒๓๐	๕๔๙	๓๐๑	อวมาน
๘๒๑๘๘	๓๗๑๔๖๙	๓๗๑๗๖๑	หรคุณ
๒๕๒	๓๐๘	๒๓๓๙๐๘	กัมม้ชพล
๗๖๓	๒๔๐๐	๒๖๙๒	อุจพล
๑	๔	๑	ดิถี
๔	๗	๕	วาร
อัตตาเถลิงศก ปีเดือนวันขึ้น อัฏฐารสกที่ ๖	อัตตาเถลิงศก ปีขึ้น อัฏฐารสกที่ ๗	อัตตาประสงค์ วันขึ้น อัฏฐารสกที่ ๗	

การเปลี่ยนระยะแห่งปักขคณนาครั้งนี้มีปัญหาอีกอย่างหนึ่ง เรื่องเกณฑ์วางอธิกมาสตามที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกำหนดให้วางในจังหวะที่พระจันทร์โคจรล้าหลังพระอาทิตย์ครบ ๑ เดือน ไม่เฉพาะให้วางที่เดือน ๘ เท่านั้น แต่ให้วางในเดือนอื่น ๆ ตามที่คำนวณได้ ในการเปลี่ยนแปลงครั้งนี้ เกณฑ์อธิกมาสจะยังคงมีรูปและจังหวะดังเดิม หรือจะต้องเปลี่ยนแปลงใหม่ เข้าใจว่าน่าจะต้อง

เปลี่ยนแปลงตามกันไป เพื่อประโยชน์ในการนี้ ขอเสนอข้อคิดเห็นตามแนวพระบรมราชาธิบายที่ว่า เกณฑ์อธิกมาสที่ทรงตั้งขึ้นนั้นจะใช้ได้ดีเพียง ๘๐๐ ปี พ้นเวลานั้นแล้ว ต้องแก้ย่นระยะเวลาให้สั้นลงครั้งหนึ่งก่อน จึงใช้เกณฑ์ระยะเดิมต่อไปได้ และต้องแก้ย่นระยะเวลาอย่างนี้ทุก ๆ ๘๐๐ ปี ผู้เขียนเคยตรวจสอบวันเดือนปีในระยะเวลาไกลดูแล้วปรากฏว่า ในจำนวน ๙๑๒ ปีนั้นแบ่งเกณฑ์รอบอธิกมาส ๑๙ ปีได้ ๔๘ รอบ (๙๑๒÷๑๙) ในรอบหนึ่งวางอธิกมาส ๗ ครั้ง รวม ๔๘ รอบ วางอธิกมาส ๓๓๖ ครั้ง ครั้นสอบรายละเอียดดู ได้ความว่า ถ้าวางอธิกมาสครั้งที่ ๓๓๖ ลงในปีที่ ๙๑๒ แล้ว พระจันทร์จะอยู่ในที่ล้าหลังพระอาทิตย์มากเกินควร อันทำให้ฤดูกาลคลาดเคลื่อนไปมาก ต้องร่นเอาเดือนอธิกมาสครั้งที่ ๓๓๖ มาวางในปีที่ ๙๑๑ จึงจะได้ระยะกาลที่เหมาะสม คือดวงจันทร์และดวงอาทิตย์มาสถิตในระยะใกล้เคียงกัน คล้ายกับเมื่อเริ่มต้นในปีที่ ๑ แห่งรอบ ๙๑๒ ปี ถ้าได้แก้เช่นนี้ไปทุกระยะ ๙๑๑ ปีแล้ว กำหนดวันเดือนปีจะยืนที่อยู่เป็นเวลานานนับด้วยร้อยด้วยพันรอบ จะมีการเพิ่มหรือลดบ้างก็เพียงอธิกวารเท่านั้น ซึ่งก็ไม่เพิ่มหรือลดบ่อยครั้งนัก เห็นว่าตามที่ค้นคว้าได้นี้ ตรงกับพระบรมราชาธิบายที่ว่าในเวลา ๘๐๐ ปีต้องแก้ย่นระยะเวลาอธิกมาสให้สั้นลงครั้งหนึ่ง หมายความว่าในระหว่าง ๘๐๐ ถึง ๙๑๑ ปีนั้น ควรต้องแก้ระยะเสียครั้งหนึ่ง

ในเวลา ๙๑๑ ปีนั้น คำนวณตามเกณฑ์สารัมภ์และอารยะสิทธานตะเทียบกันดู ได้กำลังวันของพระอาทิตย์และพระจันทร์ ดังต่อไปนี้ :–

สารัมภ์

สุริยคติ. ๓๓๒๗๕๐.๖๕๗๘๐๕๕๑๗๖ วัน

จันทรคติ. ๓๓๒๗๕๐.๗๒๗๗๑๖๘๗๘๘ วัน

อารยะสิทธานตะ

สุริยคติ. ๓๓๒๗๕๐.๖๕๗๙๘๖๐๖๐๕ วัน

จันทรคติ. ๓๓๒๗๕๐.๘๑๙๙๙๓๙๑๑๒ วัน

จำนวนเลขเกณฑ์สุริยคติ คือวันกับเศษวันของปีสุริยคติ ๙๑๑ ปี จำนวนเลขเกณฑ์จันทรคติคือ วันกับเศษวันของปีจันทรคติ ๙๓๙ ปี หรือเดือนจันทรคติ ๑๑๒๖๘ เดือน เราจะเห็นว่าการคำนวณใน ๒ ตำรานั้น ได้ผลเป็นจำนวนวันเท่ากัน ผิดกันเพียงเศษวันเล็กน้อยเท่านั้น อนึ่ง จำนวนปีของจันทร์นั้นมากกว่าปีของอาทิตย์ ๒๘ ปีเท่ากับ ๓๓๖ เดือน อันเป็นเกณฑ์สำหรับวางอธิกมาส ๓๓๖ ครั้งในรอบ ๙๔๑ ปีนั้นเอง การย่นระยะว่างอธิกมาสจะร่นมาวางในปีที่ ๙๑๑ แห่งรอบ หรือจะร่นอย่างไร ภายในกำหนด ๙๑๑ ปี คือระหว่างปีที่ ๗๙๒ ถึงปีที่ ๙๑๑ แล้วแต่จะเห็นควร รอบ ๙๑๑ ปีนั้น คิดตั้งแต่ต้นกลียุคมาตามเกณฑ์ตำราสารัมภ์ มีรายละเอียดดังต่อไปนี้ :—

สารัมภ์

ปีกลียุค	ปีจ.ศ.	วันสุริยคติ	วันจันทรคติ	เดือนอธิกะ
๙๑๑		๓๓๒๗๕๐.๖๕๗๘๐	๓๓๒๗๕๐.๗๒๗๗๑	๓๓๖
๑๘๒๒		๖๖๕๕๐๑.๓๑๕๖๑	๖๖๕๕๐๑.๔๕๕๔๓	๓๓๖
๒๗๓๓		๙๙๘๒๕๑.๙๗๓๔๑	๙๙๘๒๕๒.๑๘๓๑๕	๓๓๖
๓๖๔๔		๑๓๓๑๐๐๒.๑๓๑๒๒	๑๓๓๑๐๐๒.๙๑๐๘๖	๓๓๖
๔๕๕๕	๘๑๖	๑๖๖๓๗๕๓.๒๘๙๐๒	๑๖๖๓๗๕๓.๖๓๘๕๘	๓๓๖
๕๔๖๖	๑๗๒๗	๑๙๙๖๕๐๓.๙๔๖๘๓	๑๙๙๖๕๐๔.๓๖๖๓๐	๓๓๖
๖๓๗๗	๒๖๓๘	๒๓๒๙๒๕๔.๖๐๔๖๓	๒๓๒๙๒๕๕.๐๙๔๐๑	๓๓๖
๗๒๘๘	๓๕๔๙	๒๖๖๒๐๐๕.๒๖๒๔๔	๒๖๖๒๐๐๕.๘๒๑๗๓	๓๓๖
๘๑๙๙	๔๔๖๐	๒๙๙๔๗๕๕.๙๒๐๒๔	๒๙๙๔๗๕๖.๕๔๙๔๕	๓๓๖
๙๑๑๐	๕๓๗๑	๓๓๒๗๕๐๖.๕๗๘๐๕	๓๓๒๗๕๐๗.๒๗๗๑๖	๓๓๖

ในปีกลียุค ๔๕๕๕ ตรงกับจุลศักราช ๘๑๖ จำนวนวันกับเศษวันสุริยคติที่แสดงในตารางนั้นเป็นหรคุณเถลิงศกของกลียุค คำนวณเป็นหรคุณแบบ จ. ศ. เป็นวันเถลิงศก จ.ศ. ๘๑๖ ซึ่งมีหรคุณเป็น ๒๙๘๐๕๒ ตรงกับวารศุกร ดิถี ๐ เป็นปีมีอธิกมาสครั้งที่ ๓ ในจำนวน ๗ ครั้งของรอบ ๑๙ ปี ตามประเพณีของไทย รอบ ๙๑๑ ปี ถัดลงมาตรงกับวันเถลิงศก จ. ศ. ๑๗๒๗ หรคุณ ๖๓๐๘๐๓ วันพฤหัสบดี ดิถี ๑ เป็นปีมีอธิกมาสเช่นเดียวกัน ตามปักขคณนาที่เปลี่ยนระยะใหม่นี้ กำลังวันของวันอัฏฐารสกที่ ๗ ยังเกี่ยวอยู่ใน จ.ศ. ๑๗๒๗ อัฏฐารสกที่ ๗ จะสิ้นใน จ. ศ. ๑๘๑๐ ดังได้คำนวณอัตตาประสงค์ในแบบสุริยาตร เพื่อเปรียบเทียบกับหลักสารัมภ์และอารยะสิทธานตะ

อัตตาประสงค์

สัมพยุหะที่ ๑–๑๘ ของอัฏฐารสก ที่ ๗

จ. ศ.	มาสเกณฑ์	อวมาน	กัมมัชพล	หรคุณ	อุจพล	ดิถี	วาร	สุรทิน	สัมพยุหะที่
๑๐๑๗	๑๒๕๘๙	๓๐๑	๒๓๓๙๐๘	๓๗๑๗๖๑	๒๖๙๒	๑	๕	๒๙๒	๑
๑๐๖๒	๑๓๑๓๖	๓๐๕	๑๘๕๙๓	๓๘๗๙๒๙	๒๗๐๐	๑๖	๓	๒๓	๒
๑๑๐๖	๑๓๖๘๔	๓๐๙	๙๖๒๘๕	๔๐๔๐๙๗	๒๗๐๘	๑	๑	๑๒๐	๓
๑๑๕๐	๑๔๒๓๑	๓๑๓	๑๗๓๕๗๗	๔๒๐๒๖๕	๒๗๑๖	๑๖	๖	๒๑๖	๔
๑๑๙๔	๑๔๗๗๙	๓๑๗	๒๕๐๘๖๙	๔๓๖๔๓๓	๒๗๒๔	๑	๔	๓๑๓	๕
๑๒๓๙	๑๕๓๒๖	๓๒๑	๓๕๙๕๔	๔๕๒๖๐๑	๒๗๓๒	๑๖	๒	๔๔	๖
๑๒๘๓	๑๕๘๗๔	๓๒๕	๑๑๓๒๔๖	๔๖๘๗๖๕	๒๗๔๐	๑	๗	๑๔๑	๗
๑๓๒๗	๑๖๔๒๑	๓๒๙	๑๙๐๕๓๘	๔๘๔๙๓๗	๒๗๔๘	๑๖	๕	๒๓๘	๘
๑๓๗๑	๑๖๙๖๙	๓๓๓	๒๖๗๘๓๐	๕๐๑๑๐๕	๒๗๕๖	๑	๓	๓๓๔	๙
๑๔๑๖	๑๗๕๑๖	๓๓๗	๕๒๙๑๕	๕๑๗๒๗๓	๒๗๖๔	๑๖	๑	๖๖	๑๐
๑๔๖๐	๑๘๐๖๔	๓๔๑	๑๓๐๒๐๗	๕๓๓๔๔๑	๒๗๗๒	๑	๖	๑๖๒	๑๑
๑๕๐๔	๑๘๖๑๑	๓๔๕	๒๐๗๔๙๙	๕๔๙๖๐๙	๒๗๘๐	๑๖	๔	๒๕๙	๑๒
๑๕๔๘	๑๙๑๕๙	๓๔๙	๒๘๔๗๙๑	๕๖๕๗๗๗	๒๗๘๘	๑	๒	๓๕๕	๑
๑๕๙๓	๑๙๗๐๖	๓๕๓	๖๙๘๗๖	๕๘๑๙๔๕	๒๗๙๖	๑๖	๗	๘๗	๑๔
๑๖๓๗	๒๐๒๕๔	๓๕๗	๑๔๗๑๖๘	๕๙๘๑๑๓	๒๘๐๔	๑	๕	๑๘๓	๑๕
๑๖๘๑	๒๐๘๐๑	๓๖๑	๒๒๔๔๖๐	๖๑๔๒๘๑	๒๘๑๒	๑๖	๓	๒๘๐	๑๖
๑๗๒๕	๒๑๓๔๙	๓๖๕	๙๕๔๕	๖๓๐๔๔๙	๒๘๒๐	๑	๑	๑๑	๑๗
๑๗๗๐	๒๑๘๙๖	๓๖๙	๘๖๘๓๗	๖๔๖๖๑๗	๒๘๒๘	๑๖	๖	๑๐๘	๑๘
๑๘๑๐	๒๒๓๙๕	๓๗๒	๑๗๕๓๕๗	๖๖๑๓๓๘	๑๓๘๙	๑	๖	๒๑๙	ขึ้น— อัฏฐารสกที่ ๘

รายการสุรทินประสงค์เหล่านี้คือ รายการวันขึ้นต้นแห่งสัมพยุหะแต่ละลำดับ ซึ่งพร้อมที่จะทำเป็นมัธยมสมผุสพระอาทิตย์พระจันทร์ ตามแบบสุริยยาตรได้ทีเดียว ช่องสุรทินนั้นคือลำดับวันนับแต่หน้าเถลิงศกมา

ถึงวันขึ้นต้นสัมพยุหะ ข้อน่าสังเกตจดจำก็คืออวมานกับอุจพล อวมานนั้นมีระเบียบเพิ่มขึ้นสัมพยุหะละ ๔ อวมานยืนตัวเสมอไป ส่วนกำลังอุจพลเพิ่มขึ้นสัมพยุหะละ ๘ จำนวนยืนตัวเช่นเดียวกัน นี้คือกำลังพระจันทร์ที่ทวีขึ้นทุกสัมพยุหะ ๆ

พิพัฒน์ สุขทิศ

๒๑ พ.ค. ๒๕๐๘

อธิบายด้วยที่มาแห่งปักขคณะนา

พระนิพนธ์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

การนับปักขคณะนา ที่พระสงฆ์ธรรมยุติกาใช้อยู่ทุกวันนี้นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าสยาม เมื่อครั้งยังทรงผนวชอยู่ ได้ทรงอาศัยหลักในคัมภีร์มหาวรรคพระวินัยแลอื่น ๆ แลคำณวนทางเดินแห่งพระอาทิตย์พระจันทร์ ตามคัมภีร์โหราศาสตร์ แล้วแลตั้งไว้เพื่อคฤหัสถ์บรรพชิตจะได้ทำการพึ่งธรรม ให้ตรงในวันเพ็ญ วันดับแลวันกึ่งปักษ์คือ วันพระจันทร์กึ่งดวง แลเพื่อคฤหัสถ์จะได้จำศีลในวันเช่นนั้นด้วย ฯ

ในคัมภีร์มหาวรรคพระวินัย ตอนอุโบสถขันธ์ ข้อหนึ่ง มีพระพุทธานุญาตไว้ว่า อนุชานามิ ภิกฺขเว สพฺเพเหว ปกฺขคณนํ อุคฺคเหตุํ ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ทั้งหมดด้วยกัน เรียนปักขคณะนา คือ นับปักษ์ ดังนี้ (หนังสือพิมพ์สยามพระบาลีมหาวรรคเล่ม ๑ หน้า ๒๓๗[๑]) ฯ อีกข้อหนึ่งว่า อนุชานามิ ภิกฺขเว จาตุทฺทเส ปณฺณรเส อฏฺฐมิยา จ ปกฺขสฺส สนฺนิปติตฺวา ธมฺมํ ภาสิตุํ ความว่าดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ท่านทั้งหลายประชุมกันกล่าวธรรมในดิถีที่ ๑๔ ที่ ๑๕ แลดิถีที่ ๘ แห่งปักษ์ ดังนี้ (พระบาลีมหาวรรคเล่ม ๑ หน้า ๒๑๑[๒]) ฯ อีกข้อหนึ่ง มีพระบาลีในคัมภีร์สังยุตตนิกายสคาถวรรคตอนยักขสังยุตต์ (หน้า ๒๖๘[๓]) ว่า

---

๑. พระไตรปิฎก ฉบับสยามรัฐ พ. ศ. ๒๔๖๙ หน้า ๒๒๙. ๒. หน้า ๒๐๓ ๓. หน้า ๓๐๗.

จาตุทฺทสึ ปญฺจทสึ ยา จ ปกฺขสฺส อฏฺฐมี
ปาฏิหาริยปกฺขญฺจ อฏฺฐงฺคสุสมาคตํ
อุโปสถํ อุปวสนฺติ ... .

ความว่า ชนทั้งหลายย่อมรักษาอุโบสถ อันประกอบด้วยองค์แปด ตลอดดิถีที่ ๑๔ ดิถีที่ ๑๕ แลดิถีที่ ๘ แห่งปักษ์ แลตลอดเวลาปาฏิ-หาริยปักษ์ คือดิถีที่จะพึงนำไปให้ตรงกำหนด ดังนี้ ฯ ที่มาอื่น ๆ ก็ยังมีอิก เป็นเช่นเดียวกัน ต่างแต่รูปความ ฯ

ข้อความในพระบาลีเพียงเท่านี้ ให้สำเร็จสันนิษฐานว่า กาลฟังธรรมของคฤหัสถ์บรรพชิต แลกาลจำศีลของคฤหัสถ์ กำหนดด้วยดิถีที่ ๑๔ หรือ ๑๕ วัน ๑ อนุโลมตามอุโบสถของภิกษุ ดิถีที่ ๘ วัน ๑ แต่มีวันจะพึงนำไปให้ตรงตามกำหนดนั้น อันผู้ปฏิบัติจะพึงทำให้สำเร็จได้ด้วยเรียนปักขคณะนาคือนับปักษ์ ฯ

เพราะพระบาลีราชสูตร ในติกนิบาต อังคุตตรนิกาย (หน้า ๑๘๒[๑]) ว่า อุโปสถํ อุปวสนฺติ ปฏิชาคโรนฺติ มนุษย์ทั้งหลายรักษาอุโบสถโดยปรกติ แลอุโบสถของผู้ตื่นอยู่ ดังนี้, ได้อุโบสถโดยเค้าเป็น ๒ คือ ปกติอุโบสถ ๑ ปฏิชาครอุโบสถ ๑ ฯ ปกติอุโบสถนั้นได้แก่อุโบสถที่จะพึงรักษาในวันปรกติ คือ ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ วันใดวันหนึ่ง กับ ๘ ค่ำ ฯ ปฏิชาครอุโบสถนั้น ตามอรรถกถาทั้งหลาย มีอรรถกถาแห่งคัมภีร์วิมานวัตถุ ตอนอุตตระวิมานเป็นต้น ได้แก่อุโบสถที่จะพึงรักษา ในวันหน้าวันหลังแห่งวันอุโบสถโดยปรกตินั้น อันเรียก

---

๑. หน้าตรงกัน.

ว่า วันรับวันส่ง ฯ อุโบสถ ๑๔ ค่ำ มีวัน ๑๓ ค่ำเป็นวันรับ อุโบสถ ๑๕ ค่ำมีวันปาฏิบทเป็นวันส่ง อุโบสถ ๘ ค่ำ มีวัน ๗ ค่ำ เป็นวันรับ มีวัน ๙ ค่ำเป็นวันส่ง ฯ วันปฏิชาครอุโบสถนี้แล อรรถกถาวิมานวัตถุตอนนั้นแก้ว่า ได้แก่ปาฏิหาริยปักษ์ คือดิถีในปักษ์ที่จะพึงนำอุโบสถไปให้ตรงตามกำหนด ฯ

เพียงเท่านี้ ให้สำเร็จสันนิษฐานว่า ชนแต่ปางก่อนรักษาอุโบสถดังนี้ ต้องการให้ตรงกำหนด วันพระจันทร์เพ็ญ วันพระจันทร์ดับ แลวันพระจันทร์กึ่งดวง ที่เรียกโดยนัยว่า ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ ๘ ค่ำ ฯ

วันพระจันทร์จะเพ็ญจะดับหรือจะกึ่งดวงนั้น ตามตำราโหราศาสตร์ย่อมเลื่อนเข้าเลื่อนออก หาตรงลงในวัน ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ หรือ ๘ ค่ำ เต็มวันทีเดียวไม่ ฯ พระโบราณาจารย์ทราบเหตุนี้หรืออย่างไรแล จึงได้บัญญัติวันรับวันส่งว่า เป็นวันปฏิชาครอุโบสถ ฯ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าสยาม ทรงรอบรู้ทั้งพระปริยัติธรรมทั้งโหราศาสตร์ ชะรอยจะทรงเห็นว่าวันที่ใช้กันอยู่ตามจารีตของบ้านเมืองมีพลาดมาก, ที่จะแลเห็นได้ ในเวลามีสุริยคราธในวันขึ้นค่ำหนึ่ง มีจันทรคราธในวันแรมค่ำหนึ่ง โดยชุกชุม ฯ อันจะมีสูรย์ ต้องในเวลาพระจันทร์ดับ อันจะมีจันทร์ ต้องในเวลาพระจันทร์เพ็ญ ฯ ในชั้นหลังมา เมื่อไม่ได้รักษาปฏิชาครอุโบสถแล้ว คงรักษาแต่วันเดียว ๆ ไม่มีวันหน้าวันหลัง จึงได้ทรงคำณวนวันพระจันทร์เพ็ญวันพระจันทร์ดับแลวันพระจันทร์กึ่งดวง โดยวิธีในโหราศาสตร์แลตั้งแบบไว้ เรียกว่าปักขคณะนาที่พระธรรมยุติการับใช้สืบมา จนกาล

ทุกวันนี้ ฯ วันปักขคณะนาที่เยื้องกับวันตามจารีตนั้น มักเยื้องออกเพียงวันหนึ่ง ซึ่งยังตกอยู่ในเขตวันส่ง ไม่เป็นการแผกผันอะไรในทางพระศาสนา ฯ

ส่วนวันทำอุโบสถของพระสงฆ์นั้น เดิมทีก็เป็นแต่มีกำหนดว่า ให้ทำในวัน ๑๔ ค่ำ หรือในวัน ๑๕ ค่ำ วันใดวันหนึ่งก็ได้ พึงเห็นในพระบาลีคัมภีร์มหาวรรคพระวินัย ตอนอุโบสถขันธ์ (หน้า ๒๑๕)[๑] ว่า อนุชานามิ ภิกฺขเว สกึ ปกฺขสฺส จาตุทฺทเส วา ปณฺณรเส วา ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตุํ ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้แสดงปาติโมกข์ได้คราวเดียวในวันที่ ๑๔ หรือในวันที่ ๑๕ แห่งปักษ์ ดังนี้ ฯ แต่การนับปักษ์ของภิกษุทั้งหลายย่อมจะแตกต่างกัน วันอุโบสถจึงเหลื่อมกันก็มี ฯ ข้อนี้ก็สมจริง ในพระคัมภีร์นั้นตอนนั้นเอง แต่ข้างหลังออกไป (หน้า ๒๖๙)[๒] วันอุโบสถของเจ้าอาวาส กับของอาคันตุกะเยื้องไม่ตรงกัน ของฝ่ายหนึ่งเป็นวันที่ ๑๔ ของอีกฝ่ายหนึ่งเป็นวันที่ ๑๕ ให้ตัดสินวันที่ออกชื่อในญัตติ ตามพวกมาก, ถ้าเท่ากัน ใช้ตามเจ้าอาวาส ฯ ข้อความที่กล่าวถึงวันเพ็ญเป็นวันอุโบสถนั้นมีแจ้งในจูฬปุณณมสูตรคัมภีร์มัชฌิมนิกายอุปริปัณณาสก์ (หน้า ๑๐๔)[๓] ว่า เตน โข ปน สมเยน ภควา ตทหุโปสเถ ปณฺณรเส ปุณฺณาย ปุณฺณมาย รตฺติยา ภิกฺขุสงฺฆปริวุโต อพฺโภกาเส นิสินฺโน โหติ ความว่า ในสมัยนั้นเป็นวันอุโบสถที่ ๑๕ ราตรีเพ็ญ มีพระจันทร์เต็มดวง สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า มีภิกษุสงฆ์ห้อมล้อมเสด็จนั่งอยู่ ณ ที่

---

๑. หน้า ๒๐๗. ๒. หน้า ๒๖๑. ๓. หน้า ๑๐๘

แจ้ง ดังนี้ ฯ

เมื่อมีปักขคณะนาขึ้นแล้ว พระสงฆ์ธรรมยุติกา จึงได้ทำอุโบสถตามวันปักษ์ เพื่อจะให้ถูกตรงวันเพ็ญวันดับแท้ ฯ ข้อนี้ถึงจะเหลื่อมกับวันอุโบสถตามจารีตก็ไม่ผิดพระวินัย เพราะนับแต่อุโบสถก่อนมาไม่เกิน ๑๕ วันออกไป จัดว่ายังอยู่ในปักษ์นั้นเอง แลการที่มีวันอุโบสถไม่ร่วมกับพระสงฆ์ผู้ใช้ตามวันจารีตเล่า ก็เช่นเดียวกับเจ้าอาวาสแลอาคันตุกะมีวันอุโบสถต่างกัน อันกล่าวไว้ในพระคัมภีร์, ทั้งวันที่ทำนั้นก็ตรงวันเพ็ญวันดับมากกว่าด้วย ฯ

ฝ่ายอุโบสถของภิกษุ มีพระบาลีบ่งความชัดว่าให้สวดพระปาฏิโมกข์ในวันที่ ๑๔ ค่ำ หรือในวันที่ ๑๕ ค่ำ วันเดียวเท่านั้น ฯ ข้อนี้เป็นเครื่องตัดสินวันจำศีลของคฤหัสถ์ ที่มีพระบาลีบ่งความไม่ชัด แลพาให้เข้าใจว่า ให้คฤหัสถ์จำศีลติด ๆ กันสองวัน ทั้ง ๑๔ ค่ำ ทั้ง ๑๕ ค่ำ นั้น ให้สันนิษฐานลงแน่ว่า วันจำศีลของคฤหัสถ์ ๑๔ ค่ำ หรือ ๑๕ ค่ำ วัน ๑, ๘ ค่ำ วัน ๑ ซึ่งใช้เป็นประเพณีสืบมาจนกาลทุกวันนี้แล ฯ

แต่งตอบคำถามของพระพรหมมุนี วัดปทุมวดีเมืองเขมร ฯ

ว. ว.

คำพรรณนาถึงปฏิทินสำเร็จ*

พระนิพนธ์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

จะพรรณนาถึงยูนิเวอสัล คาเลนดา คือ ปฏิทินสำเร็จ (สำหรับใช้ได้ทั่วไป) ในสตันดาดดิกชันนารี คือ หลักปทานุกรม แห่งภาษาอังกฤษ ฯ

ประโยชน์แห่งการคิดปฏิทินสำเร็จแบบนี้ขึ้น ก็คือสำหรับรู้วารซึ่งตรงกับดิถีเช่นวันที่เท่านั้น แห่งเดือนชื่อนั้นศกนั้น เป็นวารอะไร อาทิตย์ หรือจันทร์ หรือวารอื่นใช้ได้ทั้งอดีตคือกาลที่ล่วงแล้ว ถอยหลังเข้าไปได้ถึงปีที่ ๔๕ ก่อนพระเยซูอุบัติ ซึ่งตั้งเป็นคริสตศก ทั้งในปัจจุบันคือที่กำลังเป็นอยู่ ทั้งในอนาคตคือกาลภายหน้า ก้าวออกไปได้ถึงคริสตศก ๒๐๐๐ เช่น ปรารถนาจะทราบว่า วันที่ ๑๘ มกราคม คริสตศก ๑๘๗๑ ที่พระเจ้าวิลเลียม กรุงปรุสเสีย ได้ทรงรับสมมติเลื่อนพระราชอิศริยยศเป็นราชาแห่งประเทศเยอรมนี เป็นวารอะไร ดูตาตะรางเกณฑ์ ก็อาจรู้ได้ ฯ

มีหลักสำหรับกำหนดเวลาว่าเป็นวันอยู่สองทาง คือ ดาวซึ่งคงที่ เช่นดาวฤกษ์แลพระอาทิตย์ กำหนดด้วยดาวนั้น นับตั้งแต่เวลาที่ดาวคงที่ดวงหนึ่งหรือหมู่หนึ่ง ต่างว่าดาวฤกษ์กฤตติกา คือดาวลูกไก่ซึ่งเรียกในภาษาลตินว่าปลียาดิซ ตรงศีรษะในวันหนึ่ง ไปหาเวลาที่ดาวดวงนั้นตรงศีรษะอีกในวันรุ่งขึ้น เป็นวันหนึ่ง ตามคติดาว ซึ่ง

---

* อักขรวิธีรักษาตามต้นฉบับ.

เรียกในภาษาอังกฤษว่า ไสดีรีลเล วันตามคติดาวนี้ ตามที่มนุษย์รู้เห็น เป็นเวลายืนที่ กำหนดด้วยอาทิตย์นั้น นับตั้งแต่เวลาอาทิตย์ตรงศีรษะในวันหนึ่ง ไปหาเวลาที่อาทิตย์ตรงศีรษะอีกในวันรุ่งขึ้น เป็นวันหนึ่ง ตามคติอาทิตย์ ซึ่งเรียกในภาษาอังกฤษว่า โสลาเด ระยะวันตามคติอาทิตย์นี้ ไม่ยืนที่ เหมือนระยะวันตามคติดาว ข้อนี้เป็นตามวิถีที่อาทิตย์โคจร ตามความเอนแห่งแกนโลก แลตามความเดินไม่สม่ำเสมอแห่งดาวเคราะห์ทั้งหลาย ถึงไม่เป็นหนึ่งแน่ลงเพราะเหตุเหล่านี้ ก็ยังกำหนดประมาณเอาเป็นกลางได้อยู่ นี้เรียกในภาษาสันสกฤตซึ่งโหรสยามใช้อยู่ว่า เวลามัธยม หรือเรียกในภาษาอังกฤษว่า มีน ไตม์ กะแบ่งเป็น ๒๔ นาฬิกา แลแบ่งเป็น มินิตแลสกันต์ออกไปอิก. เวลาเที่ยง คือ เวลาตรงสูญกลางแห่งวันตามคติอาทิตย์โดยปรกติ เร็วไป ๑๔ มินิต ๓๐ สกันด์บ้างช้าไป ๑๖ มินิต ๑๕ สกันด์บ้าง กว่ากึ่งวันของเวลามัธยม เวลาตามคติดาว ช้าไปกว่าเวลามัธยมตามคติอาทิตย์ ๓ มินิต ๕๕ สกันด์กับสกันด์หนึ่งแบ่งล้านส่วน เอา ๙๒๙๙๓๕ ส่วน จึงใช้เอาเป็นหลักแห่งเวลาไม่ได้เพราะเวลาจะเหลื่อมกันไปเสมอ ๆ ไม่ตรงตามวันคืนโดยปรกติ จึงได้ใช้เวลามัธยมตามคติอาทิตย์เป็นหลัก ฯ

มีอีกหลักหนึ่งสำหรับกำหนดเวลาว่าเป็นปี คือนับเวลาที่โลกโคจรรอบดวงอาทิตย์ครั้งหนึ่ง เป็นปีตามคติอาทิตย์ ซึ่งเรียกในภาษาอังกฤษว่า โสลาเยีย ระยะปีตามคติอาทิตย์นี้ ก็ตกอยู่ในไม่ยืนที่ แต่มีกำหนดลงว่า ๓๖๕ วัน กับวันหนึ่งแบ่งแสนส่วน เอา ๒๔๒๒๔

หรือกล่าวให้สั้น ก็ ๓๖๕ วัน ๕ นาฬิกา ๔๘ มินิต ๕๒ สกันด์มีเศษเป็นปีหนึ่งตามคติอาทิตย์ เพราะมีเศษไม่ได้วันพอดี เมื่อเศษนี้ทวีขึ้นบัญจบครบวันหนึ่งหรือเกือบวันหนึ่งในปีใด จึงต้องผนวกวันแห่งปีนั้นอิกวันหนึ่ง เป็น ๓๖๖ วัน ซึ่งเรียกว่าอธิกวาร หรือเรียกในภาษาอังกฤษว่า ลีป เยีย เพื่อให้ฤดูคงที่อยู่ ฯ

ผู้รจนาตำรานี้เล่าว่า เมื่อก่อนคริสตศก ๗๓๘ ปี รอมยูลัส เจ้าแผ่นดินองค์แรก แลผู้สถาปนาพระนครโรม ออกแบบใช้ปฏิทินปีหนึ่งมี ๓๐๔ แบ่งเป็น ๑๐ เดือน เรียกชื่อดังนี้ มาช เป็นเดือนต้น เอปริล เป็นที่ ๒ เม เป็นที่ ๓ ยูน เป็นที่ ๔ กวินติลิส เป็นคำรบ ๕ ซึ่งเปลี่ยนในภายหลัง เมื่อครั้งแผ่นดิน ยูเลียสซีสาว่า ยูไล เสกติลิส เป็นคำรบ ๖ ซึ่งเปลี่ยนเมื่อครั้งแผ่นดิน ซีสาอาคัสตัส ว่า ออคัสต เสบเตมเบอ เป็นที่ ๗ ออกโตเบอเป็นที่ ๘ โนเวมเบอ เป็นที่ ๙ ดิเซมเบอ เป็นที่ ๑๐ ปีที่มีเพียง ๓๐๔ วันนี้ ไม่ต้องกับปีตามคติอาทิตย์ ที่มี ๓๖๕ วัน แลปีตามคติจันทร์อันมี ๓๕๔ วัน แลวันที่ขึ้นปีใหม่ ก็ไม่ยืนที่ในฤดูเดียว ครั้นถึงปี ๗๑๓ ก่อนคริสตศก เจ้าแผ่นดินโรมทรงนามว่า นูมาปอมปีลิอัส คิดแก้ความคลาดเคลื่อนนี้ จึงเพิ่มเข้าอีก ๒ เดือน คือ ยันยุวารี แล เฟบรุวารี รวมเป็นปีหนึ่งมี ๑๒ เดือน ตั้งต้นปีเมื่ออาทิตย์โคจรถึงที่สุดวิถีข้างใต้ในฤดูหนาว ซึ่งเรียกในภาษาอังกฤษว่า วินเตอ สอลสติซ หรือเรียกอิกอย่างหนึ่งว่า ตกนีจ คือโคจรต่ำที่สุด ข้อนี้ทำให้ปีหนึ่งมี ๓๕๔ วัน หรือ ๑๒ เดือน ตามคติจันทร์ สองปีหรือสามปีต้องเพิ่มเข้าอิก

เดือนหนึ่ง เป็นปีมี ๑๓ เดือน กล่าวคือทดอธิกมาส ปฏิทินของนูมา กำหนดระยะแห่งปียังไม่ถูก เมื่อปีล่วงไป ๆ ความคลาดเคลื่อนสะสมหนักเข้า ก็พาให้ฤดูเลื่อนไหลไป ในรัชกาลยูเลียสซีสา ฤดูสปริง คือฤดูไม้ผลิ ตกในวันที่หนึ่ง เดือนยันยุวารี ฯ

ความยุ่งเหยิงนี้ เป็นเหตุให้ยูเลียสซีสาผู้เป็นเจ้าแผ่นดินโรมในเวลานั้น คิดแก้ไขปฏิทินใหม่ในปีที่ ๙๖ ก่อนคริสตศก ตามคำณวนของพวกโหรในเวลานั้นว่า วันตามปฏิทินยังหย่อนอยู่กว่าวันที่ควรจะเป็น ๘๐ วัน ยูเลียสซีสาจึงออกประกาศให้เติมวันแห่งปีที่ ๔๖ ก่อนคริสตศกนั้นเข้าอีก ๘๐ วัน รวมกันเป็น ๔๔๕ วัน วันขึ้นปีที่ ๔๕ ก่อนคริสตศกจะได้ตกในวันขึ้นค่ำ คือวันที่ดวงจันทร์แรกจับจะสว่าง ซึ่งเรียกในภาษาอังกฤษว่า นยู มูน ต่อวันที่อาทิตย์โคจรถึงที่สุดใต้ แลนับวันนั้น เป็นวันที่ ๑ แห่งเดือนยันยุวารี (คือมกราคม) ปีที่ ๔๖ ก่อนคริสตศกนั้น ที่มี ๔๔๕ วันนั้นได้หมายรู้กันว่า ปียุ่งเหยิง ในปฏิทินที่ยูเลียสซีสาตั้ง ซึ่งเรียกในภาษาอังกฤษว่า ยูเลียน คาเลนดา นั้นเติมอธิกวารทุกปีที่ ๔ แต่หาได้เพิ่มวันเข้าในเดือนเฟบรุวารี (คือเดือนกุมภาพันธ์) เหมือนในบัดนี้ไม่ บัญญัติให้วันที่ ๖ เดือน มาช (เดือนมีนาคม) มีเป็นสองวัน ซึ่งเรียกตามศัพท์ที่โหรใช้ว่า ยุคล ฯ

ปฏิทินที่ยูเลียสซีสาตั้งนั้น ก็ยังไม่พ้นความคลาดเคลื่อน ปีหนึ่งคงคลาด วันหนึ่งแบ่งแสนส่วน เอาแต่ ๗๗๖ ส่วน หรือกล่าวให้สั้นก็ราว ๑๑ มินิตมีเศษสกันด์ ถึงอย่างนั้น ใน ๑๒๙ ปี จะผสมเข้าได้เป็นวันหนึ่ง กาลล่วงมาถึงคริสตศก ๑๕๘๒ เวลาที่คลาดเคลื่อน

เพราะเหตุนี้แลเหตุอื่นรวมกันเข้าเป็นถึง ๑๐ วัน โป๊ป (คือสมเด็จพระ-สังฆราช) ผู้เป็นประธานาธิบดีในศาสนาคริสเตียนฝ่ายโรมันคาโธลิกนิกาย ในครั้งนั้น ทรงนามว่า เครคอริ ที่ ๑๓ ได้คิดแก้เวลาที่คลาดเคลื่อนนั้น แลได้ออกประกาศว่า พอล่วงวันที่ ๔ ออกโตเบอ คือตุลาคม คริสตศก ๑๕๘๒ ให้ยกเสีย ๑๐ วัน คือวันรุ่งขึ้นอย่านับว่าที่ ๕ เลย ให้นับเป็นที่ ๑๕ ทีเดียว แบบที่โป๊ปเครคอริที่ ๑๓ ตั้งนั้นเรียกในภาษาอังกฤษว่า เครคอเรียนคาเลนดา แต่แรก ๆ ประเทศที่ถือศาสนาฝ่ายโปรเตสแตนต์นิกายยังไม่เห็นด้วย แลยังไม่ยอมรับใช้ จึงเกิดสับสนกันขึ้นใหญ่ด้วยเรื่องวันเก่าหรือวันใหม่ ภายหลังก็มีผู้เห็นชอบแลรับใช้มากขึ้นทุกที จนลงเป็นแบบเดียว เว้นไว้แต่ประเทศรุสเซียแห่งเดียวเท่านั้น จนเป็นธรรมเนียมในการเขียนหนังสือไปถึงหรือมาจากประเทศนั้น ให้ใช้วันทั้งสองแบบ แบบใหม่ที่โป๊ปเครคอริตั้งนั้นใน ๔๐๐ ปี มีอธิกวารแต่ ๙๗ ครั้ง เพราะยกเอาอธิกวารในปีที่ถ้วนร้อยซึ่งเอา ๔๐๐ หาร ไม่ขาดตัว เช่นปี ๑๗๐๐, ๑๘๐๐, ๑๙๐๐ เป็นตัวอย่าง โดยนัยนี้ ประมาณระยะกาลแห่งปีหนึ่งตามแบบใหม่นั้น ๓๖๕ วัน กับวันหนึ่งแบ่งหมื่นส่วน เอาแต่ ๒๔๒๕ ส่วน หรือกล่าวให้สั้น ๓๖๕ วัน ๕ นาฬิกา ๔๙ มินิต ๔๕ สกันด์มีเศษเร็วไปกว่าปีมัธยมตามคติอาทิตย์ วันหนึ่งแบ่งแสนส่วน เอาแต่เพียง ๒๖ ส่วนกล่าวให้สั้นก็ไม่ถึงมินิต เศษนี้กว่าจะรวมกันเข้าได้เป็นวันหนึ่ง ก็ถึง ๓๘๔๖ ปี จำเดิมแต่ปีที่คิดแก้มา กว่าจะครบก็ยังนาน จึงได้ใช้เป็นหลักยั่งยืนสืบมาจนบัดนี้ ฯ

ปีปรกติมี ๕๒ อาทิตย์เต็มกับเศษวันหนึ่ง ขึ้นปีใหม่เป็นวารอะไร ต่างว่า วารอาทิตย์สิ้นปีก็เป็นวารนั้น คือวารอาทิตย์เหมือนกัน ส่วนปีอธิกวารมีเศษเป็น ๒ วัน วันสิ้นปีจึงคงเป็นวารในลำดับแห่งวารขึ้นปีใหม่ ถ้าวารขึ้นปีใหม่เป็นวารอาทิตย์ วารสิ้นปีคงเป็นวารจันทร์ โดยนัยนี้ ปีต่อปีปรกติ คงขึ้นในวารเป็นลำดับแห่งวารขึ้นปีหลัง เช่นวารขึ้นปีหลังเป็นวารอาทิตย์ วารขึ้นปีต่อไป คงเป็นวารจันทร์ แลปีต่อปีอธิกวาร คงขึ้นในวารต่อวารขึ้นปีหลังมาอีก ๒ วาร เช่นขึ้นปีหลังวารอาทิตย์ วันขึ้นปีต่อไป คงเป็นวารอังคาร ข้อนี้เป็นเหตุให้ผู้รจนาคิดทำตาตะรางเกณฑ์ ตั้งเป็นแบบปฏิทินสำเร็จ ส่วนปีปรกติ ๗ แบบ ส่วนปีอธิกวาร ๗ แบบ แบบที่ ๑ ขึ้นปีวารอาทิตย์ แบบที่ ๒ ขึ้นปีวารจันทร์ เลื่อนไปโดยลำดับ จนถึงแบบที่ ๗ ขึ้นปีวารเสาร์ ฯ

วารขึ้นปีนั้น เปลี่ยนวนไปแล้ว ก็กลับบัญจบรอบอีก เช่นขึ้นปีวารอาทิตย์เปลี่ยนวนเป็นวารอื่นแล้ว ก็กลับมาถึงวารอาทิตย์เป็นวารขึ้นปีอีก ปีอธิกวารกำหนดง่าย ๒๘ ปี หรือ ๗ ครั้ง บัญจบเข้ารอบอีก ส่วนปีปรกติ บัญจบเข้ารอบระยะไม่เท่ากัน แต่ก็ไม่ลักลั่น ๖ ปี ครั้งหนึ่ง ๑๑ ปีสองครั้ง วนกันไปเป็นดังนี้ เพราะปีอธิกวารมีในระวาง ๆ ปีใดต่อปีอธิกวาร วารขึ้นปีนั้น เมื่อเปลี่ยนไป ๖ ปี คงวนกลับมาบัญจบรอบวารขึ้นปีนอกนี้ ๑๑ ปี จึงจะบัญจบรอบ ข้อนี้เป็นเหตุให้ผู้รจนาสามารถคิดถอยหลังแลก้าวหน้าได้ว่า ปีไหนขึ้นวารอะไร หรือจะใช้ตาตะรางเกณฑ์แบบไหน จึงได้บันทึกศกนั้น ๆ ไว้ที่ข้างแบบ แต่เพียงเท่านั้นก็ยังอยากที่จะรู้ว่า ปีที่ต้องการ จะได้แก่ตาตะรางเกณฑ์แบบไหน ผู้

รจนาจึงได้คิดทำสารบาญบอกปีแลเกณฑ์ไว้ด้วยกัน เจ้าของเรียกในภาษาอังกฤษ อินเดกซ์ ไบ เซนชุรีส์ คือ สารบาญตามเรือนร้อย ฯ

ส่วนปีที่ยุ่งเหยิง คือคริสตศก ๑๕๘๒ เข้าเกณฑ์ไม่ได้ ต้องเรียงไว้สำหรับอีกแบบหนึ่ง กับคริสตศก ๑๗๕๒ ที่พวกอังกฤษเห็นชอบแลยอมรับใช้ปฏิทินแบบใหม่ ก็เรียงไว้ด้วยอีกแบบหนึ่ง เป็นพิเศษสำหรับคนชาตินั้นหรือพูดภาษานั้น ครั้งพวกอังกฤษรับใช้แบบใหม่นั้นปาลิเมนต์ตั้งบัญญัติให้นับวันที่ ๓ แห่งเดือนเสบเตมเบอ ตามแบบเก่าเป็นวันที่ ๑๔ แห่งเดือนชื่อนั้นตามแบบใหม่ การที่ต้องเพิ่มเป็น ๑๒ วันไม่เหมือนเมื่อครั้งโป๊ป เคฺรคฺอริ แก้ ที่ต้องเพิ่มเพียง ๑๐ วันนั้น เพราะตั้งแต่โป๊ปเคฺรคฺอริ แก้แล้ว กาลล่วงมาได้ถึง ๑๗๐ ปีเศษที่คลาดเคลื่อนของแบบปฏิทินเก่ารวมกันเข้ามากกว่าวันหนึ่งแล้ว ฯ

ผู้รจนาบอกวิธีสำหรับใช้ปฏิทินสำเร็จแบบนี้ไว้ ดังนี้ เบื้องต้นให้รู้จักตาตะรางเกณฑ์ ๑๔ แบบ ซึ่งปันเป็น ๒ หมวด ๆ ละ ๗ แบบ สำหรับปีปรกติหมวด ๑ หมายอักษร เอ สำหรับปีอธิกวารหมวด ๑ หมายอักษร บี มีเลขกำกับแบบละตัว ตั้งแต่ ๑ ถึง ๗ ซึ่งบอกวารขึ้นปี ถ้าจะใคร่รู้ว่า วันที่เท่านั้น แห่งศกนั้น เช่น วันที่ ๑๘ แห่ง ยุยันวารี (คือมกราคม) คริสตศก ๑๘๗๑ เป็นวารอะไร ให้ดูที่สารบาญให้พบว่าใช้เกณฑ์แบบไหน เช่น คริสตศก ๑๘๗๑ ใช้เกณฑ์แบบ เอ ๑ คือปีปรกติ ขึ้นต้นวารอาทิตย์ แต่นั้นให้ดูที่เกณฑ์แบบนั้น ตอนยันยุวารีก็จะพบว่า วันที่ ๑๘ แห่งเดือนนั้น เป็นวารพุธ ถ้าปีที่จะใคร่รู้ไม่มีในเกณฑ์ให้รู้จักวิธีคิดเป็นเรือนร้อย เทียบกับปีที่มีในเกณฑ์ เพราะ

ตามแบบเก่า ๗๐๐ ปี ตามแบบใหม่ ๔๐๐ ปี ลำดับก็วนบัญจบเข้ารอบกันได้ ถ้าจำนวนปีที่จะใคร่รู้ถ้วนร้อยพอดี ให้นับเป็นร้อย ถ้ามีเศษให้บวกขึ้นอีกร้อยหนึ่ง ถ้าปีนั้นเป็นตามแบบเก่า ให้เอา ๗๐๐ หาร เช่นคริสตศก ๘๕๗ เป็นเรือนเก้าร้อย เอา ๗๐๐ หาร เหลือเศษ ๒๕๗ ได้กันกับคริสตศก ๑๕๕๗ ซึ่งเป็นเรือน ๑๖ ร้อย เอา ๗๐๐ หาร เหลือเศษ ๒๕๗ เท่ากัน ดังนี้ ใช้เกณฑ์ของศก ๑๕๕๗ ได้

ความคิดตั้งแบบปฏิทินสำเร็จนี้ขึ้นได้ เป็นผลแห่งความหมั่นสังเกตสอบสวน ใช่แต่เพียงนี้ ความหมั่นสังเกตย่อมเป็นคุณเกื้อกูลแก่ความคิดอย่างอื่น ๆ ให้สำเร็จได้ด้วย ควรที่บุคคลจะหัดสังเกตค้นคว้าหาเหตุผลให้ละเอียดตามจะเป็นได้ ทุกสิ่งทุกประการ ฯ

แต่งให้พระยาไกรโกศา (หัด)* ครั้งยังเป็นพระยานนทบุรี อรรคราชทูตประจำกรุงเบอลิน

ว. ว.

---

* สกุล สิงหเสนี

อธิบายชื่อสงกรานต์พระอาทิตย์*
เดินบั่ดเหนือบั่ดใต้

พระราชนิพนธ์
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในคำโหรหมายสงกรานต์อย่างเก่า ร่างตามแบบเคยใช้สืบ ๆ มาแต่โบราณมีว่าดังนี้ ผลทำนาย พสุ, อาจินต, สามัญ, สงกรานต์เปนสามประการดังนี้ อธิบายเปนสามัญทั่วทุก ๆ ประเทศในสกลชมภูทวีป คำว่าพสุสงกรานต์ อาจินตสงกรานต์ สามัญสงกรานต์ สามประการนั้น อะไรเปนพสุสงการต์ อะไรเปนอาจินตสงกรานต์ อะไรเปนสามัญสงกรานต์ ไต่ถามโหรแลนักปราชราชบัณฑิตย์เปนอันมาก ทุกวันนี้ก็หามีใครรู้เข้าใจไม่ ก็คำสามคำนี้มีอยู่เปนแน่ดังนี้ ก็เปนที่รู้ว่าเปนรอยทางเดินความอวดรู้ของผู้รู้เก่า เมื่อเวลาตำราโหราสาตรโบราณในเมืองไทยยังมีบริบูรณ์อยู่ ครั้นเมื่อบ้านแตกเมืองตื่น ตำราโบราณสาบสูญไปจึงไม่มีผู้เรียนรู้ มีแต่ผู้ลอกโครงหมายเก่ามาเขียนยกศัพท์อวดคนโง่ สำแดงตัวว่าเปนผู้รู้แต่เปลือกผิวค้นเอาเนื้อในไม่ได้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า-เจ้าอยู่หัวทรงค้นตำราเก่า ไปได้ในหนังสือตำราสังสกฤฏ ของกรมสม

---

* เรื่องนี้มีในหนังสือพิมพ์วชิรญาณ ปีรกา ๑๒๔๗ เล่ม ๒ ฉบับ ๑๓ จำนวนเดือน ๑๑ น่า ๖๔๗ แต่เนื้อความไม่เหมือนกัน ดูเปนทรงแห่งละคราวจึงนำมาลงพิมพ์ไว้ด้วย

เด็จพระปรมานุชิต สำแดงความให้ทรงพระสันนิฐานได้ในชื่อสงกรานต์เหล่านั้น แต่ชื่อว่าพสุสงกรานต์ อาจินตสงกรานต์นั้น ทรงพระราชดำริห์ว่าผู้เขียนต่อมาเห็นจะเขียนผิดไป เพราะในพระตำราที่ทรงค้นได้ว่าษฎสีติสงกรานต์ แลอายันสงกรานต์ ไม่ว่าพสุสงกรานต์ อาจินตสงกรานต์ ษฎสีติสงกรานต์ที่เรียกว่าพสุสงกรานต์นั้น คือวันเมื่อพระ-อาทิตย์สัณฐานดวงเล็กลงทุกที จนถึงเล็กที่สุดไม่เล็กต่อลงไป ยืนอยู่หกวันฤๅเจ็ดวัน ก็เวลาเปนท่ามกลางของวันเหล่านั้น ชื่อว่าษฎสีติสงกรานต์เหนือ บัดนี้อยู่ในเมื่อพระอาทิตย์โคจรราษีเมถุน ๑๘ องสาเสศอาไศรยสถานที่นี้แล ษฎสีตสงกรานต์นี้ในคำภีร์สุริยาตราซึ่งบังคับในวิธีจะดูระวิผล ให้ตั้งมัทยมพระอาทิตย์ลง เอา ๒ ลบราษี ๒๐ ลบองสา แต่ในคำภีร์สุริยสาตรสารำ ทำคำนวนโดยจำนวนลิดดา บังคับให้ตั้งมัทยมพระอาทิตย์คิดเปนลิดดาลงแล้ว จึงเอา ๔๗๗๗ ลบ แล ๔๗๗๗ นั้นเปนลิดดาของ ๒ ราษี ๑๘ องสาตรงที่เดียว แลซึ่งคำภีร์สุริยาตราบังคับให้เอา ๒๐ ลบองสานั้น เห็นจะถือลัทธิว่าเห็นพระอาทิตย์กลับโตขึ้นวันไรวันนั้นเปนษฎสีติสงกรานต์ แต่ข้างคำภีร์สุริยสาตรสารำนั้น เห็นจะคิดโดยเลอียด ว่าพระอาทิตย์เล็กลงที่สุดหยุดอยู่ถึงหกวัน ก็สามวันข้างต้นมณฑลพระอาทิตย์ ก็เห็นจะยังเล็กลงอยู่ สามวันข้างหลัง เห็นมณฑลพระอาทิตย์ก็จะเริ่มโตขึ้นแล้วแต่ไม่เห็นถนัด เพราะการเลอียดนักจึงดูเปนหยุดอยู่ ซึ่งว่าดังนี้ก็เปนแต่ตามตำราสุริยสาตรสารำชี้ไว้ ดูเหมือนว่าษฎสีติสงกรานต์นั้นยืนอยู่แห่งเดียวไม่เดิน ว่าที่แท้ษฎสีติสงกรานต์ในราษีเมถุนนั้น ฤๅจำนวน ๒ ราษี ๒๐ องสา ตามบังคับสุริยาตรา

แล ๔๗๗๗ ตามบังคับสุริยสาตรสารำนั้น ก็เปนตัวมัทยมอุจสำหรับพระอาทิตย์ ดังหนึ่งมัทยมอุจที่ทำแต่อุจพลนั้น สำหรับลบมัทยมจันทรก็ดี ฤๅมัทยมอาทิตย์ที่ลบแล้วด้วย เกณฑ์ ๒ ราษี ๒๐ องสา ฤๅ ๑๘ องสานั้นก็ดี ตำราโหรเมืองอื่นเรียกว่าอโนมมาลีเหมือนกัน อุจะนั้นแปลว่าสูง คืออาทิตย์แลจันทรไปถึงที่นั้น ดวงเล็กเปนที่สุด มัทยมออกเท่าไรก็ไม่มีผลเปนรณังธณังคือเกณฑ์ลบเกณฑ์บวกเลย แลเมื่ออาทิตย์แลจันทรโคจรไปจักรราษี ล่วงน่าอุจนั้นไปแล้ว ปริมณฑลก็เจริญขึ้นไปทุกวัน จนถึงเมื่อโคจรไปได้ ๑๘๐ องสา เปนที่เล็งอุจแล้ว ส่วนอาทิตย์ก็ว่าถึงษฎีติสงกรานต์ใต้ ส่วนจัทรก็ว่าถึงนิตย ก็เมื่อขณะอาทิตย์แลจันทรถึงที่นี้ ปริมณฑลก็โตขึ้นเปนที่สุด แล้วสมผุดมัทยมก็ตรงกัน ไม่มีระวิผลจันทรผลเปนธณังรณังเลย ก็ที่อุจของอาทิตย์แลจันทรนั้น ตำราโหรเมืองอื่นเรียกอโปคีย ที่นิตยของอาทิตย์แลจันทรทั้งสองนั้นเรียกเปเรคีย มัทยมอุจของจันทรนั้น เดินไปตามจักรราษีเสมอด้วยวันละ ๖ ลิดดาเสศจน ๓๒๓๒ วัน มีเสศจึงรอบจักรราษีฉันใด ถึงอุจแลนิตยอาทิตย์ที่เรียกว่าษฎีติสงกรานต์ นั้นก็เดินไปตามจักรราษีเหมือนกัน แต่ว่าเดินน้อยนักปีหนึ่งไปไม่ถึงลิดดาหนึ่ง ต่อล่วง ๖๒ ปีฤๅ ๖๓ ปีจึงไปได้องสาหนึ่ง การที่อุจแลนิตยอาทิตย์ต่อด้วยเครื่องมืออันเลอียดจึงรู้ได้ เมื่อพระอาทิตย์สัณฐานดวงเจริญโตขึ้นทุกวัน จนถึงโตเปนที่สุดไม่เจริญขึ้นไปคงอยู่เจ็ดวัน ก็วันเปนท่ามกลางของวันทั้งเจ็ดนั้น ชื่อว่าษฎีติสงกรานต์ใต้ บัดนี้อยู่ในเมื่อพระอาทิตย์โคจรราษีธนู ๑๘ องสาเสศ อนึ่งพระอาทิตย์เมื่อเวลาเที่ยง ชนทั้งปวง

ไม่มีใครจะสังเกตแหงนดูท้องฟ้า ก็สำคัญว่าพระอาทิตย์เดินข้ามศีศะทุกวันเสมอไป ว่าที่แท้พระอาทิตย์เมื่อเวลาเที่ยงไม่เหมือนกันทุกระดู ย่อมบั่ดขึ้นเหนือบ้างแล้วบั่ดไปข้างใต้มากกว่าบั่ดขึ้นเหนือ จนมีบางพวกสังเกตได้ จนพูดกันว่าพระอาทิตย์อ้อมเข้าเมื่อพระอาทิตย์เดินบั่ดขึ้นเหนือไปจนสุดทางแล้ว กลับบั่ดลงมาใต้ในวันใด วันนั้นชื่ออายันสงกรานต์เหนือ ในกาลบัดนี้มีเมื่อพระอาทิตย์โคจรราชีเมถุใกล้ ๘ องสาแล้วก็กลับมาข้างใต้ เมื่อพระอาทิตย์เดินบั่ดลงไปข้างใต้ จนสุดทางแล้ว กลับบั่ดขึ้นเหนือในวันใด วันนั้นชื่ออายันสงกรานต์ใต้ ในกาลบัดนี้มีเมื่อพระอาทิตย์โคจรราชีธนู ๘ องสาเสศ สถานในจักรราชีซึ่งกำหนดว่าเปนที่อายันสงกรานต์ คือเมื่อพระอาทิตย์ถึงที่แล้ว เปนทักษิณายัน แลถึงที่อันเล็งที่นั้นแล้วเปนอุตรายันนั้น ตำราโหรหยาบ ๆ อย่างตำรามหานาทีแลมาศฉายแลลัทธิ พระสงฆ์จดหมายไว้ในท้ายหนังสือหัดนาค เหยียบชั้นฉันเพนเปนต้นนั้น คำนวนคิดดูก็เห็นว่าตำราเหล่านั้นเปนอันสำแดงว่าเมื่อไรพระอาทิตย์ถึงราชีกรกฎ จึงดำเนินไปได้เปนทักษิณายันทุกตระวันเที่ยง เมื่อถึงราชีมังกรแล้วพระอาทิตย์จึงดำเนินมาเหนืออุตรายันทุกตระวันเที่ยง จนตราบเท่าทุกวันนี้ โหรเปนอันมากก็ดี พระสงฆ์ที่ถือเหยียบชั้นฉันเพนก็ดี ก็ยังถืออย่างนั้นอยู่ ก็แลในอรรฐกถา โอมสวะสิกขาบทเรียกสาวันมาศเดือนเก้าว่านิกขมะนิยมาศ ฎีกาคำภีร์อภิธานแก้ว่า พระอาทิตย์เปนอุตรายันเมื่อตระวันเที่ยงโอนไปเหนือทุกวันจนถึงเดือนเก้าจึงจะโอนมาใต้ ความอันนั้นก็เห็นจะจริง ก็เดือนสาวันมาศคือเดือนเก้านั้น โดยจะมีมาเร็วเปนอย่างยิ่ง

ในปีจวนจะมีอธิกมาศ ก็จะย่อมมีเมื่อพระอาทิตย์ เดินกึ่งราษีกรกฎไป แล้ว จึงเปนเดือนสาวันมาศเดือนเก้าได้ แต่เดือนอย่างโบราณที่ใช้ในบาฬี ใช้อมาวสีเปนกลางเดือนปุรณมีเปนปลายเดือน ตั้งแต่วันเข้าปุริมพรรษาแล้ว ไปจนถึงวันเพ็ญซึ่งเปนเบื้องน่า วันปั่จฉิมพรรษา เรียกว่าสาวันมาศ พ้นนั้นไปเรียกว่าภัทปทมาศ เมื่อเปนดังนี้ก็เปนอันรวมกันกับตำราที่ว่า พระอาทิตย์ดำเนินถึงราษีทักษิณายันโอนไปใต้ทุกวันนั้นแล การที่ตำราแลคำภีร์ว่าดังนี้ อาไศรยแก่การเมื่อทำคำภีร์อรรฐกถาฎีกาแลคำภีร์โหรนั้น พระอาทิตย์เห็นจะเปนทักษิณายันเมื่อถึงราษีกรกฎจริง แต่ความที่อายันสงกรานต์เดินทวนจักรราษีขึ้นมาทีละน้อย ผู้แต่งคำภีร์แลตำราพวกนั้นเห็นจะยังหาจับไม่ได้ แต่ในพระตำราของกรมสมเด็จพระปรมานุชิตว่าไว้ชัดดังนี้ แต่ปางก่อนอายันสงกรานต์มีในต้นราษีกรกฎแลราษีมังกร พระอาทิตย์โคจร ถึงราษีกรกฎแล้วจึงเปนทักษิณายัน ถึงราษีมังกรแล้วจึงเปนอุตรายัน ก็แต่กาลบัดนี้นั้น อายันสงกรานต์เดินเลื่อนเข้ามา ถึงกึ่งราษีเมถุนแลราษีธนูแล้ว เมื่อพระอาทิตย์โคจรถึงกึ่งราษีเมถุน ก็เปนทักษิณายันถึงกึ่งราษีธนูก็เปนอุตรายัน ซึ่งเปนดังนี้นั้นเพราะอายันสงกรานต์ไหลไปได้ พึงรู้เถิดนานไปภายน่าอายันสงกรานต์ยังจะเดินเรื่อยไป จนวกวนกลับมายังราษีกรกฎนั้นแล ก็ตำรานี้ว่าถูกต้องจริงแท้ แลผู้แต่งตำรารู้ตำราเดิมตำราเก่าที่ว่าต้นราษีกรกฎ ต้นราษีมังกรเปนที่อายันสงกรานต์นั้น แล้วแลรู้จักสอบหาที่จริงได้ จึงกล่าวว่าอายันสงกรานต์มาอยู่กึ่งราษีเมถุนแลกึ่งราษีธนู ตามการที่เปนเห็นประจักษ์ในเวลาเมื่อแต่งตำรานั้น แล้วก็กล่าวคาดหมายว่าภายน่าอายันสงกรานต์ จะเดินทวนจะกลับเข้าไปอีก การ

นั้นก็เปนจริงดังตำรานั้นว่า ในกาลบัดนี้ คือเมื่อจุฬศักราช ๑๒๐๐ มา แล้วนี้ พระอาทิตย์โคจรถึงราษีเมถุน ๘ องสาเลศเมื่อใด เงาหลักที่ปั๊กไว้กลางแจ้งแห่งใดแห่งหนึ่ง ซึ่งเปนเงาเจริญยาวไปข้างใต้ทุกวัน ก็เปนอันหยุดไม่เจริญต่อขึ้นไปอิกเลย พ้นวันนั้นไปแล้วเงาหลักที่โอนมาข้างใต้เมื่อตระวันเที่ยงก็มีแต่หดไปข้างเหนือ ไม่ยาวไปข้างใต้อิก จึงรู้ว่าที่นั้นเปนที่อายันสงกรานต์เหนือ เพราะพระอาทิตย์เวลาเที่ยงโอนไปใต้ทุกวัน เมื่อไรพระอาทิตย์โคจรถึงราษีธนู ๘ องสาเลศเมื่อนั้น เงาหลักปั๊กกลางแจ้งเมื่อเวลาตระวันเที่ยง ชี้ไปข้างเหนือเมื่อเจริญยาวขึ้นทุกวันก่อน แต่นั้นมาก็หยุดไม่เจริญขึ้นอิก พ้นวันนั้นไปแล้ว เงาหลักที่ปั๊กไว้เมื่อเวลาตระวันเที่ยงก็มีแต่หดไปข้างใต้ เพราะพระอาทิตย์เปนอุตรายันแล้ว ก็ซึ่งตำราพระสงฆ์เหยียบชั้นฉันเพน ว่าเดือนแปดสูญเที่ยง เดือนเก้าชั้นหนึ่งเที่ยง เดือนสิบสองชั้นเที่ยง เดือนสิบเอ็ดสามชั้นเที่ยง เดือนสิบสองสี่ชั้นเที่ยง เดือนอ้ายห้าชั้นเที่ยง เดือนยี่หกชั้นเที่ยง เดือนสามห้าชั้นเที่ยง เดือนสี่สี่ชั้นเที่ยง เดือนห้าสามชั้นเที่ยง เดือนหกสองชั้นเที่ยง เดือนเจ็ดชั้นหนึ่งเที่ยง นั้นใช้ไม่ได้ผิดด้วยเหตุสองอย่าง อย่างหนึ่งคือตำรานั้นเห็นจะตั้งในเมืองข้างเหนือ ถ้าพม่าตั้งก็เห็นจะเปนเมืองอังวะ ถ้าลาวตั้งก็เห็นจะเปนเมืองเชียงแสน ก็บ้านเมืองข้างใต้ที่ต่ำลงมากว่านั้นสูญเที่ยง คือหลักปั๊กตรงเงาหลักเมื่อตระวันเที่ยงไม่มี ๆ อยู่ปีละสองวัน แต่วันทั้งหลายนั้นผิดกันตามเมืองสูงเมืองต่ำ เหมือนอย่างกรุงเทพมหานครบางกอกนี้ ในกาลบัดนี้ คือตั้งแต่จุฬศักราช ๑๒๐๐ แล้วมายังไม่ถึง ๑๒๖๐ พระอาทิตย์สูญเที่ยงในวันเปนภายหลัง แต่วันเถลิงศก

สงกรานต์ ๑๒ วันคือสุทธทินเปน ๑๒ ครั้งหนึ่ง พ้นวันนั้นไปเงาหลักกลับชี้ไปข้างใต้เจริญขึ้นทุกที จนถึงวันเมื่อพระอาทิตย์ถึงราษีเมถุน ๘ องสาเสศ เงาก็หยุดไม่ยาวไปข้างใต้อิก แล้วก็หดมาข้างเหนือทุกวันดังว่าแล้ว จนถึงวันนับแต่เถลิงศกสงกรานต์ไปได้ ๑๒๕ วันคือสุทธทินเปน ๑๒๕ พระอาทิตย์จึงกลับสูญเที่ยงอิกครั้งหนึ่ง พ้นนั้นเงาหลักเวลาตระวันเที่ยงก็เจริญขึ้นข้างเหนือทุกวัน จนถึงวันอายันสงกรานต์ใต้เงาหลักจึงกลับหดดังว่าแล้ว ก็แลบ้านเมืองที่มีสูญเที่ยงปีละสองครั้งดังนี้ไม่พร้อมกัน ย่อมบ่วนตามที่เปนเหนือเปนใต้ไม่ใกลกันนัก จะว่าตัวอย่างให้เห็นก็คลาดวันกันใกล้ ๆ ง่าย ๆ เหมือนอย่างเมืองสมุทปราการเถลิงศกสงกรานต์แล้ว ๑๑ วันก็สูญเที่ยงคือก่อนที่กรุงเทพ ฯ วันหนึ่ง ต่อไปเบื้องน่าเถลิงศกสงกรานต์ ๑๒๖ วัน จึงสูญเที่ยงอิกวันหนึ่งเปนภายหลัง แต่ที่กรุงเทพ ฯ วันหนึ่งด้วยนัยนี้ที่เมืองเพ็ชร์บูรี พระอาทิตย์จะเปนสูญเที่ยงทอดแรก ก่อนที่กรุงเทพ ฯ สองวัน ก่อนที่สมุทปราการวันหนึ่ง แลจะเปนสูญเที่ยงทอดหลังภายหลังที่กรุงเทพ ฯ สองวัน ภายหลังที่สมุทปราการวันหนึ่ง ถ้าจะว่าข้างเหนือเมืองประทุมธานี จะเปนสูญเที่ยงทอดหลังภายหลังที่กรุงเทพ ฯ สองวัน ภายหลังที่สมุทปราการวันหนึ่ง ถ้าจะว่าข้างเหนือเมืองประทุมธานี จะเปนสูญเที่ยงทอดแรกเมื่อภายหลังเถลิงศกสงกรานต์ ๑๓ วัน คือภายหลังที่กรุงเทพ ฯ วันหนึ่ง แลจะเปนสูญเที่ยงทอดหลัง ภายหลังแต่เถลิงศกสงกรานต์ ๑๒๔ วัน คือก่อนเปนสูญเที่ยงที่กรุงเทพ ฯ วันหนึ่ง ที่กรุงศรีอยุทธยาเก่าในทอดแรกจะเปนสูญเที่ยงหลังที่กรุงเทพ ฯ สองวัน ที่ประทุมธานีวันหนึ่ง ในทอดหลังจะเปนสูญ

เที่ยงก่อนที่กรุงเทพ ฯ สองวัน ก่อนที่ประทุมธานีวันหนึ่ง การจะเปนดังนี้ต่อขึ้นไปในบ้านเมืองข้างเหนือ ที่ห่างกรุงเทพ ฯ มากขึ้นไป สูญทอดแรกเปนที่หลังกรุงเทพ ฯ กี่วัน สูญเที่ยงทอดหลังก็จะเปนก่อนที่กรุงเทพ ฯ ด้วยจำนวนวันเท่านั้น ด้วยนัยนี้เลื่อนขึ้นไปจนถึงบ้านเมืองที่ข้างเหนือวันสูญเที่ยงทอดก่อนทอดหลังก็จะไปติดกันเข้า แลถ้าเมืองข้าเหนือสูงพระอาทิตย์เดินบ่ายเหนือบ่ายใต้เนื่อยลงมาก วันที่เปนสูญเที่ยงงก็จะเปนติด ๆ กันไปหลายวัน ด้วยนัยนี้เมืองเหนือที่สูงเสมอทางพระอาทิตย์ ในอายันสงกรานต์เหนือ ก็จะมีพระอาทิตย์สูญเที่ยงติดกันไปหลายวันทีเดียวไม่มีแยกเปนสองระยะ เพราะฉะนั้นจึงเห็นว่าผู้ตั้งตำรามาศฉาย เห็นจะเปนชาวอยู่เมืองเหนือ เสมอทางพระอาทิตย์เมื่ออายันสงกรานต์อย่างเมืองเชียงแสนแลเมืองอังวะ จึงว่าสูญ ๆ เที่ยงไปทั้งเดือนแปด แต่เดี๋ยวนี้อายันสงกรานต์ หดมาดังว่าแล้ว สูญเที่ยงที่ติดกันหลายวันในประเทศบ้านเมืองข้างเหนือนั้น ก็จะมีในเดือนเจ็ดสักสองส่วน เดือนแปดสักส่วนหนึ่งฤาเล็กน้อย แลการที่ว่าด้วยกำหนดสูญเที่ยงสองครั้งในกรุงเทพ ฯ กรุงเก่า เมืองประทุมธานี เมืองสมุทปราการ เมืองเพ็ชร์บูรี ถูกต้องแน่แล้ว ถ้าศักราชยังไม่ขึ้นถึง ๑๒๖๐ แล้วทดลองดูเถิดจะเห็นจริง แต่ศักราชเกินนั้นไปก็จะคลาดวันไป เพราะอายันสงกรานต์ไหลไปได้ดังว่าแล้ว การที่จะทดลองยังมีวิธีแลเครื่องมือเลอียดมากกว่านี้หลายอย่าง จะว่าไปให้ถ้วนถี่ท่านผู้อ่านก็จะไม่เข้าใจ แต่เท่านี้ก็เห็นว่าพออยู่แล้ว ว่าจะทดลองให้เห็นจริงได้ อย่าหลงเชื่อตำราอยู่นักเลย ฯ

พระบรมราชาธิบายเรื่อง ชื่อสงกรานต์*

พระราชนิพนธ์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

◎ คำอธิบายชื่อสงกรานต์ ชื่อฤดูที่วางลงใหม่ยังไม่มีผู้เข้าใจนั้น ดังนี้ ฯ ในหมายสงกรานต์เก่า ๆ เขียนไว้ดังนี้ ผลทำนายพสุสงกรานต์ อาจินตสงกรานต์ สามัญสงกรานต์ ๓ ประการเปนสามัญไปทั่วโลกย์ ก็เมื่อใครได้ฟังคำนี้ ถามกันว่าอะไรเปนพสุสงกรานต์ อะไรเปน อาจินตสงกรานต์ อะไรเปนสามัญสงกรานต์ ทั้งโหรทุกวันแลนักปราช ชาววัดก็ภากันสารภาพว่าไม่รู้ แลโหรรับว่าเปนแต่แบบโบราณ เขียน มาอย่างนั้นก็เขียนไป ก็แบบโบราณเขาเขียนไว้อย่างนั้น เขามีที่รู้เขา จึ่งเขียนลงเขาจะเขียนลงดิบ ๆ ยกศัพท์อวดรู้เปล่า ๆ คือของที่ไม่มีก็ หาไม่ ก็วิชาอันนี้ยังค้นได้ในคำภีร์โหรโบราณอธิบายไว้จะแจ้ง แต่ชื่อ ที่เขียนนั้นพลิกแพลงไปบ้าง เปนแต่เฉียด ๆ ใกล้ ๆ ฯ พสุสงกรานต์ นั้น คือกล่าวเวลาเมื่อพระอาทิตยโคจรออกห่างไกลแผ่นดินไปเปนที่สุด จนดวงพระอาทิตยเมื่อเวลาเที่ยง ก็เหนลดโลกย์ลงมากกว่าทุกเมื่อนั้น วันหนึ่ง คือเมื่อพระอาทิตยโคจรเปนใกล้แผ่นดินเปนที่สุด จนเหน พระอาทิตยเมื่อเวลาเที่ยงดวงใหญ่กว่าทุกเมื่อวันหนึ่ง วันทั้งสองนี้มี ปีละครั้งทั้งสองอย่างเปนสองคราว เรียกว่าพสุสงกรานต์ คือวันเมื่อ

---

* คัดจากหนังสือพิมพ์วชิรญาณเล่ม ๒ ฉบับ ๑๓ จำนวนเดือน ๑๑ ปี ๑๒๔๗ หน้า ๖๔๗–๖๕๖ อักขรวิธีคงไว้ตามต้นฉบับ.

เหนดวงพระอาทิตยเลกเปนที่สุดในเวลาเที่ยง เรียกว่าพสุสงกรานต์เหนือ วันเมื่อเหนดวงพระอาทิตยใหญ่เปนที่สุดเมื่อเวลาเที่ยง เรียกว่าพสุสงกรานต์ใต้ พสุสงกรานต์เหนือนั้นในตำราเก่า เรียกว่าษฎสิติ-สงกรานต์ พสุสงกรานต์ใต้เรียกว่าษฎสิติสงกรานต์ ซึ่งเยื้องกันอยู่กับคำว่า พสุสงกรานต์นั้นจะเปนด้วยคนเก่าอ่านหนังสือไม่ออก ฤๅเขียนผิดไว้อย่างไร ก็ไม่ทราบเลย แปลก็ไม่ออก ฯะ คนที่มิใช่โหรแลโหรเหม่นเหม่ฤๅคนแก่ ๆ วัดไม่สังเกตสังกาให้แน่นอน ก็จะเถียงว่าพระอาทิตยเหนเท่านั้นอยู่นั้นเอง ไม่โตขึ้นแลไม่เลกลง ใครว่าโตขึ้นแลเลกลงอย่างว่านั้นเปนผู้เชื่อฝรั่งง่ายไป ว่านี้ไม่อ้างฝรั่งดอก ตำราของโหรไทยโบราณที่ใช้อยู่จนทุกวันนี้ ก็มีที่สำแดงว่าดวงพระอาทิตยโตขึ้นแลเลกลงไม่เสมอกันคือในสารำมอญสารำไทย ก็มีตำราแนะให้ทำคำณวรจันทรพิมพ์รวิพิมพ์ แลปณีจันทรปณีรวิ จันทรพิมพ์รวิพิมพ์นั้นก็คือประมาณขนาดดวงพระจันทรแลพระอาทิตย ปณีจันทรปณีรวินั้นคือประมาณขนาดกึ่งดวงพระจันทรแลพระอาทิตย คือวัดแต่ใจกลางดวงมาหาขอบ ก็ตำราคำณวรนั้น ในสารำว่าข้างอาทิตย เอาที่ราษีเมถุน ๑๘ องสาในคำภีร์สุริยยาตราเอาที่ราษีเมถุน ๒๐ องสา เยื้องกันอยู่ตามตำราที่อยาบแลเลอียด ต่างคนต่างแต่งสฐานนั้นเปนที่พสุสงกรานต์ ด้วยพระอาทิตยมาถึงราษีเมถุน ๑๘ องสา ๑๙ องสา ๒๐ องสาแล้ว มัทยมกับสมผุดก็ตรงกันไม่มีรวิผล ดวงพระอาทิตยก็เลกเปนที่สุด ฯ ในคำภีร์สารำคำณวรรวิพิมพ์ปณีรวิ ก็เอาเปนน้อยที่สุด พ้นที่นั้นคำณวรรวิพิมพ์ แลปณีรวิก็มีแต่ขึ้นไปทุกวัน จนกระทั่งถึงเมื่อ

พระอาทิตยโคจรถึงราษีธนู ๑๘ องสา ๑๙ องสา ๒๐ องสา มัทยมกับสมผุด ก็ตรงกันไม่มีรวิผล รวิพิมพ์แลปณีรวิก็ขึ้นมากเปนที่สุดในสามวันนั้น พ้นนั้นไปก็มีแต่ลดลงทุกที จนพระอาทิตยกลับโคจรมาถึงราษีเมถุน ๑๘ องสา ๑๙ องสา ๒๐ องสาดังก่อน เมื่อใดรวิผล เปนเกนลบ เมื่อนั้นรวิพิมพ์แลปณีรวิก็มีแต่ขึ้น เมื่อใดรวิผลเปนเกนบวก เมื่อนั้นรวิพิมพ์แลปณีรวิ ก็มีแต่ลดลง ซึ่งว่าดังนี้ว่าตามคำภีร์โหรของไทยนี้เองจริง ๆ ไม่ได้ว่าตามฝรั่งเลย ก็เมื่อว่าดังนี้ใครใจแก่วัดมากนักยังจะเถียงว่าคำภีร์โหรเปนข้างไสยไม่เชื่อ ถ้าไม่เชื่อแล้วก็อย่าอ่านหนังสือนี้เลย เชิญไปจำศีลภาวนาเสียตามชาววัดเถิด งมงายนักไม่รู้จักอะไรจริงอะไรเท็จบ้างเลย ใครเปนโหรอยู่บ้าง สอบคำณวรดูก็จะเหนจริงดังว่านี้ พึงรู้เถิดโดยสังเขปว่า เมื่อพระอาทิตยถึงราษีเมถุน ๑๘ องสา เมื่อนั้นเปนพสุสงกรานต์เหนือ เมื่อพระอาทิตยถึงราษีธนู ๑๘ องสา เมื่อนั้นเปนพสุสงกรานต์ใต้ พสุสงกรานต์ใต้นั้นแล ข้างฝรั่งเขาเอาเปนวันสงกรานต์ของเขา แต่กำหนดด้วยพสุสงกรานต์นั้นก็เดินออกไปตามจักรราษีทุกปี แต่ออกไปน้อยนัก ร้อยปีก็จะไม่ถึงองสาหนึ่ง แต่ตำราโหรไทยจะคำณวรไปก็ไม่ถึงจึ่งวางยืนตายตัวเสีย ฤาล่วงน่าเกินไว้เลกน้อยอย่างในสุริยาตรา ฯ อาจินตสงกรานต์นั้น ในตำราโบราณเรียกว่าอายันสงกรานต์ คำว่าอายันนั้นเหนจะถูกแท้ ต้องกับคำที่มีในคำภีร์ฎีกาอภิธานแปลว่าความผันเข้าออกของพระอาทิตย ก็ความผันเข้าออกของพระอาทิตยนั้น คนเปนอันมากในพื้นบ้านพื้นเมืองก็สังเกตได้โดยมาก จึ่งได้มีปากคนเรียกว่าตวันอ้อมเข้า คืออาไศรยเมื่อฤดูหนาว

เหนพระอาทิตยเมื่อขึ้นแลเที่ยงแลตกอยู่ข้างทิศใต้มาก ถึงชาววัดเปนผู้งมงายแล้วก็ยังมีตำรามาศฉายสอนกันให้เหยียบชั้นฉันเพน ยักย้ายไปตามเดือน ยังมีอยู่ในวัดพระสงฆสัมถะที่ภอใจถือวินัยสิกขาเขียนไว้ในลานกำสั้น ว่าเดือนนั้น ๆ กี่ชั้นต่อกี่ชั้นเที่ยง ฯ อายันสงกรานต์นั้นคือเมื่อใดพระอาทิตยบิดไป ขึ้นข้างเหนือเที่ยงข้างเหนือตกข้างเหนือเปนที่สุดชื่อว่าอุตรายันสงกรานต์ แลเมื่อใดพระอาทิตยผันไปข้างใต้ จนขึ้นแลเที่ยงแลตกในข้างใต้มากที่สุด เมื่อนั้นชื่อทักษิณายันสงกรานต์ ในกาลก่อนเมื่อเวลาตั้งตำรามาศฉาย อุตรายันสงกรานต์ตกอยู่ที่รหว่างราษีเมถุนแลกรกฎต่อกัน ทักษิณายันสงกรานต์ตกอยู่ที่ราษีธนูแลมังกรต่อกัน แต่สฐานที่พระอาทิตยเปนดังนั้น เปนสุดทาง เหนือแลใต้อย่างนั้น ย่อมเดินถอยหลังทวนจักรมาเหมือนราหู แต่เดินช้าปีหนึ่งไม่ถึงลิดดาหกสิบเอดหกสิบสองปีจึ่งจะถอยเข้ามาได้องสาหนึ่ง เพราะฉนั้นบัดนี้ อายันสงกรานต์เหนือมาเปนอยู่ที่ราษีเมถุน ๘ องสากับ ๙ องสาต่อกัน แต่อายันสงกรานต์ใต้นั้นอยู่ที่ราษีธนู ๘ องสา ๙ องสาต่อกัน การที่ว่านี้ใครไม่เชื่อจะถดลองดูให้เหนจริงก็ได้ ด้วยปั๊กหลักไม้ให้ตรง แล้วคอยดูเงาหลักเมื่อตวันเที่ยงก็จะเหนจริง ว่าเมื่อก่อนอายันสงกรานต์เงาหลักเมื่อตวันเที่ยงเจริญขึ้นทุกวัน เมื่อถึงอายันสงกรานต์แล้วพ้นไป ก็จะเหนเงาหลักลดลงทุกวัน เมื่อเวลาอายันสงกรานต์เหนือเงาหลักชี้ไปใต้ เมื่อเวลาอายันสงกรานต์ใต้เงาหลักชี้ไปเหนือ แลซึ่งว่าดังนี้ตามในประเทศแผ่นดินใต้เมืองเบงคอลเมืองกวางตุ้งฤๅแดนเมืองฮ่อที่ต่อกับลาวลื้อลงมา ถ้าเหนือนั้นขึ้นไปปลาย

เงาหลักคงอยู่ข้างเหนือทุกเมื่อ เพราะไม่มีเวลาตวันเที่ยงตรงสูญเลย ถึงว่าข้างทิศใต้ก็เหมือนกัน ถ้าพ้นเขตรที่มีตวันเที่ยงตรงศีศะไปแล้ว ปลายเงาหลักคงอยู่ข้างใต้ทุกเมื่อ ดวงพระอาทิตยไปเที่ยงเปนที่สุด ข้างใต้เพียงใด แลไปเที่ยงเปนที่สุดในข้างเหนือเพียงใด บันทัดเที่ยง ซึ่งจะคิดบั่ดไปบั่ดมาชั่วปีนั้นอยู่เพียง ๔๖ องสากับ ๕๕ ลิดดาอย่อน ๆ ฯ บ้านเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ในใต้ ๔๖ องสา ๕๕ ลิดดาอย่อน ๆ นี้ ถ้า เปนเมืองอยู่ในสุดขอบเขตรข้างเหนือ เหมือนอย่างเมืองกวางตุ้งเมืองฮ่อ เมืองกาลกตานั้น ย่อมมีพระอาทิตยตรงสูญเมื่อเที่ยง เงาหลักทับตัว ไม่ชี้ไปข้างใต้ข้างเหนือเลยหลาย ๆ วัน ถึงขอบเขตรข้างใต้สุดทาง พระอาทิตยไปใต้เช่นนั้นก็เหมือนกัน เมื่อพระอาทิตยไปสุดทางใต้ เงาหลักก็ทับตัวหลัก ไม่โอนไปข้างใต้หลาย ๆ วัน แต่เมืองอื่นเหนือ สุดขอบเขตรใต้ขึ้นมา ใต้สุดขอบเขตรเหนือลงมานั้น ย่อมมีวันเมื่อ พระอาทิตยตรงสูญเที่ยงเงาหลักไม่โอนไปเหนือไปใต้เลย ปีละ ๒ วัน ไม่พร้อมกัน ฯ ในที่ใกล้ ๆ ที่เดียว เหมือนอย่างเมืองเพชรบุรีแล กรุงเทพ ฯ กรุงเก่า ก็มีวันที่เงาหลักตรงสูญผิดกันไป เมื่อพระอาทิตย เปนอุตรายัน ที่เพชรบุรีเงาหลักตรงสูญก่อนที่กรุงเทพ ฯ วันหนึ่ง ที่ กรุงเก่าเงาหลักตรงสูญที่หลังกรุงเทพ ฯ วันหนึ่ง เมื่อพระอาทิตยเปน ทักษิณายัน ที่กรุงเก่าเงาหลักตรงสูญก่อนกรุงเทพ ฯ วันหนึ่ง ที่ เพชรบุรีเงาหลักตรงสูญภายหลังกรุงเทพ ฯ วันหนึ่ง ปีใดเงาหลักจะ ตรงสูญที่เมืองใดวันใดอาจคำณวรทายไว้ให้รู้ได้ ฯ แลสามัญสงกรานต์ นั้น คือสฐานที่เปนท่ามกลางหว่างทางพระอาทิตยบั่ดเหนือบั่ดใต้ คิด

นับแต่สุดทางใต้มาก็ดี แต่สุดทางเหนือไปก็ดี ได้ ๒๓ องสา กับ ๒๗ ลิดดาเสศเท่ากันสฐานที่นั้นเปนสามัญสงกรานต์ มีปีละ ๒ ครั้ง สามัญสงกรานต์ขาเข้าหนึ่ง มีเมื่อพระอาทิตยถึงราษีมีน ๘ องสา ๙ องสาต่อกันสามัญสงกรานต์ขาออกอีกหนึ่ง มีเมื่อพระอาทิตยถึงราษีกัญ ๘ องสา ๙ องสาต่อกันก็กาลเปนรหว่างของอายันสงกรานต์ ๒ หนแลสามัญสงกรานต์ ๒ หนทุกปี ๆ ดังว่ามานี้ จัดเปนฤดูข้างทางอาทิตย ๔ คือตั้งแต่วันอายันสงกรานต์ใต้มา จนถึงสามัญสงกรานต์ขาเข้าเปน ๘๙ วันไปสามปีแล้ว ๙๐ วันถ้วนปีหนึ่ง ชื่อสิสิรฤดู ตั้งแต่สามัญสงกรานต์ขาเข้าไปจนอายันสงกรานต์เหนือ ๙๓ วันชื่อนิทาฆะฤดู ตั้งแต่อายันสงกรานต์เหนือไปถึงสามัญสงกรานต์ขาออก ๙๔ วัน ชื่อวัสสานตฤดู ตั้งแต่สามัญสงกรานต์ขาออกไปจนถึงอายันสงกรานต์ใต้ ๘๙ วัน ชื่อสรทะฤดู ก็ฤดู ๔ อย่างอาทิตยนี้ ถึงไม่สู้มีใครรู้ตำรามีคำภีร์บอกเอาเปนแน่ได้ ถ้าจะสังเกตฤดูฝนฤดูน้ำฤดูร้อนหนาว แลฤดูผลไม้ต้นไม้ผลัดใบย่อมไปตามฤดู ๔ นี้ เที่ยงตรงมากกว่าใช้ฤดูสามตามฤดูข้างทางพระจันทร แต่ฤดู ๔ เช่นว่ามานี้ตั้งต้นในเดือน ๑ โดยมาก ด้วยเหตุนี้จึ่งได้นับเดือนนั้นเปนที่หนึ่งสืบมาแต่โบราณ แต่ลางปีจวนอธิกมาศจะมา ก็ไปตั้งต้นในเดือน ๒ เหมือนอย่างในปีฉลูสัปตศกนี้ ๑๕ ๕ ๖ เพราะอธิกมาศจะมาในปีขานอัฐศก อายันสงกรานต์ใต้ จึ่งตกในเดือน ๒ ขึ้น ๔ ค่ำ ฯ ก็สงกรานต์ที่รู้ด้วยกันเปนปรกตินั้น คือสังเกตตามดาวนักษัตรฤกษเมื่อพระอาทิตยถึงดาวอัสยุชฤกษเมื่อใด ก็เปนมหาสงกรานต์เมื่อนั้น ก็ดาวฤกษทั้งปวงนั้นเดินเลื่อน ๆ ไปจากสฐานที่เปนอายัน

สงกรานต์ แลสามัญสงกรานต์ทุกปีหกสิบเอ็จหกสิบสองปีไปได้องสาหนึ่ง แต่เดิมถึงว่ามีพร้อมกันกับสามัญสงกรานต์ขาเข้าก็เลื่อนถอยมา บัดนี้ตก อยู่เดือน ๕ แลเดือน ๖ บ้าง แต่ชื่อเดือนที่นับอ้ายญี่สามนั้น คงนับ ตามใกล้ต้นสิริรฤดู อธิบายเท่านี้ผู้ที่เปนโหรจงอ่านให้เข้าใจ ถ้าอยากรู้ ให้เลอียด จะขอเรียนคำณวรก็จะบอกให้ได้คนนักปราชชาววัดไม่เข้า ใจอะไร ไม่รู้แล้วอย่ามาขัดเกะกะไป การที่ว่านี้มิใช่วิชาข้างสาศนา เปนวิชาโหร ก็ฤดูเช่นที่รู้กันอึง ๆ นั้น เปนฤดูทางจันทร สังเกตด้วย พระจันทรเมื่อใดพระจันทรเพญประกอบด้วยฤกษกฤติกา ฤๅโรหินีเมื่อ นั้นชื่อว่าเข้าเหมันตฤดู เมื่อใดพระจันทรเพญ ประกอบด้วยฤกษ บุรพผคุณีฤๅอุตรผคุณี เมื่อนั้นชื่อว่าเข้าคิมหะฤดู อย่าว่าคิมหันตอย่าง บอกศักราชผิด ๆ เมื่อใดพระจันทรเพญประกอบด้วยฤกษบุรพาสาธฤๅ อุตราสาธ เมื่อนั้นชื่อว่าเข้าวัสสานฤดู อย่าว่าวัสสันตอย่างบอกศักราช ผิด ๆ ก็ฤดูสามนี้ฤดูหนาวที่เรียกว่าเหมันตเปนเวลาพ้นจากมืดฝนสว่าง ขึ้น เปรียบเหมือนเวลาเช้า โบราณคิดว่าเปนต้นปี ฤดูร้อนที่เรียกว่า คิมหะฤดูอย่าว่าคิมหันตะ เปนเวลาสว่างร้อนเหมือนเวลากลางวัน คนโบราณจึ่งได้คิดว่าเปนกลางปี ฤดูฝนที่เรียกว่าวัสสานะ อย่าว่า วัสสันตพ้องฤดูอาทิตยไป เปนเวลามืดคลุ้มโดยมาก แลฝนพร่ำเที่ยว ไปไหนไม่ได้ คนโบราณจึ่งได้คิดว่าเปนเหมือนกลางคืน ก็คนเปนอัน มากถือว่าเวลาเช้าเปนต้นวัน เวลากลางคืนเปนปลายวันฉันใด คน โบราณก็คิดว่าฤดูเหม้นตเปนต้นปี ฤดูวัสสานะเปนปลายปีฉันนั้น เพราะเหตุนั้นจึ่งได้นับชื่อเดือนเปนหนึ่งมาแต่เดือนอ้าย แลแต่ก่อน

คนโบราณนับเอาข้างแรมเปนต้นเดือน วันเพญเปนปลายเดือน เขานับเดือนอ้ายตั้งแต่แรมค่ำเดือนสิบสอง นับเพญเดือนสิบสองเปนเหมือนวันตรุศสุดปี ภายหลังมีผู้ตั้งธรรมเนียมเสียใหม่ให้เอาเวลาตั้งสว่างไว้เปนต้น เวลาสว่างมากเปนกลางเวลามืดเปนปลายคล้ายกันกับต้นปลายของวันแลปี ดังกล่าวแล้ว แต่บังคับวินัยในพุทธสาศนาก็ยังคงอยู่ เหมือนอย่างเดือนสามเดือนภายในพรรษาก็ดี เดือนกฐินก็ดี เดือนอานิสงษกฐิน ๔ เดือนก็ดี เดือนแสวงหาวัสสิกสาฎกาเดือนหนึ่งนั้นก็ดี ก็ย่อมนับเอาแรมค่ำหนึ่งเปนต้นวันเพญเปนปลายหมด ในคำบอกฤดูเมื่อทานถามอุโบสถว่า อุตูนีธ ปน สาสเน เหมนฺตคิมฺห-วสฺสานานํ วเสน ตีนิ โหนฺติ ดังนี้ ออกชื่อเหมันตเปนต้น คิมหเปนกลาง วัสสานเปนปลาย ต้องกับตำราที่ว่ามานี้หมด เพราะในพุทธสาศนา ตรุศสารทสงกรานต์เช่นถืออยู่ ว่าเปนวันทำบุญให้ทานทุกวันนี้ไม่มี เปนแต่ของข้างโหรข้างพราหมณ์มากลับกลายเจือปนไป อธิบายเท่านี้ ถ้าผู้อ่านตริตรองก็ภอเข้าใจแล้ว จงอ่านกำหนดวิเสศในปีฉลูสัปตศก๑๒๕๕นี้ตามชื่อสงกรานต์สามประการ ดังที่ว่านั้นเถิด ฯะ

พระบรมราชาธิบายเรื่องดาวหาง*

พระราชนิพนธ์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

มีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำสั่งให้ประกาศแก่ราษฎรผู้ใหญ่ผู้น้อย แลราษฎรไทยจีนทั้งปวงให้ทราบทั่วกันว่า ในปีระกาตรีศกนี้ จะมีดาวหางมาคล้ายกันกับปีมะเมียสัมฤทธิศก แต่การคำนวณดาวหางนี้ จะทราบละเอียดว่าจะมาวันไร จะอยู่เท่าไร ยังคำนวณไม่ถูกเป็นแน่ได้ เมื่อจดหมายสงกรานต์จะใส่ก็ไม่ทัน เพราะคำนวณจะเอาเป็นแน่ยังไม่ได้ ของอย่างนี้ก็ว่าจะรู้ได้โดยคำนวณล่วงหน้า แต่ว่าลางสิ่งก็ได้ละเอียดดังสุริยอุปราคาแลจันทรอุปราคา ลางสิ่งก็เป็นแต่รู้ได้ว่าจะเป็นจะมี เพราะฉะนั้น ถ้าใครเห็นอย่าให้ตกใจว่า กระไรวุ่นวายไป วิสัยของแปลกประหลาดในอากาศมีมา ถ้าจะมีโทษก็เคยเห็นให้เกิดเหตุสองอย่าง ให้ฝนแล้งในฤดูฝน หรือจะให้ฝนตกมากเกินปรกติไปอย่างหนึ่ง จะให้เกิดความไข้ต่าง ๆ แก่คนหรือช้างม้าโคกระบืออย่างหนึ่ง เหมือนอย่างเช่นดาวหางซึ่งมีมาเมื่อปลายปีมะเมีย สัมฤทธิศกนั้นก็เกิดเหตุแต่กระบือตายมากอย่างหนึ่งแล้ว ในฤดูฝนปีมะแมฝนก็แล้งครั้นปลายปีมะแม แลต้นปีวอกก็มีความไข้ลงราก ก็ถ้ากลัวแต่เหตุ

---

* คัดจากประกาศเรื่องดาวหางปีระกา ตรีศก ในรัชกาลที่ ๔ ลงวันจันทร์เดือน ๘๘ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีระกา ตรีศก พ.ศ. ๒๔๐๔

อย่างนี้ ก็ให้เตรียมตัวต่อสู้เหตุอย่างนี้ คือว่าถ้ากลัวฝนแล้ง เมื่อฝนยังมีอยู่ก็ให้รีบทำนาเสีย ทำข้าวไร่ ข้าวหางม้า ข้าวสามเดือนทันสารทไปตามได้ตามมี ที่ไม่ได้ทำนา มีพี่น้องบุตรภรรยาบ่าวไพร่มาก ก็ให้จัดซื้อข้าวเก็บเตรียมไว้ ให้พอกินอย่าตื่นขายเสียนัก ถ้ากลัวความไข้ว่าเกลือกผีดาษจะชุม ตัวใครแลบุตรหลานยังไม่ได้ออกผีดาษ ก็ให้รีบพามาปลูกผีดาษที่โรงทานนอกก็ดี โรงหมอท่าพระก็ดี ศาลาวัดสุทัศน์เทพวรารามก็ดี เสียโดยเร็วอย่าให้ทันผีดาษมีมา ถ้ากลัวว่าไข้ลงรากจะมีมา ก็ให้ขัดตัวปฏิบัติเสียให้สะอาด ๆ อย่าทำให้สกปรกโสมมตามเคยตัวนัก หาที่หลับที่นอนที่สะอาดใช้ หาเครื่องซึ่งเป็นเครื่องกำจัดกลิ่นร้าย คือกำยานการบูรเตรียมไว้ เมื่อความไข้มีมา สุมรมเหย้าเรือนผ้านุ่งผ้าห่มเสีย ให้กำจัดพิษอากาศที่ร้ายกระจายไป แลหายาที่เคยเชื่อถือเตรียมไว้ใกล้ ๆ เผื่อชุกค่ำคืนจะได้ใช้แก้ไขกัน น้ำละลายการบูรกินกันทาตัวกัน ถ้ากลัวไข้จับสั่นก็หาน้ำการบูรไว้ ปวดหัวตัวร้อนเล็กน้อยก็ให้กินน้ำการบูรแลเอาน้ำการบูรทาฝ่ามือฝ่าเท้าเสียเล็กน้อยก่อน อย่าปล่อยให้เป็นมากไป หรือใครรู้เห็นยาอะไรว่าดีก็หาไว้ หรือแรกจะเป็นเมื่อยขบเท้าเย็นปวดศีรษะเล็กน้อย ก็อย่าเชื่อหมอว่าลมว่าเส้นไป อย่าเพ่อกินร้อนเข้าไป อย่ากินอาหารที่หวานที่มันมากนัก รีบรุถ่ายเสียด้วยดีเกลือ อย่าใช้ยาสลอดให้แสลงไข้ไป พื้นปากพื้นใจของหมอพอใจพูดแต่ว่าลมเอายาร้อนแก้ อนึ่งบ้านเมืองมีไข้เจ็บ ซึ่งเป็นเหตุให้คนตายอย่างไรจะมากเมื่อไร ให้คอยระวังสืบที่ป่าช้าที่มีศพไปเผามาก ๆ อยู่ทุกวันเนือง ๆ จะได้ความจริง

พระเจ้าแผ่นดิน คนทั้งปวงยกย่องตั้งไว้เป็นที่พึ่ง ใครมีทุกข์ร้อนถ้อยความประการใด ก็ย่อมมาร้องให้ช่วย ดังหนึ่งทารกเมื่อมีเหตุแล้วก็มาร้องหาบิดามารดา เพราะฉะนั้นพระเจ้าแผ่นดินชื่อว่าคนทั้งปวงยกย่องให้เป็นบิดามารดาของตัว แล้วก็มีความกรุณาแก่คนทั้งปวงดังหนึ่งบิดามารดากรุณาแก่บุตรจริง ๆ โดยสุจริต จึงกล่าวสั่งสอนมาให้รักษาตัวรักษาชีวิตในเหตุที่น่ากลัวจะเป็น แลมีตัวอย่างเคยเป็นแต่ฝ่ายราษฎรไทยจีนเป็นอันมากทั้งปวงนี้ เป็นคนถือผีถือสางถือมดถือหมอดู คนกลัวอะไรมากอยากอะไรมาก คนทรงผีแลหมอดูก็พอใจเอาสิ่งนั้น มาว่ายุแยงให้คนตื่นไปต่าง ๆ เมื่อคนเห็นดาวหาง ครั้งก่อนมีมากก็พอใจลือกันว่า เจ้าจะตาย นายจะล้ม ผู้มีบุญจะมาบ้านเมืองจะเป็นจลาจล ผู้คนจะเกิดรบพุ่งกันพอใจว่าดังนี้ จนตื่นไปเปล่า ๆ เป็นนักเป็นหนาเหมือนอย่างครั้งปีมะเมียสัมฤทธิศกนั้น เหตุเช่นนั้นก็ไม่ได้เป็นได้มีเลย เราเคยจับปดคนทรงผีแลหมอดูได้แล้วไม่ใช่หรือ

เมื่อพิเคราะห์ใคร่ครวญดูโดยเหตุ ดาวหางเป็นของมาบนฟ้า เมื่อจะให้โทษให้คุณอย่างไร ก็จะให้โทษให้คุณแก่สัตว์แก่คนที่อยู่ใต้ฟ้าเพรื่อไป ผู้ใดปฏิบัติตัวไม่ดี ไม่มียาที่จะแก้ป้องกันกินทาซึมซาบอยู่กับกายเป็นผู้ไม่สบายมีโรคภัยเล็กน้อยที่เป็นช่องจะให้พิษเช่นนั้น แล่นเข้าไปในกายให้เกิดเจ็บไข้ได้ ความไข้ก็ต้องแก่ผู้นั้นไม่เลือกหน้าว่าใคร ก็ดาวหางมาบนฟ้า โกรธขึ้งหึงษาพยาบาทอาฆาตแค้นอะไรอยู่กับเจ้านายมาแล้ว จะได้มาตรงใส่เอาเจ้านายทีเดียวไม่เห็นจริงด้วย

ซึ่งผู้คนจะมารบพุ่งกันนั้น จะมีเหตุก็เพราะคนที่เป็นต้นเหตุก่อ

ให้เกิดความ เหมือนอย่างเจ้าเวียตนาม ฝรั่งมาขอทำสัญญาไมตรีดี ๆ เหมือนอย่างเช่นมาทำกับเมืองไทย ก็ไม่รับไม่ยอมทำถุ้มเถียงเกะกะไป จึงก่อเหตุให้รบกันกับฝรั่ง ถ้าจะรับทำสัญญาเสียดี ๆ เหมือนอย่างเมืองไทยทำแล้วก็มีสบายอยู่อย่างเมืองไทยหรือ เพราะฉะนั้นเห็นว่าซึ่งผู้คนจะรบกันนั้น ก็เปนเพราะคนด้วยกันก่อเหตุขึ้นเอง ดาวหางไม่ได้มายุใครให้รบกัน ถ้าราษฎรตื่นเล่าลือไปเช่นนั้น คนสิ้นคิดลางคนที่เปนพาลอยากจะให้การที่ตัวประสงค์เปนสมใจ พลอยก่อเหตุต่อไป เหมือนอย่างเมื่อครั้งปีมะเมียสัมฤทธิศก มีอ้ายมีชื่อคนหนึ่งมีหนี้อยู่มาก แลเปนทาสท่านผู้อื่นอยู่ เมื่อรู้ว่าราษฎรแตกตื่นเล่าลือกันต่าง ๆ ไปเปนอันมาก ก็อยากจะให้เปนจริงดังว่า ด้วยเข้าใจว่าบ้านแตกเมืองตื่นแล้ว คนทั้งปวงก็จะพลัดกันไปหมดจะได้พ้นหนี้พ้นทาสท่านผู้อื่น นั่งคอยนอนคอยจะให้เหตุบังเกิดมี เมื่อเหตุไม่มีมากลั้นความปรารถนาไม่ได้ ก็เอาไฟไปเที่ยวลอบจุดบ้านเรือนโรง ด้วยคิดว่าเมื่อไฟเกิดขึ้นแล้ว คนที่เตรียมจะตื่น ก็จะได้ตื่นไปเปนเหตุขึ้น ให้สมดังราษฎรลือ อ้ายมีชื่อผู้นั้นเอาไฟไปจุดติดขึ้น ที่ถนนสี่กั๊กเสาชิงช้า กองตระเวนจับได้พิจารณาเปนสัตย์ ท่านเสนาบดีปรึกษาให้เอาไปประหารชีวิตเสีย เพราะฉะนั้น ครั้งนี้เห็นดาวหางอย่าพากันตื่นเล่าลือเช่นนั้นไป เกลือกจะเปนเหตุให้อ้ายคนพาลเช่นนั้นทิ้งฟื้นทิ้งไฟ หรืออ้ายผู้ร้ายบางพวกอยากปล้นเหย้าปล้นเรือน เมื่อเห็นว่าใจราษฎรไม่สโมสรคิดพื้นเพื่อนคิดครั่นคร้ามไปต่าง ๆ จะไม่ใคร่ช่วยกันแล้ว ก็จะควบคุมเปนพวกกันปล้นเหย้าปล้นเรือนที่เปลี่ยว ก่อเหตุต่าง ๆ เพราะฉะนั้น ขอให้ข้าราชการแลราษฎรทั้งปวง รักษาตัวรักษาใจรักษาเหย้ารักษาเรือน แล

ทรัพย์สมบัติอยู่โดยปรกติ อย่าเชื่อมดถ้อหมอดูคนทรงผีว่าอย่างนี้อย่างอย่างนั้น เพราะดาวหางที่จะขึ้นในปีนั้นเลย ดาวหางจะมีมาปีไร มนุษย์ที่มีความรู้เขาคำนวณดูรู้เรียกก่อนแล้ว เหมือนกับทายสุริยอุปราคา จันทรอุปราคา ก็วิชานี้หมอดูที่เที่ยวหากินอยู่ก็ดี คนทรงผีก็ดี ไม่รู้ ทายสุริยทายจันทร์ ก็ทายไม่ได้เลยมิใช่หรือ

ตั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมา จนกาลบัดนี้ ดาวหางมาปรากฏในท้องฟ้าก็หลายครั้งหลายที ก็เห็นมีแต่วัวตายควายล้มฝนแล้ง ฝนเกินนั้นแลเป็นผลใกล้กับกาลเมื่อดาวหางมาแทบทุกครั้ง แลเมื่อปีเปลี่ยนแผ่นดินทั้งสามคราวนั้นดาวหางก็ไม่มี ไม่เห็นว่าพระเจ้าแผ่นดินเป็นอันตรายเพราะดาวหาง เหมือนอย่างแผ่นดินไหวเหมือนกัน นาน ๆ ก็มีมา ลางทีก็ไหวมาก ลางทีก็ไหวน้อย เวลาแผ่นดินไหวนั้นห่างกันบ้าง ชิดกันบ้าง มีมาทุกแผ่นดิน ก็มิได้มีเหตุอะไรแก่บ้านเมืองในปีเมื่อแผ่นดินไหว ท่านทั้งปวงที่เกิดที่หลัง ๆ ไม่ได้สังเกตสืบผู้หลักผู้ใหญ่ไปก็รู้ได้เหมือนดังว่า

อนึ่ง ในปีมะเมียสัมฤทธิศกนั้น ราษฎรลือกันว่าเห็นพระอาทิตย์เป็นสองดวง การนั้นไม่จริงเป็นการล่อลวงของคนที่อยากจะให้คนตื่นก็คิดอ่านซ่อมแซมแต้มเติมเข้า คนเอาแว่นตาลนควันไต้แล้วใส่เข้าดูเงาพระอาทิตย์ในกระจกฉายเงา พระอาทิตย์จับที่แว่นตาลนควันไต้นั้น ก็ตลบลงไปปรากฏในกระจกเห็นเป็นสองดวงสามดวงขึ้น ใครทำอย่างนั้นหันหน้าให้ถูกทิศที่จะเห็นอย่างนั้นเมื่อไรก็เห็นเมื่อนั้น เป็นอุบายของคนที่อยากจะให้คนตื่น แกล้งยุกันดอก ได้ทดลองแล้ว บอกมาจริง ๆ อย่าตื่นไปฯ

เรื่องหมอดูชะตาราษีแลทำวิทยาต่าง ๆ

พระราชนิพนธ์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ใคร ๆ ทุกคนจงรู้เถิด คนที่เปนแพทย์หมอมีวิทยาดูชะตาราสีเคราะห์ดีเคราะห์ร้ายแลทายเหตุผลด้วยอุบายต่าง ๆ ก็ดี รู้วิทยาทำให้คนอื่นตามประสงค์ป่วยไข้ล้มตายคลั่งไคล้ใหลหลง แลทำให้คนรักกันชังกัน ฤๅทำน้ำมนต์กลบถ้อยเกลื่อนความ ฤๅเสดาะห์ด้วยวิธีต่าง ๆ ก็ดี หมอเช่นนี้ ก็เปนปราฐนาของคนที่มีความอยากความปราฐนาเกินกว่ากำลังมนุษย์จะทำได้ ฤๅจะทำได้ด้วยยาก ฤๅมีความคิดแล้วก็กลัวเกรงจะใคร่ให้พ้นไภย ด้วยความอยากใหญ่นักกว่าปรกติ คนที่เปนดังนี้จึงพอใจจะเที่ยวหาหมอมาทำมาช่วยด้วยวิทยา ฤๅมาทายล่วงน่าให้รู้ตัวให้อุ่นใจไว้ฤๅให้ตระเตรียมไว้ ก็หมอเช่นนี้เปนที่แสวงเปนประสงค์หาของคนที่มีความปราฐนาความอยากแก้ด้วยประการใด ด้วยประการนั้นเอง หมอเช่นนั้นย่อมเปนที่รังเกียจที่กลัวของคนที่จะถูกทำ ให้ป่วยไข้ล้มตายฤๅคลั่งไคล้ใหลหลง แลคำของหมอนั้นทาย ก็เปนที่สดุ้งหวาดหวั่นของคนที่ถูกทาย ว่าจะต้องร้ายต้องเสีย ฤๅเมื่อทายว่าความประสงค์ที่เกินวิสัยนั้นสำเร็จเมื่อนั้น ๆ คำทายนั้นก็เปนที่สดุ้งหวาดหวั่นของคนที่รู้ตัวเอง ฤๅที่คนอื่นเปนอันมากรู้ว่าเปนผู้กีดขวางทางประสงค์นั้น เพราะเหตุความใด ๆ ซึ่งเปนความมหันตโทศอุกฤฐโทศ คือ

ความขบถก็ดี ความผู้ร้ายปล้นก็ดี ความเล่นชู้ล่วงเกินเขตรแดนก็ดี ถ้ามีหมอดูหมอทำวิทยาให้สมประสงค์ต่าง ๆ เข้าแทรกด้วยแล้ว โทศไม่พอที่จะถึงตายฤๅโทศถึงตาย ถ้าหากว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระมหากรุณายกโทศประหารชีวิตรให้ก็ดี จะมีผู้กราบทูลขอโทศก็ดี เพื่อจะให้พ้นโทศถึงตายก็ไม่ได้เลย เพราะผู้นั้นผิด เมื่อหมอดูทายว่า ในกำหนดปีเดือนนั้น ๆ จะได้ดีฤๅสมจะสมประสงค์นั้น ๆ ซึ่งปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเปนที่กีดขวางอยู่แล้ว คนผู้ที่หมอดูทายนั้น คงต้องรับพระราชอาญาประหารชีวิตรเสียจงได้โดยเร็ว จะให้พ้นตายไม่ได้ แลจะรอรั้งไว้ให้ช้าใกล้กำหนดที่หมอว่าก็ไม่ได้เลย จะเปนที่สดุ้งเสทือนของคนที่มักเชื่อหมอดูไป แล้วจะซุบซิบเล่าฤๅอะไร ๆ ต่าง ๆ ไป ฯ

อนึ่งถ้าผู้มีปราฐนาเกิน ๆ นั้น หาหมอมีวิทยาใช้ผีสางฤๅทำพิธีฝังรูปรอย เขียนชื่อคนอื่นทำจะให้รักให้ชังให้คลั่งไคล้ฤๅป่วยไข้ล้มตาย การนั้นจะได้ดังว่าก็ดี ไม่ได้ก็ดี ถ้าหากว่าผู้ที่ต้องมุ่งมาดหมายทำของหมอนั้น ฤๅถูกมีชื่อหมอเอาไปเขียนเผาไฟใส่รูปฤๅอย่างอื่น ๆ นั้น จะป่วยไข้ฤๅมีเหตุการอันใดประจวบเข้า ก็เปนที่รังเกียจแลเสียใจว่าต้องวิทยาอาคมรำเพรำพัด เปนที่หวาดหวั่นสดุ้งเสทือนไป เพราะแกล้งว่าไภยนั้นมาโดยทางที่ไม่เปนวิสัยที่จะรักษาแลระวัง ดังพุ่งทิ้งยิงแทงพ้นพ้องร้องว่ากล่าวโดยการประทุษร้ายโดยปรกติโดยตรง เพราะฉนั้นถ้าผู้ใดมีปราฐนาใด ๆ แก่เกินกว่าทางปรกติแล้ว หาหมอทำวิธีต่าง ๆ เพื่อจะให้สมประสงค์ของตัวนั้นแล้ว ถ้าพิจารณาได้ความว่าทำ

ดังนั้น ถึงการที่หมอคนนั้นทำนั้นจะไม่สำเร็จประโยชน์ก็ดี ผู้ที่ให้ทำนั้นจะไว้ให้มีชีวิตรต่อไปไม่ได้ เพราะเปนที่เห็นใจเสียแล้วว่า คนนั้นมักจะหาการที่จะให้สมประสงค์ตัวด้วยการลับ ๆ ที่ไม่เปนวิสัยที่จะรักษาระวังได้โดยปรกติ จำจะต้องประหารชีวิตรผู้นั้นกับทั้งหมอผู้ทำนั้นเสียด้วยให้ได้ โดยนัยนี้ให้คนทั้งปวงรู้เถิดว่าเรื่องความใด ๆ เปนความมหันตโทศอุกฤฐโทศเกิดขึ้น ถ้าความเรื่องนั้นเจือด้วยหมอดูแลคนทรงลงผี แลหมอทำน้ำมนต์ฤๅวิทยาต่าง ๆ แล้ว คนโทศในความเรื่องนั้นก็เปนอันตัดขาด จะต้องประหารชีวิตรเสียให้ได้ทีเดียว ดังความอ้ายทองอินกระลาโหม มีอ้ายขุนญาณโยคเปนหมอดูหมอทาย แลความอ้ายภัยหมอ มีเถนบัวทองเปนหมอน้ำมนต์เสน่ห์แลกันคนร้องฟ้อง แลความนายหนูสนิท มีอ้ายหมอยังเปนผู้รับทำจะให้สมประสงค์ แลความหม่อมไกรษร มีอ้ายเส้งอ้ายจันโลกเนตรเปนหมอดูแลอ้ายหนูลึงเปนคนทรงลงผี แลความอ้ายเขียนมีอ้ายหมอฉิมเทวดาเปนหมอดู แลหมอเสดาะเคราะห์ แลสมีมีโยคาภิรัตเถร แลสมีบุญอธิการวัดบางประทุน เปนผู้ทำน้ำมนต์ปกถ้อยบีดความนั้น พวกหมอนั้นสมมุติว่าจะทำให้เปนคุณกลับให้เปนโทศดังนี้แล ฯ

พิมพ์ที่ ร.พ. มหามกุฏราชวิทยาลัย ถนนพระสุเมรุ หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร
นายพินิจ อู่สำราญ ผู้พิมพ์โฆษณา ๑๒/๗/๒๕๑๒

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย
ถนนพระสุเมรุ หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร โทร. 817750
นายพินิจ อู่สำราญ ผู้พิมพ์โฆษณา พ.ศ. ๒๕๑๒